

udk 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1-2

1993

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. Veka

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History
L'Institute de l'Histoire contemporaine

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Smiljana Đurović

UREĐIVAČKI ODBOR

Smiljana Đurović, Venceslav Glišić, Đuro Kovačević, Momčilo Pavlović,
Branko Petranović, Mira Radojević (sekretar), Đorđe Stanković, Milan Vesović

IZDAVAČKI SAVET

Slobdan Bosiljčić, Đorđe Knežević, Milan Matić, Toma Milenković,
Petar Milosavljević, Dragoljub Petrović, Branislav Gligorijević, Čedomir Štrbac

PREDSEDNIK IZDAVAČKOG SAVETA

Đorđe Knežević

LEKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić

TEHNIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

KOREKTOR

Jovica Bojić

KORICE

Milan Ristović

Izlazi dva puta godišnje

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDK 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XI

1993. Beograd

Broj 1—2

SADRŽAJ

ČLANCI

Milorad Ekmečić, Language and Religion as the Integrating and Disintegrating Factors in Modern Yugoslav History	7
Stojan Kesić, Odjek ruske demokratske revolucije 1905. u radničkim pokretima Srbije i Hrvatske	21
Bogumil Hrabak, Mirditi između Italijana, arbanaških nacionalista i Srba (1918—1921)	35
Dragan Tešić, Klub studenata Jugoslovenske rđikalne zajednice »Slovenski jug« na Beogradskom univerzitetu 1935—1941	53
Nikola Živković, Ljudske žrtve i materijalni gubici Jugoslavije i njihov odnos prema gubicima savezničkih snaga učešnica Drugog svetskog rata	73

ISTORIJSKI KORENI KRIZE I RASPADA JUGOSLAVIJE 1918—1991.

Miroljub Vasić, Zašto se odbacuju istorijsko iskustvo i krupni rezultati zajedničkog života?	87
--	----

MEĐUNARODNI FAKTORI (POREDAK) I JUGOSLAVIJA

Nikola Žutić, Kraljevina SHS i evropske ideologije u balkanskom konfliktu	90
Slobodan Branković, Između rata i mira — Kraljevina Jugoslavija u kombinatorici velikih sila 1941. godine	92
Momir Stojković, Međunarodni poreci i Jugoslavija 1945—1991	97
Đoko Tripković, Jugoslavija — most ili tampon između Istoka i Zapada 1944—1955. godine	112
Dragan Bogetić, Laviranja jugoslovenske spoljne politike — vojna saradnja Jugoslavije sa SAD posle sukoba sa Informbirom	117

KOMUNISTI I SRPSKO PITANJE

Branislav Gligorijević, Komunisti i jugoslovensko pitanje	122
Slavoljub Cvetković, Svetska revolucija i jugoslovenski komunisti	128
Toma Milenković, O nacionalizmu i separatizmu u radničkoj klasi Jugoslavije 1918—1929	134
Kosta Nikolić, Prelaz sa jugoslovenstva na nacionalni separatizam — uslov opstanka KPJ (1921—1928)	140
Miroljub Vasić, Komunistička internacionala i KPJ (1929—1941)	147
Momčilo Pavlović, Srbi na kraju Drugog svetskog rata	155

PITANJE EKONOMSKE INTEGRACIJE JUGOSLAVIJE

Ljubomir Madžar, Putevi i efekti ekonomske integracije jugoslovenskog prostora	164
Smiljana Đurović, Problemi ekonomske integracije Jugoslavije 1918—1941. godine	179

METODOLOGIJA

Marija Obradović, Teorijsko-metodološki problemi istraživanja delovanja ličnosti u storiji	190
Branko Petranović, Pojam izdaje u Jugoslaviji — između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize	207

DOKUMENTI

Ubavka Vujošević, Prilozi za biografiju Mustafe Golubića (nepoznati dokumenti iz arhive Kominterne)	217
---	-----

RASPRAVE, PRIKAZI I MIŠLJENJA

VMRO (Obedineta), DOKUMENTI I MATERIJALI (Slavoljub Cvetković)	231
Miodrag Zečević, Bogdan Lekić, Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije (Dragan Tešić)	232
Predrag J. Marković, Beograd i Evropa 1918—1941, Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda (Smiljana Đurović)	234
Branko Petranović, Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije (Momčilo Zečević)	236
Branko Petranović, Šrbija u Drugom svetskom ratu 1939—1945) (Dragoljub S. Petrović)	238
Slobodan D. Milošević, Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1943 (Venceslav Glišić)	244
Gregor Schöllgen, Ulrich von Hassell 1928—1944, ein Konservtiver in der Opposition, C. H. Beck (Milan Ristović)	245
Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka 1943—1945. (ZAVNO Šandžaka — dokumenta) (Slobodan D. Milošević)	247
Miodrag B. Protić, Nojeva barka, Pogled s kraja veka (1900—1965) (Branko Petranović)	248
Pakt budućnosti: kultura—ekonomija—komunikacije. Novi oblici razmene i solidarnosti, Urednik Fred Burken, — Ženeva, edicija Zoe, 1992, str. 172. (Dubravka Stajić)	251
Pozitivni odjeci otvaranja arhiva Kominterne (Vera Mujbegović)	253
Naučni skup »Sistem neistina o zločinima genocida 1991—1993. godine«, Srpska akademija nauka i umetnosti, 22—23. aprila 1993. godine (Milan Koljanin)	254

IN MEMORIAM

Đurađ Đuro Stanislavljević (1925—1992.)	258
Petar Pero Morača (1920—1993)	259

CONTENTS

ARTICLES

Milorad Ekmečić, Language and Religion as the Integrating and Disintegrating Factors in Modern Yugoslav History	7
Stojan Kesić, The Effect of the Russian Democratic Revolution of 1905 on Labor Movements in Serbia and Croatia	21
Bogumil Hrabak, Mirdits between Italians, Albanian Nationalists and Serbs (1918—1921)	35
Dragan Tešić, The Yugoslav Radical Society Student Members' Club »Slavic South« at the University of Belgrade 1935—1941	53
Nikola Živković, Human and Material Loss of Yugoslavia in Relation to the Allies' Loss in World War II	73

HISTORICAL ROOTS OF THE CRISIS AND DISINTEGRATION

Miroslav Vasić, Why are Historical Experience and the Considerable Achievements of the Common State Being Disregarded?	87
--	----

INTERNATIONAL FACTORS (WORLD ORDER) AND YUGOSLAVIA

Nikola Žutić, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians and European Ideologies in the Balkan Conflict	90
Slobodan Branković, Between War and Peace — The Kingdom of Yugoslavia in the Schemes of the Major Powers in 1941	92
Momir Stojković, International Regimes and Yugoslavia 1945—1991	97
Đoko Tripković, Yugoslavia — Bridge or Tampon Zone between East and West 1944—1955	112
Dragan Bogetić, The Vacillation of Yugoslav Foreign Politics — Military Cooperation between Yugoslavia and the USA Following the Conflict with the Cominform	117

COMMUNISTS AND THE SERBIAN ISSUE

Branišlav Gligorijević, Communists and the Yugoslav Issue	122
Slavoljub Cvetković, International Revolution and Yugoslav Communists	128
Toma Milenković, Of Nationalism and Separatism in the Working Class of Yugoslavia 1918—1929	134
Kosta Nikolić, Transition from Support of the Yugoslav Unified State to National Separatism — Prerequisite of the Yugoslav Communist Party's Survival (1921—1928)	140
Miroljub Vasić, The Communist International and the Yugoslav Communist Party (1929—1941)	147
Momčilo Pavlović, Serbs at the End of the Second World War	155

ECONOMIC INTEGRATION OF YUGOSLAVIA

Ljubomir Madžar, The Ways and Effects of Economic Integration of Yugoslavia	164
Smiljana Đurović, The Problems of Yugoslavia's Economic Integration 1918—1941	179

METHODOLOGY

Marija Obradović, Methodological Problems of Research Concerning the Actuality of Individuals in History	190
Branko Petranović, The Concept of Treason in Yugoslavia — between Suppositions, Relativism and Scientific Analysis	207

DOCUMENTS

Ubavka Vujošević, Documents for the Biography of Mustafa Golubić (New Documents from the Archive of the Cominform)	217
--	-----

TREATISES, SURVEYS AND REVIEWS

VMRO (Obedineta), DOCUMENTS AND MATERIALS (Slavoljub Cvetković)	231
Miodrag Zečević, Bogdan Lekić, State Borders and Inner Territorial Division of Yugoslavia (Dragan Tešić)	232
...w V a.öö-üüüqüedččööösČ.ČVČEm	
Predrag J. Marković, Belgrade and Europe 1918—1941, European Influence on the Modernization of Belgrade (Smiljana Đurović)	234
Branko Petranović, The Yugoslav Experience of Serbian National Integration (Momčilo Zečević)	236
Branko Petranović, Serbia in the Second World War 1939—1945 (Đagoljub S. Petrović)	238
Slobodan D. Milošević, German — Italian Relations on the Territory of Occupied Yugoslavia 1941—1943 (Venceslav Glišić)	244
Schöllgen, Gregor, Ulrich von Hassell 1928—1944, Ein Konservativer in der Opposition, C. H. Beck (Milan Ristović)	245
Zoran Lakić, Partisan Autonomy of Sandžak 1943—1945. (ZAVNO of Sandžak — documents) (Slobodan Mnlošević)	247
Miodrag B. Protić, Noah's Arc, A View from the Century's End (1900—1965) (Branko Petranović)	248
«Pact of the Future: Culture — Economy — Communications, New Forms of Exchange and Solidarity», Editor Fred Burken (Dubravka Stajić)	251
Vera Mujbegović, Positive Response to the Opening of the Comintern Archive	253
Milan Koljanin, Scientific seminar «System of Falsehoods Concerning Crimes of Genocide 1991—1993», Serbian Academy of Sciences and Arts, 22—23 April 1993	254

IN MEMORIAM

Đurađ Đuro Stanisljević (1925—1992)	258
Petar Pero Morača (1920—1993)	259

ČLANCI

MILORAD EKMEĆIĆ

Redovan profesor, Filozofski fakultet

Beograd, Čika Ljubina 18—20.

LANGUAGE AND RELIGION AS THE INTEGRATING AND DISINTEGRATING FACTORS IN MODERN YUGOSLAV HISTORY*

Originalan naučni rad

UDC 291.11:949.71

ABSTRACT: The essay is an attempt in synthesis of the basical motives which represent the foundations of modern Yugoslav history. Ever since the end of XVIII century philosophy has preached that a nation means a linguistic whole. The historical failure to introduce this idea in the modern Yugoslav nationalisms opened the road of sectarian intolerance and political separatism.

Ovaj esej predstavlja pokušaj da se učini sinteza osnovnih motiva u podlozi moderne jugoslovenske istorije. Sve do kraja XVIII veka filozofija je propovedala da je nacija lingvistička celina. Istoriski neuspeh da se ova ideja uvede u moderne jugoslovenske nacionalizme otvorila je put veriskoj netoleranciji i političkom separatizmu.

By all probability the first draft of a program for Yugoslav unification in the modern age was made by the Serbian philosopher Dositej Obradović in 1783. At all times, since December 1, 1918 till the disintegration of federal Yugoslavia on April 6, 1992 language has remained the basical signum of the ethnical unity of Yugoslavia. By the rationalistic philosophy, to which Obradović himself was accounted as an early Balkan adherent, only language and not any other social criteria — was a unique foundation of a distinguished nation. Philosopher Fichte in 1807 spelled the most democratic, short definition of a nation as language. Everything in the matter of national ideology bore a visible German mark. The very name *Yugoslavia* was coined after an ethnical sistematization of German historian A.L. Schlötzer in his work »Allgemeine nordische Geschichte« in 1771. The *Süd-Slaven* gradually became part of the vocabulary of rare intellectuahs first, later on of the middle classes, and finally of the entire population. Grass roots people accepted in no sooner than 1903, when the history of Yugoslav nationalism passed the dividing line between élite and mass type of nationalism. It was the founder of the Serbian literary language Vuk Karadžić who introduced the word *nationalismus* — albite in its unavoidable German form.

The skideep consciousness of the Yugoslav identity has never been strong enough to streamline the social behaviour of the common people. Older than the linguistic consciousness was the religious identity of an average Yugoslav. The conflict of an artificial linguistic unity — as a sing et the common ethnical origin — and inborne religious identification makes the history of the Yugoslav lands. As an integrated state it was created in 1918 upon the internationally accepted philosophy that language means a nation. Under such a banner they were granted by the right to selfdetermination and separation by Austria—Hungary. When disintegrated in 1992 they had to accept that Europe recognized only religion as a dividing factor. Needless to say that Europe in 1918 was dominated by France and the other one in 1992 by Germany.

Modern literary languages are artificial products of scientific elaboration and social conduct. The Serbo-Croatian language is divided into three dialects and 21 subdialects, and further into innumerable local vernaculars. At the beginning all the people concerned believed that they spoke the same language. The first vocabulary appeared in XVI century and the first program of the linguistic unity was declared in 1850. The Slovenian language is devided into 8 dialects and some 44 (46 by some other counting) subdialects. The basis on of the literary language was the central dialect — Hercegovinian in the first case, and Ljubljana vernacular in the second case.

After the initial period of Yugoslav history in the Balkans the whole population depended on a single Christian church, although they were not baptized at the same time and even less so in one place. After the great schism in 1054 the Serbs on one side, and the Croats and Slovilians on the other started to believe in their ethernal entities. It was Arnold Toynbee who spelled the idea that it has to pass 350 oncoming years for the great schism to create two different churches. The end of the XV century was identified by Yugoslav historians as the proper time when the expression »our Serbian faith« was used to mean not a religious, but an ethnical identification. The cleavage once opened became deeper and deeper.

Had it been only a religious difference! More of it — the religious intolerance became the fundamental feature of the popular culture in Yugoslavia. The unification of 1918 should be considered as a kind of rare lull of history, an event in which some other factors participated, as the preponderant cultural hegemony of France in the Balkans. It was an hour of unvigilance when the liberal idea and secular culture by and large came to the fore.

The Moslem community in the Balkans was initiated by the Turkish conquest after XIV century. The reasons for islamisation were always related to the lack of sophisticated forms of society, first yielded the regions where an older establishment and nobility had not existed. Mountain inhabitants, graziers who were after their flocks of sheep and goats, accepted the new faith. In addition it was the stratum in which the rigid Byzantine and Latin churches did not have deeper historical roots. During

---

* Tekst je prireden za International Symposium on New Developements in East-Central European Societies and the Integration of Europe — Forum for European Studies Shiba University, Tokio, October 4—11, 1992.

the numerous wars between the Ottomans and Christian powers (Austria, Venezia, Russia) the Moslem minority was not respected. Whenever a territory after the war was taken Moslems were exposed to the forcible expulsion, or christianization. By the peace settlement between Russia and Turkey in Kucuk Kaynarci 1774 the prisoners of war were permitted to stay in the country of their conquerors only if accepted their creed. The Napoleon's officials, who came to rule Dalmatia in 1809, were astonished to see local catholic peasants celebrate Fridays, although they had forcibly been converted in 1718. It was Berlin congress in 1878 which made a turn and proclaimed the international tollerance toward the Moslem minorities left outside the Ottoman realm. Unlike the previous practice they had to be protected and permitted to organize their religious community.

In Bosnia and Hercegovina Moslems established an isolated community, apart from the Califat in Constantinople. After that they were exposed to different ethnical and national identifications. The South Slavic, or any other nonmoslem, consciousness of origin and roots whatsoever, were slow in growing with them and had always been tempted to stay only within religious frames. An effort of the Habsburgian administration (1882—1903) to educate society in an artificial Bosnian national consciousness failed, although it had the highest number of adherants just among Moslems. After the unification of Yugoslavia in 1918 they were left to streamline by their own will — some believed in the lasting Yugoslav nationality, others opted between the Serbian and Croatian blocks. During the war 1941—1945, when Bosnia and Hercegovina were attached by force to Croatia in a single state, they were proclaimed as a part of the Croatian national corps (even »Croatian Flowers« by the popular dictum).

As in all other cases the national consciousness was to emerge as a consequence of the lasting strains of different social forces — middle classes, nobility, intelligentsia. Not before the emergence of the new urban strata Moslem community intelligentsia in particular, was disabled to present its separated oneness. Yugoslav communists, when in power after 1945, had a wavering approach to them. At the beginning the creed was not recognized as separate from nation. When the first illicit impetus was given to identify them as a nation, under the Moslem name, in postwar years 1945—1946, the whole endeavour was politically prosecuted. The group of Sarajevo intellectuals called themselves »Young Moslems«. The Yugoslav identification was officially considered as a political aberration. The majority of Moslems remained neutral, (»not set apart« in the official census language). The majority of those who accepted the possibility to identify themselves nationally called themselves Serbs. Almost the entire Moslem intelligentsia in the postwar years shared the Serbian identification. Such was the case with some later leaders of the fundamentalist faction.

The wrong way of democratization where freedom was not secured for free persons in a pluralistic society, but rather to traditional ethnical groups, forced, the government to introduce essential changes into the former practice. An official impetus was given to proclaim Moslems as a distinct nationality in 1969, and finally resulted in the constitutional changes of 1974. Gradually almost all the »Young Moslems« from the years 1945—1946 were accepted as the founders of the new nation —

some of them as officials in the communist administration and others as dissidents employed in various cultural institutions or sent to prison. A wing in the Movement wanted to baptize the nation by a secular label »Bosnian Moslems«. Those traditionally educated did not endeavour to select such a narrow encirclement. Presumably the Moslem fundamentalists emerged from this group. Some roots for such a division appeared between the wars in the circle around the newspaper »El Hiday« and the anti-semitic weekly »Svoj svome« (»One to oneself«). During the war they affiliated to the occupying forces and formed a nazi SS division (»Handžar«).

Such a religious background has been the historical setting upon which modern Yugoslav nationalism has grown. The whole process was a Balkan replica of the Austrian separatism from the common German nation. All social forces, ideologies and cultural institutions engaged in the Austrian development, appeared in Yugoslavia as a miniature copy. Every nationalism in Europe had a sneak performance before the opening of the main doors. Usually, it was a liberal religious movement. After the Pietism and Febronianism of the late XVIII century a wave of Catholic liberalism arose. It was initiated in France 1830 by the paper »L'Avenir« (philosopher F. R. de Lamnais). The ideological steppingstones were: weakening of the centralist powers of the Pope in the church, modernization, the problem of celibacy, and, the recognition of the principle of peoples sovereignty as the foundation of the state. In Germany, Yugoslavia, the Netherlands it meant a common national identity with the Protestants or Orthodox Christians. The revolution of 1848 was the historical testing ground where the virtues of Catholic liberalism for some time were obstructed. It reemerged again after the liberalization in 1860, with the weakened stamina and grim prospects. After the 1870-s a conservative Catholic ideology emerged which finally shaped such mighty movements as, the »Catholic Action«, or »Social Catholicism«. The whole procedure was involved in Yugoslav history.

The metamorphosis of Catholic ideology from a liberal to a more rigid and conservative one was what separated Austria from the common Germanhood. In Slovenia liberal Catholicism never took roots. In Croatia it embraced the entire Franciscan friars order, which constituted the majority of national clergy. The immediate consequence was the Croatian »Illyrian Movement« (1836—1848) which planted the principal ideas of Yugoslav togetherness in the Croatian national soil. After its collapse in the revolution 1848, it was rejuvenated by the enlightened bishop J. G. Strossmayer. At the times of the first Roman Council 1870 he became a prominent international figure. Together with Lord Acton, from Britain, and the theologian I. Dellinger, from Germany, he opposed the doctrine of papal infallibility and absolutism (»Every power corrupts, absolute power corrupts absolutely«). It was the time when the first historical projects of a federal Yugoslavia were designed. Croatian Catholic liberals preached the idea that Yugoslavia had to be formed in an Italian way — Serbia (»Yugoslav Piedmont«) had to provide statehood, and Croatia (»Yugoslav Toscana«) culture. The common language is the foundation of the common Yugoslav nationality. Final unification of Yugoslavia in 1918 was brought about within the framework historically prepared by the liberal Catholicism. Without it both Croatian and Slovenian Catholics would not have accepted

such a brave adventure and would have considered it a violation of their national will.

At the modern times Christian clericalism, with the preaching of religious intolerance, has been represented both among Serbs and Croats. Due to the role of clergy and the overall disposition towards the church in society it was short in lasting with the Serbs. Actually, it left memorable imprints upon national culture but for a short period, without continuation. Under the spiritual impact of Russian Slavophiles it influenced the Serbian public opinion between 1860 and 1878. Dissatisfied with the Serbian cult of western parliamentary democracy, Slavophiles published *Message to Serbs from Moscow* in 1860. Serbs had been taught not to follow western liberties, but instead to develop a truly Slavic concept of democracy. It originated in the idea of Orthodox *Sobornost* (»Togetherness«). Not a parliament elected by free constituencies, but traditional Serbian Assembly should be the highest point to which the Slavic concept of democracy should aspire. Orthodox discipline meant obedience to the autocracy of the existing ruler. In this way Montenegrin absolutism of the local prince was preferred to the Serbian developments.

It was the time when, as Dostoyevski said, Slavs could learn from the European west arts and crafts only, but not faith, because they themselves had none. Not a united state with Catholic Croats, but a separate Serbian national unity should be the ideal national objective. Disappointed with the Serbian behaviour and final failure of the war upon Turkey 1876—1878, the leading ideologue of the Russian Slavophilisme Ivan Aksakov recommended that Russia should turn all its political attention toward Bulgaria, and leave in Belgrade only a center for spreading of Russian literary and culture. The Serbian project for a federal Yugoslavia with Catholic Croats was called »a lie and phraseology only«. Although short in duration, from 1870 till 1878, Orthodox clericalism was responsible for the national catastrophe at Berlin Congress in 1878.

Clericalism within Yugoslav Catholicism was only part of a similar development in Germany and Austria. It was not restricted to a short period of time and is still in control of the games played upon the Yugoslav political stage. At the times after the papal encyclica *Nobilissima Galorum Gens. Ai Francesi sull' ordinamento della Società domestica e civile* it was developed the ideology of the Catholic concept of the Civil society. Believers should create a densely intertwined network of strictly Catholic institutions (religious, cultural, social, political, sporting) and in this way lay foundations of a Catholic state inside another state. After the new encyclica *Rerum novarum* in 1891 a Catholic concept of a modern corporative society was designed that resulted in numerous Christian-socialist and populist parties.

As it had been the case with arts and science, Germany became a teacher of this new cult in Yugoslavia. *Catholic Action*, as the movement was labeled after 1905, or *Social Catholicism* after 1907, was both a political and an ideological foundation of all rightest political parties in the Yugoslav provinces. As in Slovenia, it inflicted all political parties without exception, whereas in Croatia all main parties only. There is a saying that a Slovenian could not be a nationalist, but a clericalist only.

The idea of Yugoslav unification had a profound foreign impact upon it. It signified almost an internal problem for Austrian and German poli-

ticians as if it had been a home affair. If separated from the Habsburg realm, Croatia and Slovenia would trigger off a larger Middle European explosion. Chancellor Bismarck used to say, after 1875, that the Yugoslav unification would be felt as far as Berlin. It was very much a social tremor which could deprive the entire Danubian region of any historical significance. If Yugoslavs were united, and Slavic peoples from the Habsburg monarchy consequently liberated, Austria could not remain idle and would finally succumb to the German national unification. Politically, it would sound more as liability than assets.

In order not to experience such a failure Austria designed projects for the Balkan conquest. The earliest being made as early as the end of XVIII century, but the most realistic ones were deeply rooted in Habsburg policy after the Revolution 1848. As counter measures against Serbian preparations for a national revolution throughout the Turkish territories, Austria shaped a similar policy of its own. A network of counteragents was created to cover the whole Bosnia and Hercegovina, and partly northern Albania.

The Serbian plan of national unification, contemplated as a feast of a larger Yugoslav grouping to follow later, was formulated as a national doctrine in 1844. It was conceived under a decisive impact of British and French policy in relation to the Eastern Question. Polish emigrants, such as Adam Czartrzyski and his adherents, were involved in the endeavour as advisers. The Poles were about to change the pivotal direction — instead of a Russian slavism, Serbia should lay foundations of a western Slavic ideology. A British diplomatic agent David Urquhart was responsible for the first draft of this doctrine in a report on Serbia to the Foreign Office in 1833. It served as initial inspiration for the final design 11 years later. Many a liberal Catholic, especially Franciscan friars from Bosnia, Hercegovina, Dalmatia and Croatia, participated in this Serbian activity, either as writers or territory secret political agents.

The Habsburg quest to control Bosnia and Hercegovina, territory which had always been the first and key objective of the Serbian unification, produced three diplomatic crises in the European diplomatic history in 1878, 1908 and 1914. The first was the occupation of the provinces by Austria-Hungary under the mandate of the Berlin Congress in 1878. Prior to the Congress the provinces had been under the tremor of the Serbian national revolution there. It started as an agrarian uprising of Serbian villagers against Moslem nobility in early July, 1875. From there it spread as a fire throughout the Balkan peninsula. The consequences of the Revolution were devastating both by social and political standards. Out of 1,100,000 inhabitants some 150,000, mostly Serbs and Moslems were killed. It was estimated that approximately two million people had left their homes; half of them Moslems, and the other half Christians. Serbia and Montenegro declared war on Turkey and the unification of Bosnia and Serbia was proclaimed by the insurgents in the Bosnian forests. For a time Serbs came to terms with its historical objectives.

The second diplomatic crisis 1908—1909 (»Annexation Crisis«) actually became a diplomatic rehearsal for the First World War in 1914. Prior to the Crisis Moslem and Serbian politicians had entered in an illicit alliance, but after the sultan's advise to Moslems to change partners started an ever lasting animosity between the two sides. The annexation

was an international turmoil which, step by step, changed the traditional groupings of the European powers and paved the way for hostilities in 1914. And the third diplomatic crisis was in essence a conflict between Austria and Serbia over the historical destiny of Bosnia and Hercegovina in July, 1914. It gave an impetus to the great war of 1914. By organizing volunteers to crush the Serbian guerilla uprising the Austro-Hungarian administration started atrocities against Serbs — such as concetration camps, forcible emigration from eastern Bosnia. The shooting of 84 Serbian hostiges by Moslem volunteers at Čelebići on the Drina river early in the war, 1914 became the first genocide massacre on a grand scale in modern Yugoslav history. Since then it has been revenges and blood feuds.

Serbian Orthodox Christians, ethnically and linguistically mixed with Croats and Moslems, lived in Croatia and Bosnia and Hercegovina, as well as in Southern Hungary (the name applied later to Vojvodina). In Croatia and Hungary they occupied the so called Military Frontier, or »Kraina« in the Slavic tongue. It was a portion of the border territory encircling the Ottoman land. It was created at the beginning of XVI century and lasted till 1881, when it was demilitarized. Privileged not to live under the feudal system, these free peasants were permanent soldiers defending the empire from Turkish raids. In the administrative matters they were completely independent of Hungarian od Croatian authorities and were directly commanded from Vienna. During the Revolution 1848 an army of 60.000 frontiersmen was used to put down the revolution in Hungary and Austria. After 1809 Napoleon partially used them as »a centinelle in front of Viennese gates«. When demilitarized in 1881 all of a sudden it provided fresh blood for the Serbian national irredentism in the monarchy.

Serbs in Bosnia and Hercegovina were the main factor of political and social developement there throughout XIX century. In all censuses which were taken by the European standard (only after the occupation, 1879) Serbs represented the largest ethnical community, ranging from 42% to 44% of the entire population. It remained so till the massacre in 1941. Moslems were the second group vorying from 38% down to 30%. Constant emigrations to Turkey, epidemic diseases, and poor economy were reasons for their stagnation and demographic decline. An official attempt of the Austro-Hungarian administration to increase the percentage of Catholics in society was successful only on the expense of Moslems. Serbian position remained firm. After the ordinary administration of the Catholic church was introduced in 1884 Franciscan friars were under a steady political pressure. They had to abandon their parishes. So far this process has not ended, and as of now (September 1992) the very last Franciscan parishes are resisting the final capitulation. Introduced in the provinces by the permission of a Serbian king during the 13 century, they remained all the time people's clergy. The administration believed they were Yugoslav oriented and seeking progress. Their gradual surrender became a symbol of the fall of liberal Catholicism and its replacement with conservative streamline in the Catholic Action.

Yugoslavia between the two Wars became the playground of three gods for supremacy. All central institutions in the new state were Serbian: the army, administration, diplomacy and a good deal of the financial institutions. Even more important was an invisible process of internal transfor-

mation of religions. After the collapse of the mediaeval Serbian state during the 15 century the Serbian Orthodox church was united under one synod and one patriarch. Before 1918 it was divided into five different administrations. All Moslems in Yugoslavia were organized under their religious leadership in Sarajevo. The first attempts at fundamentalism were made on the eve of the war 1941. The catholic church was exposed to the steady withering away of the teachings of liberal ideology. The last fortress was Dalmatia. A new sect of Oldcatholics emerged there in 1917. Bishops were complaining that the church was losing its position, because the legislation did not favour their traditional doctrine that children from mixed marriages should be inmatriculated as catholic, divorce was not prohibited and the overall position of the church in society was weak. As a result of a divorce many an intellectual converted to Orthodoxy. Although insignificant, this number was under a steady rise. The understanding what were Marxism and atheism by and large got a too unrestricted approach.

At the time of the outbreak of the war in 1941 and the occupation of Yugoslavia by the Axis powers the Catholic church was most instrumental in furthering the Croatian separatism. Not only that it was able to keep the entire population on alert against the existing government in Belgrade, but it was the church which prepared the alternatives for the failing Yugoslav unity. The independent Croatia proclaimed by the nazi forces was extended over Bosnia and Hercegovina. Slightly more than half of the population were neither Catholic nor Croat. Historians are in accordance that it was a type of Catholic dictatorship. The whole society rested upon the ideology outlined by the recommendation of the earlier papal encyclicae.

One of the principal decisions of the new state was a prompt extermination of Jews and Serbs. Only in Bosnia existed a stronger community of Sephardim Jews. Out of approximately 10 thousand in Sarajevo only one tenth remained. The forcible conversion to catholicism was initiated by extensive massacre of Orthodox believers. Historians are at odd with the exact number of victims of this massacre perpetuated upon Serbs. Croatian and Catholic historians, by and large, are inclined to accept the figure of 50 thousand. On the other side, the largest number is put over one million. During the War German authorities operated with an approximate number of 750.000 and some moderate Croatian historians has recently admitted the number of 400.000. Worse than this disagreement is a common lack of repentance. If dead sheep had been counted, historians and writers would have felt deeper guilt. The official teaching of the Catholic church is that genuine repentance could be shown only at an individual level, and not collectively by social and religious institutions.

The massacre from 1941 to 1945 provided a firm basis upon which every single Serbian spiritual or political activity has been founded. Not only that Serbs lost demographic priority in some areas, like some parts of Croatia and whole Bosnia and Hercegovina, but the losses are threatening the very biological survival of the community. Out of 44% of the entire population in Bosnia and Hercegovina in the census prior to the massacre, Serbs became a minority of 31% in the postwar censuses. Moslems occupied the first place with some 43%. This demographic factor

as well as the streams of the postwar emmigrations make them believe that very soon the whole province will become a Moslem one. The situation became alarming when through the constitutional changes of 1974 Yugoslavia was transformed into a confederation and Moslems were recognized as a leading nation that was about to mark the character of the state and its future developement. Two centuries of the Serbian striving for liberation and unification in one state were erased by a single stroke of a pen.

The policy of the government with regard to national issue was to support smaller nations and suppress the bigger ones. Thus, Slovenia and minorities were privileged. Serbs felt too disfragmented and exposed to serve, in some republic, as buidling material for constructing some other nations. Titoism was fertile in bringing forth artificial nationalities. Since 1945 Montenegrins were taught not to identify themselves as Serbs. Moslems got the status of a nation in 1969 and finally by the constitutional changes in 1974. Nobody dared express doubts when Macedonians were proclaimed a nation in 1944.

An ethnical migration was changing the population distribution in the country. Moslems used to emmigrate from Sandžak, Kossovo and Montenegro into Bosnia. The Bosna river valley underwent a rapid ethnical change. Serbs were migrating from Croatia and Bosnia an Hercegovina into Serbia. The political changes in 1974 made this metamorphosis perceivable almost with the naked eye. As many as 360.000 of Serbs, and a swaller number of Croats, left Bosnia and Hercegovina between 1945 and 1981. An invisible ethnical cleansing was underway. It was done in a legal way, or better to say, as voting by feet. A vawe of Serbian immigrants from the Kossovo region changed the size of many Serbian cities, almost over night. In the same way Zagreb and Belgrade became demographic tedpoles, as the entire nation wanted to inhabit the capital.

When democracy started to knock at the doors of communist Yugoslavia the official response of titoism was not a permission of pluralism and civil liberties. Instead a corporative model of society was a standard model. Titoism did not represent a progress from stalinism to genuine democracy, but rather a degeneration of stalinism into a type of corporative societies of Central Europe inbetween the two Wars. Regionalism and nationalism were a foundation of political changes and not free individuals. This process brought about the present Civil War.

During the historical changes in Eastern Europe in 1989 Yugoslavia awcke not in an anticommunist, but rather in a nationalistic mood. During the last years of communism, nationalism and separatism were in the ascendant. Mostly it was communist led and even streamlined sy them. What was at the beginning seemingly a revolutionary force for transformation of a traditional Balkan society from a backward religious whasp's nest into a secular community, became the most dedicated instrument of turning the country into a chaos, with no retreat.

Religion and the established churches played a leading role in all political changes 1989—1992. Not only that the memories of mutual massacres 1941—1945 have not withered away, but they have become the motive force in all developements. Different religiously profiled nationalisms started anew where they had stopped in 1945. Not democratization, but a bare biological survival is upon everybody's lips.

The roots of the conflict in Yugoslavia are deep and invisible, interwoven in the battles lost by the language on behalf of religions. The secular culture of 1918 which brought about Yugoslavia in 1918 was missing in 1989. Not France, but Germany, with her clericalism, became the most influential factor in arbitration. As throughout the past, since the Revolution 1948 Germany today is not only a teacher to Yugoslavs of philosophy and crafts. She is a teacher of religious intolerance, too. Modern democracy, which was introduced after the fall of communism in Yugoslavia, has a German clericalist aura upon its face.

Free elections in the republics of the former Yugoslavia were mostly held with a traditional assistance of the church. In Catholic regions people voted in the way their bishops recommended. Concealed or open clericalism was in the foundations of ideology of all national parties. The Vatican, was the first to recognize the new states, then followed the countries where the Catholic parties are in power (Germany, Austria, Belgium, Ireland, Italy, some new states from Eastern Europe). The governments and foreign ministries in these countries were dealing with Yugoslav affairs as if they were their home problems.

The disintegration of Yugoslavia became a ground where the ideology of German clericalist parties on *Christliche Rechtstaat* is historically tested. Besides the indisputable advantages over the former communist rigidity, this ideology has a plethora of disputable shortcomings. *Christliche Rechstaat* is not as it should be-a common legal state by and large. It is an alternative to a Moslem, Orthodox, Jewish state of right, taken in general contest.

Directly implemented in the new Croatian constitution, as well as in the constitutional changes of the new democracy in Bosnia and Herzegovina, it meant that an entire constitutive nationality could be easily overlooked as nonexistent. Basically, it is intolerant of the presence of different ethnicities and a religious community on the national soil. Once leading nations in the country, like Serbs in Bosnia, could be regarded as foreigners.

The germ of the present civil war in Yugoslavia was helped by the western Europe to become a threatening epidemic.

MILORAD EKMEČIĆ

JEZIK I RELIGIJA KAO INTEGRIŠUĆI I DEZINTEGRIŠUĆI FAKTORI U MODERNOJ JUGOSLOVENSKOJ ISTORIJI

(*Rezime*)

Autor je pokušao da analizira uloge sekularnih i religioznih ideologija u modernoj jugoslovenskoj istoriji. Misao jugoslovenskog jedinstva se pojavila krajem XVIII veka i u osnovnim crtama je oblikovana uticajem racionalističke filozofije Zapadne Evrope. Svi politički pokreti na Balkanu

imaju određenu ideošku pozadinu. Ideologije su se posudivale iz izvora koje su davale nemačka i francuska kultura. Određujući profil ujedinjenja Jugoslavije 1918, Francuska je u tome odigrala odlučujuću ulogu. Jugoslavija je stvorena na pravima naroda na samoopredeljenje i otcepljenje. Sledeci filozofsko učenje da nacija znači jezik, Jugoslavija je 1918. godine priznata kao unitarna nacija. Načelo samoopredeljenja je bilo primenjeno na celu državu kao jednu etničku zajednicu.

Istorijski, Jugoslavija nije uspela, ne zbog toga što u njoj nije rešeno nacionalno pitanje, nego što u njoj nije stvoreno moderno evropsko društvo. Racionalistička filozofija da naciju sačinjava lingvističko jedinstvo nije uspela zbog inferiornosti kulture. Odgojila je samo intelektualne slojeve društva, dok je običan narod sebe identifikovao isključivo po verskoj prnpadnosti. Načelo samoopredeljenja je 1992. dato religioznim zajednicama koje su uspostavile nove države.

Uvek se pokazivao odlučujući spoljni kulturni uticaj na Jugoslaviju. U tom pogledu je autor u ovom eseju pratio i rast modernog hrišćanskog klerikalizma. Kod Srba je vladao između 1860. i 1878. Začet je *Poslanicom Srbima* ruskih slavjanofila 1860. Iako privremeno, srpska je inteligencija prihvatala da po mitološkoj slovenskoj disciplini Srbi treba da odbace zapadnu parlamentarnu demokratiju. Tako je bila osuđena ideja o političkom jedinstvu sa katoličkim Hrvatima i Slovincima, kao neslovenski put u budućnost. To je bio uzrok poraza 1878. godine.

Katolički je klerikalizam, a shodno tome i celo njegovo račvanje u posebnim strujama, odigrao odlučujuću ulogu u oblikovanju moderne jugoslovenske politike do najnovijih vremena. Obično su pouke katoličkog klerikalizma, kao i svih njegovih ostvarenja, dolazile iz Nemačke. Učitelji Jugoslovenima u filozofiji i zanatima, Nemci su bili njihovi učitelji i u religioznoj netoleranciji. Uspon klerikalizma je sledio put od ferbronianizma krajem XVIII veka, liberalnog katolicizma posle 1830. u konzervativnu ideologiju posle 1870. »Katolička akcija« je bila mreža gusto isprepletenih ustanova preko kojih je katolička zajednica organizovala svoju državu, unutar jedne svetovne države. Papske enciklike *Nobilissima Galorum Gens* 1884. o organizovanju civilnog društva na strogo katolički način, kao i *Rerum novarum* 1891. o korporativnom društvu između ateizma i slobodnog kapitalizma bile su glavni izvori ove ideologije. Autor je sledio i razvoj jugoslovenskih muslimana, od Berlinskog kongresa 1878, kad su međunarodno priznati kao religiozna manjina, do pojave modernog fundamentalizma.

Religije i ustanovljene crkve su odigrale odlučujuću ulogu u modernoj jugoslovenskoj istoriji. Nezavisna država hrvatska, koja je uspostavljena nakon sloma Jugoslavije 1941, bila je jedan od tipova katoličke diktature. Njen glavni rezultat je bio pokolj i nasilno pokrštavanje Srba i Jevreja. U literaturi varira broj žrtava, ali umereni brojevi su između 400.000 i 750.000. Genocid 1941. postao je trauma modernog razvoja. Strah od biološkog iskorenjenja i borba za opstanak je najznačajniji motivišući faktor. Ideologija nemačke klerikalističke hrišćanske pravne države pomogla je da se uspostavi ne prava demokratija, nego jedna njena varijanta koja je olakšala izbjeganje građanskog rata u Jugoslaviji tokom 1991. i 1992. godine.

MILORAD EKMEČIĆ

LANGUAGE AND RELIGION AS INTEGRATING AND DISINTEGRATING FACTORS IN MODERN YUGSLAV HISTORY*

Summary

The author attempted to analyze the role of secular and religious ideologies in the modern Yugoslav history. The idea of Yugoslav togetherness emerged at the end of XVIII century and was basically shaped by the impact of rationalist philosophy from Western Europe. An ideological background should be followed in all political movements on the Balkans. German and French cultures were the historical sources from which ideologies were borrowed. France played a preponderant role in shaping the profile of united Yugoslavia 1918. It was created upon the right of nations to self determination and separation. Following philosophical teaching that nation means language, Yugoslavia 1918 was internationally considered to be a unitarian nation. The principle of selfdetermination was implanted to the whole state as one ethnical community.

Yugoslavia historically failed not because the national question was not settled there, but because a modern European society was not created there. Due to the inferior culture the rationalistic philosophy that a nation is a community of linguistic oneness has historically failed. Only intellectual strata of the society had access to education, whereas grass roots population used to identify itself along the religious dependence only. The principle of selfdetermination in 1992 was reserved for the religious communities which constituted the newly created states.

Foreign cultural influence upon Yugoslavia has always been preponderant. In this paper the author followed historical rise of Christian clericalism. With Serbs it was ruling between years 1860 till 1878. It was concieved in the *Message to the Serbs* by the Russian Slavophiles in 1860. Serbian intelligentsia, although temporarily, accepted teaching that by the mythical Slavic discipline, Serbs had to reject western parliamentarian democracy. Consequently, the idea of a Yugoslav political unity with the Catholic Croatia and Slovenia were condemned as the unslavic road to the future. It was the cause of collapse in 1878.

Catholic clericalism, and, consequently, all its ramifications into different currents, has played a decisive role in the shaping of Yugoslav politics till modern times. Usually, lessons of Catholic clericalism and all its practical achievements came from Germany. Teachers to the Yugoslavs in philosophy and industries, Germans were their teachers in religious intolerance, too. The rise of clericalism paved the road from Febronianism from the end of XVIII century, Liberal Catholicism after 1830 to conservative ideology after 1870. Catholic Action was a network of densely interwoven institutions by which a catholic community organizes a state inside a secular state. Papal encyclicae *Nobilissima Galorum Gens* 1884 on civil society, in a strictly Catholic mode, and *Rerum novarum* 1891 on the corporative society between atheism and free capitalism, were principal sources of this ideology. The author followed the development of Yugoslav Moslems from the internationally recognized religious minor-

rities, 1878 (Berlin Congress), till the emergence of modern fundamentalism.

Religions and the established churches played a decisive role in the modern Yugoslav history. After the collapse of Yugoslavia in 1941, the independent Croatian state was a type of Catholic dictatorship. Massacre and forcible conversion of Serbs and Jews was its principal result. The number of victims varies, but approximate figures range between 400.00 and 750.000. The genocide of 1941 became a trauma of modern development. Fear of biological extermination and struggle for survival is the most motive force. The ideology of German clericalist *Christliche Rechstaat* helped to establish not genuine democracy, but a variant which played a role in bringing about a civil war in Yugoslavia 1991—1992.

STOJAN KESIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ODJEK RUSKE DEMOKRATSKE REVOLUCIJE 1905. U RADNIČKIM POKRETIMA SRBIJE I HRVATSKE

Originalan naučni rad

UDC 947.1905-327.32(497.11+497.13)

Abstract: U ovom radu su obrađena zbivanja u ruskom radničkom pokretu koja su našla odjeka u socijalističkim listovima Srbije i Hrvatske. Tekst je podeljen u tri dela. U prvom delu obrađena su neka zbivanja u ruskom radničkom pokretu pre rusko-japanskog rata 1904. godine. Drugi deo se odnosi na sam rat, kada su vesti o zbivanjima u ruskom radničkom pokretu brojnije i detaljnije. Treći deo se odnosi na rusku demokratsku revoluciju 1905. godine, koja je snažno odjeknula u socijalističkim listovima u Srbiji i Hrvatskoj, jer je u njoj učestvovalo i rusko radništvo.

Socijalistički pokreti u Srbiji i Hrvatskoj pratili su sa velikim interesovanjem šta se dešava u radničkom pokretu Rusije. To interesovanje, sasvim opravdano, poraslo je početkom našeg veka kada su se u Rusiji naglo zaoštirili društveno-ekonomski odnosi, a socijalni problemi izbili u prvi plan. Od tada se o tim zbivanjima češće pojavljuju članci u organima socijaldemokratskih partija Srbije i Hrvatske, *Radničkim novinama*, *Slobodnoj riječi* i drugim radničkim listovima.

Problematika koja se izlaže u ovom radu podeljena je u tri dela: prvi, zbivanja u ruskom radničkom pokretu do rusko-japanskog rata; drugi, rusko-japanski rat i treći, demokratska revolucija u Rusiji.

Problematika izložena u prvom delu uvodi u događaje koji slede u drugom i trećem delu. Uvodni deo teksta počinjemo člankom iz *Slobodne riječi* o studentskim nemirima i akcijama na ruskim univerzitetima i srednjim školama počev od 1899. godine. Studenti su 1901. izašli na ulice, a njima su se pridružili širi narodni slojevi, posebno radnici. Pisac članka saopštava radnicima u Hrvatskoj da u Rusiji stupa radnik uz đaka pod crvenom zastavom sa revolucionarnim parolama. U članku se posebno ističu demonstracije od 16. marta 1902, kada je preko 5.000 radnika na čelu sa studentima demonstriralo petrogradskim ulicama.¹

Slobodna riječ je u ovom periodu često donosila podatke o radničkim štrajkovima u gradovima kao što su Rostov na Donu, Nikolajev, Baku i dr. Radnicima u Hrvatskoj se stavljaju na uvid podaci da je za nekoliko meseci ubijeno 200, a ranjeno 2.000 štrajkača uz napomenu da se »Mora priznati da je tamo radnicima teže nego igde u Evropi, izuzev možda u

¹ »Slobodna riječ«, br. 5, 28. ožujak 1902.

Turskoj«.² Kasnije su dati i podaci o štrajku u Jekaterinoslavu (Dnjepropetrovsk) u kome je učestvovalo više hiljada radnika i radnica. Vojska je pucala u štrajkače i ubila nekoliko desetina radnika.³

I dok *Slobodna riječ* daje ovu vrstu podataka, dotle se radnički socijalistički pokret Srbije pridružio protestima međunarodnog proletarijata protiv terora koji se svakodnevno vršio nad ruskim radničkim pokretom i šire nad svim demokratskim pokretima. Srpski radnici su podvrgli oštroj kritici rusku carsku politiku koja je na rečima bila za mir, a praktično je terorisala narod koji je tražio pravo na život i slobodu. Takođe su kritikovani i građanski listovi u Srbiji koji su čutke prelazili preko nedela carskog režima u Rusiji.⁴ Kritika je proširena i na rusku spoljnju politiku u odnosu na balkanske zemlje, što je posebno istakao Triša Kaclerović u predavanju na Velikoj školi 22. decembra 1902. godine povodom putovanja ruskog grofa Lamsdorfa po Srbiji.⁵ U ovom predavanju T. Kaclerović se kritički osvrnuo i na političku pasivnost srpske omladine poredeći je sa ruskom: »Dok se raska omladina borii za popravku celokupnog stanja u državi, dok ona traži slobode i reforme, dokle njen snažan revolucionarni duh i protest tako močno ljujla stubove apsolutizma i priprema ih za pad — dotle srpska omladina čuti i drema«.⁶ T. Kaclerović sa simpatijama govorii o revolucionarnom raspoloženju ruske omladine, koja je uz ruski narod i ruske radnike, upućujući oštore zamerke srpskoj omladini koja je u velikom broju dočekala grofa Lamsdorfa.

U ovom periodu *Radničke novine* su donele nekoliko članaka u kojima Srpska socijaldemokratska partija ukazuje na štetnost onog rusofilstva koji su propagirali neki listovi u Srbiji koji su pružali podršku carskom režimu, umesto da se srpski narod solidariše sa ruskim narodom i njegovom radničkom klasom. I Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije je u nekoliko članaka ukazivala na štetnost rusofila u Hrvatskoj koji vide svoju dužnost u odbrani carizma, a ne demokratskih pokreta u Rusiji.

Crvena sloboda koja je, zbog pritiska na radnički pokret Hrvatske, izlazila u Budimpešti, opširno donosi vesti o poseti ruskog cara Nikole II Beču. Tom prilikom došlo je do velikog protestnog zabora slavenskih naroda koji žive u Beču. Među govornicima, koji su zastupali svoje narode, bio je i Stjepan Lapuh koji je govorio u ime Hrvata. *Crvena sloboda* je donela i opširnu rezoluciju sa toga zabora.⁷

Moralna podrška radničkom pokretu Rusije nije izostala ni kada je carskoj policiji uspelo da u Bakuu otkrije tajnu radničku štampariju i pohapsi uredništvo socijaldemokratskog časopisa. List pruža moralnu podršku ruskom proletarijatu s nadom da će on opet osnovati novu štampariju i da će ruski narod ponovno dobijati tajno štampane listove i letke »koji će ga pozivati i bodriti u borbi za svoju slobodu«.⁸

³ Isto, br. 2, 28. siječanj 1904.

⁴ »*Radničke novine*«, br. 23, Beograd, 8. jun 1902.

⁵ Ovaj govor objavljen je kao posebna brošura: Triša Kaclerović: *Ruska politika i srpska omladina*, Beograd, 1903.

⁶ *Srpska socijaldemokratska partija*, knj. I, Beograd 1966, str. 35. Izbor garde, objašnjenja i registri Ljubica Šćekić. U daljem tekstu SSDP.

⁷ »*Crvena sloboda*«, radnički list, Budimpešta, br. 6, 30. rujan 1903.

⁸ »*Slobodna riječ*«, br. 2, 28. siječanj 1904.

Srpski proletarijat se često pridruživao akcijama Međunarodnog socijalističkog biroa, izvršnog organa Druge internacionale, kada je ovaj ustajao u zaštitu ruskog proletarijata. Biro je održao sednicu 25. januara 1904. godine i doneo sledeću rezoluciju: »U slučaju da krivicom vladajućih i kapitalizma plane rat između Rusije i Japana, dužnost je socijalista sviju zemalja, naročito francuske, engleske i nemačke radničke partije da svim silama sprečavaju mešanje svojih zemalja u rat.«⁹

U tom smislu srpski proletarijat nije preduzimao akcije, jer Srbija nije imala ni potrebe ni mogućnosti da učestvuje u tom ratu, ali je zato srpski proletarijat oštro protestovao protiv nedela nemačke policije koja je izručivala ruskoj policiji ruske revolucionare prebegle u Nemačku.

Srpski socijalisti su koristili svaku priliku da protestuju protiv represivnih mera carske policije prema radničkom pokretu. Tako su protestovali u Narodnom pozorištu prilikom jedne predstave kada je iznesena slika cara Nikole II. Uskoro su neki građanski listovi napali ovu demonstraciju, pri čemu su se isticali *Samouprava*¹⁰ i *Mali žurnal*.¹¹

Samouprava je izmisnila da su srpski socijalisti demonstrirali zato što nije odobren odlazak srpskih dobrovoljaca u rusku vojsku, iako je javnosti dobro bio poznat stav srpskih socijalista prema carističkom teroru u Rusiji. Osim toga, *Samouprava* je demonstraciju dovodila u vezu sa bečkim Jevrejima, bez obzira što su radikali primali Jevreje u svoju stranku, predlagali ih za opštinske odbornike i u druga tela. Smetali su im samo oni ljudi iz jevrejskih redova koji su se opredelili kao socijal-demokrati.¹²

Listovi socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije donosili su često vesti o atentatima na omražene ličnosti carskog režima u Rusiji, konstatujući da se posle atentata nije dogodila dubla društvena promena jer je organizacija apsolutističkog sistema u Rusiji bila provedena do savršenstva. Ipak, autor navodi da atentate ne treba potceniti, jer su izraz nezadovoljstva i revolucionarnog raspoloženja masa pošto »veličina i zamašnost ne leži u samom činu i odstranjenju jednoga krvoloka, nego leži u onim znakovima, koji se javljaju sa ovakvim činima po kojima se bez dvoje časovi skoroga preloma i revolucije već približavaju«.¹³

Kada je moskovski sud osudio Ivana Kalajeva, atentatora na velikog kneza Sergija, na smrt, *Slobodna riječ* je donela odlomke iz materijala sa suđenja. Odlomci su preneti iz ruskog revolucionarnog lista *La tribune Ruus*¹⁴ koji je izlazio u Parizu. Između ostalog, radnici u Hrvatskoj su mogli pročitati i oproštajno pismo koje je Kalajev napisao svojim drugovima.¹⁵

Atentat na ministra unutrašnjih poslova Rusije Pleve posebno je odjeknuo među radnicima u Hrvatskoj. *Slobodna riječ* ne propušta da saopšti da su se umorstva kojima se on služio protiv boraca za pravo i slobodu ruskog naroda okrenula protiv njega samoga. Socijalna demokratija načelno nije odobravala atentate, jer je sumnjala da je svaki poje-

⁹ »Radničke novine«, br. 9, 4. februar 1904.

¹⁰ »Samouprava«, organ Radikalne stranke u Srbiji, izlazi 1881—1883, 1886, zatim 1903—1915. u redakciji radikalnih pravaka; 1918—1929. kada je prestao izlaziti zbog šestojanuarske diktature; 1936—1941. Izlazio kao organ Jugoslovenske radikalne zajednice.

¹¹ »Mali žurnal« politički dnevni list, izlazio u Beogradu 1894—1914.

¹² »Radničke novine«, br. 25, 26. mart 1904.

¹³ »Crvena soboda«, br. 6, 31. lipanj 1904.

¹⁴ »La tribune Ruus«, list koji je izdavala ruska politička emigracija u Parizu.

¹⁵ »Slobodna riječ«, br. 11, 7. lipanj 1905.

dinac plod okoline i društvenih odnosa. Ipak, pisac članka ne osuđuje atentat na Plevea jer je izazvan postojećim društvenim prilikama, mada se istovremeno tvrdi da ruski socijaldemokrati ne vode borbu protiv pojedinih ličnosti nego, na osnovu istorijskog saznanja, protiv ruskog carizma.¹⁶ I Crvena sloboda, povodom atentata na velikog ruskog kneza Sergija, donela je opširan članak o situaciji u Rusiji.¹⁷ Verovatno da bi bilo još više vesti o revolucionarnim akcijama ruskog proletarijata da uskoro nije počeo rusko-japanski rat.

Rusko-japanski rat

Još na početku rusko-japanskog rata radnički listovi u Srbiji i Hrvatskoj su obaveštavali o dešavanjima na Dalekom istoku, opredeljujući se prema tim događajima; Rusija i Japan se svadaju oko teritorija koje njima ne pripadaju, Rusiji i Japanu potrebne su ove teritorije zbog strategijskog položaja, slobodne plovidbe po ovom delu Istočnog mora kao i zbog proširenja tržišta za svoju robu. *Slobodna riječ* obaveštava proletarijat u Hrvatskoj da će i ovaj rat biti izazvan kapitalističkim interesima spomenutih država koje žele, svaka zasebno, prevlast na Dalekom istoku.¹⁸

I srpski proletarijat je načelno i suštinski bio protiv rata smatrajući ga varvarskim načinom poravnavanja odnosa u kome stradavaju kulturne tekovine i najteži račun plaća radnička klasa i ostali siromašni slojevi naroda. Ako do rata dođe, proletarijat treba da se založi da se on ne proširi i u njega ne umeša nijedna evropska sila. U tom smislu je i Međunarodni socijalistički biro objavio svoju rezoluciju.¹⁹

Čim je počeo rusko-japanski rat, redakcija *Slobodne riječi* je osudila imperijalističke planove zaraćenih država koje su izvele na bojište siromašni narod i radnike. Mobilisan je japanski radnik koji je mirno obrađivao pirinčana polja i proizvodio svilu, kao i miroljubvi ruski mužik, da se kolju i ubijaju bez imalo međusobne mržnje i sukoba interesa.²⁰

Pišući o rusko-japanskom ratu, srpski socijalisti su ovom problemu prilazili sa šireg aspekta, jer je taj rat privukao pažnju celog sveta. Njima je bilo jasno da ako se velike sile obračunavaju na jednom delu Zemljine kugle i na drugom neće biti mira, jer se požar može brzo proširiti. Srpski socijalisti su rasuđivali na sledeći način: »Da li će velike države voditi borbu oružanom rukom, što je za sada neverovatno, ili diplomatskim notama, za nas je od sporednog značaja. Za nas je glavno da smo svesni bure koja nam predstoji i da preduzmemo sve mere radi osiguranja«.²¹ U tom smislu njima je bilo jasno da će Austro-Ugarska, rukovodeći se interesima svoje buržoazije, produžiti prodiranje na Balkansko poluostrvo, a cilj je bio dospeti što pre u Solun, najvažnije trgovacko mesto na Balkanu. Ona nije imala kolonija, a Bosna i Hercegovina bile su mali zalogaj za zemlju čija je industrija i trgovina daleko premašivala domaće potrebe, te su joj bila potrebna nova tržišta.

¹⁶ Isto, br. 15, 10. kolovoz 1904.

¹⁷ »Crvena sloboda«, br. 2. veljača 1905. (List je objavljen bez datuma.)

¹⁸ »Slobodna riječ«, br. 1, 1904.

¹⁹ »Radničke novine«, br. 9, 4. februar 1904.

²⁰ »Slobodna riječ«, br. 3, 18. veljača 1904.

²¹ »Radničke novine«, br. 15, 25. februar 1904.

Interesantan je, u ovo vreme, stav srpskih socijalista prema mogućem napadu Austro-Ugarske na Srbiju. Oni su smatrali da se moraju spremati na odbranu nacionalne samostalnosti i da su u tome »Potpuno saglasni sa buržoazijom... i to baš na osnovu našeg internacionalnog programa, zbog koga nas, iz svog velikog saznanja naši protivnici tako često napadaju«.²²

Slični su i antiratni protesti Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Zato ćemo izdvojiti između mnogih protesta koji je objavljivala *Slobodna riječ* u ime proletarijata iz Hrvatske jedan koji je karakterističan: »Nama, koji osećamo zajedno sa onim narodima koji u ime lažnog patriotizma i radi zločina mudrih rusko-japanskih diplomata moraju ostavljati svoje kosti i svoju krv na krvavom razbojištu, krvari srce, jer vidimo u tome prevaru koja se čini radnome narodu dvaju različitih plemena i zastoj kulturnoga razvijanja čovečanstva od kojeg potlačeni slojevi radnog naroda očekuju svoj spas i oslobođenje iz modernoga ropstva«.²³

Interesantan je i ovaj podatak koji iznosi *Slobodna riječ*. Dok se na Dalekom istoku lije krv i gine na desetine hiljada nedužnih ljudi, u Amsterdamu se održava kongres Druge internacionale kojem predsedavaju Rus Plehanov i Japanac Katajama. Njih dvojica su u svojim govorima žestoko osudili imperijalističke težnje svojih buržoazija i rat koji se vodi.

Protiv rata demonstrirali su moskovski studenti, pevajući revolucionarne pesme, ali ih je policija na brutalan način rasterala. Ove demonstracije iskoristila je redakcija *Slobodne riječi* za sledeće poređenje: »Dok ruski demokrati akademičari javnim uličnim demonstracijama protestuju protiv apsolutističkog sustava u Rusiji dotle njihova slavenska braća u Hrvatskoj „napredna i demokratska“, upriličuju molebštve za pobjedu ruskog oružja, pjeva otkrivene glave carsku himnu, himnu silništvu i tiranstvu, knuti i vješalima... Žalosno ali istinito!«.²⁴

Posle teških poraza u rusko-japanskom ratu caristički režim je snažno poljuljan. U javnosti je počeo da kruži glas da se priprema reforma ustava u Rusiji. Istu vest je donela i *Slobodna riječ*, čak je navela i kako će mnogi društveni problemi biti rešeni u novom ustavu. Pisac članka ocenjuje da je poslednji čas da nosioci svemoćne samovlade pristupe reformama, jer se u Rusiji pojavljuju svi znaci tipični za predvečerje svake revolucije. Koliko je bio u pravu, pokazaće događaji koji će ubrzo uslediti.²⁵ Najverovatnije isti autor u sledećem članku piše: »Ruski revolucionarni divovi, koji su do sada vodili pravu titansku borbu protiv krutih vlastodržaca, znaće jednakom neustrašivošću nastaviti tu borbu za ostvarenje te slobode... za ozakonjenje ustavnih sloboda ruskog naroda«.²⁶

Slobodna riječ je, da bi što iscrpljive obavestila šta se dešava u vreme rata u Rusiji, prenosila članke iz ruskih socijalističkih i naprednih listova, kao što su *Iskra*²⁷ i *Oslobodenje*.²⁸ Preštampan je članak u kome se

²² Isto.

²³ »Slobodna riječ«, br. 11, 8. lipanj 1904.

²⁴ Isto, br. 22, 23. studeni 1904.

²⁵ Isto, br. 23, 14. prosinac 1904.

²⁶ Isto, br. 1, 11. siječanj 1905.

²⁷ »Iskra«, prvi opštinski ilegalni list, organ Ruske socijaldemokratske radničke partije, izlazio 1903—1905. Od 1903. postao organ menjiševika.

²⁸ »Oslobodenje«, ruski ilegalni list, liberalno-buržoaskog pravca. Izlazio 1902—1905. u Štutgartu i Parizu. Od 1904. organ Saveza oslobođenja.

govori o ratnom životu Rusije; padu industrijske i poljoprivredne proizvodnje zbog mobilizacije radnika, seljaka, zaprežne stoke i pada trgovinskog prometa. Posledica svega bila je opšta besparica, glad, epidemije i druge nevolje.²⁹

Po svršetku rusko-japanskog rata *Slobodna riječ* je, da bi što detaljnije upoznala svoje čitaće sa sklapanjem mira, preštampala opširan Parvusov³⁰ članak iz »*Leipziger Volkszeitung*«.³¹

Rusija, nespremna za rat, rovita zbog unutrašnje situacije sa narodom koji je bio nezadovoljan carskim represivnim režimom, nije mogla ništa drugo očekivati sem poraza. Posle poraza na moru kod Port-Artura 1904. i Cušime 1905. i na kopnu kod Mugdena i Ljaojanga, zbog demokratske revolucije i pritiska Engleske, Sjedinjenih Američkih Država i Francuske, morala je pristati na mir koji je potpisana u Portsmautu 5. septembra 1905. godine. Zbog poraza i gubitka velikog dela teritorije, situacija je postala još zategnutija, a revolucionarne akcije snažnije.

U našoj socijalističkoj javnosti bilo bi posvećeno više pažnje rusko-japanskom ratu da se ubrzo nije pojavila, kao logična posledica zbivanja u Rusiji, ruska demokratska revolucija koja je naglo izbila u žigu javnog mnenja u celom svetu, pa i u Srbiji i Hrvatskoj.

Ruska demokratska revolucija

Ubrzo posle izbijanja ruske demokratske revolucije, ruska Socijaldemokratska stranka uputila je civilizovanom svetu proglašenje u kome je ruski proletarijat pozvao u pomoć demokratsku javnost celog sveta napominjući da revolucija nije delo samo ruskog proletarijata već celog demokratskog sveta. Proglas nije mogao ostaviti ravnodušnom svetsku demokratsku javnost, jer je carizam postao izuzetno represivan. Književna dela su zabranjivana, književnici bacani u tamnice i osuđivani na progonstvo u Sibir. Univerziteti u rukama policije, mnoge škole u rukama fanatičnih popova, glad i epidemije po selima. Zbog toga je revolucionarni proletarijat i svoj demokratski orijentisano građanstvo u mirnoj demonstraciji tražilo od cara saziv opšte ustavotvorne skupštine koja bi izlečila zemlju od vekovnih rana koje je nanosilo carsko samodržavlje. Na zahteve građana car je odgovorio puščanim i topovskim plotunima, ginuli su radnici, studenti, građani i sveštenici.

Iz sadržajnog teksta proglašenja ipak izdvojio bih jednu optužujuću rečenicu: »Oficiri koji su kapitulirali pred Japancima hladnokrvno su kasapili decu i žene svoga naroda«. Jedan od prvih (a možda i prvi) listova u Srbiji, koji je doneo ovaj proglašenje, bio je *Radnik*, list kragujevačkih socijalista. Redakcija lista je uz Proglas obavestila stanovništvo Kragujevca i šire da prikuplja novčane priloge za rusku revoluciju objašnjavajući tu akciju rečenicom: »Pozivaju se prijatelji slobode da pomognu stvar slobode«.³² U istom broju objavljen je proglašenje Radnicima sviju zemalja Iz

²⁹ »Slobodna riječ«, br. 10, 25. svibanj 1904.

³⁰ Alexander Helphand Parvus (1867—1924), socijaldemokrata, rođen u Rusiji, živeo u Švajcarskoj i Nemačkoj. Od 1903. menjiševik, u Prvom svetskom ratu socijal-patriota. Pred kraj života povukao se iz politike.

³¹ »Slobodna riječ«, br. 17, 23. kolovoz 1905.

³² »Radnik«, br. 5, 20. januar 1905. Kragujevac.

vršnog komiteta i Internacionalnog izvršnog biroa u kome je međunarodni proletarijat pozvan da pored moralne podrške pruži i materijalnu pomoć ruskom proletarijatu.

Međunarodni proletarijat je obećao svoju pomoć u sprečavanju svakog pokušaja evropske buržoazije da pritekne u pomoć politici ruskog dvora, a srpski proletarijat, pridružio međunarodnom proletarijatu, kao njegov deo, pozdravivši propadanje carizma i njegove politike zapleta i intrig na Balkanu.

Crvena sloboda se solidarisala sa revolucionarnim zbivanjima u Rusiji 1905. godine i u prvom broju za 1905. godinu donela značajan uvodni članak pod naslovom »Revolucija«. Posebna važnost ovoga uvodnika je u tome što je u njemu među svim socijaldemokratskim listovima Ugarske (mađarskim, nemačkim i drugim) sadržan prvi pozdrav ruskim revolucionarima i dana prva ocjena velikog međunarodnog značenja Ruske revolucije. Zbog toga taj úvodnik zauzima prvo, počasno mjesto u zbirci odabranih dokumenata radničkog pokreta u Ugarskoj. (A. magyar munkaszövsgalomb tortenetnek valogatott dokumentumai. Tom III. Budimpešta, str. 249—250.) Na prvoj stranici dela Zbirke u kome se donose svedočanstva o uticaju prve ruske revolucije na radnički pokret Ugarske objavljuje se u mađarskom prevodu taj januarski uvodnik o značaju ruske revolucije pod naslovom »Crvena sloboda«.³³

Listu *Crvena sloboda* pripada još jedna značajna zasluga. Njena redakcija je bila povezana sa mađarskim socijalistom Ervinom Sabom koji je, s jedne strane, održavao tesne veze sa ruskim socijalistima, a s druge, uticao na grupu srpskih i hrvatskih socijalista. Tako su saradnici lista, preko E. Saboa, bili dobro upoznati sa revolucionarnim zbivanjima u Rusiji 1905. godine i kasnije. S obzirom da je list bio van domaćaja cenzure, koja je bila nasnazi u Hrvatskoj, članci u *Crvenoj slobodi* bili su mnogo oštiri nego u *Slobodnoj riječi*, bez obzira što su polazili od istih političkih stavova i bili organi iste stranke.

Na velikom zboru 29. januara 1905. godine, beogradsko radništvo je, u ime celog radništva Srbije, pozdravilo rusku radničku klasu koja je odlučila da revolucionarnim putem, bez obzira na žrtve, uništi preživelu vladavinu carističkog apsolutizma u Rusiji. Srpski proletarijat je u revoluciji video garanciju za prekid prolevanja ljudske krvi na Istoku i oslobođenje mnogobrojnog ruskog naroda od vekovnog zločinka — carizma. Osnovna misao je bila: »Pobeda ruskog proletarijata, pobeda je ruska, pobeda je srpska, pobeda je međunarodna«.³⁴

Na jedan od vodećih zborova, 25. marta 1905, u Beogradu, o ruskoj revoluciji i socijalnoj demokratiji govorio je Dimitrije Tucović. Šteta je što govor nije sačuvan, jer je govornik »govorio dva časa«, a govor je bio »iscrpan i argumentisan« i često prekidan burnim odobravanjima. Ovome centralnom zboru stigli su brojni pozdravni telegrami iz unutrašnjosti, ali su naredbom ministra unutrašnjih dela zaplenjeni. Pisac kratkog članka u *Radničkim novinama* nije propustio da napiše: »Stojan Protić zaboravlja da je ovo samostalna, slobodna država, već u zabludi da je u saratovskoj

³³ Fedora Bikar, Utjecaj ruske revolucije iz godine 1905. na hrvatsku socijalnu demokratiju partiju. Naučni skup: »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«, održan u Kotoru 1967.

³⁴ »Radničke novine«, br. 6, 19. januar 1905.

guberniji, daje naredbe koje još i mogu priličiti ruskom carizmu, ali koje, ni u kom slučaju, ne mogu pasovati za Srbiju, ne bar dokle u njoj još Ustav postoji«.³⁵

Dimitrije Tucović se uskoro ponovo pozabavio ovim problemom. On je u prvomajskom spisu *Prvi maj* istakao dva istorijska događaja koja će pojačati majske demonstracije 1905: ubilački rat na Istoču, tj. rusko-japski rat i ruska demokratska revolucija. D. Tucović se zalaže za mir među narodima, umesto uzajamnog ubijanja i satiranja u ratovima. On pruža podršku ruskom proletarijatu jer se ovaj zalaže protiv ratova među narodima koje izazivaju vladajuće klase radi svojih osvajačkih i eksploatatorskih interesa. Boreći se protiv nasilja klase nad klasom, on u isto vreme radi i protiv nasilja naroda nad narodom. D. Tucović toplo piše i govori o ruskom proletarijatu i njegovim borbama.³⁶

D. Tucović se i kasnije vraćao u nekoliko navrata problemima ruske demokratske revolucije i tvrdio da je ona ostavila dubokog traga u ruskom i međunarodnom radničkom pokretu. Bio je jedan od prvih balkanskih socijalista koji je tvrdio da se posle revolucije može jasnije prići i problemima nacionalnog i socijalnog oslobođenja balkanskih naroda. Pri ovome D. Tucović nikada nije gubio iz vida da je Balkan, zbog geopolitičkog položaja, na udaru velikih imperialističkih sila, pre svih Austo-Ugarske i Rusije.

Razmatrajući odnose koji su nastali posle revolucije D. Tucović nije mogao da zaobiđe ocenu Marks-a i Engels-a, iz vremena revolucije 1848—49. godine, koji su tvrdili da revolucionarna Evropa ima glavnog neprijatelja u carskoj Rusiji i da međunarodni proletarijat treba da usmeri svoju borbu pre svega protiv nje. Od tada pa do završetka ruske revolucije 1905. godine odigrale su se mnoge promene u evropskom društveno-političkom životu, a time i u međunarodnom radničkom pokretu. Međutim, neki teoretičari socijalističkog pokreta, kao Karl Kaucki, nisu se odmakli od ocena Marks-a i Engels-a. Zato K. Kaucki tvrdi da su balkanski Slaveni u vazalnom odnosu prema ruskom caru i da socijalisti imaju obaveze da se protiv toga bore kako na nacionalnom tako i na internacionalnom planu.

D. Tucović, bez obzira što priznaje da preti opasnost od carske Rusije i zloupotrebe neoslavenstva u političke svrhe, postavlja pitanje zašto K. Kaucki ne piše o austrijskoj opasnosti koja preti nacionalnoj nezavisnosti balkanskih naroda. D. Tucović odbacuje teze K. Kauckog o vazalnom odnosu Južnih Slavena prema ruskoj politici, jer po njegovom mišljenju carska Rusija posle revolucije nije više žandar reakcije i kontrarevolucije u Evropi i za carskom politikom ništa ne zaostaje militaristička i imperialistička Evropa koja brani ruski apsolutizam od konačne propasti. On ističe da je zbog velikih promena u Evropi neodrživa podela na »azijatsku« Rusiju i »demokratsku« Evropu.³⁷

I socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije je nastojala da preko svojih listova prati i objašnjava ruskou demokratsku revoluciju i na

³⁵ Isto, br. 24, 19. mart 1905.

³⁶ SSDP, I, 326—330. *Prvi maj*, 1905.

³⁷ O ovome problemu vidi opširnije: D. Tucović, *Germanska opasnost*, »Borba«, teorijski organ SSDP, I, 1910, 169; *Neoslavenstvo*, Borba II, 1910, 481; *Balkanska konferencija*, Borba IV, 1911, 444, kao i članak Karla Kauckog, *Nacionalni zadaci socijalista među balkanskim Slavenima*, Borba II, 1910, 249.

taj način približi je radnicima u Hrvatskoj. Tako je *Crvena sloboda* pozdravila početak demokratske revolucije u Rusiji i izazila najtoplje simpatije prema probuđenom ruskom proletarijatu poručujući: »Ustrajte u borbi, srušite tiraniju, pripravljajte put, da možemo što prije svi mi potlačeni doviknuti sa velikim pjesnikom Petefijem: »Narodu prava!« zato: Živela Rusija! Propao car!«³⁸

Ti isti radnici, koje pozdravlja *Crvena sloboda*, nisu dugo čekali jer je uskoro započelo novo poglavlje u istoriji revolucionarne borbe ruskog naroda. Stotine hiljada radnika obustavilo je posao u Petrogradu i stupilo u štrajk. Oni više nisu tražili socijalno-ekonomske ustupke, već revolucionarnu promenu društva. *Slobodna riječ* je donela integralni tekst i peticiju koju su petrogradski radnici hteli da predaju caru, ali su umesto svečanog čina predaje odjeknuli plotuni. U znak protesta protiv prolevanja radničke krvi Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije sazvala je za 12. februara 1905. veliku javnu skupštinu sa dnevnim redom: Revolucionarni događaji u Rusiji, a *Slobodna riječ* je u istom broju objavila Proglas Međunarodnog socijalističkog biroa i članak K. Kauckog »Revolucija u Rusiji«.³⁹

U znak solidarnosti sa ruskom revolucijom radnici, pripadnici raznih slavenskih naroda, održali su veliku protestnu skupštinu 12. februara u Budimpešti. Među govornicima bili su predstavnici Čeha, Slovaka i Poljaka. U ime hrvatskih i srpskih radnika govorio je Ivo Novak, koji je istakao da »krvožedni carizam hoće ne samo da u krvi uguši težnju bratskog naroda za slobodom — ne, on hoće još više! — on hoće da pod svaku cijenu uništi ljude, koji žele tom potlačenom narodu otvoriti oči, — on hoće — čuj Evropo! — on hoće da uništi »vjesnika oluje«, — Maksima Gorkog!«

Po završetku skupštine prihvaćena je rezolucija u kojoj je osuđeno carističko bezakonje i tiranija, a podržan demokratsko-socijalistički pokret ruskog naroda.⁴⁰

Slobodna riječ nije samo obaveštavala o počecima i toku revolucije u Rusiji, već je i polemisala sa nekim ličnostima iz hrvatskog građanskog društva. To se dogodilo i kada je Stjepan Radić objavio članak *Protiv tiranije i protiv revolucije* u časopisu *Hrvatska misao* u kome se načelno obara na socijalističko učenje pokušavajući da dokaže da u Rusiji nema tiranije.⁴¹

Nepoznati pisac članka oštro kritikuje stavove S. Radića, navodeći da svaki početnik zna da tiranija leži u sistemu, tj. u međudržavnom carizmu, a birokratija je samo izvršni organ tog sistema. Pisac članka se kritički osvrće i na Radićovo tumačenje socijalizma i socijalističkih revolucija, pa između ostalog kaže: »Kako Radić uopće nema pojma o socijalizmu, a još manje o modernom tumačenju socijalne revolucije, i to naprsto zato jer o tom smo tvrdo uvjereni, uopće još nije čitao ni jedno sustavno socijalističko delo, to se služi citatima raznih francuskih nacionalističkih i sličnih natražnjaka. Što u njihovim tiskopisima nalazi, to uzima pod gotov groš i donaša pred svoju čitalačku publiku kao neoborive či-

³⁸ »Crvena sloboda«, br. 1, siječanj 1905.

³⁹ »Slobodna riječ«, br. 3, 8. veljača 1905.

⁴⁰ »Crvena sloboda«, br. 2, 1905.

⁴¹ »Hrvatska misao«, smotra za narodno gospodarstvo, književnost i politiku, izlazila u Zagrebu 1902—1905.

njenice«.⁴² Autor aludira na S. Radića koji je upotrebio jedan Prudonov članak objavljen 29. aprila 1848. u »Representant du Peuple«. Tako S. Radić pozivao na literaturu staru 60 godina da bi dokazao kako bauk socijalističke revolucije preti Evropi početkom XX veka.

Među hrvatskim proletarijatom posebno snažno je odjeknula vest o pobuni mornara na brodu »Knjaz Potemkin«. *Slobodna riječ* je pisala da se kraj carizma bliži krupnim koracima jer je najjače njegovo uporište, militarizam, poljuljan pod snažnim uticajem revolucionarnih akcija. Revolucionarni čin mornara sa Potemkina još snažnije je ubrzao revolucionarna zbivanja ne samo u Odesi već i u drugim ruskim gradovima. Kako je tek delovala vest da su mornari istakli crvenu zastavu na brodu i da su primili nekoliko članova Revolucionarnog odbora. Pisac članka zaključuje: »Ruska revolucija korača nezadrživo napred. Ruska radnička klasa je njen avangarda i bojovna falanga. Ovi najnoviji pojavi najbolje dokazuju kako juriši ove nepredobitne vojske postaju sve žešći i jače drmaju temeljima carske autokratije«.⁴³

Revolucionarna zbivanja u Rusiji tako su se brzo odvijala da je policija postala preslabu da ih spreći. Koliko juče nije se moglo zamisliti da se bez njezine kontrole održi kongres Zemstava koji je raspravljao o tako osetljivoj ustavnoj problematici. Zato *Slobodna riječ* objavljuje da je ruski car, pod pritiskom narodnog nezadovoljstva i revolucionarnih zbivanja, dao novi »Ustav«. U stvari, to je bila samo prividna reforma da se ne bi doneo pravi ustav. Bez obzira što su neki građanski listovi odmah počeli hvatiti novi Ustav u Rusiji, pisac članka u *Slobodnoj riječi* tvodi da ova srpdnja od ustavotvornosti neće duže opstati u Rusiji i da će doći do snažne borbe za novi ustav i istinsku ustavnost. Kad se revolucija završi novi »Ustav« će ostati jedino kao istorijski dokument koji će kazivati kako je varan ruski narod »ustavnim« »ljudskim« i »državnim pravom«.⁴⁴

Rat na istoku Azije je završen, mir je sklopljen a carizam se jedva spasao od potpunog sloma. Ali, rat u unutrašnjosti, rat naroda za ljudska prava je nastavljen.

U poslednjem članku za 1905. godinu pod naslovom Pobeda ruske revolucije, *Slobodna riječ* daje pregled revolucionarnih zbivanja u Rusiji koja nećemo nabrajati, ali ćemo citirati da se vidi kako je hrvatski proletarijat izvlačio pouke iz ruske revolucije. »Ruši se ruši, na sve strane! Svuda volja puka dolazi do izražaja, samo još puk u Hrvatskoj stenje u okovima crne reakcije, stenje pod krutim režimom jedne korumpirane klike. Kruta li je bila hrptenjača ruskog carizma, ali ipak puče pod udarcima radništva i inteligencije. Kruta je i danas kod nas hrptenjača madaronske klike, ali nemojmo se varati, da mora i ona pući pod složnim udarcima radništva i puka koji želi: kruha i slobode... Ruski narod je ova prava izvojevao, znajmo, da ih i mi nećemo dobiti kao pečenog vrapca u usta, nego ih moramo osvojiti. A put k tome oslobođenju pokazao nam je ruski proletarijat...⁴⁵

Pored toga što su Crvena sloboda i *Slobodna riječ* kao organi SDS Hrvatske i Slavonije pisali o demokratskoj revoluciji i sama stranka je

⁴² »Slobodna riječ«, br. 6, 22. ožujak 1905.

⁴³ Isto, br. 13, 12. srpanj 1905.

⁴⁴ Isto, br. 16, 13. kolovoz 1905.

⁴⁵ Isto, br. 21, 8. studeni 1905.

isti problem uvrstila u dnevni red svog III kongresa održanog 24—26. decembra 1905. godine. U rezoluciji koja je doneta na ovom kongresu istaknuto je: »Socijalni demokrati Hrvatske i Slavonije, nalazeći se gotovo u jednakom bespravlju, prate borbu ruskoga radnoga naroda puni nade i sa željom, da će u toku nalazeća se revolucija ruskih naroda posve skršiti samosilničku tiraniju a time i poslednji oslonac svih natražnjačkih vlasti u Evropi. Pobjeda ruske revolucije navjestit će zoru slobode za sve potištene i bespravne. Šaljući ruskim revolucionarima svoj oduševljeni pozdrav, poistovećuje se zbor sa borbom ruskoga bojovnoga proletarijata i kliče: Živila ruska revolucija! Živila međunarodna revolucionarna socijalna demokratija!«⁴⁶

Glavna partijska uprava Srpske socijaldemokratske partije održala je 9. januara 1906. godine redovnu sednicu i razmatrala Apel Međunarodnog socijalističkog biroa u kome se predlaže da se održi demonstrativni zbor na dan godišnjice ruske demokratske revolucije. Donesena je odluka da Glavna partijska uprava pozove preko *Radničkih novina* sve partijske organizacije da se izvrši taj zadatak.⁴⁷ *Radničke novine* su ubrzo ovaj zadatak i izvršile tako što su objavile integralni tekst Apela Međunarodnog socijalističkog biroa i napomenu Glavne partijske uprave Srpske socijaldemokratske partije.⁴⁸

Posebno interesovanje dvaju pokreta izazvala je aktivnost socijaldemokratskih poslanika u Gosudarstvenoj dumi čije je zasedanje počelo 8. maja 1906. godine. U člancima koji su se pojavljivali u našim listovima pokazavana je bogata i raznovrsna aktivnost socijaldemokratskih poslanika. Još veće interesovanje pojavilo se posle raspuštanja Dume. Događaja je bilo na pretek jer je revolucija poljuljala sve oslonce carizma, a upravni aparat, javno mnenje, najširi slojevi radništva, seljaštvo i liberalna buržoazija okrenuli su se protiv carskog apsolutizma. Kao reakcija na ukidanje Dume došlo je do oružanih pobuna i štrajkova u Kronštatu, Odesi, Poltavi i drugim mestima Rusije. Pojavili su se ponovo atentati na visoke policijske i državne činovnike. Iscrpno prikazujući kontrarevolucionarne mere *Slobodna riječ* naglašava da »Zemlja revolucije, zemlja teških patnji i prijegora sva ustaje i traži, traži odlučno da se s nje skine biljeg što ga na nju udarila krvnička ruka kroz dugo godina«. Da bi što snažnije pokazala kakva je situacija u Rusiji, *Slobodna riječ* podvlači rečenicu koju je izrekao socijaldemokratski poslanik Aleksinski protestujući protiv ozakonjenja smrтne kazne: »Ova je država, država vješala, nagajike i ubistava!«⁴⁹

U poslednjim vestima srpskih i hrvatskih radničkih listova govori se o revolucionarnim pobunama u nekim gradovima Rusije, a naročito o ustanku u Moskvi, koji je pokazao ogromnu snagu ruske revolucije.

S obzirom da su revolucionarne akcije u 1906. godini završene u Moskvji i Petrogradu, a sporadično još vođene u pokrajinama, možemo smatrati da su pobune i oružane revolucionarne akcije završene krajem 1905. i početkom 1906. godine. Ipak, ruski proletarijat je produžio akcije koristeći novonastalu situaciju. Kakve su prilike bile vidi se iz članka kojeg je *Slo-*

⁴⁶ Zapisnik III zbora socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Naklada »Slobodne riječi«, Zagreb 1906, str. 34.

⁴⁷ Arhiv Srbije, Fond Srpska socijaldemokratska partija, 65a.

⁴⁸ »Radničke novine«, br. 109, 31. decembar 1905.

⁴⁹ »Slobodna riječ«, br. 8, 10. travanj 1907.

bodna riječ prenela iz *Iskre*: »Revolucija raste u svojoj snazi, ona mobilizuje svoje borce napunjava je smionošću i delotvornom inicijativom; gomila malograđanstva (u smislu sitnog građanstva — S. K.) pridružuje se revoluciji; izdajstvo i malodušnost liberalnih stranaka nisu u stanju, da smetaju ovoj mobilizaciji. Vlada nije u stanju, da upotrebi sve svoje vojne sile, te je prisiljena da svaku novu »bunu« učini uzrokom novog porasta revolucije, a vojska u svojoj masi nije voljna, da puca na narod...«⁵⁰

Radničke novine donele su dosta članaka o postrevolucionarnim zbijanjima u Rusiji. S obzirom da u tim člancima ima dosta ponavljanja, osvrnućemo se samo na izlaganje Filipa Filipovića održano 23. jula 1906. godine u Beogradu na velikom radničkom zboru. Zbor je održan u znaku podrške ruskom proletarijatu.⁵¹ Filip Filipović je tom prilikom dao pregled revolucionarnih zbijanja u Rusiji, počev od Krimskog rata do 1906. godine. Navodimo odlomke iz izlaganja:

»Ovaj pokret (misli se na rusku demokratsku revoluciju — S. K.) pokazao je proletarijatu da on, ako hoće da pobedi u revoluciji, mora imati jaku organizaciju i disciplinu i biti u stanju da snagu revolucije drži u svojoj ruci. Trenutno se stišala vatra, nastalo je novo pribiranje i grupisanje, izrađivanje novih sredstava borbe protiv carizma. A vlada, ojačana u svojoj poziciji besno je nagrnula na one koji su stupili u štrajk. Na Kavkazu i u pribaltiskim pokrajinama izvršeni su grozni pokolji. Željezničari na svima prugama koje su štrajkovale streljani su. Nemilosrdno su uništavani svi oni vojni odredi koji nisu hteli klati narod po ulicama.

Kada se krvoločni zver nagutao života nastalo je malo turobno za-tišje. Tada su izvršeni izbori za državnu Dumu. Cenzus je bio neobično veliki. Jedno to a drugo i mnoge druge važne okolnosti opredelile su socijalističku stranku da u izbore ne stupa. Otuda su se svi slobodniji elementi, koji su učestvovali u izborima, okrenuli buržoaskoj demokratskoj partiji kadetima, gde se nakupilo i suviše šareno društvo. Ta je partija agitovala na jedinstveno demagoški način (kao srpski samostalci). Ona je dobila ogromnu većinu, ali ništa nije radila u smislu svojih obećanja. Ona je bila gotova da popusti carizmu i da se izmiri sa njim, onako isto kao što bi se i buržoazija na ulici izmirila sa carizmom, samo kad ne bi bilo stalnoga kontrolora, koji je u levo tera, ruskoga proletarijata. I van odluke socijalističke partije bilo je nekoliko radničkih kandidata, koji su izabrani u Dumu i vršili stalnu kontrolu nad kadetima. Posle kongresa socijalističke partije rešeno je da se učestvuje u naknadnim izborima za Dumu, te je sa Kavkaza poslano u Dumu 12 socijaldemokrata, koji su se udružili sa radničkim predstavnicima. Oni su i kadete i celu Dumu terali stalno u levo i nisu im dali da stuknu pred carizmom. Između partija su izbile nesuglasice oko agrarnoga pitanja. Socijaliste su tražile podelu spa-hijskih zemalja i predaju državnih i crkvenih dobara samoupravnim opština. Kad je Duma htela izvršiti neposredan apel na narod, car je nju rasterao. Time je i buržoazija naterana u pomoć revoluciji i celome svetu jasno pokazano da pre uništenja carizma ne može biti nikakva slobodna života u Rusiji.«⁵²

⁵⁰ Isto, br. 1, 10. siječanj 1906.

⁵¹ Filip Filipović je tada boravio u Beogradu sa trojicom ruskih mornara-revolucionara koji su takođe govorili na zboru.

⁵² Filip Filipović, *Sabrana dela*, knj. I, str. 104—108, Beograd 1987, priredio Stojan Kesić.

Na kraju treba naglasiti da je pad ruskog apsolutizma bio u interesu celokupnog svetskog proletarijata. Zbog toga su radnici u Srbiji i Hrvatskoj pružili moralnu i materijalnu podršku ruskim radnicima, a njihovi listovi opširno pisali o revolucionarnim zbivanjima i tako, s jedne strane, širili istinu o revoluciji, a s druge toplo i sa simpatijama pisali o njenim učesnicima. Na osnovu podataka zaključujemo da su radnici u Srbiji i Hrvatskoj bili na vreme i dovoljno obaveštavani o revolucionarnim zbivanjima u Rusiji pre rusko-japanskog rata, tokom rata i za vreme demokratske revolucije. U radničkim listovima u Srbiji i Hrvatskoj pojavljivali su se i dalje članci o revolucionarnim zbivanjima u Rusiji i posle demokratske revolucije sve do početka Prvog svetskog rata. Članci imaju ista osnovna obeležja: podrška revolucionarnim akcijama i simpatije prema ruskom radništvu.

STOJAN KESİĆ

ODJEK RUSKE DEMOKRATSKE REVOLUCIJE 1905. U RADNIČKIM POKRETIMA SRBIJE I HRVATSKE

Rezime

Uticaji radničkih pokreta iz evropskih zemalja Austrije, Nemačke, Francuske, Engleske i dr., na radničke pokrete u jugoslovenskim zemljama bili su snažniji nego radničkog pokreta Rusije. Tek početkom 20. veka počinje odnos da se menja, počinju češće da se javljaju članci iz problematike ruskog radničkog pokreta u socijalističkim listovima Srbije i Hrvatske.

U prvom periodu do rusko-japanskog rata 1904. godine, vesti se najčešće odnose na radničke, studentske i srednjoškolske nemire. Socijalistički listovi Srbije i Hrvatske posebno su pratili i obaveštavali o nemirima i demonstracijama u Petrogradu, Rostovu na Donu, Bakuu i drugim mestima. Za vreme rusko-japanskog rata, vesti iz Rusije su sve češće i opširnije, jer je tada srpski i hrvatski proletarijat sa antiratnih pozicija pružio moralnu podršku ruskom proletarijatu. Antiratna podrška je imala veliki značaj, jer je pretila velika opasnost da se rat proširi i na druge zemlje. Srpski socijalisti su prišli oceni rusko-japanskog rata sa širih pozicija.

Rusija, zbog unutrašnje krize i represivnog carskog režima, nije ništa drugo mogla očekivati sem poraza u ratu. Zbog unutrašnje revolucionarne situacije i pritiska Engleske, Francuske i Amerike, Rusija je moralna pristati na mir, koji joj je nametnut u Portsmautu 1905, po kome je ona izgubila veliki deo teritorije. Tim samim, unutrašnja situacija je postala još teža, a revolucionarne akcije sve snažnije, pa i jači odjeci ruske demokratske revolucije u Jugoslaviji. Za vreme ruske demokratske revolucije, radnici Srbije i Hrvatske, kao deo međunarodnog proletarijata, pružili su moralnu i materijalnu podršku ruskim radnicima, a njihovi listovi »Radničke novine«, »Radnik«, »Slobodna riječ«, »Crvena sloboda« i dr., opširno su pisali o revolucionarnim zbivanjima.

STOJAN KESIĆ**THE EFFECT OF THE RUSSIAN DEMOCRATIC REVOLUTION OF 1905
ON LABOR MOVEMENTS IN SERBIA AND CROATIA*****Summary***

Labor movements in various parts of Yugoslavia were more influenced by European labor movements, such as those of Austria, Germany, France, England etc. than by Russian labor movements. A change in these relations became evident only at the beginning of the 20c., with the appearance of articles in Serbian and Croatian socialist papers dealing with the topic of the Russian labor movement.

Initially, in the period preceding the war between Russia and Japan in 1904, these articles most often gave news of unrest among workers, students and secondary-school pupils. Socialist papers in Serbia and Croatia especially followed and reported unrest and demonstrations in Petrograd, Rostov-on-Don, Baku and other cities. During the war between Russia and Japan the news were more frequent and given at greater length since at the time the Serbian and Croatian proletariat gave their anti-war moral support to the Russian proletariat. The anti-war support was significant as there was imminent danger that the conflict could spread to other countries. The Serbian socialists approached the question of the war between Russia and Japan from a wider viewpoint.

Russia, due to its inner crisis and the repressive tsarist regime could not expect other than defeat from the war. Because of its own revolutionary situation and pressure from England, France and America, Russia was forced to accept peace imposed on it in 1905 in Portsmouth by which it lost a great part of its territory. Consequently Russia's domestic situation became even more difficult and revolutionary activity more pronounced, causing stronger echoes of the Russian democratic revolution in Yugoslavia. In the course of the Russian democratic revolution the workers of Serbia and Croatia, as part of the international proletariat, gave their moral and material support to Russian workers while their papers »The Workers' Paper«, »Worker«, »Free Word«, »Red Freedom« etc. wrote extensively about the revolutionary events.

Akademik BOGUMIL HRABAK
Filozofski fakultet
Novi Sad, Stevana Musića bb

MIRDITI IZMEĐU ITALIJANA, ARBANAŠKIH NACIONALISTA I SRBA (1918—1921)

Originalan naučni rad

UDC 949.711.5(=919.83) »1918/1921«

Abstract: Autor se u ovom radu bavi Mirditima, najvećim arbanaškim plemenom, nastanjenim na prostoru od Lješa do plemena Đakovičke Malešije, koje je bilo katoličko i koje je zalaganjem Austro-Ugarske i Francuske na Berlinskom kongresu 1878. godine dobilo međunarodno priznato autonomiju. Ovu autonomiju im osporavaju albanski nacionalisti, bilo kao austrijski ili italijanski ljudi, koji žele da ostvare veliku Albaniju pomoću velikih sila. Zbog poštovanja mirditske plemenske autonomije od strane Srba dolazi 1921. godine do ugovora u Prizrenu. Posle toga Mirditi podižu ustank, koji ne uspeva, i savez se raspada. Rad je nastao na osnovu novih arhivskih istraživanja u Arhivu Jugoslavije i Arhivu Istoriskog instituta Vojske Jugoslavije u Beogradu.

Mirditi, nastanjeni na prostoru od Lješa do plemena Đakovičke Malešije, najveće su arbanaško pleme. Prešavši sa pravoslavlja na katoličanstvo oko 1250. godine, oni su se uspešno održali prema islamu i Osmanskom carstvu. Njihov vođ, kapetan Bib Doda, boreći se za plemensku samoupravu protiv Portinih reformi, uspostavio je odnose savezništva sa kneževinom Srbijom (1849), koja je već pomišljala kako će se probiti do Jadranske obale. Na Berlinskom kongresu (1878), na incijativu Austro-Ugarske i Francuske, usvojen je poseban protokol u vezi sa »povlasticama i specijalnim pravima »Mirdita, čime je međunarodno priznata mirditska autonomija. Pomenute sile su taj položaj dopunile tzv. kultnim protektoratom, koji je naročito poslužio Beču za prodor u severoarbanaška katolička plemena.¹ Bila je čak planirana (sredinom 90-ih godina) seoba Mirdita u Bosnu, ali do toga nije došlo. Za vreme ustanka katoličkih Malisora 1911. Mirditija je formalno ostala mirna, ali je pomagala svoje istovernike. U to vreme, pod vođstvom podmitljivog naslednog kneza Prenk Bib Dode (sa činom turskog brigadira), Mirditi su sticali političke poene mirovanjem, jer su mogli uticati na susedna plemena. Takav kurs vodio je Prenk i u vratolomnim godinama ratova 1912—1918, zauzimajući značajne položaje u autonomnoj arbanaškoj upravi, ne prihvatajući naglašeniju ulogu u arbanaškim poslovima. Bio je više pod uticajem Italijana nego Beča, ali se ipak nije iskazao kao eksponent Rima.

¹ *Histoire de l'Albanie*, sous la direction de S. Pollo et A. Puto, Rouanne 1974, 131, 146.

I. Ponašanje Mirdita prema suparničkim stranama u Albaniji 1918—1919.

Mirditi nikad nisu zaboravili na plemensku solidarnost. Šestoga decembra 1918. primili su u svoju sredinu bivšeg kmeta pograničnog sela Doline, postavljenog od Austrijanaca, koji je došao u društvo sa nekim viđenijim sunarodnicima, da uplivne Mirdite obavesti o okršaju sa Srbima i najmoćnije pleme pozove u pomoć. Plemenici su primili i delegate iz Malesije koji su prisustvovali osnivanju »Kosovskog komiteta« u Skadru.² Kao slobodni brđani, nisu se mogli pomiriti sa srpskom okupacijom, te su Jugoslovenskoj diviziji stigle iz Ljume (7/20. januara) vesti da Mirditi pripremaju ustanak protiv Srba, prateći kretanje srpskih četa po severnoj Albaniji.³ Zajedno s Italijanima i muslimanskim Arbanasima, Mirditi su (između 20. i 25. januara) napali jednu kolonu i jugoslovenske brigade na putu između sela Petke i Buki. Tu je, pored dvadeset Italijana, poginulo 4 Mirdita od ukupno pedeset, koliko ih je učestvovalo u okršaju. Za vreme nastupa Italijani su govorili kako žele da posednu celo Kosovo i da za to imaju 20 bataljona prikupljenih u Lješu i Orošiju, računajući i na Mirdite koji su tada bili uz njih.⁴ krajem februara u glavnom mestu Mirditije, u Orošiju, od te vojske garnizonirao je samo jedan bataljon, poslat iz velikog tabora u selu Dadaj, na Drimu.⁵

U to vreme protiv italijanskog oružanog logora u Zadrimi, na mirditskoj međi, oglasile su se akcije. Italijanska komanda držala je da je organizator tih mirditskih poduhvata bio Prenk Bib Doda. On je bio potpredsednik dracke vlade, ali je rezidirao u Lješu, bliže svom plemenskom jezgru. U Skadru je održavao dodire sa francuskim komandantom De Futuom; primao je pisma od srpskog prijatelja Esad-paše Toptanija, za koja je govorio da su male političke vrednosti. Protivio se italijanskoj okupaciji Orošija.⁶ Tih dana vlasti srpske vojske nisu dopustile okolnim Arbanasima da napadnu Italijane u Mirditiji.⁷ Stvarni operativac i vojni starešina plemenika, Mark Đoni, srpski prijatelj naročito u vreme evakuacije 1915. 9. marta sa 500 Mirdita došao je na Šimraju (?), idući prema Ljumi-Kuli (pod srpskom upravom).⁸ Ipak, sreski načelnik u Ljumi, Mehmed Hodža iz Štićana, kao i sreski muftija, javili su okružnom načelniku u Prizrenu da su dobili pozdrav od Marka Đorija (preko Hamita Lješija, srpskog prijatelja i lokalnog zapovednika u Ljumi) da se postaraju da se most na Crnom Drimu ne ruši, ako bi se Srbi povukli, i da se kod naroda potrude da ne ustaje oružjem protiv Italijana, jer će ovi za četiri do pet dana na-

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu: AVII), III/4—51, br. 1, No. 83, »Jugoslovenska divizija«, 4/17. I 1919. sa br. 34509.

³ B. Hrabak, Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države s arbanaškom većinom stanovništva u jesen 1918. godine i držanje Arbanasa prema uspostavljenoj vlasti, *Gjurmime albanologjike*, No.1/1969, 260, 262.

⁴ AVII, VI—51, br. 3/1, list 210 od 13/26. I 1919, I jugoslovenska brigada sa O br. 3057 od 26. I 1919.

⁵ B. Hrabak, *Stanje na jugoslovensko-arbanaškoj granici na sektoru Metohije i Makedonije u prvoj polovini i u letu 1919. godine*, Zbornik radova »Kosmet«, I, Priština 1991, 116.

⁶ Sonnino Papers, *University Microfilms. A Xerox Company, North Zeeb Road (Michigan)*; bobb. XXIV, № 958 (8. III 1919), 980 (8. III 1919); B. Hrabak, Stanje, 118.

⁷ B. Hrabak, Stanje, 119.

⁸ AVII, IV/3—51, br. 2, № 1161, Kosovska dvizijska oblast 13. III 1919 sa Pov. Đ br. 1442.

valiti velikom silom. Kako je hajezda izostala, pukovnik V. Katanić u Prizrenu je smatrao da su i drugi izveštaji ljumskog načelnika bili lažni.⁹

Prvih dana proleća ubijen je Prenk Bib Doda, dok je sa Englezom idnom i sa još nekim strancima obilazio šumski teren koji je želeo da proda. Usmrćen je kod Lješa, za vreme vožnje fijakerom ili automobilom. U isto vreme ubijeni su neki italijanski oficiri u automobilu, na putu za Lješ. Mirditskog starešinu je, navodno, ubio esadovac Prenk Đet Cane zato što je Prenk Bib Doda ranije ubio njegovog oca. Tom prilikom, prema nekim verzijama, kod ubijenog je nađena veća svota stranog novca.¹⁰ U poslednjoj dekadi marta Mark Đoni, pošto je ožalio svog bliskog rođaka, vodio je sa Bajramom Dakljanom Italijane, čija su se dva bataljona tada nalazila u Vauspašitu, prema Prizrenu. Dakljan je pošao iz Đakovice sa francuskim trupama, kao poverenik I jugoslovenske brigade, ali se u Albaniji opredelio za Italijane.¹¹

Elez Jusuf, prijatelj pukovnika V. Katanića, koji se ipak borio protiv srpskog poseda arbanaškog terena, nije bio naklonjen ni italijanskoj okupaciji, u čijoj se službi tada nalazio. Obavestio je Katanića da se u Oroši (prve nedelje maja) smestilo deset italijanskih bataljona, sa 20 mitraljeza i 20 topova; ta se grupacija spremala prema Puki. Sedam barjaka dali su besu u Puki da neće dozvoliti prolaz italijanskoj koloni. Kad je italijanski zapovednik zatražio od Mirdita da ne pristanu na vezivanje bese iz Puke, mirditski glavari su odgovorili da neće da saraduju ni sa Srbima ni s Italijanima.¹² To je trebalo da bude neutralan, prelazni stav u situaciji koja se sve više zaoštravala. Početkom maja Mirditi, prevrtljivi i nestalni kao i ostala plemena, ponovo su se privili uz Italijane, nameravajući da krenu u pravcu Čaf Morine i Metohije. Tada se nisu držali prijateljski prema Srbima, možda zbog svog neprijateljskog odnosa prema Esad-paši, srpskom favoritu.¹³ Krajem maja Mirditi, pleme Mati i plemena Malesije na severoistočnoj strani Albanije, pokazali su se odbojni prema Italijanima i terali su ih iz svoje sredine.¹⁴ Svoje viđenje mirditskih političkih oscilacija N. Pašić je izrazio u pismu iz Pariza (3. juna):

⁹ B. Hrabak, *Stanje*, 122.

¹⁰ AVII, IV/3—51, br. 2, № 1390 i 1517, B. Hrabak, *Stanje*, 127; IV/2—89—I, br. 1/14, Cetinje 30. III 1919, sa Pov. ĐO br. 527. — Poručnik Azrm Ramović saznao je u Skadru da je Prenka Bib Dodu kod Lješa ubio neki Deez Soracio, dok je automobilom isao iz Šendina za mesto Radivani. Sa njime su poginuli, navodno, i jedan Englez, jedan Francuz i neki Italijan; kod Prenka je tom prilikom opljačkano 10 miliona italijanskih lira. Kad je Prenk poginuo, rimski listovi su doneli da su ga ubili ljudi Esad-paše. Srpski poslanik u Rimu Antonijević, međutim, saznao je da su ga ubice opljačkale i kod njega našle 40.000 franaka i testamenat; taj su novac ipak predali komandantu italijanskih trupa u Lješu (Arhiv Jugoslavije, Delegacija Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu — u daljem tekstu: AJ, Delegacija — fasc. XXVII, dos. VII/8, № 1970).

¹¹ AVII, IV/3—56—II, br. 1/71, I jugoslovenska brigada iz Đakovice sa br. 1600; isto, br. 1/70, komandant mesta u Đakovici od 27. III 1919.

¹² AVII, IV/3—56—II, br. 1/181, pukovnik V. Katanić iz Prizrena 9. maja 1919. — O političkim portretima i dejstvima Eleza Jusufa i esadovca Halita Lešija vid.: M. Jelić, *Albanija*, Beograd 1933, 22—5 i 19—22.

¹³ AVII, III/3—27, br. 2, list 174, Zetska divizijska oblast II armije 19. V 1919, sa Pov. ĐO br. 568.

¹⁴ AJ, Delegacija, fasc. XXVII, dos. VII, № 1922, Antonijević iz Rima 30. V 1911, telegram br. 490.

»Mogu se stvar u Albaniji tako razviti da će upitati Mirditi šta žele i kome bi se pridružili, na slučaj da se obrazuje mala muhamedanska Albanija; i za taj slučaj dobro bi bilo da se obnove veze koje smo imali sa Mirditim preko počivšega Prenka Biba i sadašnjeg njegovog sinovca Marka Đoni. Ovome smo davali mesečnu pomoć. Trebalo bi mu dati nekoliko hiljada da uredi svoje familijarne i rodbinske stvari. Njegov stric, poginuli Prenk Bib Doda, kad sam bio u Skadru i išao na Cetinje, ugovorili smo da traže naš protektorat i da se pridruže Kraljevini našoj, i da mu obezbedimo autonomiju u njegovom fisu ili plemenu. Drugom jednom njegovom rodaku koji je u Italiji živeo, koga su Italijani držali misleći se njime koristiti, bilo je slabo i mi smo ga pomagali mesečnom pomoći, čini mi se sa 500 dinara. Njega su Italijani nudili da primi kakvi viši čin i ode u Albaniju, kao komandant jednog odreda. On je nekoliko puta odbijao ponudu i gledao je da izmakne iz Italije, ali nije mogao, jer je bio pod prismotrom. I on je pre kratkog vremena umro [...] Te odnose treba što pre obnoviti.¹⁵

Poslednjih dana juna Irfan-bej, nekadašnji turski major, rodom iz Debra, srpski pouzdanik, ponudio je komandantu III armijske oblasti da preko Mirditije prokrstari Albanijom do Tirane, Kruje i Drača, te da se vrati dolinom Arzena i preko Soluna, prikupljajući važne vojno-političke podatke.¹⁶

Preko leta Mirditi su mirovali i nisu se oglašavali u diplomatskim aktima i vojnim relacijama. U međuvremenu Italijani su pokušali da kompromituju Marka Đonija u plemenu. Prosuli su spletku da se kod njega nalazi 30.000 napoleondora Prenka Bib Dode, te su plemenici skočili na Marka. Iako je Mark vodio čete protiv Srba na Drimu, ovi su nastojali da se s njim povežu.¹⁷ Među Mirditim su se i dalje događali značajni obrti. Plemenki glavar i nećak Prenk Dode, Đon Škurti iz Selite, dotadašnji protivnik Esad-paše, prešao je Srbima sa svojih 300 boraca, a 5. septembra otpočeо je akciju protiv Italijana. Kao protivuslugu zahtevao je da mu se izdejstvuje pomilovanje od Esad-paše i da se to preko pašinog od-bora u Debru obznani esadističkim organizacijama, kako s njima više ne bi dolazio u sukob.¹⁸

Od početka jula arbanaški brđani i seljaci su počeli da dižu oružje protiv italijanskih okupatora, i to najpre u mestu Vauspašit (gde su Italijani morali upotrebiti topove), u Mati, Luriji i među Mirditim. Pobunjenici su se posebno ustremili na italijanske oficire, te su na njih vršili atentate u Skadru, Beratui drugim mestima. Arbanaški revoltanti pod zapovedništvom Nasif-paše napali su (6. avgusta) italijanske trupe i Berišiću. Borba je trajala tri dana i Italijani su teškom mukom odbacili Arbanase. Arbanasi su napali okupatore i kod Mirditije (8. avgusta). Borbe su vođene, izgleda, oko provijanta, jer je snabdevanje jedinica bilo sasvim rđavo. Neredi su zahvatili i Tirau i južnu Albaniju. Komitet koji je upravljao borbom protiv okupatora zasedao je u Kruji.¹⁹ Od kraja avgusta kome-

¹⁵ AJ, Delegacija, fasc. XXVII, dos. 7, № 1970.

¹⁶ B. Hrabak, *Stanje*, 139.

¹⁷ AJ, Delegacija, fasc. XXVIII, dos. 3, № 2450, Lj. Mihailović iz MID-a Pašiću 6. VII 1919.

¹⁸ AVII, IV/3—54, br. 2/100, pukovnik Jovanović iz Prizrena 12. IX 1919.

¹⁹ *Journal des Débats* (Paris) 29. VIII 1919.

šanje protiv Italijana obuhvatilo je gotovo celu Albaniju pod njihovom vlašću i u borbi su uzeli učešća razni elementi, od kojih su najopasniji i najorganizovaniji bili esadovci.²⁰ U prvim ustaničkim borbama Mirditi nisu popularisali svoje prisustvo. Oko 1. septembra kod Orošja se razvila borba između arbanaškog komiteta i Italijana. Komite su pre toga zaključili besu sa Arbanasima u Mati i oko Kruje protiv Italijana.²¹ Pomenuti Đon Škurti podstakao je svoje plemenike na osvetu tvrdnjom da su Italijani tobože ubili Penka Bib Dodu, autentičnog pristalicu arbanaške nezavisnosti u odnosu na sva strana zahvatanja.²²

Jedan specijalan izveštaj o borbi Mirdita protiv Italijana pominje napad nekog Spačija sa četom Mirdita 20. jula na putu Lješ—Oroši na italijansku bojnu komoru pred samim vratima Skadra. Tom prilikom je zaplenjeno 150 grla govedi, rekviriranih za ishranu okupacijskih trupa. Prvoga avgusta mirditski ustanici presreli su italijansku komoru u selu Kačikej. Posle kraće pucnjave, kolona na maršu je bila rastrojena, a na poprištu su ostala tri mrtva vojnika. Kod Orašja su istoga dana ustanici napali na italijansku komoru, otevši joj 400 brava i 60 glava krupne rogate marve. Istoga dana ustanici su, pod vođstvom Nikole Cura iz sela Vrajezi, presreli na putu Lješ—Oroši treću komoru, preotevši joj 300 ovaca. Devetoga avgusta Mirditi su kod sela Letinca, na putu Oroši—Boljku, sačekali italijansko odeljenje, ubili pet vojnika i tri mazge, a pet mazgi su zaplenili. Šest dana docnije ustanici su na putu Oroši—Čaf Maljut obesili tri italijanska vojnika. U isto vreme, na putu između Vreške i reke Dibre, pobunjenici su napali jedno italijansko odeljenje. Posle tročasovne borbe jedinica je bila razbijena. Trideset prvoga avgusta ustanički teroristi ubili su nekog italijanskog borca, posle čega su Italijani zapalili tri kuće, što je razgnjevilo mirditske junake, te su Italijani morali da se spasavaju bekstvom u Criteju. Istoga dana ustanici su u mestu Fuš-Lude, na putu Oroši—Lurija, sačekali neko italijansko odeljenje, ubili jednog vojnika i tri mazge, a ostali su se razbežali. Krajem druge dekade septembra u Mirditiji je bilo 15 ustaničkih četa, a celo pleme bilo je zahvaćeno ustaničkom organizacijom. Akcije su se proširile na sve puteve koji su iz Orošja vodili na razne strane. Već oko 1. septembra plemenicima je bilo zabranjeno da prodaju stoku, da je ne bi predavaliti italijanskim intendantima, pod pretnjom smrтne kazne.²³ Oko 1. oktobra Mirditi su presreli italijanski vod od 30 boraca na putu Kalmet—Oroši i ubili jednog majora, jednog kapetana i jednog podnarednika.²⁴

Između sela Džudže i Bičaka u Mirditiji ustanici su 23. novembra nagnuli na neko italijansko odeljenje, ubili dva vojnika i razbili jedinicu. Sutradan je u Mirdite zašao odred žandarma (sastavljen od Toska iz sela Lidi) da posednu sela Prljataj (?) i Lać. Ustanici su ih dočekali i vatrom primorali da se vrate, a dan kasnije napali su logor iz koga su žandarmi došli, te su ubili dva i ranili jedno lice pod oružjem. Dvadeset petoga novembra ustanici su napali italijansku posadu u Luriji, koja se odbranila

²⁰ AJ, Delegacija, fasc. XXVII, dos. 12.

²¹ AJ, Delegacija, fasc. XXVIII, dos. 9, № 3507, Lj. Davidović Parizu sa Č br. 683.

²² »Narodna politika« 40. IX 1919, 1.

od 3. IX 1919.

²³ AJ, Delegacija, fasc. XXVIII, dos. 9, № 4001, Č br. 904 od 21. IX 1919.

²⁴ AVII, IV/3—56—III, br. 1/17, potpukovnik Đukić iz Debra 13. X 1919.

samo zahvaljujući topovima. Četiri dana docnije pobunjenici su ponovo cernirali utvrđeni logor Sojni u Oroši. Borba je trajala dva sata, a napadači su odbijeni gustom mitraljesckom vatrom. Drugoga decembra na putu Lješ—Oroši, u mestu Krešti, ustanici su presreli jedan vojni transport, ubili pratioce, odveli pet mazgi i deset tovara namirnica. Sutradan su napali italijansku posadu u kuli Džafera Mahmuda u selu Koljši (Malizi). Osam dana kasnije ustanici su u Malizi iznova opkolili italijansku postaju kod sela Šumroje. Borba je bila intenzivna i vojska se, pored znatnijih gubitaka, ipak odbranila artiljerijom i mitraljezima²⁵.

II. Državno-pravni status Mirdita tokom 1920. godine

U prvoj polovini 1920. nema mnogo podataka o borbenom angažovanju Mirdita, te bi se moglo zaključiti da su se oni privremeno smirili. Uostalom, posle višekratnih poraza italijanske okupacijske vojske i nakon poznate skupštine u Ljušnji (januara 1920) Italijani su počeli da evakuju severnu i srednju Albaniju, tako da više nije bilo ni prilika za oružano konfrontiranje. Zanimljiva je promemorija koju je 19. januara 1920. u Parizu predao Nikola Ivanaj, mason i čovek koji je dotad duže sarađivao sa Južnim Slovenima. Treća tačka promemorije je glasila: »Pošto plemena Mirditi, Mati i Malesija Debarska ne mogu ekonomski opstati, ako se odele od varoši Skadra — što jasno pokazuje i jedan letimičan pogled na geografsku kartu — mi tražimo: da se pripremljena granica odredi i povuče bar onom linijom koja je predviđena za Srbiju i Crnu Goru London-skim paktom iz 1915.« To je bila cena da se Kraljevina SHS napregne da se izbori za nezavisnost ostalog dela Albanije. Na promemoriji Ivanaj se potpisao kao predsednik kluba »Narodni savez« i delegat političkih stranaka američkih Arbanasa na Konferenciju mira u Parizu.²⁶ Istoga dana jugoslovenskom delegatu u Skadru je Zef Noci, prefekt oblasti srednje Albanije, predao nacrt Kraljevine SHS i Arbanasa srednje Albanije. Tu su traženi oružje i municija u slučaju ponovne borbe. Zanimljiva je druga tačka programa: da Srbi sa generalom De Furturom posreduju da dođe do izmirenja između kuće Marka Đonija i jednog mirditskog barjaka kome je pripadala udovica Prenka Bib Dode, i to zbog izvršenja testamenta Prenkovog, kako bi celo mirditsko pleme bilo osposobljeno za složne akcije.²⁷

U arhivi jugoslovenske delegacije na Pariskoj mirovnoj konferenciji nalazi se i jedan koncept bez potpisa kao odgovor na pismo predsednika vlade Lj. Davidovića. Koncept je sastavio dr Ante Trumbić, ministar inostranih dela. On je premijera obavestio da iz dotadašnjih razgovora s engleskim i američkim ekspertima u vezi eventualnog ustupanja severne Albanije Kraljevini SHS sledi davanje autonomije tom delu teritorije. V. Vilson je bio protiv svake deobe ili komadanja Albanije, s tim da se Italiji poveri mandat za celu Albaniju. Nacrt o toj autonomiji nije govorio ni o kakvoj pokrajinskoj vlasti nego o guverneru koga bi imenovala centralna vlast i koji bi samo u pitanjima verskim, školskim i lokalne uprave

²⁵ AJ, Delegacija, fasc. XXVIII, dos. 10, № 4980, MID 15. XII 1919, Č br. 1645.

²⁶ AJ, Delegacija, fasc. XXVIII, dos. 4, № 5829.

²⁷ Isto, № 5371, MID sa Č Pov. br. 1887 od 19. I 1920.

bio odgovoran pokrajinskom saboru. Time bi otpali jugoslovenski zahtevi za ispravku granice i bilo sanirano skadarsko pitanje.²⁸

Srpske političko-administrativne vlasti su već od prvih nedelja 1919. počele da sakupljaju izjave arbanaških plemena o navodnoj želji njihovoj da budu prisajedinjena Kraljevini SHS. Prvoga marta 1920. osam mirditskih barjaka (Oroši, Fande, Spač, Kušnin, Debri, Selita, Zršen, Tkelep), oblast Lurije i susedna područja Fedrima, Malesija, Puka, Čereti, Kobaš, Ibala, Bérša, Budoni sastavili su izjave u Orošiju koje su predali jugoslovenskim predstavnicima. Karakteristično je da su Mirditi plemena najviše zavisna od njih to učinili poslednji.²⁹ Te izjave nisu značile mnogo, pa ih ni delegacija u Parizu nije eksplorativala. Mirditi su nastavili da žive dotadašnjim samoupravnim životom, ne mareći mnogo za suverenu vlast u okviru u kojem bi ostvarivali svoju autonomiju.

Početkom aprila 1920. u Orošiju je još garnizonirala jedna jaka italijanska četa od 250 vojnika. Iz nje i četa u susednim mestima (Fani, Lurija) svi stariji vojni obveznici otpušteni su kućama. Tri čete u tri pomenuta mesta sačinjavala su bataljon alpinista, kakvih je u Albaniji tada bilo šest. U tim bataljonima čete su imale po dva mitraljeza. Četom u Oroši zapovedao je komandant grupe bataljona, po činu pukovnik. U Orošiju se nalazilo i slagalište hrane.³⁰ Tačno mesec dana kasnije u mesto Kolmi (Mirditija), na putu Oroši—Kalmet, Mirditi su napali italijansku kolonu koja je pošla u pomoć Italijanima u Mirditiji; poginula su četiri oficira, a dva su bila ranjena.³¹ Još i narednih meseci, sredinom jula, Mirditi su bili spremni da učestvuju u operacijama oko Ljume, samo nije jasno na čijoj strani. U tom cilju bilo je sakupljeno 1000 boraca.³²

Avgusta 1920. arbanaške naoružane grupe prodrele su, kao i septembra 1913., u zapadnu Makedoniju i u prizrensko Podrimlje, ne bi li podstakli na ustanak Arbanasa Kraljevine SHS, što je trebalo da argumentiše zahteve arbanaške delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Nema dokaza da su u tom upadu sudelovali i Mirditi. Ahmed-beg Zogoli, kao ministar unutrašnjih poslova i skadarski guverner, preporučio je severnoarbanaškim plemenima da 5. septembra budu u Vauspaštu, gde se nalazio Zef Nacu, koji je radio na sporazumu Mirdita i okolnih oblasti. Tome razgovoru imao je da prisustvuje i biskup Luidi Bumči.³³ U isto vreme Mirditi i ostala plemena sa Drima spremala su se da pruže otpor zahtevu arbanaške vlade da pruže pomoći selima preko Bojane.³⁴ Mirditi i Zadrima se nisu odazvali pozivu vlade, te je zato u Mirdite poslan biskup Bumči.³⁵

Neposlušnost Mirdita dovodila se u vezu sa intervencijom jugoslovenske vojske za proterivanje arbanaških upadača (iz avgusta 1920). U Skadru se tvrdilo da je jugoslovenska vojska sa Mirditim stigla pod Lješ što je izazvalo veliko uzbuđenje.³⁶ Mirditi su nesumnjivo kooperirali jugoslovenskoj vojsci. Elez Jusuf, koji je sa svojim borcima učestvovao u in-

²⁸ AJ, Delegacija, fasc. VI, dos. 3, № 6650.

²⁹ AJ, Delegacija, fasc. XXVIII, dos. 8, № 6017.

³⁰ AVII, IV/3—61—XIII, br. 4/23, saslušanje odbeglih italijanskih vojnika.

³¹ Zastava (Novi Sad), 9. V 1920, 2.

³² AVII, IV/3—58—III, br. 1/151.

³³ AVII, IV/3—61—VIII, br. 2/86, list 5.

³⁴ Isto, fasc. V, br. 1/265, Cetinje 6. IX 1920.

³⁵ AVII, IV/3—61—IV, br. 1/127, Cetinje 10. IX 1920; br. 1/229 (13. IX 1920).

³⁶ AVII, IV/3—61—V, br. 138 (Cetinje 14. IX 1920).

vaziji avgusta 1920, bio je proteran iz Makedonije. Trećeg septembra sa 4000 boraca i izbeglica želeo je da se probije u Mati, svom prijatelju Ahmed-begu Zogoliju, ali je morao da pređe preko Selite. Mirditi su pred Selitom postavili zasedu, te su napali Eleza, no Elez je odmah skrenuo u levo, te je zaobilaznim putem pošao u pleme Mati.³⁷ Biskup Bumči je zakasnio u dolasku, te je u Mirditiji boravio tek u poslednjoj dekadi septembra. On je došao u Oroši da bi pridobio Mirdite za akciju protiv Jugoslovena. Mirditi su ga odbili i zapretili mu da se više ne pojavljuje u njihovoj sredini. Odmah zatim sa mirditskim prvacima je uspostavio kontakt komandant Kosovske divizijske oblasti general Josifović. Prvaci su tražili da im se mesečno izdaje novac za njihove ljudе, sa kojima bi poveli akciju vlade. Zajedno sa izveštajima o tim zahtevima Ministarstvu inostranih dela su upućena i pisma Ahmed-bega Zagolija koja je doneo Zef Nacu.³⁸

Oko 1. decembra predsednik opštine Lurije (pouzdani jugoslovenski prijatelj) predložio je komandantu Jugoslovenske divizije da žitelji Lurije i Mirdite (pod Markom Đonijem) vežu besu da će čuvati granicu od izvora do ušća rečice Mali Lures, a da jugoslovenske trupe po povratku iz zapadnog dela Albanije zadrže raspored istočno od toga pojasa. Time je trebalo omogućiti povratak izbeglica na jugoslovensku okupacijsku teritoriju, ukoliko nisu izbegli iz političkih razloga.³⁹

Stanje u Albaniji u to vreme nije bilo zavidno. Između Toska i Gega vladala je omraza. Hrišćani nisu pristajali da se administracija islamizuje. Novu vladu vodio je beg Vrioni, italijansko-germanski čovek, pa se čak iščaurilo pitanje o povratku princa Vilhelma Vida na vladarski presto. Ministar unutrašnjih poslova Fuad-beg, bivši turski major, bio je kemalista. U vladajućim krugovima se rado govorilo o granici iz 1913. godine, ali se pri tome mislilo da bi Evropa mogla da izdejstvuje da se Kosovo priključi Albaniji. Lješ, Mirditi, Tikaši i Ktela su izjavili da neće priznati novu vladu u Tirani i da se uopšte neće mešati u politiku dok na upravu zemlje ne dođe solidna ministarska garnitura. Mirditi (5000 boraca) sa Markom Đonijem su zaključili besu u Prizrenu sa Kraljevinom SHS da će od Lješa i Skadra do Vezirova mosta održavati mir sa Kraljevinom.⁴⁰

III. Pregовори у Призрену (маја 1921) између Љубе Нешића у име Југославије и мирдитских првака о уговору о пријатeljству и savezu

Političko stanje u Albaniji nije se popravilo u 1921. godini. Vlada nije kontrolisala celokupnu državnu teritoriju. Pored zapadnih sila, u arbanaške neprilike, s posebnim naglaskom na odnose sa Kraljevinom SHS, počeli su se mešati Bugari. U drugoj polovini marta u rejonu prema Debru boravili su tri komitske vojvode, koji su u Drač stigli preko Carigrada.⁴¹ Kapetan bugarske granične čete prema Bosiljgradu (Nikola Radev), oko 1. aprila, opio se i svom srpskom kolegi priznao da je arbanaški pokret protiv

³⁷ Izveštaji Presbiroa 17. IX 1920, II izdanje (Prizren 14. IX 1920).

³⁸ AVII, IV/3—58—IV, br. 1/225 (Priština 20. IX 1920), II armijska oblast br. 4378.

³⁹ AVII, IV/3—62—III, br. 2/45, general Milosavljević Bitoljskoj divizijskoj oblasti telegram 3. XII 1920.

⁴⁰ AVII, IV/3—58—V, br. 1/280, Levi odsek III armijske oblasti, iz Debra 4. XII 1920, sa br. 725; IV/3—61—XI, br. 233, Debar 30. XI 1920.

⁴¹ »Politika«, 27. II 1921, 2 (Elbasan 23. III 1921).

Kraljevine SHS u najtešnjoj vezi sa agentima iz Bugarske, koji su radi učvršćenja tih veza otišli iz zemlje.⁴² U takvim uslovima starešina Mirdita Mark Đoni sa izvesnim brojem plemenskih glavara je u prvoj polovini maja otputovao u Beograd da od jugoslovenske vlade dobije priznanje Mirditije kao autonomne kneževine pod suverenstvom Kraljevine SHS, uz zadržavanje ranijih povlastica i običajnog prava. Tako su, ne sasvim tačno, javili francuski predstavnici iz Beograda i Crne Gore.⁴³ Sredinom jula ne samo mnogi katolici nego i neki muslimani pobunili su se protiv tiranske vlade i prebegli na područje Kraljevine SHS, tražeći pomoć i zaštitu protiv nasilja arbanaške vlade. U neposrednoj blizini arbanaško-jugoslovenske granice došlo je do teškog sukoba između pobunjenih Mirdita i četa arbanaškog ministarskog saveta.⁴⁴ Tome su prethodili razgovori o sporazumu o prijateljstvu i savezu severnoarbanaških plemena i Kraljevine SHS u Prizrenu.

Akta o zaključenju sporazuma u Prizrenu nose datume od 3. do 26. maja i pripadaju resoru Ministarstva inostranih dela. Ona nisu sačuvana u arhivi Ministarstva, koja je najvećim delom spaljena aprila ratne 1941. godine, nego su pojedina dokumenta zadržana u privatnim rukama.⁴⁵

Predstavnik jugoslovenske vlade Ljuba Nešić, ekspert za arbanaška pitanja, imao je prvi skupni sastanak sa mirditskim prvacima 3. maja. Njegov prvi utisak je bio »da će oni lako primiti sve uslove iz spremljene ugovora o prijateljstvu i savezu, samo insistiraju na njegovoj brzoj primeni. Traže što pre poslati 4—5 bataljona naših trupa u Mirditiju ili bar dati im garancije da će to biti odmah učinjeno čim ih Tirana napadne, što oni predviđaju kao neminovnu posledicu proglaša svoje države. Sve što je potrebno za naše pokriće pred stranim svetom oni će rado učiniti, a naše trupe pomoći će na terenu celokupnom svojom snagom u slučaju sukoba. Isto tako traže brzu pomoć u novcu, hrani i oružju da bi mogli organizovati sve ljudе za otpor.«⁴⁶

Dva dana kasnije Nešić je obavestio Ministarstvo o mirditskim dopunama jugoslovenskog koncepta ugovora o prijateljstvu. Najpre, pored predloženog naziva »Država Albanaca u severnoj Albaniji« zahtevali su da se doda »odnosno republika mirditska«, za slučaj da im se ne priključe muslimanska plemena. Drugo, u članu 3 (o zastupništvu na strani) sugerisali su dodatak »za 15 godina«, s tim da i dalje ostanu u važnosti obaveze iz člana 4. Treće, kod člana 7. tražili su da se izostave reči »putem zajmova u dobrima i novcu« već da se pomene samo pomoć. U naknadu za materijalnu pomoć nova država bi se obavezala da besplatno ustupi zemljište za železnicu i ostala postrojenja i sav drveni materijal za gradnju. Četvrto, molili su da se unese nov član (8), kojim bi se pred-

⁴² AJ, MUD, fasc. XXIV Ministarstvo vojno sa Pov. FD br. 8379 od 25. IV 1921.

⁴³ Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères (Paris), Europe 1918—1929, Serbie, № 68, f. 7, Kl. Simon iz Beograda 12. V 1921, sa br. 215 (na osnovu depeše Begen-Bilkoka iz Virpazara 11. V 1921, br. 16); Albanie, № 44, f. 43, izveštaj francuskog konzula iz Skadra od 6. jula 1921; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918—1923*, Beograd 1979, 126-7.

⁴⁴ »Pravda« (Sarajevo) 23. VII 1921, 2.

⁴⁵ Autor je ta akta i više koncepcata dobio na uvid od prof. dr Đorda Kneževića, koji je dokumenta našao u arhivi porodice Gojković. Akta ne nose registarske brojeve MID-a, nego same pov. brojeve adresanta iz Prizrena (ako oni nisu ujedno i brojevi ši reg arbanaškog referata).

⁴⁶ Isto, Pov. br. 601, 3. V 1921, Lju. Nešić MID-u.

videla arbitraža francuske vlade u slučaju spora. Očekivali su da francuska vlada bude upoznata sa sporazumom. Na poledini akta Nešić je dodao: »Od svojih dopuna i izmena izgleda neće praviti pitanje, ali su im potrebna jača novčana i materijalna sredstva da bi mogli izvesti svoj predloženi plan«.⁴⁷

Devetoga maja Nešić je javio da je Mark Đoni 8. uveče primio hitan izveštaj od sina iz Orošija da su čete tiranske vlade ušle u Mati, sa namerom da zatim pokore i Mirdite i ostala plemena koja sa njima traže jugoslovensku zaštitu. Usled toga mirditski predstavnici su bili jako uznenireni, pa su zahtevali da se pregovori i dodela sredstava ubrzaju. To je bilo potrebno i da Tirana ne sazna odmah o pregovorima, jer bi mirditski prvaci mogli biti pre vremena kompromitovani.⁴⁸ Nikola Pašić se, po starom kunktatorskom običaju, nije žurio.

Jedanaestoga maja izjutra predstavnici Mirdita i ostalih plemena su obavestili Nešića da im je nemoguće da svi dalje čekaju u Prizrenu, jer su se bojali da plemena ne počnu sumnjati i kolebatи se pred uticajem agenata iz Tirane i Rima. U Prizrenu je imala da ostane samo tročlana komisija sa M. Đonijem. Nešić je primetio: »Izgleda da su i oni sami počeli sumnjati i bojati se usled ovakog odgovlačenja stvari i neodgovaranja na njihove predloge.« Na poledini akta zapisano je olovkom (ali ne Pašćevom rukom): »1. Izmene po mogućству izostaviti; 2) Pomoć u trupama za sada nemoguća; 3) Pomoć u novcu i materijalu: (prazno)«.⁴⁹ Istoga dana pomoćnik ministarstva Popović sastavio je telegram Nešiću kojim je javio da Ministarstvo želi da ugovor ostane kako je koncipiran; da vlada želi da odmah isporuči municiju, oružje i novac, ali da zbog svetske situacije ne bi slala vojsku. Ako bi mirditski pregovarači ipak nastojali na izmenama koncepta, Nešić je imao da izvesti šta im je poslednja reč, kao i o kolичinama naoružanja i novca. Prenkove ubice su bile u Zadrimi i vlada je preuzeila obavezu da izvidi stvar. Karakteristična je bila rečenica: »Ne treba tražiti nikakvu satisfakciju silama o državi.«⁵⁰ Dvanaestoga maja Mark Đoni sa pregovaračkim odborom prikazao je materijalne zahteve. Umesto planiranih 4000 žandarma, tražena je plata za 2000, po tri napoleondora mesečno u zlatu ili po 160 dinara u zvečećem srebru. U slučaju da Mirditim pridu sva plemena između Drima i Mati, računajući i sve muslimane na tom prostoru, zatražena je mogućnost da se iskazani broj poveća. Kapetan Mark Đoni sa svojim odborom i »ministrima« primao bi 600, a žandarmerijski oficiri drugih 600 napoleondora mesečno. Za škole bilo je potrebno po 100 napoleondora mesečno. Tako bi ukupna mesečna svota iznosila 7300 zlatnika. Od oružja su zatražena dva topa i osam mitraljeza sa municijom, od pušaka ništa, ali je bilo nržno obezbediti po sto metaka po pušci, pola turskih a pola austrijskih. Tovarni i jahaći konji nisu traženi.⁵¹

Predstavnici Mirdita i drugih plemena su odustali od svojih izmena, osim člana 7, za koji je rečeno da ne bi mogli da ga prihvate. Ako bi od-

⁴⁷ Isto, Pov. br. 608, 5. V 1921, Nešić MID-u.

⁴⁸ Isto, Pov. br. 623, 9. V 1921. Istoga dana Mark Đoni i drugovi molili su da im se preda ili omogući da ubiju ubicu Prenka Bib Dode, za koga su čuli da se od pre četiri dana nalazi na svom imanju u Plavskom srezu (Pov. br. službeno, 9. V 1921).

⁴⁹ Isto, pov. br. 637, 11. V 1921.

⁵⁰ Isto, MID sa Č Pov. br. 5490, 12. V 1921.

⁵¹ Isto, prilog M. Đonija od 12. V 1921. na arbanaškom, sa prevodom, bez broja.

redi vlade iz Tirane napali pomenuta plemena pre nego što bi jugoslovenske regularne trupe mogle da ih zaštite, traženo je da budu pomognuti bar arbanaškim bataljonima u službi kraljevske vlade. Zahtevan je slobodan izvoz hrane i najnužnijih stvari za domaću upotrebu. Nešić je smatrao da ti zahtevi nisu preterani i da bi ih vlada mogla prihvati, ali je ipak dodao da bi Mirditi mogli da broj žandarma svedu tako da ukupna potraživanja ne pređu mesečno 5000 napoleondora.⁵² Dva dana kasnije pomoćnik ministrov Tihomir Popović telegrafisao je Lj. Nešiću da treba izdejstvovati da se ne menja član 7, jer kvalifikacija zajma bila je potrebna zarad parlamenta i računske kontrole, dok bi arbanaška strana pred plemenicima mogla dobiti odobrenje da je zajam morao biti zaključen za odbranu zemlje. Vraćanje uzajmljene vrednosti bilo bi samo »radi forme«, a kraljevska vlada ne bi zloupotrebila tu formulaciju. Predlog o slanju arbanaških bataljona u srpsku službu je prihvaćen, kao i zahtev u pogledu oružja i municije. Kad je reč o novcu, primećeno je da bi mogao da se usvoji iznos koji Nešić bude predložio, mada je iskazana neverica da bi Ministarstvo finansija moglo svakog meseca isporučiti srebro, nego je isplatu trebalo kombinovati sa italijanskim lirama i francuskim francima, ali u banknotama.⁵³

Nešić nije uspeo da nagovori pregovarače da prime klauzulu o zaduženju. U krajnjem slučaju tražena je Nešićeva pismena garantija da se neće tražiti vraćanje zaključenog zajma. Nešić je smatrao da ne treba praviti pitanje o klauzuli zajma, već da je bolje prihvati predlog Mirdita nego im davati pismene garantije. Mogla se stilizovati odredba da bi zajam bio plativ u zemljisu i dobrima potrebnim za građenje železnice i ostalih preduzeća. Pregovarači su prihvatili dalje smanjenje broja žandarma, odnosno ukupne mesečne kvote, ali pod uslovom da se cifra uveća ukoliko bi došlo do mobilizacije ili ako bi kraljevska vlada tražila da se uveća broj naoružanih plemenika, razume se, samo dok bi bili pod oružjem i u posebnoj situaciji. U pogledu novčanica pregovarači su prihvatili da se u krajnjem slučaju isplata obavlja i u francima i italijanskim lirama banknotama, ali po kursu na skadarskoj pijaci. Pregovarači su očekivali da po obavljenom poslu, prema običajima, budu obdareni, tj. da se za 20 važnijih ljudi podeli do 50.000 dinara! taj novac trebalo je odmah preuzeti od kase okružnog načelstva.⁵⁴

Devetnaestoga maja Nešić je Ministarstvu poslao dva telegrama. Prvi, da se dopusti sloboden uvoz stoke iz Mirditije i prijateljskih plemen, kako bi se plemenici mogli snabdevati na prizrenskoj pijaci. Druga depeša je poručivala Beogradu da je Ahmed-beg Zogoli iz Mati poručio M. Doniju da želi da se besom veže za Mirdite, a indirektno da očekuje prijateljstvo partija, tj. Kraljevine SHS. Kurir iz Albanije saopštio je Nešiću da je u Mati i susednim plemenima raspoloženje prema Kraljevini SHS vrlo povoljno i da se može očekivati prilazak i drugih plemen.⁵⁵ Sutradan je T. Popović lično za Nešića uputio strogo poverljivu depešu koja je glasila: »Potrebno je svakako da Mirmiti dođu odmah u sukob sa tiranskom vladom u formi odbrane od njenog napada. Zbog toga ne treba

⁵² Isto, pov. br. 656, 13. V 1921.

⁵³ Isto, Č pov. br. 5534, 16. V 1921.

⁵⁴ Isto, pov. br. 682, 17. V 1921.

⁵⁵ Isto, pov. br. 700 i Ka br. 5740 od 19. V 1921.

da se dadu zavarati prijateljstvom Ahmed-bega Mati, čija uloga može biti u tome da omete ovaj sukob koji bi vrlo pomogao naš položaj a škodio tiranskoj vladu. Imam izveštaj da je Ahmed-beg Mati u vrlo dobrim odnosima sa vladom arbanaškom, da vlada njemu daje položaj ministra unutrašnjih dela, ali ga on ne prima samo iz taktičkih razgola. »Vera u Ahmed-bega se zaista nije mogla imati, ali slanje Mirdita u vatru za popravljanje međunarodnog položaja vlade u Beogradu je bila obična manipulacija malim saveznicima, a time i moralno neprihvatljiva. Pomoćnik Popović je drugim telegramom usvojio klauzulu o zajmu sa dodatkom koji je sugerisao Nešić. Primio je i predlog o novčanoj pomoći, ali je tražio izveštaj o skadarskom kursu, odobrivši i svotu od 50.000 dinara na ime davora pregovaračima.⁵⁶

Ugovor o prijateljstvu i savezništvu potpisani je u Prizrenu 21. maja. O njemu je Nešić pisao N. Pašiću: »Ovaj ugovor svakako nije ono što smo mi želeli i mogli postići za poslednje dve godine da je naša politika u Albaniji izvođena u duhu stanovišta naše delegacije na Konferenciji (miru) i dosledno uputstvima koje ste Vi izvoleli dati kad ste me u aprilu 1919. g. uputili za tu istu stvar iz Pariza u Beograd.« Osnovni propust je bio u tome što je kraljevska vlada dozvolila da se bez njenog učešća obrazuje arbanaška vlada i bez njene pomoći prinude Italijani da napuste Albaniju. Italijani, pak, vrlo su vešto iskoristili uticaj svojih saveznika. Ipak, zaključen ugovor je lepo mogao da posluži u dva pravca: »Kao presija na Tiranu i srednju Albaniju da primeni pravac svoje politike u smislu naslona na nas, što bi bila prednost. Ne uspeli se u tome, grupirati oko njega sva plemena severne Albanije i odvojiti od srednje. Za sada ovim su ugovorom angažovani samo Mirditi sa svojih pet barjaka i 2400 domova.« Preostali barjadi, selitski, ktelski i susedna plemena brojala su 1600 kuća. Dakle, ukupno bi 14 barjaka imalo oko 400 ognjišta, a mogla bi se pridružiti Zadrima sa tri susedna barjaka, tj. sa 1000 domova i Bregimati sa 300 kuća. Kasnije, moglo bi se očekivati priključenje dukađinskih barjaka, s obzirom da su uvek išli za Mirditim. Uostalom, i Ahmed-beg Mati je, prema Nešiću, pokušavao da se približi Mirditim. Tek posle toga moglo bi se pokušati da se uključe Ljume i Hasa.⁵⁷

Računi priloženi uz ovaj predmet pokazuju da je u vezi pregovora prethodno obavljeno jedno putovanje u Trst, koje je trajalo ukupno četiri dana i da je neko lice boravilo 59 dana na dnevnicama, počev od 29. marta do 28. maja (računajući po 60 dinara dnevница).⁵⁸

Spisak mirditskih prvaka prema barjacima imao je tri kolone — prva sa 18, druga sa osam i treća sa 15 imena. U prvoj koloni iz oroškog barjaka bili su kapetani Mark Đoni i Zef Noci (nagrađeni sa po 10.000 dinara), kapetani Kolj Mark Kolja, Doda Leš i Đok Prenga (obdareni sa po 1000 dinara) i prvaci Mark Kolja, Bardak Đoka, Dod Per Vuka, Frok Leš i Nikol Noi. Iz soačkog barjaka bio je prvak Nikol Pjetri; iz fanskog prvaci Prenk Tuci, Prnk Pjetri, Nikol Žuda i Džet Vokri; iz kušnenskog barjaka prvak Prenk Kolja; iz ktelskog; Đon Nikol Doda i Đon Nikol Kolja. Oni su svakako darovani takođe sa po hiljadu dinara. U drugoj koloni (u kojoj se dobijalo po 500 dinara) bili su: iz oroškog barjaka prvak Bib Leši

⁵⁶ Isto, str. pov. službeni telegram od 20. V 1921; Č Pov. br. 5557 od 20. V 1921.

⁵⁷ Isto, lično str. pov. od 26. V 1921.

⁵⁸ Isto, akt bez broja o isplati 280 franaka, 3570 dinara i 1392 lira.

i Mark Čupi; iz spaćkog — Prenk Pjetri, Nue Suli, Lue Leši; iz fanskog — Frok Kolj Borfi i Nua Prenga; iz ktelskog — Prenk Džin Marku. U trećoj koloni figurirali su prvaci koji nisu bili prisutni u Prizrenu, ali su ipak zaslužili da ne budu zaboravljeni (sa po 500 dinara). Iz oroškog barjaka bio je zapisan Nija Leš Noka; iz spaćkog — Mark Dod Leši, Leš Pjetri i Nua Prdeda; iz kušnenskog — barjaktar Ndrey Nikol i Nua Prenk Nikol; iz fanskog barjaka — barjaktar Nikol; iz dibrijskog — barjaktar Jaka Froku i Ded Leš Ndreca — iz ktelskog — Pjetr Nua Mark Doči; iz selitskog — Bob Prega; iz ronzkog — barjaktar Palj Nua Prhani; iz barjaka Krnevezi — barjaktar Prenk Pjetr Džerdži; iz veleskog — barjaktar Kolj Toma; iz bulgrijskog barjaka — Tom Pjetri.⁵⁹

Postoji i spisak naselja po barjacima. Oroši, sa 210 domova i 3000 žitelja, imali su sela: Oroši, Mašterkor, Lozija, Buljmari, Nfušas, Sterdaza, Livadez, Šumrija, Zaisid, Letimza, Naršena i Ldžini. Spaćki barjak bio je veći i imao je 700 kuća sa 9500 stanovnika. Njegova su naselja bila: Mnel, Gomzića, Kimarsti, Šafa Maljit, Ljumbard, Tušči, Kablina, Škoza, Gojani, Doni, Mesuli, Komeza i Spaći. Fandski barjak imao je 500 kuća i 7000 seljana; sela su mu bila: Dom Đone, Bisagt, Đuća, Memdžini, Konajt. Kušnenski barjak brojao je 300 ognjišta sa 4000 duša; naselja su mu bila: Kušneni, Blinošti, Simoni, G'zići, Džedžani i Rosi. Barjak dobrinski sa 700 domova imao je populaciju od 9000 žitelja; sela su mu bila: Kašneti, Kačinoni, Fregna, Ungrej, Rasi, Kaljori, Kalivači, Vigu, Kurtpila, Suhavit.⁶⁰

Pored teksta konačnog ugovora (od 21. maja), postoji i verzija sa označenim ali neostvarenim izmenama, pet verzija skice i jedno konačno sročeno obrazloženje za N. Pašića. U svim skicama su označene međe severnoarbanaške državice — Crni Drim, Drim (Veliki), rečica Mati, Jadranška obala. Postoje skice sa tri, pet i devet članova. Skice sa pet članova predviđale su carinsku i vojnu uniju i odredbe o samourpavi i stariim tradicijama, materijalnu pomoć kraljevske vlade i izgradnju i eksploataciju železnice i drugih saobraćajnih sredstava i industrijskih preduzeća, koje će najvećim delom zapošljavati domaću radnu snagu. Najduža skica predviđa prolaz jugoslovenskih trupa preko teritorije pomenute državice te eksploataciju prirodnih bogatstava, posebno ruda. Šire obrazloženje Nešića za N. Pašića, pored već navedenih iskaza, naglašava da su Mirditi nezainteresovani za krajeve preko Crnog i Velikog Drima i da čak mole kraljevsku vladu da u svojoj vlasti zadrži Ljumu i Has, kako bi severnoarbanaška državica imala neposrednu granicu sa Kraljevinom SHS. Usaglašeno je da se državici priključi i Kruja, koja od početka nije bila prijateljski raspoložena prema Tirani. Osetljivo pitanje o granicama nije dodirivano u ugovoru i skicama. Na jednom komadu hartije olovkom je rečeno o granici sledeće: »Da bi pokazala svoje nepokolebljivo prijateljstvo prema toj državi, Srbija se odriče teritorija na levoj obali Drima koje joj je Konferencija mira ponudila (piše pogrešno: prinudila) da primi. Srbija, međutim, usvaja želju izraženu od ovlašćenih prvaka da zadrži graničnu liniju Crni Drim od utoka po strategijskim položajima.«

⁵⁹ Isto, spisak bez broja i datuma. U konceptu drugog spiska Tom Pjetri je označen kao barjaktar Manaterskog barjaka, a Nua Prjaki da je prvak iz Bulgrijskog barjaka.

⁶⁰ Isto, spisk bez broja i datuma, kao i akt ugovora i pomenute skice.

Ugovor je pravljen samo u jednom primerku, na srpskom jeziku i bio je deponovan samo u beogradskom Ministarstvu inostranih dela. Sedam tačaka ugovora glase:⁶¹

Član 1.

„Napred pomenuti predstavnici žele da Kraljevska Vlada u Beogradu uzme na sebe staranje o razvijanju i odbrani njihove države. Kraljevska Vlada u Beogradu, u duhu svoje svagdašnje politike prijateljstva i potpore želja Albanskog naroda u Albaniji, prima k znanju obrazovanje ove slobodne države u Severnoj Albaniji, a isto odaziva se želji imenovanih predstavnika napred navedenih.

Član 2.

Država albanska u Severnoj Albaniji je slobodna država. Ona će se upravljati u duhu tradicija i običaja narodnih.

Član 3.

Državu albansku u Severnoj Albaniji predstavljaće u inostranstvu predstavnici Kraljevske Vlade u Beogradu.

Član 4.

Država albanska u Severnoj Albaniji se obavezuje da ne uzme u stranim državama držanje koje se ne bi slagalo sa savezom ili koje bi stvaralo teškoće Kraljevskoj Vladi u Beogradu i obavezuje se isto tako da ne stupa ni u kakav sporazum sa nekom stranom silom koji bi bio štetan po interesu Kraljevske Vlade u Beogradu.

Član 5.

Država albanska u Severnoj Albaniji ovlašćuje Kraljevsku Vladu u Beogradu da na njenoj teritoriji drži svoje trupe radi sigurnosti zemlje.

Član 6

Država albanska u Severnoj Albaniji obavezuje se da zabrani prolaz, organizovanje ili bavljenje na svojoj teritoriji svake oružane sile ili organizacije koja bi bila upravljena protiv sigurnosti druge strane ugovornice. Pri zajedničkim operacijama zajednička je komanda srpska i njoj se stavljaju na raspoloženje cele vojne snage ugovornica, radi zaštite zajedničkih interesa. U tom slučaju srpska komanda prima na sebe izdržavanje i snabdevanje svih trupa.

Član 7.

Kraljevska vlada u Beogradu materijalno i finansijski pomagaće opstanak druge države ugovornice putem zajmova u dobrima ili u novcu koji će biti plativ u zemljištu i dobrima u naturi potrebnim za građenje

⁶¹ Svi ostali dokumenti iz te grupe koji se koriste nisu označeni brojem.

železnica i ostalih preduzeća. Kraljevska Vlada za taj cilj može izaslati ili imenovati i naročitog svoga predstavnika koji će u njeno ime raditi.

Sa svoje strane Država albanska u Severnoj Albaniji obavezuje se da zajemči Kraljevskoj Vladi u Beogradu slobodnu izradu i eksploataciju željezničkih i ostalih saobraćajnih sredstava kao i industrijskih preduzeća s tim da se pri tome upotrebi što više domaća radna snaga. Isto tako za eksploataciju prirodnih bogatstava: šuma, ruda, vodene snage itd. prvenstvo će imati srpski kapital i stručnjaci. Ranije zaključeni ugovori i date koncesije u ovom smislu raskinuće se.«

Neposredno pre generalne rasprave u Ženevi o arbanaškom pitanju, u prvoj polovini jula 1921. u Albaniji je izbio ustanak Mirdita, koji je organizovao Mark Đoni. Londonski listovi su zabeležili da su istovremeno jugoslovenske trupe ušle u velika plemena Gaše i Krasniče. Italijanske novice su trubile da je ustanak Mirdita organizovan u Beogradu.⁶² Iz Beograda su slati demanti, ali se ipak s mnogo simpatija govorilo o Mirditim, nazivani su prijateljima, jer su u toku povlačenja srpske vojske u zimu 1915. pružili hrišćansku pomoć izglađnelim srpskim vojnicima. Jugoslovenska vlada i javnost su se ogradivale od zbivanja u susedstvu, ističući da se ne mešaju u unutrašnje poslove Albanije i da je ustanak posledica nesrećnih prilika, kao i nastojanja Mirdita da sačuvaju plemensku samoupravu.⁶³ Septembra iste godine izbio je novi revolt Mirdita, koji je izazvao veliku buku njihovim konstituisanjem »nezavisne republike«. Akcije je ponovo vodio Mark Đoni, poznat po svojim simpatijama prema Srbima, koji je stekao otresitog advokata u licu franjevca Antona Ašikua. Đoni je pokret predstavljao kao reakciju protiv muslimanskih ekskluzivista, posebno oslovljavajući ministre arbanaške vlade Saladina i Hodžu Hadrija (bivšeg prištinskog advokata i predsednika skadarskog »Kosovskog komiteta«).⁶⁴ Vojska tiranske vlade ugušila je ustanak u krvi, a vojna mašinerija Kraljevine SHS se nije pokrenula. Kao da su Mirditi bili potrebni kratkotrajnim šansama N. Pašića na generalnoj debati o arbanaškom pitanju u Ženevi.

*

Pristajanje uz Italiju na početku obuhvaćenog perioda bilo je posledica dotadašnjeg razvitka i veza još od vremena tzv. istočne krize (1875), a i zato što Italijani tada još nisu imali prilike da pokažu svoje aneksionističke namere pomoću protektorata, »zaštite« ili prava administriranja u ime Društva naroda. U to vreme naslanjanje na Italiju više je sprovodio impulsivni i mlađi Mark Đoni nego iskusni i obazrivi stari politički medijator Prenk Bib Doda. Kad su mnoge lokalne sredine u severnoj i srednjoj Albaniji u letu 1919. počele okretati leđa italijanskom okupatoru, koji je već skinuo političku obrazinu, Mark Đoni se kolebao, ali je još celu godi-

⁶² La Tribuna (Roma) 16. VII 1921, 1; Il Messaggero (Roma) 13. VII 1921, 1; 16. VII 1921, 2; Avanti (Torino) 13. VII 1921, 1.

⁶³ D. Todorović, n.d., 129.

⁶⁴ A. Mousset, L'Albanie devant l'Europe (1912—1929), Paris 1930, 35—6; D. Todorović, n.d., 129.

nu trpeo italijanski garnizon u svom središtu. Na suprotnoj strani, gde je najjači činilac bio srpski prijatelj Esad-paša, smetao mu je upravo paša, kao tipičan otomanski feudalac i prevrtljivac, koji bi mogao da zatraži pomoć Carigrada ili da se ponovo osloni na Italijane. Za Mirdite je i sredinom 1920. najvažnije bilo da sačuvaju autonomiju. Ovu su uvek negirali arbanaški nacionalisti, najpre kao austrijski, a od 1919. kao italijanski ljudi, želeći da posredstvom velesile ostvare Veliku Albaniju, centralistički uređenu. Mirditi su gledali da oko sebe okupe katolička plemena i nisu ulazili u veliku politiku, a unitarno uređenje ni na koji način nisu mogli da prihvate. Stoga su se uvek borili protiv nacionalista. Kad je (sredinom juna 1920) ubijen Esad-paša, Srbi su ostali jedina strana u igri sa kojom se mogao usmeriti novi politički kurs. S njima su nekadašnji mirditski kapetani uspostavljali kontakte još 1849, pa 1876—78, 1912—15. i 1918. Srbi su poštovali mirditsku plemensku autonomiju, te će od rane jeseni 1920. do rane jeseni 1921. Mark Đoni biti srpski pristalica i saveznički Kraljevine SHS. Kao rezultat takvog opredeljenja i došlo je do ugovora u Prizrenu 21. maja 1921, a zatim i do ustanka, slabo organizovanog, koji je više bio potreban Pašićevim kombinacijama nego Mirditima. Kraljevina SHS nije pomogla ustanak vojničkom snagom i time je izgubila Mirdite kao saveznike u budućnosti.

BOGUMIL HRABAK

MIRDITI IZMEĐU ITALIJANA, ARBANAŠKIH NACIONALISTA I SRBA (1918—1921)

Rezime

Najveće arbanaško pleme Mirditi, koje se prostiralo od Lješa do plemena Đakovičke Malesije, steklo je međunarodno priznato autonomiju na Berlinskom kongresu 1878. godine i pokušalo da je sačuva i početkom 20. veka kroz događaje koji su usledili. Za Mirdite je i 1920. najvažnije bilo da sačuvaju autonomiju. Prvu su uvek negirali arbanaški nacionalisti, najpre kao austrijski, a od 1919. kao italijanski ljudi, želeći da posredstvom velesile ostvare Veliku Albaniju centralistički uređenu. Mirditi su se zato uvek borili protiv nacionalista. Kad je (sredinom 1920) ubijen Essad-pasha, Srbi su ostali jedina strana sa kojom se mogao usaglasiti politički kurs. S njima su nekadašnji mirditski kapetani uspostavljali kontakte još 1849, pa 1876—78, 1919—15. i 1918. Srbi su poštovali plemensku autonomiju, te će od rane jeseni 1920. do rane jeseni 1921. Mark Gjoni biti srpski pristalica i saveznički Kraljevine SHS. Kao rezultat toga opredeljenja došlo je do ugovora u Prizrenu 21. maja 1921, a zatim i do mirditskog ustanka, slabo organizovanog, koji je bio više potreban kombinacijama Nikole Pašića nego Mirditima. Kraljevina SHS nije ustanak pomogla vojnom silom, pa je izgubila Mirdite kao saveznike.

BOGUMIL HRABAK

MIRDITS BETWEEN ITALIANS, ALBANIAN NATIONALISTS AND SERBS

Summary

The most numerous Albanian tribe, the Mirdits, whose territory spread from Lješ to the tribe of Djakovička Malesija, gained internationally recognized autonomy at the Berlin Congress in 1878 and made efforts to preserve this autonomy in the course of events which took place in the beginning of the 20th century. In 1920 the Mirdits again strove to keep their autonomy which had always been disputed by Albanian nationalists who, backed first by Austria and from 1919 by Italy, attempted to create a centralized Great Albania through the influence of the major powers. Following the murder of Essad-Pasha in the middle of 1920, Serbs became the only party with which a political course could be accorded. Contacts had been made between Mirdit captains and Serbs as far back as 1849, then again in 1876—78, 1912—15 and 1918. Serbs respected tribal autonomy which made Mark Ghioni a supporter of the Serbs, Croats and Slovenians did not offer military assistance to this uprising the autumns of 1920 and 1921. His inclination towards the Serbs resulted in the agreement signed in Prizren on 21 May, 1921 and subsequently to the poorly organized Mirdit uprising, needed more by Nikola Pašić for his political purposes than by the Mirdits themselves. The Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians did not offer military assistance to this uprising and consequently lost the alliance with the Mirdits.

DRAGAN TEŠIĆ

Asistent-pripravnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KLUB STUDENATA JUGOSLOVENSKE RADIKALNE ZAJEDNICE
»SLOVENSKI JUG« NA BEOGRADSKOM UNIVEZITETU
1953—1941.

Originalan naučni rad

UDC 378.18:061.2(497.11) >1935/1941<

Abstract: Klub studenata Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) »Slovenski jug« osnovan je sredinom decembra 1935. godine. Zamišljen kao stožer oko koga bi se okupljali studenti ideološki vezani uz JRZ, klub je predstavljao pokušaj režima da jednom ovakvom organizacijom parira delovanju levičarski orijentisanih studenata i Ujedinjene studentske omladine (USO) na Beogradskom univerzitetu. Aktivnost kluba se najviše ogledala u stvaranju pododbora u Subotici, Skoplju, Nišu i Pirotu, zatim u osnivanju studentske čitaonice, biblioteke i menze u Beogradu, a naročito u delovanju Debatnog kluba i saradnji sa studentskim organizacijama u Nemačkoj i Italiji.

U našoj istoriografiji, pokret studenata Beogradskog univerziteta u godinama od 1935. do 1941. je detaljno istražen samo sa jedne strane. Naime, u vezi sa tendencijama jugoslovenske istoriografije, akcenat je bio isključivo na pokretu studenata članova SKOJ-a i KPJ i njihovoj borbi sa režimom. Delatnost ostalog dela politički aktivnih studenata je samo fragmentarno predstavljena, a i to samo u sklopu sukoba sa »levo« orijentisanim akademicima.¹

Naročito je malo podataka objavljeno o klubu studenata članova Jugoslovenske radikalne zajednice »Slovenski jug«, koji je, u periodu od decembra 1935. godine, u okviru Akademске omladine JRZ, igrao zapanjujuću ulogu u životu studenata Beogradskog univerziteta. Sa beneficijama koje je uživao kao klub čiji su članovi bili u vladajućoj stranci, »Slovenski jug« je bio jedan od, doduše neuspelih, pokušaja stvaranja stožera oko koga bi se okupljali studenti i koji bi ih odvajao od, tada jakih, levičarskih i komunističkih strujanja na Univerzitetu.

---

¹ M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941*, Beograd 1977; M. Damjanović, *Napredni pokret studenata BU 1929—1941*, II, Beograd 1974; zatim, članci i rasprave B. Gligorijevića, M. Bodrožića, M. Stefanovića, Đ. Stankovića; mnogobrojni zbornici radova sa naučnih skupova i dr.

*

Prvi podaci o organizovanijem delovanju studenata članova JRZ sa Beogradskog univerziteta (BU), pojavljuju se u decembru 1935. godine, kada se, u izveštaju upućenom 6. XII, predsedniku Glavnog odbora JRZ i predsedniku vlade dr Miljanu Stojadinoviću, on obaveštava da su »studenati BU pristalice JRZ, osnovali svoj klub 'Slovenski jug'«. U izveštaju je rečeno i da su studenti »namerni da već za koji dan izdaju i svoj list 'Slovenski jug', koji će biti i partijsko glasilo studenata JRZ i izlaziti jedanput nedeljno«.²

Podatke o osnivanju Kluba studenata JRZ nalazimo i u izveštaju upućenom 17. XII 1935. godine Miljanu Stojadinoviću, u kome se, između ostalog, nalazi i sledeće: »... Organizacija je gotova, a rad je bio otežan vrlo nepovoljnim političkim prilikama, koje su stvarane poslednjih godina, usled sve jače i jače akcije komunista, koji su redovno vrbujući studente prve godine, kao nedovoljno upućene u političke stvari, hteli da sebi stvore jedan jak marksistički pokret, pripisujući sve nedaće i nevolje svih slojeva našega društva tzv. buržujskim režimima... Sada su se studenti, pristalice JRZ, organizovali u svoj Klub, a time im je omogućen i jedan solidan rad, iako će imati da povedu jednu tešku borbu protiv komunističke propagande, kao i protiv ostataka ranijih fašističkih grupa«.³

U istom izveštaju dati su i podaci o osnivanju (14. decembra 1935) Akademskog kluba JRZ »Slovenski jug« na Zagrebačkom univerzitetu, kao i o organizovanju studenata JRZ na Univerzitetu u Ljubljani,⁴ da bi se u zaključku istaklo da »... Klubovi treba sada da nastave rad u punom zamuhu na širenju ideja i programa JRZ«.⁵

Osnivačka skupština Kluba »Slovenski jug« na BU održana je u prvoj polovini 1936. godine, ali se tačan datum ne može utvrditi, usled nedostatka autentičnih podataka.⁶

Sledeći podaci o radu Kluba nalaze se u »Samoupravi«, organu JRZ od 14. VII 1936. godine, u kome je saopšteno da je od strane studenata članova JRZ okupljen »zavidan broj studenata mahom do sada politički

² Arhiv Jugoslavije, fond Milana Stojadinovića (u daljem tekstu: AJ, FMS), 37—17—117/90, 91; list »Slovenski jug« je počeo da izlazi 1934, da bi tek od januara 1936. postao organ studenata JRZ.

³ AJ, FMS, 37—17—116/1. Za sve vreme delovanja kluba velika pažnja je posvećivana jačanju borbe protiv komunističkih uticaja na BU, i tim činom su prožeti svi proglaši i izveštaji upućivani bilo članstvu kluba, bilo rukovodstvu JRZ.

⁴ Na Univerzitetu u Ljubljani, rad u cilju organizovanja studenata JRZ izvršen je sporazumno i u zajednici sa predstavnicima akademskih udruženja bivše Slovenske ljudske stranke (SLS): »Danice«, »Zarja« i »Akademске zvezde«. Na Zagrebačkom univerzitetu, klub je brojao 170 članova, a na Ljubljanskom 65 članova, N. Zutić, Sokoli, Beograd 1991, 181, AJ, FMS, 37—17—116/1.

⁵ AJ, FMS, 37—17—116/1,2.

⁶ Na skupštini je doneta rezolucija od 9 tačaka, u kojoj se, između ostalog, tražilo i sledeće: autonomija Univerziteta; smanjivanje taksi (upisnih, laboratorijskih i ispitnih) i zavodenje progresivne školarine; otvaranje čitaonice i biblioteke za potrebe kluba; materijalno zbrinjavanje studenata članova »Slovenskog juga«, kao i kreditiranje novopokrenutog lista. Izabrana je i Uprava u sastavu: Miliće Đikanović, apsolvent prava (predsednik Upravnog odbora), Muhamed Sadiković (potpredsednik) i Novak Vučelić (sekretar). Formirani su, takođe, i Nadzorni, Uređivački i Imovinski odbori, a za urednika lista »Slovenski jug« postavljen je Dušan Janković. — AJ, FMS, 37—17—117/136, 137.

neeksponiranih, tako da je u klubu učlanjeno danas preko 300 studenata Beogradskog univerziteta⁷.

U istom članku, uz želju za prikupljanjem novog članstva, predstavljeni su i »specijalni ciljevi koje je sebi postavio Klub 'Slovenski jug': da dođe do što tešnjeg kontakta i saradnje sa jednomišljenicima na sva tri Univerziteta, kao i na postojećim fakultetima Beogradskog univerziteta u Skoplju i Subotici, ... uvek u okviru strankinog programa i njenih statuta, bezuslovno disciplinovani i odani partijskom Vodstvu i njegovim rešenjima — što ni u koliko ne isključuje samostalan život i rad na ostvarenju ciljeva studentskog kluba Jugoslovenske radikalne zajednice! ... Jednom reču, naši studenti se trude da u svome klubu stvore takvu atmosferu u kojoj bi mogle da dođu do potpunog izražaja sve sposobnosti i želja za političkom borbom i aktivnošću naših akademika; ... poboljšanje uslova za život i omogućavanje studija siromašnim članovima kluba, a i svih naših studenata uopšte.⁸

Druga, redovna godišnja skupština studentskog kluba »Slovenski jug« održana je 13. novembra 1936. godine u Beogradu, u velikoj sali Glavnog odbora JRZ. Skupštinu je otvorio predsednik kluba Milivoje Đikanović, koji je u izveštaju Uprave o radu kluba istakao da »Slovenski jug« nije »nov klub, bez tradicija, jer on postoji još od 1903. godine, a... danas je uporište oko koga se okupljuju ideološke pristalice Jugoslovenske Radikalne Zajednice iz redova akademskih omladinaca⁹.

Zatim je urednik lista »Slovenski jug« Dušan Janković pročitao izveštaj o radu uredništva tokom protekle godine, napominjući da je tiraž lista prvi put bio 1.500 primeraka, da bi se vremenom popeo na 3.000. Istakao je i da je interesovanje za list bilo veliko, da su ga citirali mnogi listovi u zemlji, ali i da je za pretplatu »odziv bio mnogo slabiji, nego što je bilo interesovanje za sam list¹⁰.

Nakon davanja »razrešnice« dotadašnjoj upravi, jednoglasno je izabrana nova: predsednik je ostao M. Đikanović, za potpredsednika je izabran Nasuf Gačović, student filozofije, a za predsednika Nadzornog odbora Alija Silajdžić, student prava. Rešeno je da se formira i novo telo od 10 članova, pod imenom »Priredivački odbor«, koje će voditi računa o priredbama svih vrsta »koje bude Klub održavao u toku godine i to: predavanja, konferencije, eventualne zabave, koncerete, matinea i sl.«. Na Skupštini je utvrđen i konačan tekst Rezolucije koju su studenti poslali Milanu Stojadinoviću. U Rezoluciji je istaknuto da će »ostati verni principima demokratije ... osnovnim načelima programa naše stranke, Jugoslovenske radikalne zajednice, uvek u okviru ovoga programa i statuta, bezuslovno poslušni vođstvu stranke.¹¹

⁷ »Samouprava«, br. 121, 14. 7. 1936. Članak »Studenti članovi Jugoslovenske radikalne zajednice imaju svoj klub«.

⁸ »Samouprava«, br. 121, 14. 7. 1936.

⁹ »Samouprava«, br. 230, 19. 11. 1936.

¹⁰ Sudeći prema sačuvanim primercima »Slovenskog juga« iz 1936, koncepcija lista je bila usmerena, uglavnom, na kratike režima u SSSR-u i opozicije u Jugoslaviji, kao i na rešavanje raznih omladinskih problema, »Slovenski jug«, br. 29, 14. 5. 1936.

¹¹ Potom su (u 10 tačaka), iskazani zadaci, odnosno »namere za dalju aktivnost u Klubu«: da se uspostavi što tešnja saradnja sa istomišljenicima iz Zagreba, Ljubljane, Skoplja i Subotice; da se od Kluba stvari »ugodan kutak gde će se moći nesmetano diskutovati, čitati i pretresati sva pitanja...«; da se propagiraju ideje JRZ na raznim konferencijama, naročito po unutrašnjosti; da se pomažu siromašni, »a vred-

Vrlo je interesantan i za razumevanje suštine rada studentskog kluba »Slovenski jug« neobično važan izveštaj, koji je 28. marta 1937. godine uputio predsednik Kluba Milivoje Đikanović predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću.¹² U njemu su, u 19 tačaka, izneti planovi rada Kluba; zatim, zahtevi vlasti za materijalnu pomoć i otvaranje posebnih klupske prostorija. Istovremeno je istaknuto da se do marta 1937. godine u Klub učlanilo 893 studenta. Rezolucija Druge godišnje skupštine od 13. novembra 1936. godine dopunjena je i predlozima za održavanje redovnih konferencija, kao i za otvaranje debatnog kluba.

Od velikog značaja su i kritike koje je Uprava Kluba uputila visokim partijskim funkcionerima, pa i samom Stojadinoviću, zbog njihove nezainteresovanosti za »omladinu i njen rad«. Tako je u 4. tački izveštaja rečeno i sledeće: »Usled slaboga kontakta propustili smo nekoliko važnijih činjenica za naš Klub i za naš rad na Univerzitetu. Prošle godine (1937) sve nacionalne organizacije tražile su saradnju 'Slovenskog juga' za pravničke izbore.¹³ Uprava nije smela s njima koalirati, jer nismo imali od koga da dobijemo odobrenje za stav i rad u toj koaliciji, iako smo tražili čitav mesec dana prijem kod Vas pre izbora za pravničko udruženje. Nažalost i ove godine iz istih razloga klub nije mogao mada su pripreme vršene više od dva meseca dana. Kao partijska organizacija morali smo imati političke instrukcije od vođstva stranke i sve ostalo što je potrebno za sprovođenje ovih izbora kao i sprovođenja izbora u drugim udruženjima. Nažalost mi nismo mogli da štampamo letke, plakate i drugo«.¹⁴

U izveštaju je ponovo postavljeno pitanje osnivanja čitaonice sa bibliotekom, a zahtevano je i da se pomoći, koju je Ministarstvo inostranih dela u iznosu od 5.000 dinara mesečno ranije davalo ORNAS-u¹⁵ (koji se u međuvremenu, po Đikanovićevim rečima, raspao, a članstvo otišlo ili u JNS (Jugoslovensku nacionalnu stranku), ili Ljotićev Zbor) preusmeri na klub »Slovenski jug«. Deo tog novca bi bio upućivan sekcijama u Suboticu i Skoplje, a deo bi se ulagao u čitaonicu. Uz to, Đikanović je tražio i pomoći same JRZ u zapošljavanju studenata u državnu službu, zatim, da siromašni studenti, članovi kluba, dobijaju besplatne vozne karte za putovanje i sl., Klub »Slovenski jug« traži rešenje legalnim putem. — AJ, FMS, 37—17—117/111, 112; »Samouprava«, br. 230, 19. 11. 1936.

¹² AJ, FMS, 37—17—117/119, 120.

¹³ Više o izborima za pravničko društvo: M. Petrović, *Studentsko pravničko društvo u naprednom pokretu studenata BU 1929—1941*, »Ideje i pokreti na BU od osnivanja do danas«, knj. 1, Beograd 1989, 275—287, i već navedena dela M. Damjanović i M. Vasića.

¹⁴ AJ, FMS, 37—17—117/119.

¹⁵ ORNAS (Organizacija nacionalnih studenata), osnovan aprila 1935, naročito se »isticao« u borbi protiv studentskih komunističkih organizacija, B. Gligorijević, Profesističke grupe i ideologije na BU i borba protiv njih 1922—1941, Ideje i pokreti na BU od osnivanja do danas, knj. 2, Beograd 1989, 67—73; M. Bodrožić, Omladinske organizacije buržoaskih partija 1926—1941, *Omladina u Antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—1945*, Zbornik radova, Bihać — Banja Luka, 1972, 141—173.

vanja »kući koncem školske godine«, a jedan od najvažnijih bio je zahtev za dobijanje stalnih prostorija, jer se klub od osnivanja pet puta selio.¹⁶

I u zaključku izveštaja, kritikovana je zapostavljenost studentske organizacije, »sa motivacijom da smo mi (studentska organizacija — prim. D. T.) zasebno telo, što je izazvalo, donekle, neraspoloženje među članovima, a po našem dubokom uverenju omladina predstavlja glavni faktor u omladinskom pokretu i to akademска, a ne samo kako oni to smatraju ostala omladina bez nas. Isto tako ne znamo da li da sarađujemo sa Glavnim odborom stranke, jer нико do danas nije se zainteresovao za nas niti je pak došao da vidi i uveri se kako živi politička organizacija koja predstavlja partiju na Univerzitetu«.¹⁷

Čini se da su neki od ovih zahteva i uvaženi, naročito oni koji su se ticali tzv. opštudentskih pitanja. Vlada je uskoro smanjila upisne, semestralne i ispitne takse na BU, uvela progresivnu školarinu i druge beneficije, sve u skladu sa Rezolucijom donetom na II redovnoj godišnjoj skupštini studentskog kluba »Slovenski jug« održanoj 13. novembra 1936. godine.¹⁸ Takođe, u »Samoupravi« od 16. aprila 1937. godine,¹⁹ (u članku Dušana Jankovića), nagoveštavalo se i skoro otvaranje čitaonice sa bibliotekom, u kojoj bi se mogli naći udžbenici sa svih fakulteta, a »sadržavaće i zabavnu lektiru, u kojoj će biti izabrana dela najboljih naših i stranih pisaca«.²⁰

Nezadovoljstvo odnosom JRZ i njenog Glavnog odbora prema studentskoj organizaciji ispoljavalo se i u novim izveštajima i predstavkama rukovodstva »Slovenskog juga«. Tako se u predstavci od 16. VI 1937. godine objašnjavaju uzroci stagnacije broja članova (pominje se cifra od 350 članova, mada je u prethodnom izveštaju taj broj iznosio 893 učlanjenih omladinaca, što bi preličilo na osipanje, a ne na stagnaciju): »... Da ne bi snosili moralnu odgovornost i da ne bi naneli štetu partiji, Uprava 'Slovenskog juga' Izveštava Vas (Stojadinovića — prim. D. T.) o stanju i moli da se neuspeh ne bi pripisao nama — jer mi nemamo načina za borbu.

¹⁶ Ovaj poslednji zahtev je urođio plodom, pošto se na poleđini istoga dokumenta nalazilo Stojadinovićevom rukom ispisano naređenje da se »isprazne i pripreme prostorije u Decanskoj 18, gde je bila garaža« i da se tu »unese čitaonica i klub studenata JRZ«. — AJ, FMS, 37—17—117/120.

¹⁷ Upućena je i direktna molba Stojadinovlju da »izvoli narediti sa kime da dolazimo u kontakt, kome da referišemo i od koga da dobijamo instrukcije za rad«. — AJ, FMS, 37—17—117/120.

¹⁸ Mora se, pri tome, istaći da rešavanje ovih tzv. opštudentskih pitanja nije došlo samo kao posledica intervencija »Slovenskog juga«, već da veliku, ako ne i odlučujuću zaslugu imaju akcije koje su studenti, povezani u USO i u raznim drugim udruženjima, vodili za poboljšanje uslova studiranja na BU tokom 1935—1936. godine, M. Vasić, n.d., M. Damjanović, n.d.

¹⁹ »Samouprava«, br. 86, 16. 4. 1937. Članak »Osniva se biblioteka i čitaonica studenata pristalica naše Stranke«.

²⁰ Istovremeno je napominjano da »nije ovo mamac kojim treba privući nove članove JRZ na Univerzitetu«, jer je već »isuviše studenata upisano da bi se morali za nove grabiti«, ali da će možda »i ove blagodeti... razne rušilačke snage i elementi pokušati da predstave kao zamku demagogije i politički mamac jedne stranke na vlasti, ali mi takvim eventualnim klevetnicima možemo slobodno reći: dok je plaćenika treće internacionale među siromašnim studentima i njihovim simpatizerima... možemo i mi, sveža i nacionalno vaspitana akademска omladina, biti članovi jedne stoprocentno državotvorne, stvaralačke i nacionalno potpuno na liniji Stranke...«. — »Samouprava«, br. 86, 16. 4. 1937.

Bez malo, naši članovi su sada postali mrtvo slovo na hartiji; postali su iz razloga što se o nama niko ne brine, što ni za najpotrebnije svrhe naš član ne može da nađe utočište kod partije, dok stotine studenata Beogradskog univerziteta zbrinute su i imaju sredstva pružena od ove Vlade baš protiv iste, jer oni ne misle dobra Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici. Mi tražimo samo jedno: Neka nam se stave na raspoloženje sretstva, koja se daju studentima nečlanovima J.R.Z., naš će broj iznositi oko 1500 do 2000 redovnih članova koji će aktivno da se bore, čim vide da se o njima vodi računa«.²¹

Kao rezultat zahteva za što čvršćim povezivanjem studenata članova JRZ sa Univerzitetom u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, kao i sa fakulteta u Subotici i Skoplju,²² održan je, 11. VII 1937. godine, u prostorijama Glavnog odbora JRZ Prvi kongres studentskih klubova Jugoslovenske radikalne zajednice.²³ Na početku rada, u prisustvu ministara Đure Jankovića i Dobrivoja Stoševića i generalnog sekretara GO JRZ Dušana Trifkovića, pročitani su izveštaji o radu svih studentskih klubova JRZ u Kraljevini Jugoslaviji. Zatim se prešlo na izbor međuklupskog odbora, koji je dobio naziv Glavni odbor Akademske omladine Jugoslovenske radikalne zajednice (AOJRZ).²⁴ Kongres je na kraju, doneo i Rezoluciju, upućenu Milanu Stojadinoviću, u kojoj su, između ostalog, istaknuti zahtevi za što tešnjom saradnjom Glavnog odbora JRZ sa Glavnim odborom AO JRZ i što većom pomoći studentskom listu »Slovenski jug«.²⁵

Milanu Stojadinoviću je Milivoje Đukanović 21. IX 1937. godine uputio novi referat. U njemu se moli predsednik vlade da prisustvuje otvaranju čitaonice, koje se predviđa za oktobar mesec, a zatim predlaže formiranje Debatnog kluba, gde bi se »raspravljala pojedina politička pitanja i naučni referati«, kao i menze, kako bi se oko njih okupili »nacionalni elementi, koje bi docnije vrbovali u naše redove«.²⁶

U odgovorima 15, odnosno 20. XI,²⁷ na Đukanovićeve izveštaje od 12. VII i 21. IX, Milan Stojadinović je izrazio zadovoljstvo formiranjem Glavnog odbora Akademske omladine JRZ za celu zemlju, predočavajući da je potrebno pripremiti nacrt statuta organizacije AO JRZ, zbog koga bi Đikanović trebalo da stupi u vezu sa ministrom M. Krekom. Istovremeno, Stojadinović se osvrnuo na položaj AO JRZ prema »organizacijama starijih i prema organizacijama mlađih«, istakavši da »akademska omladina treba

²¹ AJ, FMS, 37—17—117/97. Izneto je da, na primer, od 240 stipendija, koliko su davali Senat i Narodna skupština, nijednu nije dobio član »Slovenskog juga«.

²² Prve podatke o klubu »Slovenski jug« u Skoplju imamo iz januara 1937. — AJ, FMS, 37—17—119/320; »Samouprava«, br. 20, 28. 1. 1937.

²³ AJ, FMS, 37—17—116/3; M. Vasić, n.d., 638.

²⁴ Predsednik Glavnog odbora AO JRZ postao je Milivoje Đikanović, predsednik »Slovenskog juga« iz Beograda, a potpredsednici Stevan Marinović iz Zagreba i Vlado Gogola iz Ljubljane. Izabrano je i pet članova Glavnog odbora, po jedan iz svakog kluba. — AJ, FMS, 37—17—116/3; »Samouprava«, br. 154, 12. 7. 1937. g.; M. Vasić, n.d., 638.

²⁵ AJ, FMS, 37—17—116/6, 7. »Zajednica«, Organ Omladine JRZ, br. 7, avgust 1937.

²⁶ Istovremeno je predloženo i uvođenje zidnih novina »u kojima bi se registrovali svi dnevni partijsko-politički događaji i studentski život«; zatim, da se smanji budžet Kluba »Slovenski jug« iz Zagreba, s ciljem da se višak preraspodeli klubovima u Subotici i Skoplju; da se oformi studentska delegacija za odlazak na studentski anti-komunistički kongres u Rimu, kao i potreba AO JRZ za daktilografiom, administrativnim sekretarom i knjižnjičarom, itd. — AJ, FMS, 37—17—116/8—11.

²⁷ AJ, FMS, 37—17—116/12, 13.; AJ, FMS, 37—17—116/14.

da ima svoju posebnu organizaciju u okviru stranke, a ne u okviru omladinske organizacije JRZ. Studenti JRZ mogu biti članovi omladine JRZ, ukoliko žive u mestima gde postoje omladinske organizacije, ali kao studenti, oni moraju imati svoje posebne studentske organizacije i njihov odnos prema omladini JRZ regulisan je u članu 10. Statuta Omladine JRZ²⁸. Takvo Stojadinovićevi mišljenje potvrđeno je i na sednici GO JRZ, o čemu je Đikanović obavešten pismom od 20. XI 1937. godine,²⁹ u kome je, u posebnom prilogu i u tri tačke, dato detaljnije obaveštenje.³⁰

Pripreme za otvaranje čitaonica »Slovenskog juga« su se odužile i dva puta probile već predviđene rokove (april—maj, odnosno oktobar 1937. godine). Njenom svečanom otvaranju 28. XI 1937. godine³¹ prisustvovao je i Milan Stojadinović, koga je »pozdravio specijalnom kompozicijom pevački hor naše stranke iz Beograda. Ova himna Vodi³² naišla je na najtopliju prijem od svih prisutnih«, među kojima su bili i ministri Vojko Čvrković i Bogoljub Kujundžić. U pozdravnom govoru, Stojadinović je istakao da »Omladina treba da bude rasadnik Jugoslovenstva i pionir jednoga novoga i zdravoga doba, ona ima da dâ sadržaj Jugoslaviji kojoj smo mi dali samo okvir«. Svečanost je završena himnom Domu.³³

Uskoro je bila otvorena i menza kluba »Slovenski jug«, što je bio još jedan znak da su Đikanovićeva nastojanja urodila plodom. Tačan datum otvaranja nije poznat, ali prve podatke o njenom radu nalazimo u partiskom glasilu JRZ »Samoupravi« od 15. XII 1937. godine, kada je zabeležena poseta Milana Stojadinovića. Pri tome je on »saslušao i izveštaj potpredsednika 'Slovenskog juga' Dušana Jankovića o broju studenata koji se hrane u ovoj menzi, o cenama za hranu, o vremenu obeda i o svima ostalim detaljima ..., a skromne, ali sasvim uređene i pod strogom kontrolom prostorije i osoblje učinili su najbolji utisak« na predsednika GO JRZ.³⁴

Treća redovna godišnja skupština studentskog kluba »Slovenski jug« sa BU održana je 19. XII 1937. godine u čitaonici Kluba.³⁵ Skupštinu je otvorio predsednik Đikanović i u svom govoru istakao važnost uloge omladine, a naročito studenata u političkom i nacionalnom životu jedne države. Na kraju se, kao diplomirani student i dvogodišnji predsednik kluba, oprostio »od svojih drugova veoma toplim rečima«, da bi na predlog jednog od delegata bio jednoglasno izabran za počasnog predsednika. Nakon toga, izveštaj Upravnog odbora o radu Kluba u protekloj godini pročitao je

²⁸ Statuti Omladine JRZ su doneti na kongresu Omladine JRZ, u Beogradu 24. 10. 1937, Sabor i Kongres OJZRZ, Beograd, 1937; AJ, FMS, 37—17—116/113.

²⁹ AJ, FMS, 37—17—116/14.

³⁰ »1) Studentska i omladinska organizacija treba da su potpuno samostalne, među sobom organizatorno-tehnički nevezane organizacije«, jer je »studentska organizacija staleška«, sa specifičnim zadacima i posebnim načinom rada. U drugoj i trećoj tački se ističe, i pored već prikazanih različitosti, neophodnost saradnje između studentskih i omladinskih organizacija — pri pripremama konferencija, manifestacija, predavanja, затim, u publicističkom radu, a naročito »u osnivanju posebnih studentskih sekacija kod banovinskih odbora u mestima gde nema samostalnih studentskih organizacija«. — AJ, FMS, 37—17—116/15.

³¹ AJ, FMS, 37—17—117/128; »Samouprava«, br. 271, 28. 11. 1937.

³² AJ, FMS, 37—12—81/305, 306, kompozicija pod naslovom »Pozdrav vodi« autor Dragoljuba Orelja.

³³ »Samouprava«, br. 271, 28. 11. 1937; »Zajednica«, br. 10/11, XI/XII 1937.

³⁴ »Samouprava«, br. 285, 15. 12. 1937.

³⁵ AJ, FMS, 37—16—116/21; »Samouprava«, br. 290, 21. 12. 1937.

sekretar M. Marković, a skupština je izveštaj primila u celini. Takođe je i izveštaj Nadzornog odbora usvojen jednoglasno.

Na Skupštini je izabran novi Upravni i Nadzorni odbor. Pošto je prethodno usvojena samo jedna kandidatska lista, do novih članova se došlo aklamacijom. Na čelu Upravnog odbora našao se Dušan Janković, apsolvent prava, za potpredsednika je izabran student prava Čavkušić, a za sekretara je ponovo izabran M. Marković. Blagajnik je postao Mehmed Catković, student medicine, a izabrano je i sedam članova uprave. Na čelo Nadzornog odbora došao je Alija Silajdžić, a izabrana su i još četiri člana.

Na kraju je usvojen predlog Sidika Behmena, studenta šumarstva, za osnivanje i podizanje partijskog doma za studente pristalice JRZ, u kome bi najsročašniji članovi imali besplatan stan, ili bi ga minimalno plaćali za vreme studija.³⁶

U partijskom glasilu JRZ »Samouprava« objavljen je 9. II 1938. godine članak Dušana Jankovića, predsednika kluba »Slovenski jug«, u kome je dat pregled rada studentskog kluba, kao i planovi za njegove dalje aktivnosti. Pominje se otvaranje čitaonica i menze, a među prvim zadatacima nove uprave i temeljita revizija članstva Kluba, pri čemu je »usvojen princip da u Klubu mogu dalje ostati samo oni članovi na koje u svako doba i bez ikakve rezerve može računati i naša Stranka i naš Voda . . .«³⁷

U članku je rečeno da su na sednici Upravnog odbora obrazovane i razne sekcije sa specijalnim dužnostima. Osnovana je Socijalna sekcija »koja ima za dužnost da pronalazi načine za prikupljanje pomoći najsročašnjim studentima članovima kluba putem priloga, poklona, prihoda od koncerata i zabava itd.«. Ova sekcija bi bila u tesnoj vezi sa Sekcijom za razne priredbe: zabave, koncerte, izlete i sl., a imala bi za cilj da »s jedne strane stvara ovim putem prihode za socijalno zbrinjavanje sročašnjih članova, a sa druge da putem ovih i sličnih manifestacija stvari što tešnje zblženje i što veću prisnost i srdačnost među samim članovima kluba«.³⁸

Na kraju se zaključuje da je odnos sekcija prema klubu i njegovoj upravi odmah i unapred regulisan. Odlučeno je da predsednici sekcija budu referenti Upravnog odbora kluba i da, kao takvi, po pozivu pred-

³⁶ »Samouprava«, br. 290, 21. 12. 1937.

³⁷ Istovremeno, javnost je obaveštena i o formiraju Tehničkog odbora za organizaciju svih poslova oko osnivanja i izdržavanja Debatnog kluba »Slovenskog juga«, u kome je trebalo da dođu »do izražaja sve sposobnosti članova »Slovenskog juga« u pogledu podnošenja iscrpnih i dokumentovanih predavanja i referata po ovome ili onome pitanju iz naučnog, političkog, socijalnog ili čisto partijskog domena posle kojih će se razvijati još iscrpljive i svestranije diskusije . . . Tehnički odbor imaće za dužnost da odabira i odobrava pojedine referate i predavanja, kao i da unapred utvrđuje program rada Debatnog kluba . . . U vezi sa ovim, predviđena je i mogućnost da u radu učestvuju i naši partijski funkcionери i ugledni članovi stranke sa svojim predavanjima o raznim aktuelnim problemima.« — »Samouprava«, br. 597, 9. 2. 1938. Članak »Slovenski jug je formirao niz sekcija sa veoma aktuelnim zadacima«.

³⁸ Osim ovih, formirane su i: a) Sekcija za održavanje veza sa inostranim studentskim organizacijama, radi pojačavanja tih veza u »jeku međunarodne razmene studenata koja u celom svetu uzima sve više maha; b) Sekcija za osnivanje kolonija (letovališta). U planu je bilo i osnivanje Propagandne i Šahovske sekcije. Prva bi imala zadatak da radi na »okupljanju svih onih članova kluba koji imaju naročiti smisao za govorništvo, žurnalistiku i literarne radove, starajući se svima raspoloživim sredstvima da se kod ovih mladih ljudi ove korisne i potrebne osobine što više razviju«. — Isto.

sednika Upravnog odbora pojedinačno prisustvuju sednicama uprave, a da imaju prava diskusije i stavljanja predloga po pitanjima iz delokruga svoga rada.³⁹

Kao jedan od glavnih produkata rada Tehničkog odbora kluba »Slovenski jug«, Debatni klub je počeo sa radom 19. II 1938. godine.⁴⁰ Na svečanom otvaranju, u prostorijama klupske čitaonice, bio je prisutan i Milan Stojadinović, kao i mnogobrojni partijski radnici.⁴¹ Uvodno izlaganje podneo je Dušan Janković. U njemu je objasnio ciljeve otvaranja Debatnog kluba, gde će »naši članovi, slušajući pojedine referate i predavanja sa dobro određenim temama, steći i mnoga saznanja, koja nam mogu neizmerno koristiti u našoj partijskoj aktivnosti i u našoj borbi sa političkim protivnicima«, a sve to uz usku povezanost sa ideologijom JRZ.⁴²

Debatni klub je tokom prve polovine 1938. godine održao devet sastanaka, da bi, izgleda, u kasnijem periodu i prestao sa radom, budući da od jula 1938. godine nema podataka o njegovoj delatnosti. Na prvom sastanku, 5. III 1938. godine, referat je imao Jovan Lalačović, predsednik Organizacionog odbora za Debatni klub, sa temom »Građanski rat u Španiji u vezi sa međunarodnom situacijom«.⁴³ Drugi sastanak održan je 10. III i na njemu je, pored nekoliko narodnih poslanika i mesnih partijskih radnika, bio prisutan i Milan Stojadinović. Predavanje je održao Dušan Janković i na njemu izložio svoje utiske sa puta po Nemačkoj u januaru 1938. godine.⁴⁴ Sledeći sastanak bio je 17. III 1938. godine i tada je odlučeno da se, ubuduće, sastanci održavaju svakoga četvrtka, a predavanje je imao ministar na raspoloženju Josip Rogić, sa temom »O ustavnom i državnom pravu Kraljevine Jugoslavije od oslobođenja do danas«.⁴⁵

Za 24. mart 1938. bilo je predviđeno da predavanje održi Eugen Mautner, ekonomsko-finansijski urednik »Samouprave« i »jedan od naših najpoznatijih ekonomsko-finansijskih pisaca i publicista«, kako se navodilo u najavi predavanja.⁴⁶ Tema je bila »Naša privredna stvarnost« i u radu je Mautner, po pisanju »Samouprave«, »izložio svoja posmatranja naše privredne strukture i našeg privrednog života, sa naročitim osvrtom na opšte ekonomsko podizanje naše zemlje i našeg naroda, što je došlo kao posledica smišljenog i planskog rada našeg Vođe g. dr. Milana Stojadinovića, koji je, može se reći, naš najveći ekonomski stručnjak«. Mautner je naročito isticao potrebu unapređivanja poljoprivrede i onih industrija »koje imaju većeg značaja za zemaljsku odbranu«, kao i štetnost favorizacije stranog kapitala.⁴⁷

Nove podatke o radu Debatnog kluba nalazimo u »Samoupravi« od 19. aprila 1938. godine, mada je predavanje bilo zakazano za 31. mart. Tada je za 20. april bilo zakazano predavanje ministra na raspoloženju Đure Jankovića o jugoslovenskoj spoljnoj politici,⁴⁸ i u njemu je ministar

³⁹ »Samouprava«, br. 597, 9. 2. 1938.

⁴⁰ AJ, Fond Centralnog pres-biroa (u daljem tekstu CPB), 38—113—252.

⁴¹ AJ, FMS, 37—17—117/139; AJ, CPB, 38—113—252.

⁴² »Samouprava«, br. 606, 22. 2. 1938.

⁴³ »Samouprava«, br. 614, 3. 3. 1938. i br. 616, 5. 3. 1938.

⁴⁴ »Samouprava«, br. 622, 12. 3. 1938. — D. Janković je bio u pratnji Milana Stojadinovića.

⁴⁵ »Samouprava«, br. 622, 12. 3. 1938. i br. 626, 17. 3. 1938.

⁴⁶ »Samouprava«, br. 630, 22. 3. 1938.

⁴⁷ »Samouprava«, br. 635, 27. 3. 1938.

⁴⁸ »Samouprava«, br. 654, 19. 4. 1938.

istakao uspehe predsednika vlade Milana Stojadinovića u spoljnoj politici, uspehe koji su uticali »i na unutrašnje prilike u našoj zemlji, koje se najpovoljnije razvijaju u pravcu potpunog konsolidovanja prilika i u pravcu definitivnog ujedinjenja našeg troimenog naroda«.⁴⁹

Sledeće predavanje održano je 27. IV 1938. godine, kada je književnik Vinko Vitezica⁵⁰ obradio temu »Odnos Orijenta prema kulturnom preimcuštvu Zapada«.⁵¹ Dragutin Gregorić,⁵² advokat i publicista, održao je 5. V 1938. godine u Debatnom klubu predavanje »Ti i tvoj narod«, u kome je analizirao odnos akademske omladine prema nacionalnom radu u narodu.⁵³ Predavanje Petra Predića, studenta teologije, o omladinskim organizacijama u Nemačkoj održano je 29. V 1938. godine. Predić je bio u pratinji ministra fizičkog vaspitanja naroda Vjekoslava Miletića prilikom njegove posete Trećem Rajhu, »u cilju proučavanja sportskih i omladinskih organizacija«.⁵⁴ Poslednji sastanak Debatni klub je održao 1. VI 1938. godine, kada je Anton Korošec održao predavanje o nacionalnoj politici i propagandi.⁵⁵

Pored osnivanja Debatnog kluba, klub »Slovenski jug« je 1938. godine počeo da osniva podobore. Prva akcija je pokrenuta u martu mesecu u Nišu,⁵⁶ da bi već do kraja maja Klub obrazovao čitaonicu sa bibliotekom i održao šest sastanaka Debatnog kluba.⁵⁷ Vrhunac organizovanosti niških studenata, članova JRZ, bio je, izgleda, u septembru 1938. godine. Tada se u »Samoupravi« pojavio članak u kome se ističe da su »već sada bezmalo svi studenti u Nišu članovi ovoga veoma agilnog i naprednog kluba. Na poslednjoj sednici Niške sekcije primljeno je u članstvo 20 studenata i studentkinja iz Niša i okoline. Sekcije studentskog kluba »Slovenski jug« u Nišu razvile su svoju delatnost i u srezovima Nišavskom, Belopalanačkom, Moravskom i drugima, i ova je akcija dala veoma povoljne rezultate«.⁵⁸ Članovi niškog kluba su, takođe, »u nameri da na još jedan vidan i efikasan način, propagiraju ideologiju J.R.Z., pokrenuli list »Omladinska tribina«. Prva dva broja izašla su u tiražu od 1.000 primeraka. O tome je bio obavešten i sam Milan Stojadinović, koga su studenti zamolili da izdejstvuje materijalnu pomoć klubu i listu.⁵⁹

Na inicijativu kluba »Slovenski jug« iz Niša, osnovan je pododbor i u Kirotu. Tako je 8. maja izabran akcioni odbor (11 članova), koji je dobio zaduženje da pripremi osnivačku skupštinu. Ona je održana 15. maja i tada je izabrana Uprava, na čijem čelu se našao K. Jotić. Na skupštini naročito je istaknuto da je »to jedan veliki uspeh 'Slovenskog juga', jer je

⁴⁹ »Samouprava«, br. 655, 20. 4. 1938.

⁵⁰ V. Vitezica je bio književni istoričar i docent za uporednu književnost i teoriju književnosti na BU, autor više radova »kojima je sporena originalnost«, *Mala enciklopedija*, Prosveta, I, 1959, 254.

⁵¹ »Samouprava«, br. 660, 29. 4. 1938.

⁵² Gregorić je 10. 12. 1937. isključen iz »Zbor-a« Dimitrija Ljotića zbog »veza sa Stojadinovićevom vladom«, da bi brzo postao glavni urednik »Vremena«, M. Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića*, Beograd, 1984, 54.

⁵³ »Samouprava«, br. 664, 4. 5. 1938. i br. 667, 8. 5. 1938.

⁵⁴ »Samouprava«, br. 676, 19. 5. 1938.

⁵⁵ »Samouprava«, br. 688, 4. 6. 1938.

⁵⁶ »Samouprava«, br. 629, 20. 3. 1938.

⁵⁷ »Samouprava«, br. 666, 6. 5. 1938.

⁵⁸ »Samouprava«, br. 789, 30. 9. 1938. Članak »Napredak naših studentskih i omladinskih organizacija u Nišu«.

⁵⁹ AJ, FMS, 37—16—116/54.

sa uspehom izvršio organizaciju u mestu, gde je doskora opozicija dr Dragoljuba Jovanovića vodila glavnu reč«.⁶⁰

Povodom I kongresa JUGORAS-a,⁶¹ održanog 25. i 26. IV 1938. godine u Beogradu,⁶² u »Samoupravi« je 27. aprila izašao članak Dušana Jankovića, u kome je još jednom iskorisćena prilika da se napadnu oni »koji iz nepoznavanja pravoga stanja ili iz gluposti, veruju da su pravi prijatelji radnog naroda crveno obojeni studenti BU, koji su puni veštih skovanih parola i ordinarnog demagogisanja, a koji u stvari niti imaju bliži kontakt sa našim radnicima i seljacima niti im žele dobro«.⁶³

Tokom maja 1938. godine u »Samoupravi« su se pojavila dva članka o zadacima studenata u partijskim (JRZ) redovima i njihovom učešću na partijskim zborovima. »Kao jedina poštena, nacionalna i lojalna studentska omladina — studenti pristalice JRZ, imaju najviše i da rade... treba da se svom svojom voljom i poletom bace na posao, propagirajući uvek ideju JRZ... treba da pomažu svome kraju i prvacima Jugoslovenske radikalne zajednice toga kraja... Dužnost im je takođe da se i sami sa prvacima naše stranke iz toga kraja bace u borbu protiv onih koji hoće da na lak način naslede stečena dobra, te da ih opet svedu na nulu... Sve ovo mogu, i to sa velikom saradjnjom naroda svoga kraja da učine, na jedan jedini način: ako se samo budu pozivali na rad J.R.Z., iznoseći sve što je J.R.Z. učinila ne samo za ovaj ili onaj kraj, nego i za celokupni narod velike Jugoslavije...«⁶⁴

Uz to, istaknuta je i potreba za učešćem studenata na partijskim zborovima i to ne »samo zbog toga što će oni taj zbor uveličani nego i zbog toga što će oni svojim prisustvom pokazati da postoji studenata pristalica J.R.Z., te samim tim i pobiti one laži koje levičarski agitatori i plaćenici šire da studenata pristalica J.R.Z. nema i da oni ne postoje...« Kao najvažniji zadatak studenata spomenuta je agitacija i to »svaki u svome kraju, a pogotovo ako ih narod poznaje kao čestite i nacionalne«. Takođe je preporučeno i prisustvo studenata, članova J.R.Z., pri dočecima i ispraćajima, partijskih studenata, članova JRZ, pri dočecima i ispraćajima partijskih prvaka, kao ipri dočecima stranih državnika.⁶⁵

Tokom 1938. godine došlo je i do inicijative nekoliko starih članova »Slovenskog juga« da se svi bivši članovi okupe u jedno udruženje koje bi u zajednici sa »današnjim mladim članovima pojačao kulturnu i nacionalnu aktivnost akademskih građana«. Po pisanju »Samouprave«, inicijativa je našla na dobar prijem kod bivših članova »bez obzira na njihovo današnje političko opredeljenje«. Prvi sastanak je održan 30. VI 1938. godine u beogradskom hotelu »Slavija«. Doneta je odluka da se formira akcioni odbor, sa zadatkom da pripremi skupštinu svih članova, na kojoj će biti izabrana stalna uprava. Za predsednika akcionog odbora izabran je

⁶⁰ »Samouprava«, br. 677, 20. 5. 1938; »Niški novi list«, 18. 5. 1938. i br. 671, 13. 5. 1938.

⁶¹ JUGORAS — Jugoslovenski radnički savez, režimski sindikat, čiji su članovi istovremeno bili i članovi JRZ; osnivač i predsednik je Dragiša Cvetković.

⁶² Vidi: *Prvi zemaljski kongres JUGORAS-a*, Beograd, 1938, 3.

⁶³ »Samouprava«, br. 658, 27. 4. 1938.

⁶⁴ »Samouprava«, br. 664, 4. 5. 1938. Članak »Rad koji očekuje naše studente u partijskim redovima«.

⁶⁵ »Samouprava«, br. 670, 12. 5. 1938. Članak »O potrebi učešća studenata na partijskim manifestacijama«.

ministar pošta Vojko Čvrkić, a za potpredsednike: Borivoje Đurić, narodni poslanik; Gliša Elezović, načelnik u penziji i Miša Vukicević, advokat. Izabrana su i dva sekretara, blagajnik i 17 članova.⁶⁶

Drugi redovni zemaljski kongres Akademске omladine JRZ održan je 3. VII 1938. godine u velikoj sali čitaonice kluba »Slovenski jug« u Beogradu. Prisutni su bili delegati sa univerziteta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, kao i sa fakulteta u Subotici i Skoplju. Posle pozdravne reči predsednika Glavnog odbora AOJRZ M. Đikanovića, sekretar M. Marković je podneo izveštaj o radu Glavnog odbora, a potom su i predstavnici svih studentskih klubova obavestili kongres, odnosno Skupštinu, o radu svojih klubova.⁶⁷

Nakon davanja razrešnice starom Glavnom i Nadzornom odboru, izvršeno je biranje novih. Za predsednika GO AOJEZ izabran je Dušan Janković, predsednik »Slovenskog juga« iz Beograda. Potpredsednici su postali Stevan Marinović iz Beograda i Vladimir Gogala iz Ljubljane; sekretar je ostao M. Marković, a za blagajnika je izabran Džemaludin Čatović, student medicine iz Beograda. Izabrano je i novih pet članova, i to iz svakog kluba po jedan. Za predsednika Nadzornog odbora izabran je Đuro Radojević iz Subotice. Nakon toga, izabrana su i dva delegata za širi Glavni odbor JRZ i to Franc Fišer iz Ljubljane, a Dušan Janković je ušao po položaju.⁶⁸

Tom prilikom na snagu su stupila i *Pravila organizacije Akademске omladine Jugoslovenske radikalne zajednice »Slovenski jug«*. Naime, po nalogu Milana Stojadinovića od 15. XI 1937. godine,⁶⁹ ministar bez portfelja i delegat GO JRZ pri GO Omladine JRZ Miha Krek izradio je nacrt pravila za organizaciju AOJRZ i o tome 1. II 1938. godine obavestio Stojadinovića.⁷⁰ Prva verzija bila je završena 19. V 1938. godine,⁷¹ a konačan tekst utvrđen i usvojen na II zemaljskom kongresu.⁷²

U pravilima se, u uvodnom članu, govori o posebnoj organizaciji akademске omladine JRZ za celu zemlju. Centrala se nalazi u Beogradu, a članovi nose posebni znak AOJRZ.⁷³ U članovima 2—3. postavljeni su ciljevi organizacije. »Organizacija je politička, a njezin je cilj: da sarađuje kod širenja načela i programa J.R.Z. i da se brine za moralni, kulturni, prosvetni i privredni napredak članova. Za postizanje ciljeva AOJRZ, može izdavati publikacije, priređivati predavanja i organizovati razne druge priredbe, kao i preduzimati sve što na osnovu postojećih zakona, pravila JRZ i ovih pravila može da unapredi cilj AOJRZ«. Po članu 4. bilo je predviđeno da se AOJRZ izdržava od članarine, poklona i prihoda od izdavanja listova, publikacija, priredaba i dr.

⁶⁶ Kako podataka o radu akcionog odbora nema, ne zna se da li je uopšte i došlo do sazivanja i održavanja skupštine. — »Samouprava«, br. 712, 3. 7. 1938.

⁶⁷ »Samouprava«, br. 713, 5. 7. 1938; M. Bodrožić, *Omladinske organizacije buržoaskih partija 1936—1941, Omladina u AFP Jugoslavije 1936—1945*, Zbornik radova, Bihać — Banja Luka 1972, 141—173.

⁶⁸ Posle zajedničkog ručka u »Topčiderskoj restoraciji«, rad Skupštine je nastavljen »i tom prilikom su pretresana sva aktuelna pitanja koja interesuju, kako pojedine klubove, tako celu organizaciju Akademске omladine JRZ.« — Isto.

⁶⁹ AJ, FMS, 37—16—116/12.

⁷⁰ AJ, FMS, 37—47—305/433.

⁷¹ AJ, FMS, 37—17—116/26—36.

⁷² »Samouprava«, br. 713, 5. 7. 1938.

⁷³ AJ, FMS, 37—17—116/26—36; »Samouprava«, br. 713, 5. 7. 1938.

Ostali članovi bili su posvećeni članstvu, njihovim pravima i dužnostima predsednika GO AOJRZ, Nadzornog odbora, kao i organizaciji centrale AO JRZ i Skupštine.

Vrhovni organ AOJRZ je, po čl. 41, Zemaljska skupština, koju saziva Glavni odbor i koja treba da se sastaje svake godine do kraja meseca januara. Skupština donosi zaključke po izveštaju Glavnog odbora, daje razrešnicu Glavnom odboru na predlog glavnog nadzornog odbora, bira predsednika i članove GO, glavnog nadzornog odbora i dva delegata u širi GO JRZ (čl. 44). Omogućeno je bilo (po čl. 47) i izdavanje lista Akademске omladine JRZ, čiji način izdržavanja bi se propisao posebnim pravilnicima.

Glavni odbor AOJRZ je bio pod stalnim nadzorom i »vođstvom« Glavnog odbora JRZ i dužan je bio da preko svojih klubova sprovodi sve direktive partijskog vođstva. Takođe, pojedini banovinski odbori JRZ su delegirali svoje predstavnike u svaki odbor kluba i oni su brinuli o »potpunoj slozi« Kluba sa strankom (čl. 48).⁷⁴

Pravila pokazuju da je sva vlast uglavnom bila skoncentrisana na vrhu, u uskom krugu visokih partijskih organa i funkcionera, koji su imali odlučujuću reč pri određivanju kako ljudi koji će voditi akademsku omladinu, tako još više pravca i karaktera delovanja studentske organizacije.

Kao rekapitulacija onoga što je urađeno od decembra 1937. odnosno od obrazovanja nove uprave kluba »Slovenski jug«, u »Samoupravi« je 24. IX 1938. godine objavljen članak Dušana Jankovića »Bilans osmomesecnog rada naše studentske organizacije u Beogradu«.⁷⁵ Istim se da je glavni akcenat bio na unutrašnjem organizatorskom radu na prikupljanju novih članova i njihovom upućivanju u partijski život, ali i to da je uprava »pregla svima silama da se što češće i što vidnije organizuju i spoljne manifestacije«, pod čim Janković, najpre, podrazumeva »uspele debatne večeri«, zatim »veoma uspeo« koncert sa igrankom priređen 12. III 1938. godine, a koji je »svojom posetom uveličao i G. Dr. Milan Stojadinović sa Gospodom«.⁷⁶

Takođe, veliku pažnju Janković je u svome članku posvetio i putovanjima i ekskurzijama članova »Slovenskog juga«. Tako su dve grupe studenata putovali u Italiju, obe na poziv italijanskog ministra za narodnu kulturu Alfieria.⁷⁷

Prva grupa od 20 akademaca otputovala je u Italiju 15. maja 1938. godine i ostala 15 dana. Druga delegacija, takođe od 20 studenata, otišla je 1. jula i u Italiji ostala 17 dana.⁷⁸ Nju je 11. jula primio Musolini, a vođa jugoslovenske delegacije je »održao kratak govor u kome je hvalio uspehe fašističkog režima ... oduševljeno govorio o Dućeu, iskrenom i odanom prijatelju jugoslovenskog naroda, osnivanju velike fašističke ideje, koja je u ovo mutno vreme spasla evropsku civilizaciju od razornih komunističkih načela«, na šta mu je Musolini odgovorio da je »ubeđen da će sve dublje prijateljstvo između univerzitetske omladine obeju zemalja prepostavljati jedan od najčvršćih oslonaca jadranskoga mira ...«⁷⁹

⁷⁴ AJ, FMS, 37—17—116/26—36; »Samouprava«, br. 713, 5. 7. 1938.

⁷⁵ »Samouprava«, br. 783, 24. 9. 1938.

⁷⁶ Isto; »Slovenski jug«, br. 3, god. IV, 19. 3. 1938.

⁷⁷ »Samouprava«, br. 783, 24. 9. 1938; N. Žutić, *Sokoli*, Beograd 1991, 182.

⁷⁸ »Samouprava«, br. 720, 13. 7. 1938.

⁷⁹ Isto.

O ovoj poseti jugoslovenskih studenata ostala je i zabeleška Miloša Crnjanskog, tadašnjeg atašea za štampu jugoslovenske ambasade, poslata 16. jula 1938. godine predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću. Studenti su u izveštaju prikazani kao nedisciplinovani, sa malo »političkih sposobnosti i takta«, kao »netolerantni« prema studentima iz Zagreba, koji su u isto vreme bili u Rimu, jer »ne pripadaju istoj partiji«, a istovremeno kao vrlo obazrivi kada bi se spomenula akcija »koju bi trebalo povesti protiv komunista na Beogradskom univerzitetu«, jer »svi izjavljuju da kad idu na Univerzitet, bogami, skidaju značku JRZ«. Svoj izveštaj M. Crnjanski je završio predlogom da se ubuduće vrši pažljivije odabiranje studenata koji će predstavljati JRZ u inostranstvu.⁸⁰

Pored tih poseta Italiji, studenti, članovi »Slovenskog juga«, u martu 1938. godine bili su u poseti Grčkoj,⁸¹ a aktivni su bili i na skupštini Udruženja za svetski mir i Društvo naroda održanoj 27. II 1938. godine, na kojoj je predsednik beogradskog »Slovenskog juga« Brahim Čavkušić izabran za predsednika nove uprave Udruženja.⁸²

Jedna delegacija »Slovenskog juga« od 30 studenata učestvovala je i na prvim velikonemačkim studentskim svečanostima, u Hajdelbergu od 21. do 27. juna 1938. godine.⁸³ Takođe, po pozivu Nemačkog studentskog nacional-socijalističkog saveza dva predstavnika studentske i omladinske organizacije JRZ učestvovala su na kongresu Nacional-socijalističke stranke u Nurnbergu 6—12. septembra 1938. godine.⁸⁴ Kao zamenu za 30 jugoslovenskih studenata, Nemci su poslali isti broj svojih, koji su u Sutomoru, u koloniji (odmaralištu) »Slovenskog juga«, proveli mesec dana na odmoru.⁸⁵

Sa porastom interesovanja za studiranjem u inostranstvu, naročito u Nemačkoj i Italiji, u Rimu je osnovano Udruženje jugoslovenskih studenata. Udruženje je uživalo veliku podršku Miloša Crnjanskog, a stupilo je u vezu sa italijanskim studentskim organizacijama. Pošto se, vremenom, broj studenata popeo na 40 (1937. ih je bilo 20), planirano je da se u januaru 1939. godine održe izbori za novu upravu.⁸⁶ Međutim, izgleda da izbori nisu održani tada, već nešto kasnije, pošto prve naredne podatke nalazimo tek u novembru 1939. godine.⁸⁷ pravnik.

Na predlog Milana Stojadinovića od 29. januara 1939. godine upućen M. Đikanoviću tada doktorantu prava u Parizu osnovan je 11 februara iste godine klub studenata članova JRZ »Slovenski jug« u Parizu. Po Stojadinovićevoj zamisli, to je trebalo da bude čisto partijski klub, koji bi se bavio stranačkim pitanjima i ideologijom, što ne bi smetalo da svi članovi Kluba budu u isto vreme i članovi već postojećeg »Udruženja jugoslovenske akademske omladine« koje »treba da ostane«, po Stojadinovićevim re-

⁸⁰ AJ, FMS, 37—30—217/191, 192.

⁸¹ »Samouprava«, br. 633, 25. 3. 1938.

⁸² »Samouprava«, br. 613, 2. 3. 1938.

⁸³ »Samouprava«, br. 783, 24. 9. 1938.

⁸⁴ Isto; N. Žutić, *Sokoli*, 183.

⁸⁵ Kolonija je osnovana 1938. godine i mogla je da primi 90 studenata, »Samouprava«, br. 783, 24. 9. 1938.

⁸⁶ »Samouprava«, br. 865, 28. 12. 1938.

⁸⁷ Isto, br. 1084, 25. 11. 1939. — Predsednik Konstantin Miljković, diplomirani

čima, »vanpartijska, ali strogo nacionalna organizacija«, a u koju bi, kao vanredni članovi, mogli biti primljeni »eventualno i Bugari i studentkinje«.⁸⁸

Interesantno je i pismo koje je 4. X 1938. godine Dušan Janković, predsednik kluba »Slovenski jug« iz Beograda, uputio Milanu Stojadinoviću, u kome ga obaveštava o povećanom interesovanju članstva za uniforme, te, »kako je opšta želja u Klubu da svi članovi dobiju uniforme i kako je priliv u članstvo neobično u porastu, naročito od ove školske godine«, moli predsednika vlade da izdejstvuje nove isporuke materijala, od koga su šivene uniforme. Do tada su bile nabavljene 72 kompletne uniforme, i to »za dve grupe po 20 članova, koji su putovali u Italiju, 30 uniformi za članove koji su išli u Nemačku i dve za dva člana koji su morali radi partiskih manifestacija da budu uniformisani«. Molba je uvažena i već 1. XII 1938. godine upućen je izveštaj o priјemu 160 uniformi.⁸⁹

Cetvrta redovna godišnja skupština »Slovenskog juga«, kluba studenata JRZ na BU, održana je 21. XI 1938. godine.⁹⁰ Posle usvajanja izveštaja Upravnog i Nadzornog odbora o radu Kluba u protekloj godini, izvršeni su izbori novih organa. Za predsednika je ponovo izabran Dušan Janković, za potpredsednika Nemanja Mihić (student prava), sekretara Miodrag Popović (student prava), blagajnika Džemaludin Čatović (student medicine), a izabrano je i pet članova odbora. Konstituisani su i novi Nadzorni odbor (5 članova) i Sud časti (takođe 5 članova).⁹¹

Informišući GO JRZ o radu studentskog kluba, Upravni odbor »Slovenskog juga« je 30. XI 1938. godine poslao tri izveštaja. U prvom je data informacija o otvaranju studentskog doma »Dr Milan Stojadinović« u Beogradu, koji je mogao da primi 60 stanara-studenata.⁹² U drugom se obaveštavao GO JRZ da »pravo korišćenja čitaonice 'Slovenskog juga' ima 330 članova i 47 prijavljenih«,⁹³ a u trećem da list »Slovenski jug« izlazi u 3.000 primeraka, da se preplata ne naplaćuje i da izlazi ili svake nedelje ili »dvobroj u dve nedelje«.⁹⁴

Novoobrazovana uprava je organizovala i doček Nove, 1939. godine u svečanoj sali GO JRZ u Dečanskoj ulici,⁹⁵ sa »raznolikim programom: pesme, šaljivi kupleti, bogata lutrija, izbor 'Mis' 1939, igra do zore pod reflektorima, prvakasan bife«, a učestvovali su i Dušan Radenković, član Narodnog pozorišta »sa vrlo uspelom kozerijom«, Branko Zec, student muzike iz Milana, član »Slovenskog juga« i Karlo Verosta, student Muzičke akademije, »koji su svojim političkim pesmama požnjeli uspeh«.⁹⁶

Posle pada vlade Milana Stojadinovića početkom februara 1939. godine, došlo je i do personalnih promena u rukovodstvu kluba »Slovenski

⁸⁸ AJ, FMS, 37—17—116/67; Klub je nakon formiranja brojao 34 člana.

⁸⁹ Uniforma se sastojala od: »Grao pantalona, zelene (reseda) košulje sa ušivenim značkom, tamnozelene kravate, crnog kožnog pojasa... i šajkače (iz istog štofa kao i pantalone) sa metalnom značkom«, »Omladinska reč«, službeni organ Omladine JRZ, br. 17, 1. 10. 1938, 3.

⁹⁰ AJ, FMS, 37—17—117/181—183.

⁹¹ Nekako u ovo vreme održana je i Osnivačka skupština Akademске omladine JRZ »Slovenski jug« u Novom Sadu (20. 11. 1938), AJ, FMS, 37—17—119/318.

⁹² »Samouprava«, br. 834, 21. 11. 1938.

⁹³ AJ, FMS, 37—17—117/231.

⁹⁴ AJ, FMS, 37—17—117/215.

⁹⁵ AJ, FMS, 37—17—120/328.

⁹⁶ »Samouprava«, br. 865, 28. 12. 1938.

jug«. Sačuvan je zapisnik⁹⁷ sa Prve, osnivačke sednice novog Akcionog odbora članstva »Slovenskog juga«⁹⁸ i nacionalnih studenata sa BU, održane 12. II 1939. godine, kada je smenjena Uprava izabrana na redovnoj Skupštini 21. XI 1938. godine, a Skupština proglašena nelegalnom i zakazana vanredna. Takođe, »zbog usurpiranja vlasti, drskog terora nad članstvom, bespravnog isključivanja članstva, svojevoljnog upravljanja menzom i domom i zbog nesazivanja ni jedne sednice Upravnog odbora od 21. novembra do danas — čime je i Upravni i Nadzorni odbor dokazao svoje nepostojanje i nerad, raspušta se i upravni i nadzorni odbor«. Istovremeno, iz Kluba su isključeni i svi članovi Upravnog odbora, kao i još neki, ukupno 21 član.

Novostvoreni Akcioni odbor preuzeo je dalje vođenje menze i upravu nad studentskim domom do izbora nove uprave, a obnovio je i upis članova u »Slovenski jug«. Preduzete su i mere za što hitnije izlaženje lista »Slovenski jug«, pošto jedno vreme list nije izdavan, tako da su izabrana dva privremena urednika — Ilija Radulović i Dragutin Došen. Akcioni odbor je stao na stanovište »da se statuti kluba imaju na skupštini poštovati i da vanredni članovi (strani državljeni drugih narodnosti) ni u kom slučaju ne mogu prisustvovati skupštinsama kluba«.⁹⁹

Vanredna skupština Kluba »Slovenski jug« održana je 4. VI 1939. godine u svečanoj sali GO JRZ, a među prisutnima su bili i Đura Čejović, ministar za fizičko vaspitanje naroda i izaslanik predsednika vlade Dragiše Cvetkovića, i Bojan Pirc, predsednik GO Omladine JRZ. Pirc je pozdravio studente »izražavajući radost što prvi put u 'Slovenskom jugu' vidi prave studente, koji će u Klubu steći novu političku školu u duhu tradicija 'Slovenskog juga'«. Posle toga, prešlo se na pitanje nove uprave. Od dve kandidatske liste pobedu je odnела ona na čijem čelu se nalazio Dragić Karić, student prava. Posle završenog glasanja, delegatima se obratio ministar Čejović. Čestitajući novoizabranoj upravi i pozdravljajući prisutne, napomenuo je »da će od danas sa Klubom biti stalno u kontaktu jedan od članova Kraljevske vlade, kao i jedan od članova Glavnog odbora JRZ«. Na kraju Skupštine, doneta je i odluka da se što pre sazove kongres svih klubova iz zemlje.¹⁰⁰

Ubrzo je ova odluka sprovedena i već 27. VI održan je III zemaljski kongres Akademске omladine JRZ. Pored delegata, kongresu je prisustvovao i ministar Franc Snoj, kao lični izaslanik predsednika vlade. U pozdravnoj reči, naročito je istakao simpatije »predsednika Kraljevske vlade g. Dragiše Cvetkovića prema 'Slovenskom jugu', kao Klubu nacionalnih studenata, kao Klubu jake i moćne organizacije, čija je tradicija da predano radi na polju nacionalnog, ekonomskog, kulturnog i političkog zблиžavanja Srba, Hrvata i Slovenaca«.¹⁰¹

Potom je izabrana nova Uprava, odnosno Glavni odbor AO JRZ, na čelu sa Miloradom Savetićem. Doneta je i Rezolucija u kojoj se, između ostalog, obećava da će svi klubovi u Jugoslaviji razviti »što veću akciju na međusobnom zблиženju i okupljanju svih nacionalno svesnih studenata.

⁹⁷ »Samouprava«, br. 869, 2. 1. 1939.

⁹⁸ AJ, FMS, 37—17—117/235.

⁹⁹ Napominje se da je u novom Akcionom odboru uzelo učešća 230 od ukupno 300 članova Kluba, isto.

¹⁰⁰ AJ, FMS, 37—17—117/237, 238.

¹⁰¹ »Samouprava«, br. 993, 10. 6. 1939; M. Bodrožić, n.d., 147.

Zemaljska skupština klubova »Slovenski jug« odlučila je da u svim mestima, gde za to postoji mogućnost, osnuje klubove preko kojih će sprovoditi u delo program naše Partije i kao akademска оmladina veruje da će njena nacionalna, kulturna i socijalna streljenja naići na puno razumevanje svih odgovornih faktora¹⁰². Odmah posle završetka Skupštine, u listu »Slovenski jug« objavljen je proglaš članstvu koji je uputio Glavni odbor AO JRZ, u kome je, između ostalog, preporučeno: »Širimo ideologiju Jugoslovenske radikalne zajednice, sprovodimo njen program u život svoje sredine i okoline, — time ćete odužiti svoj dug prema svojoj domovini, iskupiti obavezu prema svojim drugovima i opravdati poverenje i nadu koju vam Stranka poklanja«.¹⁰³

Sledeće podatke o radu Kluba nalazimo tek u »Samoupravi« od 14. decembra. Naime, u to vreme je održana IV skupština Akademске omladine JRZ i to u prostorijama Glavnog odbora JRZ, sada u Katanićevoj 10. Izabran je Akcioni odbor od 20 članova, koji je dobio zadatak da prouči i pripremi novi Statut, posle čega bi se izabrala i nova, stalna uprava.¹⁰⁴ Međutim, dokumenata o tome nema, ili nisu sačuvani. Verovatno je i rad samog »Slovenskog juga« polako zamirao, pošto su vremena bila toliko burna da su ostavljala malo vremena i prostora za iole organizovaniji i aktivniji rad studentskih organizacija.

*

Klub studenata članova Jugoslovenske radikalne zajednice sa Beogradskog univerziteta »Slovenski jug« osnovan je u decembru 1935. godine da bi početkom naredne, 1936. godine, bio pokrenut i istoimeni list kao zvanični organ studentske organizacije JRZ. Prevashodni zadatak Kluba bio je da učestvuje u suzbijanju uticaja komunističkih i njima bliskih studentskih krugova udruženih u Ujedinjenu studentsku omladinu (USO). Ali, zadatak, i pored pomoći i podrške režima, nije mogao biti izvršen do kraja, usled brojčane slabosti samoga Kluba (maksimalno je brojao 350 članova), a pogotovo zbog neobično jakih pozicija »levičara« na Beogradskom univerzitetu.

Sredinom 1937. godine, od svih klubova »Slovenski jug« iz Jugoslavije, stvorena je »Akademска оmladina JRZ«, organizacija koja je nastojala da poveže studente pristalice JRZ sa univerziteta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, kao i sa fakulteta u Subotici i Skoplju. Sledeće, 1938. godine usvojena su »Pravila Akademске omladine JRZ« i tako, formalno, okončano organizovanje studenata članova Jugoslovenske zajednice.

Klub »Slovenski jug« sa BU se svojom aktivnošću, naročito, istakao krajem 1937. i početkom 1938. godine, kada su otvorene čitaonice sa bibliotekom i menza za ishranu studenata članova JRZ, a počele da rade i mnogobrojne sekcijske. Vrhunac je predstavljao početak rada Debatnog kluba, koji je sa devet predavanja uspeo da animira širok krug slušalaca. Osim toga, 1938. godine su osnovani i klupski pododbori u Nišu i Pirotu,

¹⁰² »Samouprava«, br. 1010, 1. VII 1939.

¹⁰³ »Samouprava«, br. 1139, 14. 12. 1940.

¹⁰⁴ »Samouprava« je u broju 1018 od 11. 7. 1939. prenela tekst iz »Slovenskog juga«.

a članovi su bili i u studentskim delegacijama koje su posetile Nemačku, Italiju i Grčku.

Padom vlade Milana Stojadinovića, u februaru 1939. godine, došlo je i do personalnih smena u rukovodstvu Kluba, kao i do sve većeg uplitnja same stranke u rad studentske omladine. Posle kongresa u junu 1939. godine, aktivnost Kluba je skoro potpuno zamrla, tako da o njegovom daljem delovanju skoro da i nema podataka, čak ni u partijskoj štampi. Vremena su bila takva da je mnogo važnijih i neodložnijih stvari i odluka stajalo pred državnim i stranačkim organizacijama od organizovanja i praćenja studentskog života.

DRAGAN TEŠIĆ

KLUB STUDENATA JUGOSLOVENSKE RADIKALNE ZAJEDNICE »SLOBODNI JUG« NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU 1935—1941.

Rezime

Klub studenata članova Jugoslovenske radikalne zajednice sa Beogradskog univerziteta »Slovenski jug« osnovan je u decembru 1935. godine da bi početkom naredne, 1936. godine, bio pokrenut i istoimeni list kao zvanični organ studentske organizacije JRZ. Prevashodni zadatak Kluba bio je da učestvuje u suzbijanju uticaja komunističkih i njima bliskih studentskih krugova udruženih u Ujedinjenu studentsku omladinu (USO).

Sredinom 1937. godine, od svih klubova »Slovenski jug« iz Jugoslavije, stvorena je »Akademска омладина JRZ«, organizacija koja je nastojala da poveže studente pristalice JRZ sa Univerziteta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, kao i sa fakulteta u Subotici i Skoplju.

Klub »Slovenski jug« sa BU se svojom aktivnošću naročito isticao krajem 1937. i početkom 1938. godine, kada su otvorene čitaonice sa bibliotekom i menza za ishranu studenata, a sa radom su počele i mnogo-brojne sekcije. Osim toga, tada su osnovani i pododbori u Nišu i Pirotu, a pojedini članovi su bili i u studentskim delegacijama koje su posetile Nemačku, Italiju i Grčku.

Sa padom vlade Milana Stojadinovića u februaru 1939. godine, došlo je i do personalnih smena u rukovodstvu Kluba, kao i do sve većeg uplitnja same stranke u rad studentske omladine. Posle kongresa održanog u junu 1939. godine, aktivnost kluba je skoro potpuno zamrla, tako da o njegovom daljem delovanju skoro da i nema podataka, čak ni u partijskoj štampi.

DRAGAN TEŠIĆ

THE YUGOSLAV RADICAL SOCIETY STUDENT MEMBERS' CLUB
»SLAVIC SOUTH« AT THE UNIVERSITY OF BELGRADE 1935—1941

Summary

The »Slavic South« club was founded in December 1935 by student members of the Yugoslav Radical Society (YRS) of the University of Belgrade. In the beginning of 1936 the society newspaper bearing the same name was issued as a formal organ of the YRS student organization. The primary aim of the Club was to take part in suppressing the influence of communist and other similar student circles affiliated with the Student Youth Association.

In the middle of 1937 all the various »Slavic South« clubs in Yugoslavia were joined to from the »YRS Academic Youth« organization, with the purpose of creating a bond between student YRS supporters from the universities of Belgrade, Zagreb and Ljubljana, as well as from the colleges of Subotica and Skoplje.

The activity of the Belgrade University »Slavic South« club was especially pronounced towards the end of 1937 and the beginning of 1938 with the opening of a library and student canteen, and the beginning of work of various sections. Branch committees of the club were also formed in this period in Niš and Pirot, while members of the club took part in student delegations which visited Germany, Italy and Greece.

The fall of the Government of Milan Stojadinović in February 1939 brought about changes in the leadership of the Club and a greater involvement of the party in the work of the student organization. Following the congress held in June 1939 activity of the Club had practically ceased and, consequently, little information is to be found about its further work even in party publications.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

LJUDSKE ŽRTVE I MATERIJALNI GUBICI JUGOSAVIJE I NJIHOV ODNOS PREMA GUBICIMA SAVEZNIČKIH SNAGA UČESNICA DRUGOG SVETSKOG RATA

Originalan naučni rad

UDC 940.540.5:341.322.5

Abstract: U članku se analiziraju ljudske žrtve i materijalni gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, pri čemu je posebna pažnja obraćena na njihovo poređenje sa gubicima ostalih zemalja, učesnica u antihitlerovskoj koaliciji, kao što su: Velika Britanija, SAD, Francuska, Kanada, Danska, Holandija i dr. (osim Sovjetskog Saveza i Poljske). Tema uključuje i razmatranje problema nadoknade materijalnih gubitaka i štete Jugoslaviji kroz restitucije i reparacije.

1, Ratna šteta

Okupatori Jugoslavije u Drugom svetskom ratu nisu se ograničili samo na rat kao sredstvo razračunavanja sa vojnom silom protivnika i na agresiju kao metod potčinjavanje suverenih država, nego su, pored svestrane eksploatacije bogatstva zemlje, zaveli do tada nepoznate masovne progone i istrebljenja civilnog stanovništva. Zbog brutalnosti okupacije od samog početka, a naročito posle razbuktavanja NOR, stalno se povećavao broj žrtava, a zločini bili različiti i mnogobrojni. Nema skoro nijednog propisa međunarodnog ratnog prava, nijednog propisa o pravima i dužnostima okupatora, pravnog ni moralnog obzira čovečnosti, koji su važili kao pozitivno pravo ili standardi među civilizovanim narodima, a da ih okupatori i njihovi saradnici nisu grubo povredili.

Iznenadnim napadom 6. IV 1941, bez objave rata, nemilosrdnim bombardovanjem nezaštićenih jugoslovenskih gradova, u prvom redu Beograda i ostalih, rušenjem stambenih zgrada, ulica, vodovoda, električne mreže, ubijanjem nedužnog stanovništva, dezorganizovan je čitav život u pozadini. Silovitim napadom, u isto vreme, skoro na svim granicama Jugoslavije i brzim prodom, za nepunih 11 dana, razbijena je Jugoslovenska vojska. U tom napadu, zaplenjeno je skoro celokupno naoružanje i oprema Jugoslovenske kraljevske vojske. Iz izveštaja pozadine Druge nemačke armije od 6. maja 1941. Komandi Druge nemačke armije i ratnom planu, vidimo da je 5. maja 1941. godine ova Komanda prikupila 839.890 pušaka i karabina, 15. 906 mitraljeza raznih veličina, 2.370 topova raznih veličina i kalibara, 108 tenkova i bornih kola, 26 aviona, 242 minobacača, 520 poljskih vojnih kuhinja, 117 poljskih pekara i 1.600 vagona razne op-

* Za izradu teksta korišćeni su objavljeni radovi dr Milana Bartoša, dr Borka Nikolajevića i autora.

reme i municije, 185.000 topovskih granata za topove raznih kalibara i dometa, 313 raznih sanitetskih vozila, veliki broj zaprega i zaprežnih kola i drugi vojni inventar.

Okupatori nisu poštivali ni najosnovnija prava pobeđenih, kao ni odnose između pobeđenog i pobedioca. Postupali su tako neljudski prema stanovništvu da je teško naći slične primere u istoriji.

Podaci prikupljeni neposredno iza rata, govore nam da je Jugoslavija od 6. aprila 1941. do 15. maja 1945. godine imala 1.706.000 ljudskih žratava. Od toga, 304.540 vojnih i 1.401.460 građanskih lica. Analizom prikupljenih podataka, došli smo do zaključka da je srednja godina starosti ovih lica bila 22 godine. Ako bi se uzelo u obzir da su ova lica mogla privređivati još 25 godina, onda je, pored gubitaka u ljudskim životima, Jugoslaviji ovim nanesena i ogromna materijalna šteta.

Daljom analizom podataka dolazimo do zaključka da je u Jugoslaviji tokom trajanja Drugog svetskog rata onesposobljeno za rad 425.000 lica. Sva ova lica, prema procentu oštećenja sposobnosti, možemo podeliti u tri grupe:

- a) 220.000 lica čija je sposobnost za dalje privređivanje smanjena za 25%;
- b) 135.000 lica čija je sposobnost smanjena za 50%;
- v) 70.000 lica čija je sposobnost smanjena za 100%.

Prema podacima koje nalazimo u dokumentima nemačkih jedinica učesnica u apriliškom ratu 1941. do 6. maja 1941. godine, zarobljeno je 268.397 pripadnika jugoslovenske vojske. U logorima Nemačke i Austrije nalazilo se 234.721 podoficir i vojnik i 2.653 oficira. Na teritoriji Srbije, u raznim prihvatnim logorima, bilo je 27.197 zarobljenih podoficira i vojnika i 1.571 oficira, a u logorima u Zagrebu, Sarajevu, Banja Luci nalazilo se još 2.103 podoficira i vojnika i 152 oficira. U izvorima Međunarodnog crvenog krsta iz maja 1942. godine pominje se cifra od 207.000. Broj zarobljenika se i dalje smanjivao umiranjem, otpuštanjem bolesnih, a i onih koje je Nedić tražio. Prema izveštaju Međunarodnog crvenog krsta od 1. januara 1945. godine, oslobođenje u logorima je sačekalo 137.406 Jugoslovena.

Rđavom ishranom i teškim životnim uslovima u zarobljeničkim logorima, radna sposobnost ratnih zarobljenika smanjena je za 30%, a prema proseku godina starosti oni su mogli da privređuju još 17 godina.

U toku ovog rata, na razne načine i iz različitih razloga, internirano je u Nemačku i u druge evropske zemlje koje su bile pod nemačkom okupacijom 320.000 Jugoslovena, čija je internacija u proseku trajala 3 godine. Usled posledica nepodnošljivo teških uslova života u koncentracionim logorima kod ovih lica je radna sposobnost smanjena za 45%. Ako se uzme da je prosečna starost ovih lica bila 26 godina po izlasku iz logora, oni su mogli raditi još najmanje dvadeset godina.

Nemačke okupacione vlasti su prinudnim putem angažovale veliki broj radnika za rad u Nemačkoj, kao i u privredi okupirane zemlje za njihove potrebe. U raspoloživim dokumentima nailazimo na podatak da je 300.000 lica sposobnih za rad radio u Nemačkoj u proseku tri godine, a još toliki broj ljudi je radio u zemlji u industriji, poljoprivredi i drugim privrednim granama, a za potrebe Nemačke.

Nasilna raseljavanja velikih razmara, koja su okupatori vršili u Drugom svetskom ratu, nisu nalagale potrebe ratnih operacija. Deportacije u

Sloveniji preuzimane su pod vidom oslobođenja prostora za naseljavanje nemačkog naroda, preseljavanje Srba iz NDH i drugih krajeva vršeno je pod vidom nacionalnog čišćenja oblasti, dok su Srbi, Jevreji i Cigani deportovani i radi njihovog potpunog uništenja. Deportacijama i raznim drugim preseljenjima u toku rata, onemogućen je normalan rad i proizvodnja za preko 450.000 ljudi, pa je i time, pored ljudskih žrtava, nanesena i velika materijalna šteta.

Za ostvarivanje svojih ciljeva, fašistička ideologija je potčinila sebi medicinsku nauku začetu i razvijenu za neposredno dobro i spas čoveka. Grupa nemačkih lekara nacista zloupotrebljavalo je svoj poziv i znanje i u toku Drugog svetskog rata vršila zločinačke opite na živim ljudima. Prema podacima koje nalazimo u materijalima Međunarodne komisije za utvrđivanje ratnih zločina počinjenih od strane fašista, na ovaj način je uništeno oko 3.000.000 ljudi, među kojima i 348 Jugoslovena, dok ih je veliki broj od zadobijenih posledica umro posle rata ili, pak, ostao trajno nesposoban za bilo kakvo privređivanje.

Ako uporedimo broj Jugoslovena poginulih u ratu, streljanih ili na drugi način umorenih u fašističkim logorima i fabrikama smrti, videćemo da je on daleko veći od broja žrtava ma koje druge savezničke zemlje, sem Sovjetskog Saveza i Poljske:

Jugoslavija	1.706.000	Kanada	41.000
Indija	759.000	Albanija	28.000
Francuska	653.000	Australija	12.000
Grčka	558.000	Novi Zeland	10.000
Velika Britanija	368.000	Norveška	8.600
Čehoslovačka	250.000	Južnoafrička Unija	6.000
Holandija	187.000	Luksemburg	5.000
SAD	187.000	Egipat	3.200
Belgija	59.000	Danska	—

Ovi podaci jasno govore koliki je i kako dragocen doprinos u krvi, koji je Jugoslavija dala u borbi za slobodu i pobedu demokratskih i slobodoljubivih snaga u svetu.

Jugoslovenski gubici predstavljaju 34%, dakle više od jedne trećine svih savezničkih gubitaka. Sva veličina i težina ovoga gubitka može se shvatiti tek upoređenjem broja gubitaka s ukupnim brojem stanovništva od pre rata. Navedene savezničke zemlje izgubile su sledeće procente svog prdratnog stanovništva:

Grčka	7,0%	Novi Zeland	0,6%
Jugoslavija	10,8%	Kanada	0,34%
Albanija	2,4%	Norveška	0,3%
Holandija	2,2%	Indija	0,2%
Luksemburg	1,7%	Australija	0,2%
Francuska	1,5%	SAD	0,14%
Čehoslovačka	1,5%	Južnoafrička Unija	0,06%
Velika Britanija	0,8%	Egipat	0,02%
Belgija	0,7%	Danska	0,00%

Sve savezničke zemlje (sem SSSR i Poljske) imale su pre rata oko 700 miliona stanovnika. Ukupni gubici u ratu protiv Nemačke, Italije i ostalih satelita iznose oko 5 miliona, ili 0,7% ukupnog broja stanovnika.

Jugoslavija je, pred rat, imala 15,8 miliona stanovnika. Njeni gubici iznose 1.706.000 ljudi ili 10,8% od ukupnog broja stanovnika.

U svih osamnaest savezničkih zemalja, uzetih zajedno, nestao je u ovom ratu sto četrdeset treći čovek.

U Jugoslaviji je, kao žrtva rata, izgubio život svaki deveti čovek.

Narodi Sovjetskog Saveza, Poljske i Jugoslavije bili su naročito na udaru fizičkog uništavanja i terora, koje su nemački osvajači proklamovali kao osnovu svoje zavojevačke politike prema slovenskim narodima. Put za proširenje životnog prostora, na plodna slovenska polja, išao je jedino preko istrebljivanja slovenskih naroda. To su osvajači vrlo dobro znali i sistematski se pripremali za svoju dželatsku ulogu. Oni nisu ostali usamljeni. Istu teoriju i iste metode revnosno su prihvatili i njihovi italijanski i drugi sledbenici.

Obim i intenzitet borbi naroda Jugoslavije u oslobođilačkom ratu, najjasnije ilustruju podaci o vojnim žrtvama. Ukupan broj pогinulih savezničkih vojnika, bez Poljske i SSSR, iznosi 1.217.000 ili 0,17% od ukupnog broja stanovnika. Vojni gubici Jugoslavije iznose 304.540 palih boraca ili 2% od ukupnog broja stanovnika.

Jugoslavija	304.540	Novi Zeland	10.000
Velika Britanija	272.000	Indija	9.000
Francuska	238.000	Belgija	9.000
SAD	180.000	Južna Afrika	6.000
Grčka	70.000	Luksemburg	3.500
Čehoslovačka	46.000	Holandija	3.000
Kanada	40.000	Norveška	2.000
Australija	12.000	Egipat	1.100
Albanija	11.000	Danska	—

Iz ovih podataka se vidi:

— da je Jugoslavija dala više vojnih žrtava no ma koja druga saveznička zemlja (sem SSSR i Poljske);

— da jugoslovenski vojni gubici iznose 25% od ukupnih savezničkih gubitaka;

— da su gubici Jugoslavije, srazmerno broju stanovnika, 11,8 puta veći od odgovarajućih ukupnih savezničkih gubitaka. Isti odnos je i u pogledu broja ranjenih savezničkih vojnika u ovom ratu.

Ukupan broj ranjenih vojnih lica utvrđen je za savezničke zemlje na 1.779.000, ili 0,25% od ukupnog broja stanovnika. Međutim, u ovom ratu ranjeno je 425.000 jugoslovenskih boraca, ili 2,7% stanovništva.

Po broju ranjenih, Jugoslavija je na prvom mestu ispred svih savezničkih zemalja. Taj broj iznosi 24% od ukupnog broja ranjenih savezničkih vojnika. Srazmerno broju stanovnika, Jugoslavija ima 11 puta više vojnih invalida od prosečnog gubitka svih saveznika.

Uporedo sa terorom nad civilnim stanovništvom, okupatorske vojne komande su raznim vojnim naredbama i propisima regulisale privredne odnose na okupacionom području. S tim u vezi, izdat je čitav niz vojnih

naređenja, koja su uglavnom objavljena u Službenom listu za zauzetu jugoslovensku teritoriju. Tih uredbi i propisa je bilo toliko da ih je nemoguće sve ovde navoditi i analizirati, ali je jako uočljivo da su sve, u suštini, davale »pravnu osnovu« za sprovođenje u život Geringovih instrukcija i pljački u okupiranim zemljama. Vidovi pljačke su bili raznovrsni: otvaranje posebnih banaka, žiro računa i konta, puštanje u opticaj lažnih novčanica i bonova, njihovo ukidanje bez pokrića, prinudni otkup raznih proizvoda, uzimanje beskamatnih kredita, zajmova, uzimanje kontribucije, višestruko prodavanje zaplenjenog naoružanja Jugoslovenske vojske, prinudni rad, demontiranje i odvoženje značajnih industrijskih i rudarskih postrojenja i drugo.

Od 2.436.534 kuće u Jugoslaviji, srušeno je ili teže oštećeno 504.160 ili 20,7%. Uništeno je 289.000 seoskih gazdinstava. Od 303.000 hektara pod voćem, uništeno je 24%, a od 223.000 hektara pod vinogradima uništeno je 38%. Stočarstvo, živinarstvo i pčelarstvo, uništeno je za 56%. Od 7,2 miliona hektara pod šumom, devostirano je 295.000, a 175.000 je pretvoreno u kamenjar. Uništeno je 1.150, a oštećeno 1.316 pilana. Od ukupnog broja industrijskih postrojenja, 36,5% uništeno je ili deportovano u Nemačku. Rudnici i rudnička postrojenja uništena su za 51%, železnički saobraćaj za 81%, železnički mostovi za 80%, putevi za 65%, a rečni saobraćaj za 70%. Opljačkani su arhivski i bibliotečki fondovi, uništeni kulturno-istorijski spomenici, škole i univerziteti i drugo. Rušene su manastirske i crkvene zgrade i uništena njihova dobra — arhive, biblioteke i opljačkane ostale dragocenosti. Time je Srpskoj pravoslavnoj crkvi učinjena šteta u iznosu od 3.310.637.509 dinara.

Svim tim merama, jugoslovenskoj privredi i zajednici uopšte, prema procenama Državne komisije za utvrđivanje ratne štete, učinjena je direktna materijalna šteta u iznosu od 9.145.000.000. dolara, od toga 7.120.000.000 dolara su učinili Nemci, 2.025.000.000 dolara Mađarska, Bugarska i Italija. Međutim, celokupna ratna šteta iznosi 46.900.000.000 dolara, od čega su Nemci učinili štetu za 35.858.000.000 dolara, Italijani za 9.850.000.000 i Mađarska i Bugarska za 1.192.000.000 dolara.

Pitanje naknade ovako ogromne štete, postavilo se još u toku poslednjih godina rata. To je trebalo rešiti kroz restituciju odnesenih dobara i naplatu reparacija kao nadoknadu za učinjenu štetu i gubitak nacionalnog dohotka.

2. Restitucije

Pravo na restituciju imovine koju su okupatori opljačkali na teritoriji okupiranih savezničkih zemalja, zasnovano je na deklaraciji zemalja članica Ujedinjenih nacija od 5. januara 1943. godine i na dodatku završnog akta Pariske konferencije o reparacijama iz 1945. godine pod nazivom »Rezolucija po predmetu restitucija«.

Deklaracijom od 5. januara 1943. godine vlade zemalja članica Ujedinjenih nacija opomenule su ne samo Nemce, nego i sve druge aktere Drugog svetskog rata, a i zemlje koje su bile neutralne u toku ovog rata, da svu tuđu imovinu prisvojenu bilo na koji način, sem redovnom i legalnom kupovinom, vrate bivšim vlasnicima.

Rezolucija po predmetu restitucije finalnog akta Pariske konferencije ukratko je formulisala načela na kojima će se zasnovati restitucija opljačkanih dobara kao i način na koji će se vršiti restitucija. Predviđeno je da se u Nemačku iz svake savezničke zemlje, koja je bila zainteresovana po ovom pitanju, uputi misija stručnjaka sa zadatkom da istraži, identificuje, prikupi i transportuje u svoju zemlju dobra koja su nasilno oduzeta.

Rad naše Komisije otežala je i podela Nemačke po zonama, jer je za svaku zonu trebalo odrediti sekciju i za njen rad kod savezničkih organa izdejstvovati dozvolu za pregled industrijskih postrojenja i ostalog materijala koji je bio opljačkan iz Jugoslavije i to sve u roku koji su određivali predstavnici savezničkih vojnih vlasti po zonama.

Rok za podnošenje prijava u američkoj zoni Nemačke bio je do 30. aprila, a za umetničke predmete do 14. septembra 1946. godine. Sekcija za restituciju u ovoj zoni rasformirana je 31. 12. 1948. godine, a pri Konzulatu FNRJ u Minhenu bio je akreditovan jedan službenik sa zadatkom da produži rad po onim zahtevima koji nisu bili okončani do kraja 1948. godine. Zahvaljujući upornosti Konzulata, rešeni su skoro svi jugoslovenski zahtevi u ovoj zoni.

U britanskoj zoni Nemačke rok za postavljanje zahteva bio je 30. juna 1949. godine, ali je na restituciji rađeno sve do polovine 1950. godine. Mnogi zahtevi u ovoj zoni rešeni su na taj način što je dobijen odgovor da se takvi jugoslovenski predmeti ne nalaze u ovoj zoni, ili pak da opisani predmeti, iako su pronađeni, ne pripadaju Jugoslaviji.

Na području francuske zone Nemačke, nije postavljen nikakav rok podnošenja prijava, kao ni rok za restituciju, ali su skoro svi predmeti, bilo da su jugoslovenski ili neke druge zemlje, naročito iz kulturne prošlosti, kao ratni plen transportovani u Francusku.

U sovjetskoj zoni Nemačke, jugoslovenska sekcija je počela sa radom tek krajem 1946. godine, ali je pregled nemačke teritorije na kojoj su se nalazili opljačkani jugoslovenski predmeti isao sporo.

Sa Bugarskom je pravo na restituciju opljačkanih dobara regulisano Ugovorom o primirju od 28. oktobra 1944. godine i ugovorom o miru koji je stupio na snagu 15. septembra 1947. godine. Sporazumom od 15. juna 1946. godine obuhvaćena je restitucija samo opljačkanih društvenih dobara, dok su privatnici mogli direktno da postavljaju zahteve preko Restitucione komisije. Međutim, odredbe ovog sporazuma su samo delimično izvršene. Vraćen je manji deo opljačkane soli, duvana i tekstila, dok su železničke lokomotive i oprema nekih preduzeća ostale i dalje u Bugarskoj, pošto je bugarska vlada tvrdila da se oni ne nalaze na njenoj teritoriji.

Bugarskoj je poslato i oko 120 zahteva za restituciju kulturno-umetničkih predmeta sa teritorije Makedonije. U tom cilju je početkom 1949. godine bila poslata i specijalna komisija, ali je bugarska vlada odbila da o tome razgovara, navodeći da će pitanje ovih restitucija rešiti sa našom ambasadom.

Pravo na restituciju sa Mađarskom rešeno je sporazumom o primirju između saveznika antihitlerovske koalicije i Mađarske septembra 1945. godine.

Na osnovu Ugovora o miru, član 11. i 24, sa Mađarskom su vođeni razgovori o restituciji rečnih plovnih objekata, kulturno-umetničkih i drugih predmeta, koji su za vreme rata odneseni sa područja Bačke i Baranje. U restitucioni zahtev bili su uneti i predmeti koji su za vreme rata »pro-

dati« od njihovih vlasnika, a za koje je utvrđeno da je kupoprodaja zaključena u uslovima koje su diktirali predstavnici okupatorske vlasti.

Kao i sa ostalim zemljama i sa Austrijom se u samom početku pojavio niz problema koji su uglavnom proizlazili iz stava savezničkih okupacionih vlasti po zonama, a i samih austrijskih vlasti.

U britanskoj zoni Austrije, gde se uglavnom nalazila imovina privatnih lica, rad na restituciji počeo je 1945. godine, a završen 1948, kada su britanske vlasti donele odluku o prestanku rada na restituciji. Za to vreme je rešeno vrlo malo slučajeva, a oko 110 prijava, za koje su postojali svi dokazi, predstavnici britanske zone uputili su da se direktno rešavaju sa austrijskom vladom.

U američkoj zoni Austrije razmotreni su skoro svi zahtevi, ali su rešenja bila uglavnom negativna. U sovjetskoj zoni Austrije rad po pitanju restitucije počeo je 1945. godine. Ovde su uglavnom bila dobra za koja je postojala dokumentacija i koja su identifikovana.

Francuske vlasti u Austriji nisu objavile prestanak sa radom oko restitucije, ali je rešeno malo jugoslovenskih zahteva.

Austrijskoj vadi podneto je preko hiljadu zahteva za restituciju kulturno-umetničkih predmeta od kojih većina ni do danas nije rešena.

Prema Italiji su postavljeni zahtevi za restituciju brodova, železničkog materijala, voznih sredstava, vojnog materijala, zlata i srebra, umetničkih predmeta i drugih materijala. Po podnetim zahtevima je uglavnom postupljeno.

3. Reparacije

Pitanje nemačkih reparacija u Drugom svetskom ratu postavilo se pre nego što je rat bio završen. Šefovi triju Velikih sila SAD, Velike Britanije i Sovjetskog Saveza su već na Krimskoj konferenciji (4—11. 02. 1945) u ime svih saveznika, a pod utiskom velikih razaranja i šteta u ratu, pored ostalih problema o budućnosti Nemačke, raspravljali i o naplati reparacija u korist savezničkih zemalja. Formirana je Reparaciona komisija sa sedištem u Moskvi, čiji je zadat�ak bio da prouči pitanje obima i načina naknade štete koju je Nemačka nanela savezničkim zemljama. Po protokolu, koji je odobren na istoj konferenciji, odlučeno je da Nemačka plati reparacije u naturi i to u tri vida:

- odusimanjem od njenog nacionalnog bogatstva (uredaji, mašine, brodovi, vozni park, nemačke investicije u inostranstvu itd.);
- godišnjim isporukama robe iz tekuće proizvodnje, i
- upotreboru nemačke radne snage.

Kao što se vidi, na Krimskoj konferenciji utvrđena su samo izvesna načela reparacione politike saveznika, bez detaljnih preciziranja o načinu sprovodenja ove politike.

Sovjetski Savez je na Krimskoj konferenciji institirao da se odredi i visina iznosa reparacionih plaćanja i predložio sumu od 20 milijardi američkih dolara. Ovaj predlog, kao bazu za diskusiju, prihvatile su SAD dok se Velika Britanija izjasnila protiv.

Posle kapitulacije Nemačke, tri velike savezničke sile ponovo su održale konferenciju, ovoga puta u Potsdamu (juli—avgust 1945), na kojoj su osnovne odluke o reparacijama, potvrđene, razrađene i dopunjene.

Na konferenciji u Potsdamu je rešeno sledeće:

»1. Kao izvori za naplatu reparacija imaju poslužiti osnovna kompletanu industrijska postrojenja koja nisu potrebna za nemačku mirnodopsku privrednu; nemački kapital u inostranstvu i akcije nemačkih preduzeća;

2. da se reperacioni zahtevi SSSR i Poljske imaju zadovoljiti odnošenjem iz istočne zone Nemačke i nemačke imovine u Bugarskoj, Finskoj, Mađarskoj, Rumuniji i Istočnoj Austriji, a svih ostalih savezničkih zemalja, odnošenjem iz zapadnih zona Nemačke i odgovarajuće nemačke imovine u inostranstvu;

3. SSSR ima da primi 25% industrijskih postrojenja iz zapadnih zona Nemačke koja će biti stavljena na raspoloženje za reparacije. Od ovih 25% SSSR 10% prima bez ikakve naknade, a 15% u zamenu za odgovarajuću protivvrednost u hrani, uglju, potaši, cinku, građevnom drvetu i drugim artiklima;

4. da će se količina postrojenja koja će se uzeti iz zapadnih zona za račun reparacija utvrditi najkasnije u roku od 6 meseci, a samo odnošenje završiti u roku od dve godine od objavljivanja odluke Konferencije;

5. da utvrđivanje industrijskih postrojenja raspoloživih za reparacije ima da izvrši Kontrolni savet u Nemačkoj.«

Iz citiranih odluka može se, donekle, nazreti da su Velike sile, kako one na zapadu, tako i Sovjetski Savez, u prvom redu, najviše vodile računa o svojim interesima i zahtevima, nastojeci da ovo što bolje i formalno obezbede. Praksa je brzo pokazala da su se one relativno lako sporazumele o reparacijama, usvojivši u osnovi dobra načela, ali kad je sve to trebalo da sprovedu i na delu, u svoj oštini izbila su njihova razmimoilaženja i različiti interesi u Nemačkoj. Time su najviše bile pogodene male savezničke države, a posebno one koje su teško stradale usled nemačke agresije, kao što je to slučaj i sa našom zemljom.

Zapadne sile su, radi izrade programa i sprovodenja reparacija, a rukovodeći se odlukom donetom u Potsdamu, da će se sve savezničke zemlje, izuzev SSSR i Poljske, naplaćivati iz Zapadne Nemačke, sazvale konferenciju u Parizu, koja je održana od 9. 11. do 21. 12. 1945. godine.

Na ovoj konferenciji učestvovalo je 18 savezničkih zemalja, koje su polagale pravo na nemačke reparacije: Albanija, SAD, Grčka, Indija, Luksemburg, Norveška, Novi Zeland, Holandija, Čehoslovačka, Južnoafrička Unija, Jugoslavija, Austrija, Belgija, Kanada, Danska, Egipt, Francuska i Velika Britanija.

Sve države učesnice ove Konferencije podnele su izveštaj o ljudskim žrtvama i materijalnoj šteti, na osnovu kojih je sačinjen konačni bilans ratne štete pričinjene u toku Drugog svetskog rata od strane okupatora. Svi 18 država prijavilo je 5.000.000 mrtvih, a direktna šteta iznosila je 53,4 milijarde američkih dolara. Na evropskom ratištu bilo je 4,1 milion ljudskih žrtava i 2.975.000 invalida, a vrednost materijalnog bogatstva, koje je bilo uništeno bombardovanjem i drugim akcijama ili upotrebljeno za ratne napore, koje su činili saveznici na evroskom ratištu, iznosilo je 326 milijardi američkih dolara. U ovu cifru nisu uračunati gubici Sovjetskog Saveza i Poljske koji se računaju na 429,2 milijarde dolara.

Rešenje tih pitanja nije bilo nimalo lako. Predstavnici velikih sila imali su različite stavove po pitanju reparacija, jer su im i interesi bili različiti. Sve zemlje nisu jednako osetile rat i njegovo razorno dejstvo.

Zapadne sile su pokušale da onemoguće jačanje SSSR i drugih socijalističkih zemalja. Nastojali su da sačuvaju Nemačku, s obzirom na suprotnosti i konflikte sa SSSR posle rata. U stvari, antihitlerovsku koaliciju nagnizale su protivrečnosti još u toku rata, koje su se odražavale na nizu pitanja o uređenju sveta i Evrope posle rata. Završetkom rata, sukob interesa oko različitih koncepcija organizacije sveta dovodio je do njenog raspadanja. Manifestacije ovog razlaza među dojučerašnjim saveznicima su Čerčilov govor u Eultonu (SAD) 1946. godine, ukidanje UNRE krajem 1946. godine, Trumanova doktrina i Maršalov plan. Krajem juna 1947. godine došlo je do razmimoilaženja i između ministara inostranih poslova velikih sila na Pariskoj konferenciji. Istovremeno, zaoštravanjem odnosa u svetskim razmerama Zapadna Nemačka se uključuje u Maršalov plan 1948. godine, a počinje i kampanja protiv demontiranja mašina i naplate reparacija.

Vođene su duge i teške diskusije i najzad su postigli saglasnost da se sve što se dobije na ime reparacija podeli u dve kategorije (A i B). U kategoriju »B« ušli su industrijski uređaji i druga oprema koja predstavlja kapital, kao i rečni i pomorski brodovi, a u kategoriju »A« sve ostalo što je spadalo u nemačke reparacije, kao što je: nemački plasman u inostranstvu, tekuća proizvodnja, zaplenjene namirnice i monetarno i nemonetarno zlato i dr. Da bi se lakše rešilo, za svaku zemlju je određena kvota po kojoj se određivala visina reparacija. Za Jugoslaviju je iz kategorije »A« određena kvota 6,6, za kategoriju »B« 9,6.

Ukupna suma koju je trebalo da podeli 18 zemalja iznosila je 520.376.787 dolara vrednosti iz 1938. godine. Ako ovaj iznos uporedimo sa cifrom od 326 milijardi dolara kojom je izražena šteta prouzrokovana od strane Trećeg Rajha na evropskom ratištu, ne računajući SSSR i Poljsku, videćemo da to predstavlja samo manji deo. Ona je manja i od cifre koja je pominjana na konferenciji u Jalti (20 milijardi američkih dolara), a ako se uzme u obzir da je polovina od 20 milijardi bila namenjena Sovjetskom Savezu, a druga polovina ostalim saveznicima, onda su zemlje učesnice Pariske konferencije na ime reparacija, umesto 10 milijardi, dobile samo nešto više od pola milijarde dolara. Najviše su dobile zapadne sile koje su vodile glavnu reč na Konferenciji.

Jugoslavija je na ime reparacija Savezne Republike Nemačke primila sledeće:

— Iz kategorije »A«	16.058.454	dolara po vred. iz 1966.
— Iz kategorije »B«	55.514.328	" " " "
— Za žrtve vivo-eksperim.	2.000.000	" " " "
<hr/> Ukupno		73.572.782 dolara.

Po londonskom sporazumu:

1. Naknada za socijalno osiguranje naših radnika u Nemačkoj za vreme rata	66.500.000
2. Obeštećenje za 5.575.125 kgr. nerestituisanog bakra	4.250.000
3. Depozit banaka NDH i Srpske narodne banke kod nemačkih banaka	4.250.000

4. Aktivni saldo predratnih klijniških računa	219.250
5. Iz obračuna jugoslovenske i nemačke pošte	327.403
6. Iz obračuna jugoslovenske i nemačke železnice	60.000
7. Privatno-pravna potraživanja jugoslovenskih građana od pre i za vreme rata, naplaćena 1956—1966.	9.058.418
Ukupno:	158.264.843

Iz navedenog se vidi da je Jugoslavija do sada primila od Nemačke ukupno 158.264.843 američkih dolara prema obračunu iz aprila 1966. godine. Na ime reparacija, primila je samo 73.572.782 dolara od čega je iz kategorije »B« 55.514.326 dolara u starim isluženim mašinama i starim brodovima. Ovaj iznos u odnosu na ukupnu masu reparacija iz kategorije »B« predstavlja 14,72%, dakle više 4,92% nego što je jugoslovenska kvota po Pariskom sporazumu. Međutim, ako se iznos dobijen iz kategorije »B« uporedi sa iznosom direktnе materijalne štete koju je Jugoslavija pretrpela u ratu protiv Nemačke, primljena vrednost iz kategorije »B« predstavlja minimalni deo direktnе ratne štete.

Ako, pak, iznos od 73.572.782 dolara (ukupna suma koja je dobijena na ime reparacije od Nemačke) uporedimo sa cifrom kojom je izražena direktna ratna šteta prouzrokovana od strane Nemačke, videćemo da to predstavlja jedva 1%, odnosno da je Jugoslavija primila manje od stotog dela naknade na ime štete koju je učinila Nemačka u Drugom svetskom ratu.

Jugoslavija nije primila isporuke ni iz nemačke tekuće proizvodnje, nije dobila ni sve zlato koje je okupator opljačkao. Procena preduzeća koja su Jugoslaviji bila stavljenia na raspolaganje je jednostavna, a njihov pregled je organizovan samo na 1—2 dana. Ekle za demontiranje čekale su dozvolu često i po više meseci. Sve to je doprinelo da Jugoslavija ne dobije odgovarajući deo naknade za pričinjenu joj štetu.

O šteti koju je Italija učinila Jugoslaviji postoji bogata dokumentacija. Ta šteta je od strane jugoslovenske komisije za utvrđivanje ratne štete počinjene od okupatora i njihovih saveznika procenjena, a od Međunarodne komisije priznata u iznosu od 9.850.000.000 dolara. Ugovorom o miru sa Italijom, od 10. 2. 1947, u čl. 74. zaključeno je da Italija Jugoslaviji na ime reparacija isplati 125 miliona američkih dolara. Isplatom po mirovnom ugovoru i kasnijim sporazumima u Osimu zaključenim između dve zemlje, likvidirano je pitanje reparacija Italije Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata.

Reparacije sa Mađarskom regulisane su članom 12. sporazuma o primirju potpisanim u Moskvi 20. januara 1945. godine između sila saveznica i Mađarske. Određeno je da Mađarska isplati Jugoslaviji i Čehoslovačkoj 100.000.000 američkih dolara u mašinama i drugoj robi. Sporazumom između Čehoslovačke i Jugoslavije u Pragu od 22. novembra 1945. godine dogovoreno je da Jugoslaviji pripadne 70.000.000 američkih dolara. Jedanaestog maja 1946. godine Jugoslavija i Mađarska su se sporazumele da se roba u određenoj vrednosti isporuči u vremenu od 20. januara 1946. do 20. januara 1953. godine. Kao osnova za obračun isporučene robe uzeta je vrednost dolara iz 1938. godine, s tim što su cene povećane za 15% za industrijska postrojenja i 10% za ostalu robu.

Predstavnici dveju vlada su se dogovorili da se odobrenih 70 miliona raspodele po godinama, tako da se svake godine uplaćuje određena suma. Po tom dogovoru Mađarska je trebalo da zaključno sa 1948. godinom uplati 26 miliona dolara, a do 16. avgusta 1948. godine kada je definitivno prekinuta isporuka (a 29. maja 1949. godine proterana delegacija) isporučeno je robe za 21.355.020,10 dolara. Prema podacima Komisije za utvrđivanje ratne štete, šteta koju je Mađarska učinila Jugoslaviji iznosi 1.288.161.512 američkih dolara. Ako odobrenu sumu za naplatu od 70 miliona dolara uporedimo sa cifrom kojom je izražena ratna šteta, videćemo da ona predstavlja samo 5,46% od pričinjene štete, a naplaćenih 21.355.020,10 dolara svega 1,67 odsto.

Sporazumom između Jugoslavije i Mađarske od 29. maja 1956. godine, kojim su regulisana međusobna finansijski potraživanja zaostala posle prekida iz 1948. godine, regulisano je pitanje zaostalih reparacija.

Prema sporazumu od 15. juna 1946. godine u Beogradu, Bugarska se obavezala da Jugoslaviji dâ 6 miliona kilograma duvana, 7.300.000 kg morske soli u roku od tri meseca i 144.000 kg pamučnih otpadaka. Mirovnim ugovorom zaključenim između savezničkih sila i Bugarske od 10. februara 1947. godine u Parizu, Bugarska se obavezala da na ime ratne štete pričinjene Jugoslaviji plati 25 miliona američkih dolara. Isplata je trebalo da se izvrši za osam godina od dana zaključivanja ugovora i to u robi i mašinama, a obračun bi se vršio kao i sa Mađarskom.

Sporazumom između predstavnika jugoslovenske i bugarske vlade na Bledu 30., 31. jula i 1. avgusta 1947. godine, Jugoslavija je oprostila Bugarskoj reparacije. Isporuka robe Jugoslaviji, predviđena sporazumom od 15. juna 1946. godine, izvršena je samo delimično.

Privredna pljačka i ljudski gubici same Jugoslavije dostigli su takve razmere da je ona dolazila u red najteže pogodenih zemalja. Stanovništvo je desetkovano. Od 15.850.000 stanovnika, koliko je Jugoslavija imala pred Drugi svetski rat, u toku rata, kako smo naveli, poginulo je 1.706.000 ljudi, ili 10,8% od ukupnog stanovništva, ili 34% od svih savezničkih gubitaka. Direktni gubitak nacionalnog bogatstva iznosi 9,145 milijardi američkih dolara.

Uporedimo li ovu cifru s direktnom štetom ostalih 18 savezničkih zemalja (bez Poljske i SSSR-a), koja iznosi 53.369.000.000 američkih dolara, videćemo da Jugoslavija, po veličini pretrpljene štete, dolazi na drugo mesto.

Francuska	21.143.000.000	Grčka	2.545.000.000
Jugoslavija	9.145.000.000	Selgija	2.273.000.000
Velika Britanija	6.383.000.000	SAD	1.267.000.000
Holandija	4.472.000.000	Norveška	1.260.000.000
Čehoslovačka	4.202.000.000		

Ostalih osam zemalja (Albanija, Luksemburg, Kanada, Danska, Indija, Egipt, Novi Zeland, Australija, Južna Afrika) 679.000.000 dolara

Položaj Jugoslavije je ovde karakterističan. Cifra smanjenja njenog nacionalnog bogatstva niža je samo za odgovarajuće cifre Francuske, što

je i razumljivo s obzirom na bogatstvo Francuske i njen prostranstvo. Jugoslavija spada u red srazmerno manje razvijenih zemalja u odnosu na većinu ostalih država koje su bile žrtve nacističke agresije. Jasno je, prema tome, da je i materijalna šteta koju je ona pretrpela utoliko teža i da je značajno uticala na njen dalji razvoj.

Iznos štete pričinjen Jugoslaviji, u odnosu na štetu pričinjenu ostatim državama — učesnicama na Pariskoj konferenciji, nije nužno prikazivati. Dovoljno je konstatovati sledeće:

Šteta nanesena Jugoslaviji u iznosu od 9,1 milijardi dolara čini 17% štete pričinjene svim saveznicima — učesnicima na Pariskoj konferenciji. Njena šteta je za 1,4 puta veća od štete učinjene Velikoj Britaniji; 7,2 puta veća od učinjene štete SAD i dva puta veća od štete Holandije, 2,2 puta od štete Čehoslovačke, 3,6 puta od štete Grčke, 4 puta od štete Belgiji itd.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

LJUDSKE ŽRTVE I MATERIJALNI GUBICI JUGOSLAVIJE I NJIHOV ODNOŠ PREMA GUBICIMA SAVEZNIČKIH SNAGA UČESNICA DRUGOG SVETSKOG RATA

Rezime

Privredna pljačka i ljudski gubici Jugoslavije u toku drugog svetskog rata dostigli su takve razmere, da je ona dolazila u red najteže pogodenih zemalja. Stanovništvo je desetkovano. Od 15,850.000 stanovnika, koliko je imala pred drugi svetski rat, u toku rata je poginulo 1,706.000 ili 10,8% od ukupnog broja stanovnika, ili 34% od svih savezničkih gubitaka. Ranjeno je 425.000 i time onesposobljeno za normalan rad. Veliki broj je interniran ili odveden na prinudni rad u zemlji ili inostranstvo. Ukupna šteta učinjena od strane fašističkih agresora i okupatora procenjena je na 46.900.000.000 američkih dolara, a direktna 9.145.000.000 američkih dolara. Ako se upoređi cifra direktne materijalne štete sa ciframa a sa kojima su izražene štete drugih zemalja, učesnica u antihitlerovskoj koaliciji, izlazi da je ona veća 1,4 puta od štete učinjene Velikoj Britaniji, 7,2 puta veća od štete učinjene SAD, 2,2 puta od Holandije itd. Među osamnaest savezničkih država Jugoslavija dolazi na drugo mesto u direktnoj šteti koju je pretrpela, iza Francuske. Ovde nisu uzeti u obzir Sovjetski Savez i Poljska. Šteta nenesena Jugoslaviji čini 17% štete pričinjene svim saveznicima — učesnicima na Pariskoj konferenciji. Pravo nadoknade ovako ogromne učinjene štete rešavano je kroz restituciju odnesenih dobara i naplatu reparacija od Nemačke, Bugarske, Mađarske, Italije, Austrije. Neke od ovih prava nisu ostvarena ni do danas, kao što je na primer restitucija kulturno umetničkih predmeta od Austrije. Bio je ustanovljen spisak od hiljadu predmeta.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

HUMAN AND MATERIAL LOSS OF YUGOSLAVIA IN RELATION TO THE ALLIES' LOSS IN WORLD WAR II

Summary

The extent of economic plunder and human loss suffered by Yugoslavia during World War II placed it among those countries worst stricken by the war. The population was decimated. Out of a pre-war population of 15.850.000, during the war 1.706.000 were killed, amounting to 10.8% of the entire population or 34% of the total human loss suffered by the Allies. In addition, 425.000 were wounded and disabled for work. A large number of the population was interned or taken to work camps in the country and abroad. The total damage caused by the fascist enemy was estimated at US\$ 46.9 billion, and direct damage at US\$ 9.15 billion. In comparison to the direct damage suffered by other countries forming part of the coalition against Hitler, Yugoslavia's direct damage is 1.4 times greater than Great Britain's, 7.2 times greater than that of the US, 2.2 times greater than Holland's etc... Among the 18 allied countries Yugoslavia is second on the list, behind France, in the direct damage suffered. The Soviet Union and Poland have not been taken into account here. The damage caused to Yugoslavia makes 17% of the total damage of all the Allies, participants at the Paris Conference. Compensation rights for such vast damage were settled through the restitution of looted goods and the payment, by Germany, Bulgaria, Hungary, Italy and Austria, of reparation charges. Some of these compensation rights have not been realized to this day, such as the restitution of art objects by Austria for which a list of 1000 items was made out.

ISTORIJSKI KORENI KRIZE I RASPADA JUGOSLAVIJE 1918—1991.*

MIROLJUB VASIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ZAŠTO SE ODBACUJU ISTORIJSKO ISKUSTVO I KRUPNI REZULTATI ZAJEDNIČKOG ŽIVOTA?

(Reč prilikom otvaranja Tribine)

UDC 316.48(497.1):949.71

U vremenu krupnih geopolitičkih promena u svetu, raspada Sovjetske imperije i sloma tzv. socijalističke zajednice, otvaranja nove etape integracija u Evropi i nove političke, a time i vojne uloge Nemačke u svetu, rađanja novog svetskog poretka, produbljavanja podele na bogate i siromašne, porasta desnog ekstremizma i neofašizma, balkanizacije Balkana i razbuktavanja krize u Jugoslaviji, u danima kada je prisutno nasilje politike u svim sferama života, kada nam društvena stvarnost stalno izmiče, a propaganda unosi i produbljuje nered i mržnju, kada rat svojom iracionalnošću čini da stvarnost izgleda kao da je kraj civilizacije — dobro je konsultovati istorijsku nauku, biti sa njom u stalnoj korespondenciji.

Dobro je to činiti, jer je istorija ne samo učiteljica života, već i najžilavija i najneuništivija komponenta društvene svesti, pojedinačne i kolektivne, i naše znanje i mišljenje o prošlosti, a poznavanje prošlosti može da spreči nesporazume u sadašnjosti i olakša projektovanje budućnosti.

Jugoslovensko društvo preživljava globalnu krizu, uključujući krizu perspektive.

Pripadam generaciji koja je učila, smatrala, pisala da je Jugoslavija i kao vizija i kao cilj i kao ostvarenje najveća istorijska tekovina jugoslovenskih naroda.

Jugoslavija se, međutim, kao rezultat istorijskog razvoja i želje i borbe srpskog naroda da živi u jednoj državi — nije potvrdila.

Istorijska i praksa, vrednost svake države — kao društvene zajednice i međunarodnog subjekta — proveravaju se na njenoj sposobnosti da omogući svoj uspešan ukupan razvoj.

* Tekstovi koje objavljujemo autorizovana su izlaganja podneta na naučnoj tribini Instituta za savremenu istoriju, održanoj pod gornjim naslovom u Biblioteci grada Beograda od 19. februara do 15. aprila 1992. godine. Na tribini je razmatrano pet tema: Međunarodni faktori (poredak) i Jugoslavija (19. februar); uvodničari: akademik Andrej Mitrović i prof. dr Momir Stojković; Srpsko pitanje u Jugoslaviji (4. mart); uvodničar: prof. dr Branko Petranović; Komunisti i jugoslovensko pitanje (18. mart); uvodničari: dr Branislav Gligorijević i prof. dr Svetozar Stojanović; Pitanje ekonomske integracije Jugoslavije (1. april); uvodničari: dr Smiljana Đurović i dr Ljubomir Madžar; Separatizam i secesija u Jugoslaviji (15. april); uvodničari: akademik Bogumil Hrabak i mr Zoran Čičak.

Činjenice, na žalost, govore da se ona nije kao takva potvrdila, a činjenice treba poznavati, ispitivati i uvažavati, i to ne samo radi prošlosti i sadašnjosti, već i radi budućnosti.

Dužni smo da to učinimo uz pomoć najkompetentnijih za pomenutu problematiku, i iz naučnih i iz društvenih razloga i potreba.

Jugoslavija je kao državna zajednica nastala i 1918. i 1945. godine radi ujedinjavanja njenih naroda, radi zajedničke odbrane i opstanka, radi slobode i budućnosti.

Sve to, posle više od sedam decenija zajedničkog života, neki njeni narodi, podstaknuti i višestruko pomagani spolja, ruše, uprkos činjenici da je Jugoslavija bila i jeste istorijski i praktični interes njenih naroda, jer hoće da budu države, da budu etnički čiste i samostalne države.

Zašto se odbacuje, i to po svaku cenu, istorijsko iskustvo i krupni rezultati zajedničkog života?

Pored drugih, odgovor čekaju i sledeća pitanja:

— Da li je Jugoslavija, ona 1918. i ona 1945. godine, bila fikcija, iracionalna tvorevina, najveća srpska zabluda, patološka višenacionalna zajednica, kako neki tvrde, a odavno je već dokazano da ona nije bila ni veštačka, ni versajska tvorevina? Ili, pak, da li su se narodi Jugoslavije sami izborili za svoju državu, proizašlu iz dugog procesa i aktivnosti jugoslovenskog pokreta, povoljnih međunarodnih odnosa i savezničke pobjede u Prvom svetskom ratu, u kojoj je uloga, doprinos Srbije bio veliki, i kao takva ušla u svetsku istoriju, stalno bila miroljubiva, postala međunarodni subjekt i akter istorije?

— Koliko je Jugoslavija danas žrtva starih apetita Nemačke, neostvarenih u oba svetska rata, i Vatikana, koji se nikada nije pomirio sa raspadom Habsburške monarhije i pravoslavljem u Jugoslaviji, koji je stalno imao antipravoslavnu i antislovensku strategiju država žele da Jugoslaviju izbrišu sa karte Evrope? Podsećam da je Jugoslavija i između dva svetska rata bila stalno izložena aspiracijama svojih revanšističkih suseda — Bugarske, Mađarske, Austrije, Italije, Albanije, a da je njeno razbijanje želeo i Treći rajh, tvrdeći da je ona veštačka i versajska tvorevina.

— Koliko su promašaji u prošlosti, stvarnost, izneverene nade, politički realizam i nova evropska situacija, puna obećanja i premoći Zapada i globalne krize socijalističkog Istoka, otvorili put za jačanje nacionalizma, osnažili antijugoslovenske orientacije i ubrzali slom Jugoslavije?

— Koje su to snage i oligarhijske strukture nacionalnu državu uzdigne i iznosile kao apsolutni cilj, a svim silama obesmišljavale Jugoslaviju i opravdanost njenog postojanja?

— Koje su to snage u Jugoslaviji nosioci antijugoslovenstva, a time i odbacivanja svakog oblika jugoslovenske zajednice, odnosno svakog etničkog i kulturnog pluralizma, iako je poznato da jugoslovenstvo povezuje, spaja, a antijugoslovenstvo širi netrpeljivost, mržnju, vodi u dezintegraciju, u sukobe svih vrsta?

— Koliko su neuspesi ekonomске integracije u proteklom periodu doprineli razbijanju Jugoslavije?

— Šta su Srbi radili u proteklih 70 godina, a pre svega koliko su srpska rukovodstva, opterećena kompleksom da predstavljaju hegemonistički narod, svojom poslušnošću jer je to bilo profitabilno, doprinela ne samo zaostajanju, slabljenju Srbije, već i raspadu Jugooslavije?

— Koliko je propasti Jugoslavije doprinelo rukovodstvo SKJ, koje nije shvatalo da vlast ne može biti osnovno uporište države i da se izazovi društva ne mogu rešiti njihovim suzbijanjem i nepriznavanjem? Tako je izgubljeno dragoceno vreme za ukupan razvoj, a rukovodstvo SKJ sebe identifikovalo sa državom, sa socijalizmom, a sudbinu Jugoslavije vezalo za sudbinu socijalizma? Kako svetski socijalizam nije uspeo da reši dva osnovna civilizacijska i koheziona pitanja, pitanje hleba i pitanje slobode, padom socijalističkog bloka otvoreno je pitanje opstanka Jugoslavije. Odnosno, da li je sudbina socijalizma postala sudbina Jugoslavije?

Kako uspostaviti istorijski i politički realizam, ostvariti trajan mir, pokrenuti i ubrzati razvoj, ostvariti slobodu nacionalnog dostojanstva, postići dogovor o budućnosti?

Ukratko, nauka je dužna da utvrdi istinu, da dâ odgovor na pitanje zašto se Jugoslavija, za koju smo tvrdili da je prirodna, društvena i istorijska potreba i tvorevina, raspala, da svojom objektivnošću pruži doprinos gašenju nepoverenja, netrpeljivosti i mržnje koji su zahvatili naše narode i prostore i ukaže na puteve i perspektivu budućeg razvoja jugoslovenskog društva.

Te odgovore treba dati i radi istorije, a ne zaboravimo da ona igra snažnu ulogu u formirajući nacionalne svesti i političkog mišljenja i da se bez nje ne može razumeti smisao današnjih događaja, ali i radi određivanja strategije budućeg razvoja, kako srpskog, tako i ostalih jugoslovenskih naroda.

MEĐUNARODNI FAKTORI (POREDAK) I JUGOSLAVIJA

NIKOLA ŽUTIĆ

Samostalni savetnik, Arhiv Jugoslavije

Beograd, Vase Pelagića 33

KRALJEVINA SHS I EVROPSKE IDEOLOGIJE U BALKANSKOM KONFLIKTU

Originalan naučni rad

UDC 949.7 •1918/1929•

Jugoslavija je teško opstajala, od početka, na balkanskom trusnom tlu sučeljavanja antagonističkih civilizacija i ideologija. Pobeda Francuske i saveznika u Prvom svetskom ratu omogućila je da jugoslovenski unitarni liberali zauzmu istaknute pozicije u državnom i političkom vrhu Kraljevstva SHS. Ideološki duh građanskog liberalizma postaje bitno prisutan u mlađoj jugoslovenskoj državi. Centrale evropskog građanskog liberalizma usađivače ideje demokratizma i na tlo jugoslovenskih delova nekadašnjeg »cezaropapističkog« Habsburškog carstva. Uporedo sa tim, ići će intencija jačanja integracionih procesa u Kraljevini SHS. Ona će se javiti već od prvih dana stvaranja nove države, da bi se onemogućila eventualna restauracija Habsburgovaca, ali i sprečilo širenje boljševičke opasnosti. Slovenački liberali — Jugosloveni, povezani sa Sokolima, hrvatskim integralistima, pripadnicima bivše Hrvatsko-srpske koalicije i predratnom prečanskom revolucionarnom omladinom, biće glavni nosioci integralno-jugoslovenske nacionalne koncepcije.

Političke snage bivše Kraljevine Srbije, predvođene dinastijom Karađorđevića, bile su za liberalno-građanska rešenja i integralno jugoslovenski državni koncept. Lojalnost prema jugoslovenskoj državi ispoljavala je i Srpska pravoslavna crkva (SPC). Crkveno-politički liberalizam SPC usmerio je srpsko pravoslavlje ka bliskoj saradnji sa protestantskim i starokatoličkim crkvama. Ove verske organizacije ispoljavale su, nasuprot Rimokatoličkoj crkvi (RKC), odanost i potčinjenost državama kojima su pripadale, pa su na taj način sledile ideološke i političke smernice svojih matičnih država (Srbije i Engleske). SPC je izražavala i stalnu tendenciju ka zблиženju sa anglikanizmom. Srpski bogoslovi školovali su se na anglikanskim teološkim seminarima, episkop Nikola Velimirović, diplomirani teolog Bernskog starokatoličkog fakulteta, bio je glavni zagovornik ujedinjenja SPC sa Anglikanskom crkvom. Srpski patrijarh Dimitrije je dozvoljavao anglikanskim i američkim protestantskim episkopima da služe svoje liturgije u kapeli Patrijaršije.

Nasuprot faktorima liberalne orientacije, feudalne i revizionističke snage radili su na razgrađivanju Jugoslavije. Rimokatolička crkva (RKC), kao antipod građanskih liberala i njima suprotstavljena ideološka internacionala, u vreme ujedinjenja stajala je na poziciji deklarativnog jugoslovenstva zbog bojazni od liberalizma građanske Italije, koja je čuvala antike-

rikalne tradicije »rizordimenta«. S druge strane, rimokatolička hijerarhija je očekivala da će jugoslovensko ujedinjenje pružiti priliku rimokatolicima za prozelitski rad. Jugoslovenska država je trebalo da bude »most za prođor u široka prostranstva Istočne Evrope«, pre svega Rusije, odnosno Ukrajine. Rimokatolički panskavizam, koji se razvijao od vremena Juraja Križanića, Pavla Ritera do Juraja Štrosmajera, bio je usmeren ka prekrštavanju pravoslavnih istočnih naroda. Jugoslavija, kao jednokonfesionalna rimokatolička država u budućnosti, bila je vrlo prihvatljiva za Vatikan, koji je bio zaplašen širenjem liberalizma građanske Evrope. Međutim, ideološka klima u Kraljevini SHS i državno zakonodavstvo onemogućavali su prozelitske vatikanske planove. Osim toga, kako je vatikanska politika išla u pravcu što većeg očuvanja integriteta vere u dodiru sa gradanskim vlastima, to joj nije odgovarala politika pojedinih jugoslovenskih vlada koje su forsirale liberalna verska načela i sprečavale Crkvu da aktivno učestvuje u državnom i političkom životu Kraljevine SHS. Zbog takvog stanja u Kraljevini SHS, Vatikan će postati neprijatelj Jugoslavije i jugoslovenskog jedinstva.

Pojavom fašizma u Italiji 1922. počinje zajednički imperijalni put Italije i Vatikana. Italija je nameravala da, politikom verskog razdora na području Jugoslavije, nastavi politiku Austro-ugarske monarhije. Vatikanski i italijanski revizionizam, nepriznavanje mirovnih ugovora i francuskog evropskog sistema, bile su bitne spone koje su vezivale Svetu Stolicu i Italiju. Musolini je u svom fašističkom programu formulisao stav o korišćenju RKC kao oruđa italijanske ekspanzije, kao i stav da fašistički režim nije indiferentan prema katolicizmu. On je naglašavao da je latinska imperijalna tradicija Rima zastupljena u katolicizmu, čija univerzalna idea dolazi iz Vatikana, te da razvoj katolicizma u svetu služi na ponos i korist Italiji. U ideološkom i političkom sukobu francuskog liberalizma i italijanskog fašizma, Vatikan se opredelio na stranu poslednjeg, zbog izraženog antiklerikalizma i laicizma u Francuskoj, gde je Crkva bila odvojena od države. To je imalo dalekosežne posledice, pa je Vatikan podržavao neprijateljstvo Italije prema Francuskoj i državama Male Antante, ispostavljajući čvrše prijateljske odnose sa poraženim revizionističkim zemljama.

Musolinijeva politika izolacije Jugoslavije doveo je Jugoistočnu Evropu u vrlo nervozno stanje, jer je pri tome Musolini flertovao sa Mađarima i bugarsko-makedonskim revizionistima, dok je Albaniju pretvorio u italijanski protektorat. Italija je posebno podsticala albanski iridentizam prema Kosovu, Metohiji, Zapadnoj Makedoniji i Crnoj Gori. Pri tome, RKC joj je poslužila kao saveznik kod ostvarivanja njene dominacije preko ideje o stvaranju »Velike Albanije«.

Snažan italijanski uticaj u Bugarskoj, posle ubistva Stambolijskog 1923. i dolaska na vlast Cankova, omogućio je albansko-bugarsko zbliženje, koje je bilo logična posledica italijanskih spoljнополитичких manevara na Balkanu, pa je savezništvo Albanaca rimokatolika sa Italijom imalo za rezultat povezivanje Kosovskog komiteta sa bugarsko-makedonskim VMRO-om. Novo italijansko međudržavno savezništvo protiv Jugoslavije otvorilo je nove mogućnosti za Vatikan — da intenzivira svoju aktivnost u Makedoniji. Ofanziva grkokatolicizma (uničenja) u Makedoniji poklapa se sa spoljнополитичким promenama u Albaniji i Bugarskoj, pošto se grkokatoličke parohije formiraju u Strumici i Devđeliji 1923—1924. godine. Bu-

garofilstvo grkokatolika usmeravao je Vatikan u pravcu sinhronizovanog delovanja sa RKC.

Sklopljen je i tajni sporazum između Italije i SSSR-a, koji je bio uperen protiv Jugoslavije. U martu 1927. godine, susreo se, u Ženevi, jedan istaknuti fašistički aktivista sa sovjetskim vojnim komesarom Pugačovim, a u vezi zajedničke antijugoslovenske akcije. Godine 1929. zaključena je Konvencija između rukovodilaca bliskoistočnog sektora Kominterne Karahana i Litvinova sa italijanskim diplomatama. Oštrica Konvencije bila je isključivo usmerena na Jugoslaviju, koja je ocenjena kao neprijatelj Italije i SSSR-a, vojni poligon francuskog dejstvovanja i neprijatelj interesa obe pregovaračke strane. Konvencija je isticala opravdanost italijanskih interesa u Albaniji, Dalmaciji i utvrdila specijalne interese Sovjeta u Hrvatskoj.

Kominterna je bila našla zajednički interes sa antijugoslovenskim, odnosno antisrpskim internacionalama i jugoslovenskim separatističkim organizacijama. Antijugoslovenstvo (antisrpstvo) Kominterne i obaveštajnih organizacija sovjetske države postalo je intenzivnije posle sklapanja tajnog sporazuma između Italije i SSSR-a.

SLOBODAN BRANKOVIĆ

Viši naučni saradnik, Vojnoistorijski institut

Beograd, Birčaninova 5

IZMEĐU RATA I MIRA — KRALJEVINA JUGOSLAVIJA U KOMBINATORICI VELIKIH SILA 1941. GODINE*

Originalan naučni rad

UDC 940.53/.54(497.1) »1941«

Promene svetskog poretka tri puta u XX veku, 1914—1918, 1939—1945. i 1990—1992. direktno su pogodile jugoslovenski prostor. U kompleksu činilaca, promena i konstanti, u prelomnim razdobljima svetske istorije, uporednom analizom, moguće je tragati za smislim događanja na jugoslovenskom prostoru pod uticajem spoljnih centara moći. Kraljevina Jugoslavija nije uspela da opstane u »novoj Evropi«, umesto »versajskе Evrope«, u središtu interesa suprotstavljenih i sukobljenih sila, pogodena krizom iznutra. Da li je uopšte za nju bilo mesta u »novom poretku«, u nacifašističkoj »kreaciji«? Hitler i Musolini nisu videli perspektivu malih država, osim kao integralnih delova »novog poretka« od Atlantika do Urala i rimskog carstva od Alpa do Crvenog mora.

Jugoslavija je bila u mreži projekcija o uspostavljanju, nacifašističkog novog evropskog poretka na balkanskom prostoru, u okvirima »Jugoistočne Evrope«, kao nove geostrateške i privredne podceline. Društvo naroda gubilo je autoritet, a stari savezi snagu. Mala Antanta bila je bez perspektive, Balkanski pakt pod znakom pitanja.

* Fragment iz teksta pripremljenog za raspravu pod naslovom »Svetski poredak i Jugoslavija«.

Od 1937. do 1940. Italija i Treći Rajh predviđali su, u kombinatorici preuređenja »versajske Evrope«, likvidiranje Jugoslavije.

Posle priključenja Austrije Trećem Rajhu, Hitler je izjavio da će granica s Jugoslavijom ostati večita i da će dve susedne države živeti u prijateljstvu.

Međutim, Nemačka vrhovna komanda sledeće, 1939. godine završila je plan napada na Jugoslaviju i njene raspodele s Italijom, Mađarskom i Bugarskom, u revizionističkom maniru. Jugoslovenska vlada dobila je obaveštenja o toj agresivnoj nameri iz više izvora i od svoje obaveštajne službe. Knezu Pavlu Karadordeviću je dr Eduard Beneš predocio da jugoslovenska politika ustupaka Trećem Rajhu ne vodi uspehu, s obzirom na nemački plan. Opasnost od rata po Jugoslaviju bivala je sve očiglednija uvećanjem sukobljenih snaga.

Nemačko-sovjetski sporazum nije značio učvršćenje mira nego početak rata u Evropi. Partnerstvo dve totalitarističke, ideološki suprotstavljene sile tumačeno je privremenim brakom iz računa. Preuređenje sveta silom i demagogijom vodilo je većem sukobu no na početku XX veka.

Hitler je, iz greške u grešku, bez obzira na planove, pokušavao, Nemačke na Poljsku, uputio Italiju na razbijanje Jugoslavije u prvoj povoljnoj prilici. Tako bi se prekinula jugoslovenska po Hitleru, lažna neutralnost, a Italija bi ostvarila svoje teritorijalne pretencije prisvajanjem Dalmacije i Hrvatske. Kada Rim to nije učinio, Berlinu više nije bio potreban italijanski rat na Balkanu. Posle pada Francuske, u letu 7. jula 1940. Hitler je samo formalno potvrdio Čanu »italijanski skok preko Jadrana. Politika moći i vođenje rata svedili su se u stvarnosti na kratkoročne ciljeve.

Hitler je, iz greške u grešku, bez obzira na planove, pokušavao, pragmatično da vuče poteze u neočekivanim neprilikama. Njegovo primarno stanovište bilo je da vojne operacije na Jugoslaviju ne dolaze u obzir pre marta 1941. Prvo je trebalo da se Jugoslavija izoluje i okruži, a potom da se provede »beskrvna okupacija« poput Čehoslovačke.

U pismu Musoliniju od 31. decembra 1940, Hitler je naveo da ne misli da išta preduzima protiv Jugoslavije dok se vojnostrategijska situacija ne poboljša i ne stvore psihološki preduslovi za planirani poduhvat. Za to vreme trebalo je da se pokuša pridobijanje Jugoslavije drugim načinom. Povoljnu situaciju za »beskrvnu okupaciju« Hitler je predviđao posle potiskivanja britanskih snaga s Balkana, rešenja grčkog pitanja, a, možda, i posle osvajanja Sovjetskog Saveza. Lažnom politikom neutralnosti i ekonomskim vezivanjem Jugoslaviju je trebalo udaljiti od Grčke, Britanije i Turske u pokušajima aktiviranja Balkanskog saveza i stvaranja Balkanskog fronta. Cepanje Jugoslavije iznutra predviđano je kao kraći put do cilja.

Rimokatolička crkva nije bila za stvaranje Jugoslavije, a još manje za njeno održanje. Umesto Austro-Ugarske, diplomacija Vatikana je predlagala uniju srednje Evrope. To je bilo docnije kompatibilno s nacističkim planovima o srednjoj Evropi kao jezgru »novog poretka«. Papa Pije XII je podržavao Hitlera dok se nisu pogoršali njegovi izgledi 1943. za dobitjanje rata. Za Hitlera je puč u Beogradu bio povod za likvidaciju »nepouzdane Jugoslavije. U Vatikanu je to shvaćeno kao prilika za uklanjanje jedne od šizmatičkih prepreka na putu ka svetskoj hegemoniji. Tri su varijacije projektovanog rešenja: a) odvajanje iz jugoslovenskog okvira katoličke države, b) stvaranje katoličke hrvatske države, c) promovisanje katolič-

kog kraljevstva na Balkanu. Hrvatski separatizam bio je konjunktурно средство antijugoslovenske politike Vatikana.

Planovi Osovine za preuređenje sveta u 1941. podrazumevali su velike odluke. Godina velikih odluka postala je 1941. Zamisao nacista u posezanju za svetskom moći nije se ostvarila. Suprotno željama, Hitler je bio prinuđen da vodi rat na više frontova. Nemačka nije ovladala prostorom ne samo u planiranim nego ni u onim privremeno zadobijenim granicama. Odustajanje od invazije Britanskog otoka i početak rata na Istoku pokazali su se strateškom pogreškom u sledu već ranijih. Balkan, Sredozemlje, Bliski i Srednji istok nisu bile prethodno »rešene zone ratovanja« kao preduslov takvog poduhvata. Zato su sledile improvizacije pod teretom razvoja situacije.

Nemački osvajački plan »Drang nach osten« tumačen je različito: u ravni pragmatične politike i pogubnog iskorišćavanja situacije i privremenog zadovoljavanja strateških potreba. U tom kontekstu procenjivano je nemačko opsežnije angažovanje na Bliskom i Srednjem istoku, radi naftnosnih područja, prodora ka Indiji, izbijanju na Gibraltar. Za kontinentalnu Nemačku, u ratnom žargonu nazvanom »šakalom na kopnu«, postojao je problem ratovanja na velikim vodama. Britanska imperija, pomorska sila, računala je na pobedu u iscrpljujućem ratu, oslonjena ne samo na savezništvo tradicionalno prijateljske SAD nego i s očekivanjem koristi od suparništva među osovinskim osvajačima i ambivalentnim partnerima u deobi izukrštanih sfera interesa i pritajenih pretenzija.

Španija nije htela u Trojni pakt niti je imala razumevanja za saradnju s Rajhom radi njegovog »ispivavanja« na svetsko pomorsko raskršće, iako je poslala trupe na Istočni front. Italijanska politika tradicionalno je ispoljavala osetljivost na predskazanje nemačke supremacije na Sredozemlju. Odnose unutar »novog poretka« odlikovala je neumerena osvajačka težnja njegovih članica, u smislu opaske Italiji, s pretenzijama na jugoslovenski prostor do Dunava, da »stomak nije mogao da svari, ono što su joj oči poželete«.

U središtu sukobljenih irazličito suprotstavljenih država, bez obzira na formalno i stvarno savezništvo malih i velikih, Balkan je predstavljao područje provere realnosti projekcija, politika, strategija, ratnog potencijala. Za Hitlera je Balkan trebalo da znači samo malu, rutinsku epizodu, pretpremjeru za ono što je pripremano na frontu protiv SSSR-a. Znači, zonu pouzdanog mira, »veliki magacin«, »čekaonicu«, »saobraćajni čvor«, geopolitičku, strateško-ekonomsku tačku u globalnom mozaiku.

Za Čerčila je Balkan značio poslednji ostatak Evrope, na kome bi Balkanski front u okviru periferne strategije mogao da preseče put ratnoj mašini Osovine. Zato je tražio da se »prevrnu zemlja i nebo« i pronađu saveznici. Prevrat se dogodio samo u Jugoslaviji. Da li je to značilo podstrek na avanturu u igri velikih sila?

Staljin je na Balkan gledao kao na područje ne samo tradicionalnog nego i poželjnog nemira na kome bi rešavanje »grčkog pitanja« i »jugoslovenskog problema« trebalo da se provočira do što dužeg i opsežnijeg nemačko-britanskog sukoba, nezavisno od poštovanja nemačko-sovjetskog sporazuma.

Italija je računala na nemačko obećanje Balkana u utopiji obnove rimskog carstva, iako je ono bilo varljivo, zbog italijanskog ekspanzionizma sve do Podunavlja.

Nemačka je u 1941. pojačavala pritisak na Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu, uporedo sa rasporedom trupa oko njenih granica, s namenom da se ne komplikuje situacija na Balkanu. Bilo je to strateško zaokruživanje uporedo s penetratione pacifique.

Italija je u aprilu 1939. okupirala Albaniju; suprotno težnji Rajha, od oktobra 1940. je u ratu protiv Grčke; grčka vojska je nenadano uspela da osvoji deo južne Albanije, s željom da ga anketira. U strahu od italijanskog protivnapada i nemačke reakcije, Grčka se s razlogom oslonila na Veliku Britaniju, očekujući od nje pomoć. Balkanski pakt Grčke, Rumunije, Turske i Jugoslavije iz 1934. izgubio je i simboličko značenje u 1941. Rumunija ga je smatrala nevažećim. Trojni pakt je obuhvatao države iz ranijih saveza.

Pod britanskim uticajem, u Ankari je, 17. februara 1941, potpisana bugarsko-turski ugovor o nenapadanju. Britanski podstrek realizaciji ovog sporazuma bio je motivisan procenom o pristupu Bugarske Trojnom paktu. To, iako je sporazum pogađao Grčku i Jugoslaviju, jer je Bugarska, obezbeđena od napada Turske, slobodnije izražavala zahteve za teritorijalnim proširenjem svojih zapadnih granica. Turska, u savezu s obema zaraćenim stranama, računala je s više izgleda na neutralnost i ostajanje izvan rata.

Velika Britanija, od kada je ostala sama od velikih sila u ratu, posle pada Francuske, podržana od SAD-a, borila se za očuvanje imperijalnog poseda i otoka. Sovjetski Savez je u sporazumu s Trećim Rajhom, šireći teritoriju na račun susednih država, pokušavao da dobije u vremenu za ratne pripreme. »Rešenje situacije« na Balkanu prethodilo je velikom ratu na Istoku. Umesto Jugoslavije, mozaični model »prašine od država«. Kazna za Srbe i Grke, pohvala za sve druge podredljive. Svet je u 1941. u ratu. Ponovo, posle rata 1914—1918, kada je politika izrazila opšte raspoloženje ljudi da rata više ne bude.

Jugoslavija 1941. doživljava krupne promene, političke obrte, ratnu tragediju i najveće egzistencijalno iskušenje u svom kratkom, nepunom dvadeset trogodišnjem postojanju. Zbivanja na jugoslovenskom prostoru nisu bila samo iznutra uslovljena niti su njihove manifestacije i posledice samo unutar jugoslovenskih granica. Balkan je bio aktuelizovan u globalnom kontekstu sukobljenih sila, a Jugoslavija izbila na svetsku političku scenu i u središtu svetske javnosti. Odnos spoljnih centara moći prema Jugoslaviji, u uslovima raspleta balkanske krize, prva je strana suštine stvari. Druga, jugoslovenska kriza i ponašanje unutrašnjih snaga, nacionalno-verskih, suprotstavljenih do ivice građanskog rata. Veze spoljnih i unutrašnjih snaga bile su dugoročno motivisane.

Mir na Balkanu, pod supremacijom Osovine, bio je preduslov Hitlerovog rata na Istoku. Sovjetska politika je tumačila nemačku konцепцију na Balkanu, u Rumuniji i Bugarskoj, kao pripremu prodora u Sredozemlju, na Bliski i Srednji Istok.

Velika Britanija je operacionalizovala zamisao o ratu na periferiji imperije. Čerčil je uputio Daltona da »zapali Evropu«. Balkan je procenio kao područje na kome će se stvoriti front, privlačan ne samo za Tursku nego i za SSSR, koji će označiti početak kraja Trećeg Rajha. Istovetno je bilo gledište i Sjedinjenih Američkih Država, koje su i inače podržavale Veliku Britaniju. Donovan, prijatelj Ruzvelta, smatrao je Balkan područjem na kome je trebalo zaustaviti i poraziti Nemačku. Čerčil je pisao Ruzveltu da

se nijednoj zemlji u istoriji nije ukazala prilikao kao Jugoslaviji da postigne uspeh napadom na italijanske trupe u Albaniji.

Staljin je pokušavao da vodi spoljnju politiku na tradicionalan ruski način, skrivajući ekspanzionističke namere. U odnosu na Balkan, prioritet su predstavljali Dardaneli. Molotov je ponudio Bugarskoj usluge sovjetskih oružanih snaga i garancije u pogledu teritorijalnih aspiracija na račun Jugoslavije, Grčke, Turske. U suštini, sovjetska politika nije želela da išta učini što bi remetilo njene odnose s Nemačkom, već je težila da dobije vreme za ratne pripreme, iskoristi balkansku situaciju i poveća uticaj na Jugoslaviju.

Nadmetanje velikih sila oko Balkana dovelo je do toga da nijednoj od njih više nije odgovarala neutralnost Kraljevine Jugoslavije. Svaka od njih je nastojala da je pridobije diplomatski, jer su cenile srpski duh i vojsku. Pritisak se pojačavao istovremeno s nemačke i britanske strane, kombinacijom obećanja i pretnji: 1) zahtevi iz Berlina da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, 2) ubedenja iz Londona i Vašingtona da Jugoslavija odbaci Trojni pakt i pridruži se kao aktivan saveznik Velikoj Britaniji i Grčkoj. Nemačka je učinila koncesije, kao nijednoj drugoj članici Osovine, da Jugoslavija potpiše Protokol o pristupu Trojnom paktu, bez ratnih obaveza, a uz garancije integriteta i suvereniteta, i retoričko svrstanje u grupu država kao što su Švajcarska, Švedska, Turska ...

Knez Pavle je u delikatnoj situaciji, tokom tajne posete, razgovarao s Hitlerom, 4. marta 1941, u Berghofu, ne skrivajući simpatije za Veliku Britaniju i spremnost na kompromis, jer su ga interesi Jugoslavije primoravali na to. Između osećanja i realizma, ispitivane su različite mogućnosti da Jugoslavija opstane kao neutralna država. Nije bilo realnih izgleda za pomoć spolja, niti za povoljan ishod u sudaru jugoslovenske vojske s daleko nadmoćnjim trupama Osovine. Najava pomoći od strane SAD, Velike Britanije, SSSR-a bila je sastavni deo politički modelovanog podstrek-a bez materijalnog pokrića.

Položaj Jugoslavije, okruženje Osovinom, dužina granica, nisu pružali nikakve šanse u ratu drastično neravnopravnog odnosa snaga. Čerčilova ideja o frontu na Balkanu vodila je neopravdanom žrtvovanju Jugoslavije. Nijedna država nije želela da učestvuje niti da podupire Balkanski front. Kraljevina Jugoslavija nije bila spremna za rat. Procenjivalo se da je bilo potrebno 2—3 meseca za ratne pripreme, isto koliko i SSSR-u. Nije bilo unutrašnjeg jedinstva. Hrvati i Slovenci nisu bili nikako za rat protiv Nemačke nego za kompromis. Nije ništa promenila ni britanska ponuda ispravke severozapadne jugoslovenske granice. Knez Pavle je poznavao spoljnju i unutrašnju situaciju, znao za Hitlerove planove »Marita« i »Barbarosa« o napadu na Grčku i SSSR. Polazio je od opstanka Jugoslavije i želje da pomogne Grčkoj u okolnostima u kojima se to činilo izvesnim. To je značilo da se pristupi Trojnom paktu, protiv ličnog i kolektivnog osećanja, kao forma opstanka izvan rata i održanja faktičke neutralnosti. Potpis Protokola 25. marta u Beču predstavljaо je izazov za tradicionalno patriotske temperamentne snage i priliku, posle više propuštenih od 1937, za prevratničke organizacije, podržane spolja, u prvom redu od Londona. Na demonstracijama je spontano iskazano protivljenje Trojnom paktu i odbačena pomisao o nečasnom primanju diktata Osovine kao uvodu u naciona-fašističko răstvo. Grupa vazduhoplovnih oficira, predvođena generalom Mirkovićem, u noći, 27. marta 1941, izvršila je državni udar. Novu vladu

je sastavio general Dušan Simović. Sin ubijenog kralja Aleksandra, prve žrtve fašizma u Evropi, Petar Karađorđević je, iako nepunoletan, proglašen kraljem.

Hitler je 27. mart doživeo kao težak udarac. Musolini je strahovao od jugoslovenskog napada, dok nije saznao za Hitlerovu odluku o razbijanju Jugoslavije silom. Svet je pozdravio događaj u Beogradu 27. marta kao veliki primer malog srpskog naroda u suprotstavljanju nacifašizmu i moralni podstrek odbrani civilizacije od totalitarizma. Podvig je označavan i samoubistvom, s obzirom na očekivanu nemačku reakciju.

Dvadeset sedmomartovska vlada, osim propagandno, nije pomognuta od antiosovinskih sila, koje su je retorički veličale i slavile istorijskom. Hrvatski, slovenački i muslimanski političari držali su se ambivalentno. Oni su postavili imperativ u poštovanju nemačkih zahteva da bi učestvovali u »pučističkoj vladi« i pokazali Berlinu da je promena njenog sastava unutrašnja, jugoslovenska stvar, bez promene u spoljnoj politici. Radikalni hrvatski nacionalisti objavili su da Jugoslavija više ne postoji i tražili zaštitu Hrvata od nemačke vojske i pomoć od nemačke vlade u promovisanju hrvatske države. Pred napad trupa Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju, 6. aprila, slovenački predstavnici u Simovićevoj vladi molili su razumevanje Berlina u želji za osamostaljenjem Slovenije ili za život u zajednici s Hrvatskom. Hitler je odlučio da primerno kazni Srbe za prkos 27. marta i demonstrira moć pred rat na Istoku. Ako je 25. mart označio kraj neutralnosti Jugoslavije, 27. mart okončao je i najavio rat, koji je počeo 6. aprila. (...)

MOMIR STOJKOVIĆ

Redovan profesor, Fakultet političkih nauka

Beograd, Jove Ilića 165

MEĐUNARODNI PORECI I JUGOSLAVIJA 1945—1991.

Originalan naučni rad

UDC 327(497.1) •1945/1991•

1. Jugoslavija u poratnim međunarodnim odnosima

Posle proglašenja Republike i prestanka funkcije Namesništva nova jugoslovenska vlada obavestila je o promeni oblika vladavine sve države sa kojima je imala diplomatske odnose. SAD su zatražile odgovor na pitanje da li ostaju na snazi ugovori između SAD i Kraljevine Jugoslavije. Tito je u ekspozeti o politici nove vlade, u Narodnoj skupštini 1. februara 1946. godine, izjavio da »priznajući i izvršavajući svoje obaveze koje Jugoslavija imala od pre rata, vlada će raditi svim snagama za učvršćivanje poverenja prema FRNJ«. Jugoslovenska vlada je zatim uručila SAD notu o preuzimanju obaveza ranijih jugoslovenskih vlada.¹ Ova izjava je u diplo-

¹ U ekspozeti o spoljnoj politici od 1. aprila 1946. Tito je izjavio: »U mogućnosti sam da izjavim da je vlada ispitala obaveze ranijih jugoslovenskih vlada i da prima te obaveze prema SAD«. J. B. Tito, *Govori i članci*, t. II, str. 11f.

matiji (i teorijskoj literaturi) shvaćena kao opšta potreba ranijih ugovora i obaveza prema drugim državama, što je kasnijom praksom i potvrđeno, izuzimajući ugovore sa pobedenim državama što je regulisano mirovnim ugovorima, saglasno opštim pravilima međunarodnog prava.

Razvoj međunarodnih odnosa u toku poslednjih godina rata i prvih posleratnih godina karakterisao se dvema protivrečnim tendencijama: nastankom i razvojem OUN, kao predstavnika organizovane međunarodne zajednice, zasnovane na demokratskim principima sadržanim u njenoj Povelji, u cilju očuvanja međunarodnog mira i bezbednosti i razvijanja svih oblika međunarodne saradnje koji vode društvenom napretku, na jednoj strani, ali i nastankom i razvojem tzv. hladnog rata i blokovske politike kao izraza politike sile u međunarodnim odnosima, na drugoj strani. Paradoksalno je što su početni nosioci ova procesa bili, istovremeno, iste države — sile antihitlerovske koalicije iz čije ratne saradnje je proizlazila tendencija novog međunarodnog pokreta, ali je iz njihovih protivrečnih hegemonističkih pozicija i interesa kao pobedničkih sila sledila i tendencija konfrontacije. Hegemonističke pretenzije dve najveće sile Sovjetskog Saveza i SAD, nazvane kasnije supersilama, razvile su politiku bipolarizacije međunarodnih odnosa, a bitan dodatni faktor ovog procesa bila je činjenica da su one predstavljale nosioce i zaštitnike dva različita društvena sistema, dve ideološko-političke koncepcije razvoja društva — »sveta kapitalizma« i »sveta socijalizma«.

Bipolarizacija u međunarodnim odnosima bila je posledica suprostavljenosti vrednosti dva sistema, odnosno političkog pluralizma, demokratije i tržišne privrede, na jednoj, i jednopartijskog sistema, političkog totalitarizma i državne svojine, na drugoj strani. Blokovski pristupi i politika sile doveli su do stvaranja dva vojno-politička saveza država sa pretenzijama jasnog razgraničenja sfera uticaja i interesa u kom pogledu je Jugoslavija predstavljala jednu od najznačajnijih država na granici interesnih sfera, a posle 1948. godine i element ravnoteže snaga u evropskim, mediteranskim i globalnim međunarodnim odnosima.

Objektivne protivrečnosti hegemonističkih nastupa velikih sila i nastanak novog političkog sistema u zemljama koje su postale sovjetska interesna sfera — njihovim povezivanjem sistemom bilateralnih, a kasnije i multilateralnih ugovora — bio je uslovljen nastanak i razvoj hladnog rata kao manifestacije politike sile. To se prvi posleratnih godina ispoljilo u odnosu prema Nemačkoj i Berlinu, Jugoslaviji, Grčkoj i Turskoj, Iranu, Kini i Koreji. Na Čerčilovom isticanju razlika između »totalitarizma« SSSR i »slobodnih demokratija« na Zapadu (govor u Fultonu, marta 1946) i stavu Džordža Kenana o »težnji SSSR da uništi SAD« — zbog čega treba izgraditi doktrinu »zaprečavanja« kako bi se onemogućila dalja sovjetska ekspanzija — nastala je doktrina »gvozdene zavesе« i »masovne odmazde«, čija je stvarna osnova bila američka nuklearna moć.

Najznačajnije praktične posledice takvog razvoja međunarodnih odnosa, posmatrane iz pozicije Balkana, bila je realizacija Trumanove doktrine o pružanju ekonomске i vojne pomoći Grčkoj i Turskoj 1947. zbog njihove navodne ugroženosti od SSSR, odnosno u cilju »pripremnog koraka za ostvarivanje drugih kudikamo važnijih ekonomskih i političkih aktiv-

nosti u različitim regionima sveta². U međunarodnim odnosima posle Drugog svetskog rata poziciju Britanije u Sredozemlju, a kasnije i na Bliskom istoku, preuzimaju SAD nastavljući politiku suprotstavljanja sovjetskom prisustvu u balkanskim i drugim sredozemnim državama. Iako saveznik u ratu, SSSR je za SAD predstavljao drugu silu i bio nosilac »komunističkog« sistema i ideologije, što je u američkoj globalnoj strategiji »zaprečavanja komunizma« zahtevalo prisustvo SAD na južnim obalama Evroazije, kao okosnice pomorskih i vazdušnih puteva. SAD su, kako je isticao Kenan, »morale da nastave da u Sovjetskom Savezu gledaju rivala, a ne partnera, na političkoj sceni³. Zato su izgrađivale strategiju isturene odbrane u Sredozemlju kako bi zaprečile položaj Bosfora i Dardanela, a iz pozicije Jugoslavije Jadrana.

Sovjetski Savez je posle rata veoma ojačao svoje prisustvo i uticaj na Balkanu dolaskom na vlast komunističkih partija i karakterom svojim odnosima sa njima. Neočekivano jedinstvo zapadnih sila i britanska intervencija u Grčkoj naterali su Staljina i Tita da prestanu sa podrškom i pomoći grčkim partizanima, zbog čega su grčko-jugoslovenski odnosi do kraja 1949. godine bili neprijateljski, nasuprot prijateljskim odnosima Jugoslavije sa Albanijom, Bugarskom, Rumunijom i Mađarskom. Ujedinjene nacije su oktobra 1947. godine formirale Specijalni komitet za Balkan koji je imao svojstvo posmatračke misije za nadgledanje građanskog rata u Grčkoj, odnosno ponašanja Albanije, Bugarske i Jugoslavije u pridržavanju preporuke o nepomaganju ustanika.

Suprotno, odnosi Jugoslavije sa zapadnim silama bili su u posleratnim godinama izrazito loši, kako zbog jugoslovenske opredeljenosti za SSSR tako i sukoba sa Italijom i zapadnim silama povodom Tršćanskog spora. Mirovni ugovor sa Italijom nije izvršio potpuno razgraničenja, već je predveo tzv. Slobodnu teritoriju Trsta (STT) kao internacionalizovanu teritoriju. Tršćansko pitanje je imalo veliki značaj, jer je »doživljavano« ne samo kao spor dve zemlje oko granice, već i kao pitanje »granice između Istoka i Zapada« na osetljivom strateškom pravcu iz Podunavlja prema severnom Jadranu (Trstu i Puli) i Lombardiji i obrnuto, a u situaciji prisustva sovjetskih trupa u Mađarskoj i Austriji, kao i dominantnog uticaja u Jugoslaviji.

Zapadne blokovske pretenzije prema Jugoslaviji do 1948. godine ispoljavale su se ometanjem njene unutrašnje konsolidacije, kao i u pokušajima da se osigura uticaj kako zavisnost od SSSR ne bi postala dominantna. U tom cilju radilo se i na održavanju i organizovanju jugoslovenske političke emigracije. Jugoslavija je do sukoba sa SSSR odbijala da vraća predratne dugove i plati naknadu za nacionalizovanu imovinu, zbog čega su SAD onemogućavale povratak jugoslovenskog zlata, da bi posle ekonomске blokade i političkih nastupa SSSR 1948. odnosno potreba otvaranja prema Zapadu, prihvatile regulisanje tih i drugih problematičnih pitanja. SAD su do jugoslovensko-sovjetskog sukoba imale inicijativu u konfrontaciji odnosa sa Jugoslavijom, da bi od 1950. postale nosilac obrnutog procesa, glavni činilac tzv. tripartitne pomoći koja je praktično bila pretežno američka pomoć Jugoslaviji.

² *The Forrestal diaries*, New York, 1951, p. 263.

³ »Foring Affairs«, VII, 1947.

U situaciji prisustva američke flote u Sredozemlju i dominantnog uticaja u Grčkoj i Turskoj, kao i Italiji, a sovjetskog u ostalim balkanskim zemljama i Mađarskoj, Balkan je reafirmisao svoju staru geostrategijsku i geopolitičku poziciju, pa je sukob dve supersile značio i suprotstavljenost pomorske i kontinentalne strategije. Ponovo su došle do izražaja sve tri osnovne geopolitičke karakteristike Balkana, kako ih je izložio još Jovan Cvijić: (a) evroazijski karakter prostora preko koga se izlazi na topla mora reafirmisao je strategijske pravce na liniji severoistok—jugozapad i obrnuto, za razliku od onih na liniji severozapad—jugoistok (politika Drang nach Osten) i obrnuto; (b) njegove osobine spajanje i prožimanje (tranzitno i drugo povezivanje susednih područja u jugoistočnoj Evropi i Sredozemlju), ali i (c) osobine izolovanja i razdvajanja, odnosno mogućnosti zaprečavanja spoljnih nastupa zbog konfiguracije terena i to kako s mora tako i s kopna. Dok su granice interesnih sfera u centralnoj Evropi bile sve vreme stabilne i uvažavane, supersile i oba bloka su pokazivali interese za promenom odnosa snaga na Balkanu, što su pokazale i promene međunarodnog položaja Jugoslavije 1948. i 1967. godine, kao i Albanije posle napuštanja Varšavskog ugovora. Te promene položaja ove dve zemlje na prvi pogled su se činile mogućim, ali do toga nije došlo sve do nestanka evropske blokovske podele.

Jugoslavija je bila od 1941. do svog raspada 1991. bitan element evropske ravnoteže snaga kroz koje su se ispoljavale sve karakteristike hladnog rata. Hladni rat je značio »polarizaciju, umesto udruženog napora u okviru UN za ostvarivanje zajedničkih ciljeva mira i progresa; konfrontaciju, umesto saradnje; politiku uzajamnog obuzdavanja, umesto miro-ljubive koegzistencije; politiku pretnji i pritisaka, umesto pregovora; rešavanje sporova uz pomoć sile, umesto mirnim sredstvima; usredsređivanje na regionalne sisteme kolektivne bezbednosti po Povelji UN; dve naoružane Nemačke, umesto jedne jedinstvene, neutralne Nemačke. Takva duboko podeljena i u protivničke blokove organizovana Evropa objektivno je postala predmet, žrtva i poprište konfrontacije između dve supersile, ali i njen aktivni učesnik.«⁴

2. Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. i promene međunarodnog položaja Jugoslavije

Prelomni događaji u posleratnom razvoju Jugoslavije na unutrašnjem i spoljnjem planu počinju 18., 19. i 20. marta 1948. godine širenjem sukoba sa SSSR-om. Sukom sa SSSR-om počeo je »u tišini« — tajnom prepiskom, odnosno napadima na jugoslovensko državno i partijsko rukovodstvo, da bi Rezolucijom Informbiroa bio internacionalizovan. Zbog ovoga se Jugoslavija od sredine 1948. godine našla u stanju potpune izolacije u međunarodnoj zajednici, jer je došlo do zaoštrevanja odnosa sa obe strane.⁵ Njen položaj nije mogao biti gori i opasniji po njenu nezavisnost i egzistenciju, jer je SSSR razvijao koncepciju o »dva tabora«, socijalističkom i kapitalističkom, i preuzeo sve mere za izolaciju Jugoslavije u međunarodnim odnosima. Razrađivao je i »Plan Višinskog« o rušenju Tita po-

⁴ Lj. Aćimović, *Problemi bezbednosti i sradnje u Evropi*, Beograd 1978, str. 24—30.

⁵ L. Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, 1976, str. 117.

moću intervencionističkih snaga koje bi se formirale u Bugarskoj i ujednjenoj Makedoniji, kao i »petim kolonama« iz Albanije i Mađarske. Zapad je, sa druge strane, kao glavni cilj imao »postizanje povlačenja sovjetske vlasti iz Istočne Evrope«, kako je isticao Kenan, dodajući da »ako to postignemo, rat neće biti neizbežan«.⁶

Na Balkanu Zapad je podržavao Grčku i Italiju naspram suseda iz sovjetske interesne sfere. Stav Zapada prema Jugoslaviji je bio protivrečan. Zapad je u početku sumnjavao u realnost sukoba sa SSSR-om, pošto je jugoslovenska ideološka usmerenost ostajala antikapitalistička. Suprotstavljao se i dalje jugoslovenskim zahtevima prema Trstu i Koruškoj, a istovremeno je počeo podržavati Jugoslaviju naspram sovjetskih pretensiona i pritisaka na »pokoravanju« Tita, u želji da ga približi sebi zbog strateških interesa na Balkanu. Diplomatskim, propagandnim i drugim ponuštanjem Zapad je stavljao do znanja SSSR da u slučaju napada na Jugoslaviju neće ostati po strani, u što Jugosloveni nisu bili ubeđeni, iako su dobijali ekonomsku i vojnu pomoć. Od kraja 1949. godine diplomatske komunikacije Jugoslavije i zapadnih sila, pre svega sa SAD, postaju redovne. Jugoslavija uskoro počinje samostalno istupati u UN kritikujući Sovjetski Savež i njegovu politiku, uz postepeno izgrađivanje sopstvene spoljnopolitičke konцепције.

U jugoslovensko-američkim odnosima bilo je mnogo nepoverenja i obostranog taktiziranja kako zbog ideoških razlika, tako i brojnih spornih pitanja u posleratnom periodu: naknada za nacionalizovanu imovinu, vraćanja predratnih dugova i jugoslovenskog zlata, sukoba povodom američkog preletanja preko jugoslovenskog vazdušnog prostora prema Austriji i obrnuto i, posebno, razlika i sporova u Tršćanskom pitanju. Tito se mukotrpno privikavao na Zapad paralelno sa sovjetskim pritiscima, a Zapad je imao takтику neotvaranja prema njemu, već čekanja da se on obraća za pomoć i podršku.

U toku 1949. godine počelo je i unapređivanje jugoslovenskih odnosa sa Grčkom, kako bi se prevazišla izolacija i blokada granica, što je omogućilo korišćenje slobodne luke Solun. Jugoslavija je počela, zatim, da sarađuje sa Turskom, što je odgovaralo i zapadnim silama.

Jugoslovensko-sovjetski sukob — proizvod težnji SSSR da obezbedi dominaciju nad Jugoslavijom i njenu zavisnost i istovremene rešenosti Jugoslavije da se tome suprotstavi, imao je dalekosežne posledice po odnose dve zemlje, međunarodni položaj Jugoslavije i njene odnose sa Zapadom i sovjetskim satelitima. Paradoksalno je to što je sporazum Čerčila i Staljina o podeli interesnih sfera na bazi fifty:fifty iz 1944. godine »imao u situaciji 1948. godine jednu pozitivnu stranu, jer ni Staljin, niti zapadni državnici nisu bili sigurni kako bi druga strana mogla da oceni invaziju Jugoslavije, te istočnoevropske zemlje, ali koja je ujedno i mediteranska«.⁷

Internacionalizacija jugoslovensko-sovjetskog sukoba doveća je do neprijateljskih odnosa susednih zemalja tzv. narodne demokratije (Albanije, Bugarske, Mađarske i Rumunije) prema Jugoslaviji. Odnosi sa Grčkom

⁶ Cit. prema D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu — Odnosi sa velikim silama 1949—1955*, Zagreb 1988, str. 22.

⁷ V. Dedijer, *Izgubljene bitke J. V. Staljina*, Sarajevo 1969, str. 377.

i Italijom bili su, takođe, izrazito loši, a u Austriji su se nalazile anglo-američke i sovjetske trupe. Tako je međunarodna izolacija Jugoslavije krajem 1948. i 1949. bila potpuna. Unutrašnji sistem koji je bio verna kopija sovjetskog sistema odlikovao se partijskim monopolom, a odnosi medu jugoslovenskim narodima u federaciji bili su podređeni politici vladajuće partije, odnosno tzv. demokratskom centralizmu.

Tokom 1948. i naredne godine Jugoslavija ostaje u okvirima generalne linije koja je bila pre sukoba i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici. Jugoslovenska vlada je protestovala što nije pozvana na osnivački sastanak SEV-a, dok je SSSR već imao razrađenu koncepciju ekonomskog iscrpljivanja Jugoslavije — ekonomska blokada i izolacija. Preduzimao je vojno-subverzivne i druge akcije na njenim granicama, pokušavao izazvati unutrašnje nerede za obaranje Tita i već razradivao Plan Višinskog o intervenciji. Kardelj je krajem 1948. isticao da će »spoljna politika naše zemlje služiti kao i uvek do sada borbi za mir i miroljubivu međunarodnu saradnju, kao i sve tešnjem jedinstvu antiimperialističkih snaga na čelu sa Sovjetskim Savezom«.⁸

Sovjetski agresivni pritisak počinje da jenjava tek nakon iznošenja sukoba pred Ujedinjene nacije, 1951. godine i usvanjanja rezolucije kojom se osuđuje agresivna politika ekonomskog i političkog pritiska i drugih ponašanja istočnoevropskih zemalja na čelu sa SSSR. Razvijanjem odnosa sa Grčkom i Turnskom i njihovim prijemom u NATO (1952) Jugoslavija se usmerila na stvaranje regionalnog odbrambenog saveza sa njima (Ankarski sporazum iz 1953) kako bi ojačala svoju međunarodnu poziciju naspram SSSR, dok su zapadne sile pokušavale da je preko ovog saveza uvuku u NATO.

Odnosi sa Italijom i tri zapadne sile povodom Tršćanskog pitanja bili su veoma komplikovani i sporni, pa su doveli skoro do vojne konfrontacije dve zemlje. Zbog upornosti Zapada u podršci Italiji, kao i potrebe za podrškom i pomoći Zapada naspram Istoka, Jugoslavija je bila pri nuđena na popuštanje i postizanje sporazuma — Londonskog memoranduma o saglasnosti od 5. oktobra 1954. godine, kojim je STT podeljena između dve zemlje. Sa pravnog stanovišta sporazum nije značio definitivno razgraničenje jer je, da bi se ostavila mogućnost daljih pritisaka na Jugoslaviju, namerno upotrebljen neprecnzan termin — rečeno je da dve zemlje dobijaju teritorije »na civilnu upravu«, što je značilo da nemaju suverenitet,⁹ pa je tek Osimskim sporazumima iz 1975. godine definitivno utvrđena državna granica.¹⁰ »Teorijski, postojala je mogućnost približavanja Jugoslavije Zapadu za iskorisćavanje spora sa Sovjetskim Savezom za povoljnije rešenje Tršćanskog pitanja, budući da je neprijateljski odnos prema jugoslovenskim zahtevima pre svega bio zasnovan na hladnom ratu. Približavanje bi verovatno imalo za posledicu, ako ne obavezu ulazeњa u vojni savez, tešnje povezivanje i dolaženje u »trajni položaj zavisnosti«.¹¹

Podrška Zapada Jugoslaviji posle 1948. godine bila je sve izraženija. Već početkom 1949. u SAD je doneta tajna odluka da se Jugoslaviji

⁸ »Borba«, 30. decembar 1948. godine.

⁹ M. Bartoš, *Savremenji međunarodni problemi*, Sarajevo 1955, str. 107—110, 118.

¹⁰ M. Stojković, *Definitivno rešenje Tršćanskog pitanja*, »Međunarodni problemi«, 1977, br. 1, str. 37—52.

¹¹ L. Mates, *Nesvrstanost — teorija i savremena praksa*, Beograd 1970, str. 109—111.

pošalje hitna pomoć u hrani i neophodnoj opremi, da bi se Tito održao kao »nezavisan od sfere uticaja komunista, što je važno i zbog Azije i zbog Evrope«. Naglašeno je da SAD »neće postavljati nikakve političke uslove«, ali će »blokirati grčke i albanske granice kako bi sprečile prolaz vojnog materijala namenjenog grčkim komunistima preko Jugoslavije«.¹² Krajem 1950. SAD su dale hitnu pomoć Jugoslaviji u hrani, a u toku naредne godine stavile Titu do znanja da ga žele pomoći, čineći i prve prigovore na njegov unutrašnji sistem.

Pošto su smatrali da bi ugrožavanje Jugoslavije dovelo u pitanje bezbednost Grčke i Turske zauzele su stav da je »očuvanje Titovog režima od najvećeg prioriteta«. Britanska vlada je istakla da je njen interes »održavanje Tita na površini« uz naglašavanje da otkidanje Jugoslavije od sovjetskog bloka nije samo strateski veoma važno. Stvaranje i opstanak »nacionalnog komunizma«, nezavisnog i suprotstavljenog Kremlju bio je »od ogromne važnosti za savremeni svetski ideoološki sukob«.¹³ Pri tom, Forin ofis je dodavao: »Mi smo, međutim, shvatili da svaki gest prema Titu koji još uvek propoveda komunizam, može biti dočekan s nepoverenjem, pa čak ga i kompromitovati u očima njegovih sledbenika. Zato smo zauzeli pasivnu ulogu, tj. dali Titu do znanja da smo načelno spremni da ga podržimo, ali da čekamo njega da nam se obrati i zatraži pomoć... U tim okolnostima, osobito u svetu povećane opasnosti satelitskog napada, možda bi Jugoslaviji trebalo dati prioritetan status, što se tiče raspodele skromnih količina oružja i nedostajućih sirovina, čak i na račun nekih NATO-zemalja«.¹⁴ Britanska vlada nije u ovom momentu znala da se Jugoslavija već obratila za vojnu pomoć SAD, što je Tito, nešto kasnije, u razgovoru sa Kenedijem, opravdavao stavom da Jugoslavija »ima moralno pravo da traži oružje od SAD ili od bilo koga, budući da Rusija naoružava njegove susede«. U to vreme Jugoslavija počinje sa otvorenim napadima na SSSR: Tito ističe da on nije više komunistička zemlja, već ruska diktatura staroga tipa, a Pijade piše o »carističkoj tradiciji Staljinove spoljne politike«. Jugoslavija je odbacila i sve optužbe iznete u tzv. Drugoj rezoluciji Informbiroa o Jugoslaviji.

Neočekivano jedinstvo zapadnih sila i ranije britanska intervencija u Grčkoj naterali su Staljina i Tita, još pre sukoba, da prestanu sa podrškom grčkim komunistima, zbog čega su grčko-jugoslovenski odnosi bili neprijateljski, nasuprot savezničkim odnosima sa susednim — sovjetskim satelitima. Leta 1949. Tito je dao izjavu o »potpunom zatvaranju grčko-jugoslovenske granice«, čime je prestala višegodišnja pomoć ustanicima, ali je zatim primio one koji su izbegli iz Grčke. U isto vreme Jugoslavija se obratila Savetu ministara inostranih poslova četiri velike sile sa zahtevom prema Koruškoj, što je on odbio ostajući pri odluci Teheranske konferencije (1943) o uspostavljanju nezavisne i neutralne Austrije u granicama pre anšlusa. Ovo je bio prvi put da SSSR ne podrži jugoslovenski zahtev, što je dodatno uticalo na dalje pogoršanje odnosa. Tito je, ipak, odbio predlog o iznošenju spora sa SSSR pred UN s obrazloženjem da zapadne sile to mogu iskoristiti za sebe, a što će kasnije učiniti.

¹² C. I. Sulzberger, *Dans le Tourbillon de l'histoire*, Paris, 1971, pp. 542—543.

¹³ D. Bekić, op. cit., str. 242.

¹⁴ FO/371/95492/19th January 1951. Cit. prema D. Bekić, str. 242—243.

Avgusta 1949. SAD i Britanija su javno istupile na liniji podrške Jugoslaviji, smatrajući da se sovjetska vojna intervencija ne može isključiti. Državni sekretar Ačeson, na pitanje novinara da li se razmišlja o slanju oružja Jugoslaviji, odgovorio je da »koliko znam, takav zahtev još nije postavljen«, što je bila jasna poruka i Beogradu i Moskvi. Sve to pokazuje da su zapadne sile već 1949. zauzele stav da Tita treba »održati na površini«. U toku ove godine Jugoslavija je sredila odnose sa zapadnim zemljama u pogledu predratnih potraživanja i naknade za nacionalizovanu imovinu. Komunikacije su postale redovne, a SAD su krajem godine izradile poseban papir »Ekonomski odnosi SAD i Jugoslavije«, naspram jugoslovenskih zahteva za uvozom opreme za razvoj zemlje i traženje zajmova. Američka CIA je u tajnom izveštaju »Procena mogućnosti jugoslovenskog režima da se suprotstavi sovjetskom pritisku u 1949. godini« predlagala pomoći u potrošnjoj industrijskoj robi, a ne u investicionim dobrima (opremi) koja bi, ako usledi sovjetska intervencija, mogla dopasti u sovjetske ruke.

Đilas smatra da se Tito veoma dugo nečkao oko sređivanja ideoloških računa s Moskvom, a Kardelj ističe da se nije htelo učiniti ništa što bi moglo navesti Staljina na pomisao da smo navodno skrenuli s njegovih pozicija i da se pripremamo da pređemo na stranu NATO. Tek izborom Jugoslavije u Savet bezbednosti UN i istupanjima u Generalnoj skupštini krajem 1949. počeo je novi period zaoštravanja sukoba sa SSSR, a to je značilo i njen definitivno uvlačenje u hladni rat.

Sovjetski pritisak na Jugoslaviju rastao je i u toku 1950. i 1951. godine u kojoj je izgledalo da će doći do sovjetske vojne intervencije. SSSR je već bio izvršio prvu nuklearnu probu, pobedila je kineska revolucija, a NR Kina se pridružila osudama Jugoslavije i nije reagovala na njenu izjavu o priznavanju i želji za uspostavljanjem diplomatskih odnosa. Jugoslovenski nastupi protiv sovjetskog staljinističkog sistema bili su sve otvoreniji i izloženi u UN. Jugoslavija je objavila »Belu knjigu o agresivnim postupcima vlade SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji« (1951). U to vreme ona se, prema zapadnim shvatanjima, već bila opredelila za »prozapadnu spoljnu politiku«, a NATO je doneo odluku o formiranju skladišta oružja u Trstu za pomoći Jugoslaviji. Kada je shvatio karakter uspostavljenih odnosa Jugoslavije sa Zapadom, SSSR je pribegao propagandi o tome kako vodi tajne pregovore sa Jugoslavijom da bi izazvao pometnju na Zapadu.

Istupajući u UN Kardelj je 1950. godine istakao da mali narodi ne mogu da slede logiku »izbora između hegemonije ove ili one velike sile«, već se moraju okrenuti putu »neophodne demokratske borbe za svet slobodnih i ravnopravnih naroda, za demokratske odnose među narodima«. Aktivnostima u UN, Jugoslavija je uspela da se prihvati njen predlog rezolucije o »dužnostima država u slučaju izbijanja neprijateljstava«. Od tada počinje njena intenzivna aktivnost na izgradњu sopstvene i originalne spoljnopolitičke koncepcije. Ona je pošla od stava da napredne snage ne mogu više da slede i »brane« SSSR, niti da prihvataju podelu sveta na dva tabora, već se moraju suprotstaviti svakom obliku hegemonizma. Počela je isticati da je svaki agresivni rat, bez obzira ko ga počinjao, antisocijalistički, a osuđivan je i svaki pokušaj potčinjavanja oslobođilačkih pokreta i mešanja u unutrašnje poslove drugih država. Naglašavana je potreba miroljubive saradnje među narodima i dobrosusedstva,

jačanja uloge UN i potreba njihove univerzalnosti. Oštro osuđujući sovjetsku i kinesku politiku *Tito je odbacio stav o »miru po svaku cenu« sa SSSR, pa je Politbiro KPJ doneo odluku, 4. decembra 1950, da Jugoslavija zatraži vojnu pomoć Zapada, a ekonomski pomoći koja je do tada dobijena ocenjena je kao primer miroljubive koegzistencije među narodima. Američki ambasador u Beogradu predlagao je ugovor o uzajamnoj odbrambenoj saradnji kako bi »predsednik Truman i Kongres mogli američkom narodu pokazati da za svoj novac nešto dobija zauzvrat«. Usledila je nova ekonomski i vojna pomoć na osnovu Zakona o uzajamnoj odbrambenoj pomoći (decembra 1950). U Senatu je prilikom rasprave o ovoj pomoći rečeno da opremanje jedne američke divizije u Evropi iznosi 176 miliona dolara, a upućivanjem pomoći Jugoslaviji, za mnogo manje para, dobijaju se 32 jugoslovenske divizije (senator Lucas).*

Početkom 1951. godine Tito je dao direktive da se uravnoteži antiblokovska propaganda iako je izgledalo da SSSR priprema vojnu intervenciju. Zapadne procene su bile da se Titov režim ne može srušiti iznutra, niti satelitskim snagama, kao i da je jugoslovenska spoljna politika »pro-zapadnog trenda«. Sredinom 1951. Tito je isticao da ako bude nenaoružana Jugoslavija će, pošto je trn u oku, postati plen ne samo Zapada nego i Istoka, naglašavajući da će primiti oružje na osnovu suprotnosti koje postoje između Zapada i istočnih zemalja, iako je SSSR agresivniji od onih na Zapadu. Optužujući SSSR za genocid, on naglašava da nema više povratska na stare odnose.¹⁵

Truman i Ajzenhauer su u razgovorima o odnosima u Evropi i njihovoj politici u toku 1951. godine isticali potrebu razvoja tzv. periferne obrane Evrope sa severa i juga, odnosno iz Danske i Norveške i pomorskom i vazdušnom flotom iz Sredozemlja, uz naglašavanje da bi napad na Jugoslaviju imao za SAD najveći strategijski značaj, kao i da Grčkoj, Turskoj i Jugoslaviji treba dati oružje. Američki Generalstab je promenio stav — sada je bio za pružanje vojne pomoći Jugoslaviji bez čekanja da dode do agresije na nju. Iz ovih političkih procena i interesa nastala je američka ideja o potrebi uključivanja Grčke i Turske u NATO pakt, a nešto kasnije i o njihovom regionalnom savezu sa Jugoslavijom — Balkanskom paktu. Na drugoj strani, maršal Sokolovski je isticao zabrinutost povezivanje i okretanje NATO savezu. Jugoslavija je tražila i dobila vojnu pomoć Zapada, ali je stvaranje skladišta oružja u Trstu plašilo zbog Tršćanskog pitanja i stava Zapada prema njemu.

Polazeći od procena evropskih odnosa i svoje međunarodne pozicije Jugoslavija je na VI zasedanju Generalne skupštine UN istupila protiv SSSR dobijajući podršku Zapada, a Kardelj je izabran za predsednika zasedanja. Sovjetski Savez i njegovi sateliti su osuđeni, iako je u to vreme sukob sa Jugoslavijom jenajavo. Principijelnost i »blagost« jugoslovenskih zahteva (da se Jugoslavija ostavi na miru, tj. da prestane mešanje u njene unutrašnje poslove, da se omogući normalno diplomatsko opštenje, prestane neprijateljska propaganda i pristupi se mirnom rešavanju sporova) bila je rezultat kako slabljena sovjetskih aktivnosti prema Jugoslaviji tako i taklike Jugoslavije koja je »išla za tim da se Móskvi, s jedne strane, da na znanje kako na međunarodnom planu protiv Jugosla-

¹⁵ Iz izlaganja na IV plenumu CK KPJ, juna 1951.

vije nema šanse, a s druge strane da se i s pozicije učvršćenog spoljno-političkog položaja Jugoslavije ostave otvorena vrata prevladavanju krajnjeg neprijateljstva u pravcu obostrano korisnih, radnih odnosa«. Na ovakav stav Jugoslavije uticale su i njene ekonomske teškoće, jer je bilo jasno da zapadna pomoć »stiže samo zbog objektivno postojeće pretnje s Istoka«.¹⁶ NATO je, na predlog tri zapadne sile, rezolucijom preporučio članicama da budu predusretljive prema jugoslovenskim obraćanjima za ekonomsku pomoć.

Sve to pokazuje da se Jugoslavija, iako postepeno i uz kolebanje, odlučila za »brak iz nužde« sa Zapadom. Zato nije prihvatala sovjetske posredne inicijative, u toku 1952. godine, za normalizacijom odnosa, iako su poboljšavani uslovi rada jugoslovenske diplomatiјe, prestali napadi i provokacije na granicama, isticana spremnost za obnavljanje ekonomskih odnosa, značajno smanjena propaganda itd. Nova sovjetska taktika plašila je Tita, jer je remetila kako njegovu novu orientaciju ka Zapadu tako i izgrađivanje sopstvene spoljopolitičke koncepcije naspram odnosa bipolarizma. U to vreme Titu nije odgovaralo pomirenje sa Staljinom, koji je razmatrao i mogućnost neutralizacije Jugoslavije prema staroj formuli dogovorenoj sa Čerčilom o podjednakom interesu i uticaju.

Godine 1952. Tršćansko pitanje je veoma zaoštreno, kad je Tito odbacio mogućnost ostvarivanja tripartitne deklaracije iz 1948. godine, a Italija vršila pritisak na zapadne sile da joj ustupe STT, dok su one tražile kompromisno rešenje kako bi zadovoljile i Rim i Beograd. Američki državni sekretar Acheson podsećao je Italiju i Jugoslaviju da one nemaju suverenitet nad STT, što je prema mirovnom ugovoru sa Italijom bilo tačno. Jugoslavija je smatrala da Tršćansko pitanje treba rešiti pre rasprava o državnom ugovoru sa Austrijom, dok je Italija pokretala inicijativu za aktivnost prema Albaniji u cilju zbacivanja E. Hodže. Za SAD i Britaniju pozicija Jugoslavije bila je »conditio sine qua globalnog vojno-strateškog planiranja«. Smatrali su da je povoljnije prvo rešiti Tršćansko pitanje a zatim nastaviti razgovore o uključivanju Jugoslavije u zapadni odbrambeni sistem, procenjujući da je »u nemogućnosti da sama reši svoje hitne probleme« i da mora »malo pomalo (da) prilagodi svoju politiku prema zapadnim silama, a zatim nastavi sa stanovitim transformacijama svog unutrašnjeg sistema«.¹⁷

Jugoslavija je predlagala raznovrsna rešenja Tršćanskog pitanja pod uslovom da oni zadovolje potrebe održavanja normalnih odnosa dve susedne zemlje (puno ostvarenje statusa STT prema mirovnom ugovoru, uvođenje statusa kondominijuma, internacionalizaciju Trsta uz dobijanje ostale teritorije, autonomni status Trsta pod suverenitetom Italije i autonomnu jedinicu od ostalih teritorija pod svojim suverenitetom, podelu Trsta prema etničkom načelu i, na kraju, podelu i same STT). Sredinom 1953. godine sukob je ekskalirao do koncentracije italijanskih, a zatim i jugoslovenskih trupa na granice STT. SAD i Britanija, čije su se trupe još nalazile u STT i vršile civilnu upravu, izjavljuju 8. oktobra da će STT ustupiti Italiji, što je Jugoslaviju dovelo u situaciju nužnosti popuštanja, pa je prema Londonskom memorandumu o saglasnosti iz 1954. godine izvr-

¹⁶ D. Bekić, op. cit., str. 315—316.

¹⁷ Iz depeše francuskog ambasadora u Beogradu, 7. februar 1952. godine.

šena podela STT i počeo razvoj normalnih jugoslovensko-italijanskih odnosa koji su kasnije ovu granicu učinili jednom od najotvorenijih i sa veoma razvijenim malograničnim prometom.

U toku 1953. i naredne godine intenzivno su razvijani odnosi Jugoslavije sa Grčkom i Turskom. Prijateljska trilateralna saradnja počela je potpisivanjem Ankarskog sporazuma februara 1953, a zatim je formiran (dopunskim sporazumom) Stalni sekretarijat za pripreme ministarskih konferencijskih razmatranje ekonomskih, političkih i vojnih pitanja. Ugovor o savezu, političkoj saradnji i uzajamnoj pomoći iz avgusta 1954. značio je nastanak odbrambenog regionalnog saveza saglasnog Povelji UN. Potpisane su i tajne vojne konvencije, a kasnije i Sporazum o ustanovljenju Balkanske savetodavne skupštine. Pakt je za Jugoslaviju značio dodatni element bezbednosti, a za Zapad pokušaj njenog posrednog uvlačenja u NATO. Objektivno posmatrano on više nije bio potreba s aspekta sovjetske opasnosti, ali Jugoslavija nije htela prekinuti započete aktivnosti da ne bi pogoršala odnose sa Zapadom.

3. Nesvrstana spoljnopolitička orijentacija Jugoslavije i uticaj sukoba sa SSSR-om na unutrašnji razvoj

Na osnovu karaktera odnosa sa Istokom i Zapadom i iskustava koja je stekla u odnosima sa velikim silama, Jugoslavija je od kraja 1949. godine započela politiku ekvidistance u odnosu na blokove i opredeljivanje za nesvrstanost. Prevladana je zategnutost i normalizovan odnos sa SSSR i drugim zemljama posle Staljinove smrti. Rešeno je Tršćansko pitanje i došlo do razvoja odnosa sa Italijom i zapadnim silama. Uspostavljeni su saveznički odnosi sa Grčkom i Turskom. Došlo je do povezivanja i saradnje sa Indijom, Egiptom i drugim azijskim i afričkim zemljama. Sve je to omogućilo da Jugoslavija od 1955. dođe u potpuno novu međunarodnu poziciju, nesamo u smislu prevazilaženja ranije izolovanosti, već i razvijanja odnosa sa sve tri grupe zemalja, kao i sa susednim zemljama. Svojom međunarodnom aktivnošću i povezivanjem sa Indijom, kao prvim centrom nesvrstanosti, ona je postala aktivan nosilac izgrađivanja novog neblakovskog pristupa i razvoja politike i pokreta nesvrstanosti kao nezavisnog i globalnog međunarodnog činioца.

Kvalitet odnosa sa Zapadom građen je na strateškom položaju, nezavisnosti od SSSR i jasnom razgraničenju međudržavnih i međupartijskih odnosa, različitom putu borbe za socijalizam, uspostavljanju i razvijanju odnosa sa NR Kinom, normalizovanju i razvijanju odnosa sa svim susednim zemljama, izuzimajući Albaniju. Beogradska deklaracija vlada Jugoslavije i SSSR 1955. jasno je utemeljila ravnopravnost u odnosima, pa je dugo ostala njihova osnova, sve do deklaracije usvojene prilikom Gorbačovljeve posete Jugoslaviji. Iz izjava o Titovim razgovorima sa Nehruom, Naserom i drugim državnicima novih država proizlazila je vizija novih pristupa međunarodnim odnosima, što je pokazano u njihovoј Brionskoj deklaraciji iz 1956. godine. Posle toga je Naser, čim se vratio u zemlju, nacionalizovao britansku kompaniju Sueckog kanala, koja je dovela do trojne izraelsko-britansko-francuske agresije na Egipt. Sve je to uticalo da Balkanski pakt u momentu potpunog uobličavanja nije imao inicijalni zna-

čaj, a uskoro je nastao grčko-turski sukob u Kiparskom pitanju (1956) koji je onemogućio njegovu dalju egzistenciju.¹⁸

Nasuprot pozitivnim javnim ocenama odnosa sa Zapadom, Tito je na tajnoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ, 9. juna 1954. godine, naglasio »da politika zapadnih sila u prvom redu američka prema našoj zemlji nije iskrena i poštena«, iako je baš tada bila doneta odluka o produženju američke vojne pomoći Jugoslaviji, a rešenje Tršćanskog pitanja privođeno kraju. Takav Titov stav, pored navedenih činjenica, bio je uslovljen i objektivnim i subjektivnim razlozima, jer je dolaskom Ajzenhauera za predsednika pooštrena američka politika prema komunizmu. Njegov državni sekretar Dals izjednačavao je sve komunizme i počeo se otvoreno izjašnjavati za rušenje satelitskih istočnoevropskih režima. Čim je prestao sukob sa SSSR, Jugoslavija je tokom 1955. godine počela sa »sužavanjem« i diverzifikacijom svojih spoljnopolitičkih odnosa sa Zapadom.

Iskustva stečena tokom i posle rata, a naročito ona u odnosima sa Istrom i Zapadom u vreme hladnog rata, kao i ravnoteža snaga u globalnim međunarodnim odnosima, omogućila su Jugoslaviji da zauzme principijelan stav prema blokovima i velikim silama i izgradi sopstvenu spoljnopolitičku orientaciju.¹⁹

Sukob sa SSSR i satelitskim zemljama značio je početak značajnih promena u unutrašnjoj i spoljnoj politici Jugoslavije, međunarodnom položaju zemlje i odnosima sa svim grupama zemalja. Koristeći strategijski položaj i značaj za odnose snaga u bipolarizovanom sistemu međunarodnih odnosa, ona je postala element evropske i šire ravnoteže snaga na granici interesnih sfera i koristeći iskustva u odnosima sa velikim silama izgradila originalnu spoljnopolitičku orientaciju, različitu od drugih evropskih zemalja.

U oceni uticaja sukoba iz 1948. na dalji razvoj jugoslovenske unutrašnje i spoljne politike postoje različita shvatanja. Istraživanja prof. dr Radovana Radonjića utvrđuju postojanje dve grupe shvatanja, dok je on sam zastupnik trećeg, kojim pokušava da »izmiri« dva prethodna. Po njemu, prvu grupu karakteriše shvatanje da je samoupravljanje u Jugoslaviji prisutno i pre sukoba 1948, bilo kao potencija ili realni razvojni proces, tako da je njegovo inaugurisanje u osnovni društveni odnos sredinom 1950. godine predstavlja logičnu posledicu tadašnjeg političkog i ekonomskog razvoja zemlje.²⁰ Predstavnici tog shvatanja su veoma brojni, jer je ono predstavljalo oficijelno stanovište (E. Kardelj, M. Todorović i drugi). Malobrojni predstavnici drugog shvatanja su smatrali da je sukob neposredno i presudno uticao na unutrašnji razvoj Jugoslavije, i to distanciranjem KPJ od staljinizma i poremećajima koji su uslovili antitetistički razvoj. Po njima da do sukoba nije postojala ni izgrađena doktrina, ni sopstvena praksa, pošto je postojao sovjetski primer »i ništa više«. Celokupna struktura jugoslovenskog društva bila istovetna sovjetskom društvu, pa je samo upravljanje nastalo »iz nužde«.²¹

¹⁸ V. Gavranov — M. Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd 1972, str. 215—218.

¹⁹ Vid. J. B. Tito, Izgovora na zboru u Kopru, 21. novembra 1954.

²⁰ R. Radonjić, *Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948—1950)*, Zagreb 1979, str. 28.

²¹ V. Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Sarajevo, str. 288; E. Kardelj, *Novi ustav socijalističke Jugoslavije*, u »Prednacrt ustava SFRJ«, Beograd 1962, str. 71—72.

Treće shvatanje, kome pripada Radonjić, pokušavajući da pomiri isključivosti dva prethodna, naglašava da su elementi samoupravne demokratske orientacije bili od početka prisutni u jugoslovenskoj revoluciji da bi kasnije bili potisnuti, posebno u početku sukoba. Sukob je zatim, posle spoznaje njegove suštine, postao presudna determinanta reafirmacije elemenata samoupravne demokratske orientacije koju je jugoslovenska revolucija permanentno imala. Sukob je prelomna tačka u napuštanju etatističkog koncepta socijalizma.²²

Slična shvatanja postoje i u oceni uticaja sukoba na jugoslovensku politiku nesvrstanosti. Dva suprotstavljenia shvatanja su, suštinski, posledica različitog viđenja: prvo, karaktera jugoslovenskog razvijanja i spoljne politike u posleratnom periodu u kome je sovjetski uticaj bio izražen, a spoljna politika je zbog karaktera odnosa sa SSSR-om i zapadnim silama bila u kasnjem smislu svrstanata; drugo, karaktera sukoba sa SSSR-om i kao posledica njega sukoba s drugim socijalističkim zemljama i komunističkim partijama.²³ Prema Mojsovom sukobu iz 1948. godine bio je za jugoslovensku revoluciju i Titovu akciju determinanta nastanka politike nesvrstanosti, »manifestacija sudara dveju strategija međunarodne politike i akcije, koja je dala novu snagu i argumentaciju za istrajnije napredovanje u odbrani principa na kojima se zasniva spoljna politika jugoslovenske države«.²⁴ Sukob je zato predstavljao demarkacionu liniju između spoljne politike pre i posle 1948. godine.

Početak opredeljivanja za politiku nesvrstanosti obeležen je sagledavanjem iskustva u sukobima sa nosiocima politike sile i dominacije; otvorenom kritikom hegemonizma, kolonijalne i neokolonijalne politike prema zemljama Trećeg sveta, što je posebno došlo do izražaja u bezrezervnoj podršci, političkoj i materijalnoj, borbi alžirskog, a kasnije i drugih naroda za nezavisnost; osudom trojne izraelsko-britansko-francuske agresije na Egipt 1956. i bezrezervnoj podršci Naseru, a kasnije i mnogim drugim zemljama i narodima koji su se borili za nezavisnost i socijalni progres.

Još na VI zasedanju Generalne skupštine UN Jugoslavija je izašla sa predlogom Deklaracije o pravima i dužnostima država: pravu na samopredeljenje naroda; nezavisnosti, integritetu i suverenoj jednakosti država; poštovanju prava čoveka i osnovnih sloboda; neintervenciji i nemешanju u unutrašnje poslove drugih država; minrom rešavanju međunarodnih sporova i održavanju miroljubivih odnosa među državama; uzdržavanju od pretnje ili primene sile i ekonomskog i političkog pritiska; pravu individualne ili kolektivne samoodbrane, ali i dužnosti uzdržavanja od stvaranja agresivnih blokova ili pristupanja takvim blokovima; uzdržavanju od pružanja svake pomoći državi koja dela suprotno duhu i slovu Povelje UN, kao i uzdržavanju od naoružavanja čiji bi opseg ili obim predstavljao pretenu miru i bezbednost naroda itd.²⁵ Jugoslovenski predlog deklaracije nije prihvacen, ali je kasniji razvoj politike nesvrstanosti i Ujedinjenih nacija doveo do kodifikacije principa aktivne miroljubive koegzistencije, koji su

²² R. Radonjić, op. cit., str. 28—29, 330—331.

²³ M. Stojković, *Koren jugoslovenske politike nesvrstanosti*, u »Društvene osnove jugoslovenske politike nesvrstanosti«, Beograd, 1982, str. 7—26.

²⁴ L. Mojsov, *Dimenzije nesvrstanosti*, Beograd, 1980, str. 62—63.

²⁵ M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, Beograd 1954, tom 1, str. 466—467.

suštinski identični prethodno iznetim jugoslovenskim shvatanjima demokratskijeg razvoja međunarodnih odnosa.

Društvena priroda nesvrstanosti, koja je izgrađivana sadržavala je dva bitna elementa: prvi se sastoji u nezavisnom stavu i položaju države u međunarodnim odnosima, ili u težnji da se takav položaj izbori, a drugi, u naporu za stvaranje uslova koji će omogućiti realizovanje nacionalnih interesa bez povrede interesa drugih, tj. koji će obezbeđivati mir, nezavisnost, samostalan razvoj i jednakost, kao i opštu demokratizaciju međunarodnih odnosa u kojima će biti elemenatisani svi oblici neravnopravnosti i eksploatacije (primena i pretnja silom, mešanje u unutrašnje poslove drugih naroda i država, kolonijalizam i neokolonijalizam, svi drugi oblici imperijalizma i hegemonizma), što je u strukturi međunarodnih odnosa još uvek objektivno nemoguće ili teško ostvarljivo. Osnov takve politike je aktivna miroljubiva koegzistencija, a politika nesvrstanosti je bila njen praktični izraz u realno bipolarizovanim međunarodnim odnosima.

Analizom opredeljenja za nesvrstanost Indije, Jugoslavije i Egipta više istraživača je došlo do zaključka da je ono posledica kako njihove borbe za ravnopravnu međunarodnu saradnju, tako i međunarodnog položaja koji je, bez obzira na značajne razlike, pokazivao i suštinske sličnosti: sve su prošle kroz period strane dominacije, sve su bile nerazvijene zemlje, sve su posle sticanja političke nezavisnosti vodile politiku oslobođenja od uticaja velikih sila i nijednoj nije odgovarao sistem međunarodnih odnosa kakav je nastao posle Drugog svetskog rata. Bitna razlika u determinisanosti jugoslovenske nesvrstanosti u odnosu na sve zemlje u razvoju je u tome što su se one rukovodile i potrebama ekonomskog i socijalnog razvoja, a Jugoslavija je do nesvrstanosti došla iz spoljnopolitičke potrebe, prethodne zavisnosti i sukoba sa velikim silama.

Razvijanjem odnosa sa zemljama Istoka i Zapada posle 1955. godine i izgradnjom politike nesvrstanosti i nezavisnosti, na principijelnim osnovama, ali i politikom laviranja između blokova i supersila, Jugoslavija je objektivno postala element ravnoteže snaga u evropsko-mediterskim odnosima, pa su se obe strane izjašnjavale za njenu nezavisnost (nesvrstanost) i teritorijalni integritet, pružajući joj podršku naspram druge strane. Na taj način se došlo u stanje, doduše nedovoljno jasno, utvrđene granice interesnih sfera na Balkanu. Nesvrstana Jugoslavija od 1948. i vanblokovska Albanija od 1962. godine činile su prekid kontinuiteta evropske podele na Istok i Zapad, koja je išla linijom od Barendcovog mora i sovjetsko-norveške granice, pa sovjetsko-finskom granicom, Baltikom, granicom između dve nemačke države, do austrijsko-mađarsko-jugoslovenske tromeđe.

Ako se područje Balkana posmatra kao celina u geografskom, geopolitičkom i strateškom pogledu, a »odnosi svih šest balkanskih zemalja kao podsistemu odnosa unutar Evrope, tada se ono ne nalazi ni s jedne ni s druge strane te linije, nego je poseban slučaj unutar evropske podele«.²⁶ Zaustavljanje evropske linije podele na pomenutoj tromeđi, granici Jugoslavije, značilo je da podela posle 1948. ne doseže do Jadranskog mora, već skreće na istok duž granica Jugoslavije i završava se na bugarsko-turskoj granici na Crnom moru. Ovakav stav imao je posebno

²⁶ L. Mates, *Balkan u savremenoj svetskoj politici*, u »Balkan krajem 80-tih«, Beograd 1987, str. 68.

opravdanje posle 1967. godine, nakon izlaska sovjetske flote u Sredozemlje, jer je iz jugoslovenskih diplomatskih izvora poznato da je sovjetski lider Brežnjev devet puta tražio od predsednika Tita saglasnost da sovjetska sredozemna flota koristi Bokokotorski zaliv i devet puta bio odbijen. Sovjetska intervencija u Čehoslovačkoj 1968. godine još više je učvrstila »antisovjetsku poziciju« jugoslovenske politike, pa su njene glavne vojne snage bile prebaćene sa zapadnih na istočne granice. U vreme arapsko-izraelskog sukoba 1967. Tito je dozvolio sovjetskoj avijaciji prelet preko jugoslovenskog vazdušnog prostora u cilju pružanja pomoći arapskim zemljama, kao i povodom sukoba u Angoli 1974. godine, ističući da to čini zbog prijateljskih afričkih država koje se bore za nezavisnost, ali je naredni zahtev Brežnjeva iz 1976. odbio.

Zbog geostrategijskog i geopolitičkog položaja u bipolarizovanoj i blokovskoj podeljenoj Evropi, jugoslovenska vojna doktrina je smatrala da »ratna dejstva širih razmera na južnoevropskom bojištu teško bi se mogla izvoditi, a da se ne zahvate i jugoslovenski prostor u celini ili neki njezini delovi«, zbog čega se smatralo da »u određenoj vojnostrategijskoj situaciji takav geostrategijski položaj Jugoslavije može biti jedan od razloga za oružanu agresiju«, kako se isticalo u oficijelnom doktrinarnom dokumentu »Strategiji oružane borbe« iz 1983. godine. Smatralo se da najveće opasnosti za bezbednost SFRJ proizlaze iz ponašanja supersila u Mediteranu.²⁷

4. Promena strategijskog i geopolitičkog značaja Balkana kao posledica sovjetske perestrojke i »novog političkog mišljenja« Gorbačova

Pojava Gorbačovljeve perestrojke, odnosno nestanak realnog socijalizma i sovjetske interesne sfere u istočnoj Evropi, kao i nestanak Varšavskog ugovora i SEV-a, a time i linije evropske podele na Istok i Zapad, čime su istočnoevropske zemlje u geopolitičkom pogledu reafirmisale svoju predratnu srednjoevropsku poziciju, promenila je strategiju i geopolitički značaj Balkana. Promene u odnosima supersila posle sastanka predsednika Buša i Gorbačova na Malti označile su kraj politike Jalte i interesnih sfera, jer je razvoj SSSR toliko zaostajao da je on u ekonomsko-tehnološkom pogledu izgubio svojstvo supersile, a međunacionalni odnosi su, kao i u SFR Jugoslaviji, doveli do njegovog raspada kome su spoljni činiovi značajno doprineli.

Prestankom blokovske politike i evropske podele Jugoslavija je »izgubila svoju ključnu ulogu u strateškim razmišljanjima Zapada«, jer »više nije bila element ravnoteže snaga između Istoka i Zapada, kojeg se niko nije mogao odreći«, niti »problem globalnog značaja između dve supersile, nego, u najboljem slučaju, jedno evropsko pitanje, doduše, na periferiji Kontinenta«.²⁸

²⁷ »Sredzemlje i bezbednost SFRJ — Završna studija«, Centar za strategijska istraživanja Generalštaba JNA, Beograd 1982, str. 117.

²⁸ Jens Reuter, *Uloga Jugoslavije u promjenjenoj Evropi*, referat na naučnom skupu na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, decembra 1990, str. 2.

Suštinskim promenama u globalnim i evropskim odnosima prethodio je unutrašnji dezintegracioni proces među jugoslovenskim republikama (narodima), koji se ispoljavao u afirmaciji nacionalnih ekonomija i prevladavanju nacionalističkih nad drugim interesima i opredeljenjima. Sve je to, zajedno sa spoljnim interesima, omogućilo »balkanizaciju« Jugoslavije, odnosno njen raspad, kome su Vatikan i katoličke snage — Nemačka, Austrija i Mađarska — pružile bezrezervnu i otvorenu diplomatsku i materijalnu podršku, pomažući secesionističke snage i republike, a u nešto manjoj meri tome su doprinisili i drugi međunarodni činoci, uključujući Evropsku zajednicu i SAD.

Spoljne snage, koje su podržavale politiku »balkanizacije«, formalno su imale izgovor u činjenici da su verbalno davale prednost jedinstvu Jugoslavije, izjašnjavajući se za njen integritet, sve dok jugoslovenska kriza nije poprimila karakter oružanih sukoba. Pokazalo se, kao i 1941. godine, da u višenacionalnim sukobima jugoslovenska višenacionalna vojska (sada JNA) objektivno nije mogla biti činilac očuvanja integriteta zemlje u promjenjenim evropskim odnosima, u situaciji kada se rušio i Sovjetski Savez. Nespremno je dočekano i uspostavljanje novog svetskog poretka, u kome pored međuzavisnosti kao objektivnog procesa u međudržavnim odnosima, rastu i mogućnosti ekonomske, tehnološke i političke zavisnosti najvećeg broja zemalja od najrazvijenijih industrijskih zemalja i posebno SAD, Nemačke i Japana. U tim uslovima politička i ekonomska zavisnost zemalja ne podrazumeva ravnopravnost i dobrovoljnost prihvatanja međunarodnih obaveza koje odgovaraju nacionalnim interesima. Suprotno, oni omogućavaju malom broju moćnih da nameću svoje interese i svoju volju drugim narodima, pa i jugoslovenskim.

ĐOKO TRIPKOVIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

JUGOSLAVIJA — MOST ILI TAMPON IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA 1944—1955. GODINE

Originalan naučni rad

UDC 327(497.1) >1944/1955*

Na jugoslovenski prostor izrazito snažan uticaj ima geografski faktor. Taj »geografski realizam« presuđivao je više puta sudbinu ljudi, naroda i država ovog podneblja. Geografski realitet je bitno uticao na određeni »istorijski realitet«, čiji je sadržaj nastao u sudaru, ukrštanju, koegzistenciji različitih civilizacija, religija, naroda, velikih i malih država. Istorijski realitet takođe je prerastao u relevantnu konstantu, o čijim refleksijama moraju voditi računa svi koji upravljaju državnim i nacionalnim poslovima ili pretenduju da to čine. Iako snažno, dejstvo geografskog i istorijskog faktora nije apsolutno, već ostavlja prilično široke mogućnosti

političkog manevrisanja. Upravo od veštine manevrisanja unutar tog prostora, zavisi uspešnost političkih projekata, državnih strategija, ekonomskog i kulturnog prosperiteta naroda, ličnih karijera i sudbina.

Budući da je prostor za manevrisanje limitiran navedenim geografskim i istorijskim realitetom, ali i uticajem mnogih stalnih ili povremenih spoljašnjih činilaca, svaki režim na jugoslovenskom prostoru koji želi stabilnu vladavinu i progres svoje države i građana, morao bi posedovati neophodni nivo znanja o objektivnim okolnostima u kojima deluje, osećaj za sagledavanje odnosa između spoljnih faktora, veštinu i pronicljivost u političkoj igri. Sve ovo postaje imperativ u momentima sudbinskih odluka. Takav momenat u istoriji ovdašnjih ljudi i naroda bio je Drugi svetski rat, kada su, mimo svoje volje, uvučeni u međusobni obračun velesila i to platili enormnim pogibijama, stradanjima i teškim materijalnim razaranjima. Veliki su, i u takvim okolnostima, započeli i vodili borbu za dušu Jugoslavije, a klatno se iz dogovorenog ravnotežnog položaja prevlačilo čas na jednu čas na drugu stranu.

Prihvativši kao objektivnu činjenicu da je, prema izveštajima ljudi od najvišeg poverenja, pokret pod kontrolom komunista i vođstva Josipa Broza Tita nadmoćna vojno-politička snaga koja će vladati Jugoslavijom po svršetku rata, Winston Čerčil se krajem 1943, u borbi za uticaj u Jugoslaviji, potpuno okrenuo Titu i partizanima, odbacivši generala Mihailovića i četnike. Okosnicu njegove nove strategije prema Jugoslaviji činila je zamisao da otrgne Tita iz kandži moskovske centrale, učini ga odgovornim državnikom i veže što čvršćim nitima za Zapad. Mada je tokom intenzivnog bavljenja Jugoslavijom i taktičkog nadmudrivanja s Titom (do proleća 1945), u izvesnim trenucima, pomišljaо da može postići i više, Čerčil je, kao vrstan strateg i pragmatičan političar, procenio da bi u dатim okolnostima za Zapad sasvim zadovoljavajuće bilo da se izbori za ravnotežu uticaja. Radeći na ispunjenju tog cilja, on i britanska diplomacija su razvili tezu o ulozi i mestu Jugoslavije u posleratnom svetu, kao istovremenom tamponu i mostu između Istoka i Zapada. Za takvu viziju, u procentima 50—50% uticaja u Jugoslaviji, Čerčil je dobio saglasnost Staljina na Moskovskoj konferenciji oktobra 1944. godine.

Izgledalo je, međutim, da je dogovor Čerčil—Staljin mrtvo slovo na papiru, odnosno da sovjetska pozicija daleko nadmašuje predviđeni procenat, pogotovo što su te jeseni tenkovi Crvene armije potiskujući Hitlerove divizije preplavili zemlje istočne i jugoistočne Evrope. Staljin nikada nije ni nameravao da poštuje pogodbu sa Čerčilom, jer je po njemu bila samo produkt određenog političkog trenutka. Imao je pregršt argumenata za verovanje da je Jugoslavija apsolutno i zauvek situirana u okvire »crvene imperije«, koju je upravo stvarao. Poseban indikator tom smislu, bilo je ponašanje zapadnih sila koje nisu insistirale na pridržavanju pogodbe »fifti-fifti« (pogotovo nakon Čerčilovog odlaska s vlasti u leto 1945). Izgledalo je kao da su digle ruke od Jugoslavije. Drugi važan indikator bilo je snažno podaništvo jugoslovenskog komunističkog rukovodstva prema Kremlju — njihova odanost i općinjenost njime bili su čvrsta garancija da će verno slediti »velikog učitelja« i dosledno sprovoditi instrukcije i naređenja kremaljskih stratega.

Čerčilova igra na Brozovu kartu i napor za njegovu emancipaciju od Kremlja, građeni na prepostavci da će on dugo vladati Jugoslavijom, pokazali su se ipak plodotvornim. Tito je, doduše, neposredno po okončanju

rata, u vreme instaliranja novog poretka i nove vlasti, prihvatio patronat Staljina, jer mu je bio neophodan tako jak oslonac, prvenstveno radi ostvarenja međunarodnog priznanja nove vlasti. Staljin i sovjetska vlada su u tom pogledu zaista dali odlučujući doprinos: na Postdamskoj konferenciji, jula 1945, sprečili su Čerčilovu nameru da se Tito i jugoslovenska vlada osude za nepridržavanje sporazuma Tito—Šubašić, a nešto kasnije, u oktobru 1945, sovjetska vlada nije prihvatile angloameričku zamisao da se izvrši presija na jugoslovensku vladu da bi se odložili raspisani izbori za Ustavotvornu skupštinu. Bile su to suštinske intervencije koje su amortizovale pritisak zapadnih sila, obezbeđujući pogodan međunarodni ambijent za etabriranje sovjetskog modela društvenog uređenja u Jugoslaviji.

Kako je vreme odmicalo, pozicija Josipa Broza se učvršćivala, novi poredak i vlast stabilizovali, a Broz je bacao sve češće i duže poglede prema Zapadu. Počeo je da uviđa značaj geostrateškog položaja Jugoslavije, a u nekoliko navrata su mu strane zapadne diplomate stavile do znanja da oni Jugoslaviju vide kao most između Istoka i Zapada i da je u tom smislu napravljen dogovor među velikim silama. No, na povećanje njegove, inače, evidentne sklonosti ka individualnoj akciji, presudnije su delovale procene da se, u uslovima ubrzanog formiranja blokova, drastično uvećava zavisnost od centra blokovske moći. To bi u slučaju Jugoslavije, produkovalo dve veoma nepovoljne implikacije. Prvo, sužavana je mogućnost ekonomskog podrške, bez koje nisu mogla da se ispune silna obećanja o brzoj industrijalizaciji i progresu oslanjanjem isključivo na SSSR i zemlje Istočne Evrope, dok je, s druge strane, preko Maršalovog plana nuđena ogromna dolarska potpora zemljama vezanim za zapadne sile. Drugo, postojala je opasnost od nametanja striktne kontrole nad lokalnim liderima i vladama, što je, s obzirom na tehnologiju Staljinove vladavine, značilo izručivanje njihove političke sudsbine u ruke Kremlja — to je za Broza i njegovu ekipu bilo neprihvatljivo, budući da su posedovali vlast koju su mogli održavati bez pomoći moskovskog centra.

Svađa i raskid 1948. godine bili su, u suštini, neminovna posledica konflikta objektivnih pozicija i ukupnog odnosa snaga. Staljin i njegov Politbiro su svom snagom nastojali da nature apsolutnu prevlast nad svojim satelitima. Jedino su, iz sasvim različitih razloga, problem predstavljale Čehoslovačka i Jugoslavija. Čehoslovačka je slomljena nasilnom ekstradicijom građanske komponente iz strukture vlasti (februarski udar 1948). Državnopartijski vrh Jugoslavije se, međutim, pokazao tvrdim orahom nego što se u Kremlju procenjivalo. Zapadne sile nisu, koliko se za sada zna, bile direktno uvučene u nastanak sukoba između Tita i Staljina, ali su, prema dostupnoj britanskoj dokumentaciji, bile upućene u tok zbivanja iza scene i indirektno podsticale produbljivanje rascepa.

Sredinom 1948. počela je, u stvari, nova runda u borbi oko uticaja i pozicije u Jugoslaviji. Namera Kremlja je bila da konačno poništi dogovor »fifti-fifti« i materijalizuje svoju ubedljivu prednost postignutu u razdoblju 1944—1947. godine. S druge strane, zapadne sile su, posle izvesnog oklevanja, krenule ne samo da povrate izgubljenu polovinu uticaja, već i da potpuno istisnu sovjetsku.

U prvoj fazi sukoba, Broz se koncentrisao na odbranu od lavine optužbi i pretnji koje su stizale iz sovjetskog lagera, a posebno na predupređenje onog najgoreg — sovjetske vojne intervencije. Pošto je raskid bio

potpun (do kraja 1949. su prekinuti odnosi na svim poljima), a Josip Broz čvrsto sedeо u svojoj stolici, sovjetski faktor je, praktično, nekoliko godina (1949—1953) bio izbačen iz igre. Ostali su Tito i zapadne sile da se cenjaju i nadmudruju. Tito je nastojao da dobije što veću ekonomsku i vojnu pomoć, čak da izdejstvuje garancije od zapadnih sila da će braniti Jugoslaviju u slučaju oružane agresije, uz što manje kompenzacije na političkom planu. Može se reći da je u tome imao poprilično uspeha: ekonomski i finansijska assistencija je bila sve veća, pa se kroz tzv. tripartitnu pomoć i institucionalizovala, dok je vojna kooperacija bila u punom zamahu. Sa svoje strane, Broz je taktizirao i činio sitne ustupke, računajući da ima puno kredita u samoj činjenici da je napravio raskid s Moskvom. No, pošto su se pritisak i očekivanja Zapada pojačavali u smislu bržih i radikalnijih političkih promena, započeta je izvesna liberalizacija koja je tokom 1953., kroz politički i teorijski angažman Milovana Đilasa, dobila ozbiljne razmere. S obzirom da su Broz i Jugoslavija postajali sve zavisniji od ekonomskih i finansijskih injekcija Zapada, bilo je realno očekivati dalji napredak u tom pravcu, uprkos gundanju doktriniranih kadrova. Drugi pravac presjeje zapadnih sila odnosio se na uključivanje Jugoslavije u NATO pakt. Broz je to izvrdavao; ušao je u jedan regionalni — balkanski savez, gde su mu partneri bile dve države, članice NATO pakta.

Teško je reći kako bi se stvari dalje razvijale: realno je pretpostaviti da bi, imajući u vidu sve veću zavisnost od zapadne materijalne pomoći, vremenom opadala rezistentnost Josipa Broza i Komunističke partije, tako da bi politička transformacija jugoslovenskog društva išla brže i dublje. Ali, u tom kritičnom momentu, kada se Jugoslavija našla na samom pragu opredeljenja da se priključi zapadnom vojno-političkom savezu i privrednim tokovima, umro je, početkom marta 1953, Josip Visarionović. Ovaj, novi važni momenat u određenju jugoslovenske pozicije, tri glavna aktera su iskoristila na svoj način.

Staljinovi naslednici su odmah po njegovoj smrti dali signal jugoslovenskoj strani da žele normalizaciju odnosa. Žurba je bila očigledna. Tokom proleća 1953, intenzivirani su kontakti na relaciji Molotov—Dragoje Đurić (otpravnik poslova jugoslovenske ambasade u Moskvi). Već 6. juna te godine, Molotov je pozvao Đurića i saopštio mu stav sovjetske vlade da je došlo vreme da pošalje svog ambasadora u Beograd i da se nadaju da će to isto učiniti jugoslovenska vlada. Usledio je pozitivan odgovor, pa su u leto te godine razmenjeni ambasadori. Žurba Staljinovih naslednika se može tumačiti njihovom procenom da je Jugoslavija na samoj ivici potpunog skliznuća na zapadni kolosek, o čemu su svedočili upravo sklopljeni Balkanski sporazum, Titova poseta Velikoj Britaniji, intenzivna ekonomski i vojna kooperacija. Smatrali su da je nastupio poslednji trenutak da se to spreči i otpočne proces povratka izgubljenih pozicija.

Sa svoje strane, zapadne sile su procenjivale da ne bi bilo dobro pritiskati Broza da odustane od normalizacije odnosa sa nekadašnjim pokroviteljima iz Kremlja, ali su nastojale da očuvaju svoje interese i dostignuti nivo uticaja u Jugoslaviji. One su, ukratko, bile pomirene s realnošću, pa su se vratile staroj ideji o Jugoslaviji kao mostu i tamponu između Istoka i Zapada. To je, naravno, povlačilo osetan pad kvaliteta i nivoa odnosa Zapada prema Jugoslaviji, izgrađivanog u prethodne dve-tri godine.

Za Josipa Broza je smrt negdašnjeg idola stvorila Bogom danu priliku da se izbavi iz sve čvršćeg zagrljaja Zapada. Oberučke je prihvatio ponudu Kremlja o normalizaciji odnosa, ali s određenom dozom taktičnosti: valjalo je, naime, postići utisak da se oni kaju, izvinjavaju i iniciraju pomirenje. U tome je potpuno uspeo i taj projekat priveo kraju izmenom poseta s Hruščovom 1955. i 1956. godine. On je tako, u stvari, realizovao ono o čemu je sasvim sigurno maštao kao o idealnoj poziciji: da zaigra na kartu sukoba dva bloka, da iz geopolitičke pozicije izvlači maksimalno moguću korist, da bude nešto između, nešto treće.

Novi Brozov kurs je imao za posledicu krupni zaokret na unutrašnjem političkom planu: liberalizacija je krajem 1953. i početkom 1954. stopirana, odstranjivanjem Milovana Đilasa iz političkog života. Praktični produkt novog kursa, bila je izgradnja hibridnog društvenog sistema, nazvanog samoupravni socijalizam, čemu je u spoljno-političkoj sferi pronađena adekvatna forma — politika nesrvstanosti.

Rezultati ovakve pozicije i ideoološko-političke koncepcije, koju su Broz i njegovi pomoćnici uobličili polovinom 50-ih godina, bili su veoma povoljni u pogledu održavanja njihove vlasti, što je, inače, glavna preokupacija svakog totalitarnog režima. Broz je vešto i dugo, gotovo do smrti, igrao na kartu tog velikog sukoba između zapadnih sila i Sovjetskog Saveza, iz čega je izvlačio mnogostruku korist: od Zapada (poglavitno SAD) dobijao je visoke materijalne subvencije, pomoću kojih su podmazivani mehanizmi neefikasne samoupravne privrede, podmićivani građani ne-realno visokim životnim standardom i time stvaran lažni utisak o prospektetu društva i uspešnosti upravljača. Pored toga, Zapad je i dalje figurirao kao zaštitnik i garant jugoslovenske nezavisnosti, dok su veze sa sovjetskim blokom predstavljale branu za veći uticaj Zapada i osuđivanje liberalizacije političkog sistema.

Međutim, rezultati su, na planu opšte perspektive jugoslovenskog društva i države, bili pogubni. Država, preduzeća i građani su navikavani na potrošnju bez pokrića i kolektivističku proizvodnju, dok se svim silama sputavalo privatno preduzetništvo i inicijativa pojedinca. Radi održavanja utiska stabilnosti, nasilno su zataškavani politički, nacionalni, socijalni konflikti. Zatirani su svim sredstvima demokratski procesi i inicijative. Jugoslavija je izvedena iz evropskih ekonomskih i političkih tokova. Čemu je dugoročno vodila takva politička strategija, najbolje svedoči propast jugoslovenske države i svakojake nesreće i stradanja njenog stanovništva, čiji smo danas ili nemoćni svedoci, ili neodgovorni saučesnici.

DRAGAN BOGETIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

LAVIRANJA JUGOSLOVENSKE SPOLJNE POLITIKE — VOJNA SARADNJA JUGOSLAVIJE SA SAD POSLE SUKOBA SA INFORMBIROOM

Originalan naučni rad

UDC 327. 54(497.1) • 1948/1954•

Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1948. godine rezultirao je unošenjem niza značajnih novina u hladnoratovsku obojenu i blokovski, »bez ostatka«, podeljenu međunarodnu zajednicu. Jednu od takvih novina predstavljala je, svakako, i saradnja Jugoslavije, kao komunistički opredeljene države, sa SAD i zapadnoevropskim zemljama. Posle kraćeg perioda uzajamnog sumnjičenja, obostrani interes postepeno potiskuje ideo-loški animozitet i incira stvaranje osnove za šиру političku saradnju. Jugoslaviji je ova saradnja nalagala ublažavanje radikalne »antiimperialističke« pozicije i napuštanje dokrinarnih iluzija o »proleterskoj solidarnosti« u međunarodnim odnosima, kao i o »dekadentnom Zapadu« i »avangardnom Istoku«. Ubrzano se odbacuju metafizički principi u spoljnoj politici i razrađuje diplomatska akcija utemeljena na racionalno spoznatim sopstvenim interesima i mogućnostima njihove realizacije u svetu štorgo podeljenom na suprotstavljenje blokove.

Uporedo sa zaoštrevanjem sukoba između Jugoslavije i istočno-evropskih država, stav SAD prema Jugoslaviji, samim tim i prema pitanju vojne saradnje sa njom, menjao se. Dok je tokom 1949. godine unutar američke administracije pozitivan stav u vezi vojne podrške Jugoslaviji zauzimao jedino Stejt department, a ogorčen otpor davao Generalštab i Ministarstvo odbrane, tokom 1950. dolazi do bitnih promena po ovom pitanju. Uporedo sa sazrevanjem strategije takozvane »periferne odbrane« Evrope, američki Generalštab postaje skloniji ideji da se Jugoslaviji pomogne u vojnem materijalu. Krajem avgusta, on zaključuje da treba preduzeti sve moguće korake radi isporučivanja vojne opreme Jugoslaviji. Stejt departmentu je u tom smislu naloženo da upozna Josipa Broza Tita sa ovakvim stavom američke vlade i pružena podrška u vezi njegovog predloga da se formira tripartitno telo SAD, Velike Britanije i Francuske, koje bi koordiniralo izradu programa eventualne vojne pomoći Jugoslaviji.

Tokom avgusta i septembra 1950. ukslađivana su, između Vašingtona, Pariza i Londona, ovlašćenja stalne radne grupe koja se bavila pitanjem vojne pomoći Jugoslaviji. Uskladihanje stavova išlo je sporo, pa je u Stejt departmentu sazrela ocena da se rad ove tripartitne grupe treba svesti na obavljanje tehničkih poslova, a da SAD moraju samostalno planirati političku akciju, to jest iz sopstvenih izvora obezrediti potrebnu opremu i oružje.

Uporedo sa javnom i neskriveno propagandističkom akcijom oko održavanja pomoći u hrani, tri sile su nastavile u dubokoj tajnosti dogovaranje o eventualnoj vojnoj pomoći Jugoslaviji. S tim u vezi počeo je delovati posebni Tripartitni vojni komitet za pomoć Jugoslaviji, sastavljen od štabskih oficira američke, francuske i britanske armije. Komitet je 26.

oktobra 1950. završio radni papir o uslovima u vezi vojne pomoći Jugoslaviji.

Kritički raspoložena prema radu Tripartitnog komiteta, ili preciznije rečeno, svojim zapadnoevropskim saveznicima, američka vlada je odlučila da u najvećoj tajnosti pokrene pitanje vojne pomoći Jugoslaviji u direktnim bilateralnim kontaktima sa njenim predstavnicima. U tu svrhu je iskorišćen boravak Vladimira Velebita u Vašingtonu u svojstvu šefa delegacije u pregovorima sa Svetskom bankom. Njemu je 29. novembra 1950. otvoreno ponuđena vojna i politička podrška. Ovu ponudu je Velebit, posle opsežnih konsultacija sa svojom vladom, prihvatio. Američkom predstavniku predao je detaljan popis Jugoslaviji potrebnog oružja i opreme, sačinjen prethodno od strane jugoslovenskog Generalštaba.

Ubrzo posle toga, 27. januara 1951. Milovan Đilas, ministar jugoslovenske vlade, stigao je u, kako je napomenuto, privatnu posetu Velikoj Britaniji. Međutim, pravi razlog ove posete je bio neformalan zahtev jugoslovenske vlade za dobijanje vojne pomoći od Francuske i Velike Britanije. Britancima u tom momentu nije predviđeno da je Jugoslavija ovakav zahtev već uputila Sjedinjenim Državama. Dok su Britanci razmatrali jugoslovenski zahtev, Velebit je u Vašingtonu nastavio diskretno, ali uspešno, vojne kontakte. Već 3. februara 1951. on biva obavešten da SAD prihvataju dostavljeni popis oružja. Dan pre toga, u Stejt departmentu pripremljen je memorandum u kome je bila sadržana odluka Vašingtona da Jugoslaviji, bez ikakve naknade, isporuči naoružanje i vojnu opremu u vrednosti od oko 15 miliona dolara. Jedina obaveza jugoslovenske vlade bila je da osigura prekoceanski prevoz. U međuvremenu, britanska vlada je 8. marta obavestila Stejt department o popisu potrebnog oružja i opreme koji je dobila od Đilasa. Britanci su želeli da se o tome konsultuju sa vojnim predstavnicima SAD i Francuske u okviru Tripartitnog komiteta. Ovakva situacija dovela je SAD u nezahvalan položaj, sobzirom da su se već sa Velebitom dogovorili o isporuci svoga oružja, a nisu se držali dogovora sa Francuskom i Velikom Britanijom da vojnu pomoći Jugoslaviji treba raspravljati tripartitno. Stoga je Stejt department prihvatio britanski predlog, ne otkrivajući ništa o sopstvenom aranžmanu sa Jugoslavijom, kako bi se informisao šta Britanija i Francuska nameravaju ponuditi Jugoslaviji i pod kakvim uslovima. Na sastanku Tripartitnog komiteta za vojnu pomoći, u Vašingtonu 9. aprila, doneta je odluka o potrebi hitne pomoći Jugoslaviji na vojnom i ekonomskom planu. Dva dana kasnije, američki predsednik Hari Truman (Harry Truman) obavestio je Kongres o odluci vlade SAD da Jugoslaviji odobri 29 miliona dolara na ime ove pomoći, a zatim je postignut i sporazum FNRJ sa vladom Velike Britanije o 4 miliona funti zajma za nabavku sirovina namenjenih jugoslovenskoj armiji. Na proleće 1951, Stejt department je obavestio američki Generalstab o ponudi Velebita da u Vašington, na vojno strateške pregovore, dođe šef Generalštaba Jugoslovenske armije general Koča Popović. Ministarstvo za odbranu SAD je pozitivno odgovorilo na ovu ponudu i sredinom maja 1951. u Vašington je stigao Koča Popović. On je 13. juna potpisao sporazum u 6 tačaka, kojim je prihvaćena hitna isporuka vojne opreme Jugoslaviji i najavljenje dalje konsultacije vojnih eksperata dve zemlje.

Tokom posete Vašingtonu, Koča Popović je vodio iscrpan razgovor i sa ministrom inostranih poslova SAD Dinom Achesonom (Dean Acheson). Obojica sagovornika su bila saglasna da su se nad Jugoslavijom i svet-

skim mirom nadvile ozbiljne pretnje zbog politike Sovjetskog Saveza i da zajednički treba raditi na njihovom otklanjanju. U tu svrhu, dogovoren je da se što pre pristupi vojno-strateškim pregovorima. Ipak, do ovih pregovora dolazi tek jula naredne godine. U međuvremenu obe vlade su sondirale teren u sopstvenim sredinama, ali i sa znatnom dozom nepoverenja budno pratile spoljnopoličko delovanje suprotne strane.

SAD su vojnostrateškim pregovorima sa Jugoslavijom pridavale veliki značaj. U njima su videle mogućnost da se Jugoslavija uključi u zapadni odbrambeni sistem, a u tom kontekstu i u NATO pakt. Jugoslovensko rukovodstvo je bilo svesno ovakvih namera zapadnih sila i stoga se, s podozrenjem, odnosilo prema svim inicijativama za pregovorima te vrste. Međutim, imperativ naoružavanja nametao je taktičke ustupke. To je posebno došlo do izražaja u toku razgovora Tita sa predstavnicima Tripartitnog komiteta za vojnu pomoć Jugoslaviji Olmstedom (Olmstead), Idlmenom (Eddleman) i Nešom (Nash), vođenim na Bledu jula 1951. godine. Oni su Tita obaveštili o odobrenoj vojnoj pomoći Jugoslaviji, koja je trebalo da bude isporučena u vidu 200 tenkova i značajnoj količini teškog naoružanja, dok bi se isporuka mlaznih aviona koje je tražila Jugoslavija znatno ubrzala. Ne krijući zadovoljstvo, Tito je predložio upravo ono zbog čega su trojica zapadnih pregovarača i došla — hitne vojnostrateške pregovore.

Vojni razgovori su posle opsežnih priprema započeli 16. novembra 1952. u Beogradu. Pokrenuta su najkrupnija vojna i politička pitanja, ali je došlo do izražaja odsustvo volje i sa jedne i sa druge strane da se iznađu adekvatni kompromisi i uz više tolerancije saslušaju kontraargumenti. Jugoslovenska delegacija predvođena generalom Pekom Dapčevićem, polazeći od stava da bi napad Sovjetskog Saveza na Jugoslaviju nužno doveo do trećeg svetskog rata, tražila je čvrste garancije Zapada da će joj u tom slučaju priskočiti u pomoć. S tim u vezi, postavljeno je pitanje kako će se ponašati ostale članice NATO-a, važne za ovakav razvoj situacije, zbog svog geostrateškog položaja — Austrija, Grčka i Turska. Predstavnici Tripartitne delegacije, na čelu sa generalom Tomasom Handijem (Thomas Handy), uzdržavali su se od davanja bilo kakvih garancija Jugoslaviji i izbegavali direktne odgovore na sva pitanja koja su se odnosila na strategiju Zapada u slučaju eventualne agresije Sovjetskog Saveza na Jugoslaviju. Međutim, tokom petodnevne diskusije iskristalizovao se stav zapadnih predstavnika da prioritet u ovom kontekstu daju odbrani severozapadnih delova Jugoslavije, naročito »Ljubljanskih vrata«, kako bi se sprečilo dalje sovjetsko napredovanje prema severnoj Italiji. Takva koncepcija, uprošćeno posmatrano, podrazumevala je strateško povlačenje jugoslovenske armije sa najvećeg dela teritorije i kasnije protivofanzivu, kojom bi sovjetske trupe postepeno bile potisnute iz Jugoslavije. General Handi se rukovodio NATO-ovskim planovima za odbranu Evrope, prenebregavajući i stavljajući u drugi plan interes zemlje sa čijim je predstavnicima vodio razgovore. Stoga se i ova konferencija završila potpunim neuspehom i izostankom sporazuma po bilo kom razmatranom pitanju. Takvu ocenu, uostalom, izneli su i šefovi obeju delegacija u svojim izveštajima, napominjući potrebu rešavanja ključnih političkih pitanja između zainteresovanih vlada, kako bi vojni pregovori ove vrste mogli imati ikakvu svrshishodnost.

Neuspeh vojnih pregovora u Beogradu, sve intenzivniji diplomatski rat sa Italijom oko Tršćanskog pitanja, pojačana nesigurnost jugoslovenskog rukovodstva posle pobeđe Dvajta Ajzenhauera (Dwight Eisenhower)

na predsedničkim izborima, s obzirom na njegove antijugoslovenske izjave, pad liberalne koalicije u Grčkoj i uspostavljanje desničarske vlade generala Aleksandra Papagosa (Alexander Papagos), bili su faktori koji su u velikoj meri doprineli privremenoj rezervisanosti Jugoslavije prema daljem procesu vojnog pregovaranja sa zapadnim silama. Vest o Staljinovoj smrti marta 1953. je ovu vrstu pregovora učinila još manje aktuelnom. Međutim, bez obzira na iznete činjenice, interes za jačanjem Armije ostao je i dalje prisutan. S druge strane, strah Zapada od moguće reintegracije Jugoslavije i sovjetskog bloka, naveo je vlade zapadnih sila da preispitaju restriktivnu koncepciju koju su sprovodili tokom vojnih pregovora u Beogradu i u periodu koji je potom nastupio. Tako, postepeno, ponovo dolazi do obostranih inicijativa za obnavljanjem vojnih pregovora i razrešavanjem spornih pitanja u ovom kontekstu.

Sredinom jula 1953. Jugoslaviji je uručen poziv predstavnika triju zapadnih sila da dođe u SAD na razgovore o vojnooperativnoj saradnji. Već 24. avgusta iste godine počinje u Vašingtonu druga jugoslovensko-tripartitna konferencija. Ovu konferenciju jugoslovenski predstavnici su iskoristili za sondiranje terena za ostvarivanje što šireg programa vojne pomoći Zapada, dok je druga strana nastojala da težište rada prebaciti na razmatranje koordinacije operativnih planova i što čvršće vezivanje Jugoslavije za odbrambenu strategiju NATO-pakta. Na osnovu izveštaja obe strana, u vezi Konferencije u Vašingtonu, može se dati ocena da je, ipak, postignut kompromis. S obzirom da su predstavnici Zapada vezivali vojnu pomoć za saradnju Jugoslavije sa komandantima NATO-a, Jugoslavija se saglasila da se po ovom pitanju obezbedi uspostavljanje kontakata na odgovarajućem nivou. Druga strana, pak, izjavila je da Jugoslavija može računati na punu materijalnu podršku u vezi naoružanja i vojne opreme.

U periodu koji je nastupio, sve do normalizacije odnosa Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, jugoslovensko rukovodstvo je moglo biti zadovoljno dobijenom vojnom pomoći od zapadnih sila. Ta pomoć, prema podacima kojima raspolaže Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, kretala se u intervalu od 1951. do kraja 1954. godine u vrednosti od oko 800 miliona dolara. Međutim, bez obzira na ovu imozantnu cifru, baziranu na podacima o cenama pojedinih prikupljenih artikala, treba imati u vidu niz ograničavajućih faktora, vezanih za vojnu pomoć SAD.

Više od 80% primljene opreme i naoružanja, već je upotrebljavano u jedinicama SAD i pre isporuke znatno amortizovano. Jedan deo je čak spadao u zastarelu opremu, izbačenu iz standardnog naoružanja Armije SAD i proizvodnje u ovoj državi. Tu su spadala razna borbena i neborbena vozila, avioni F-84, deo sredstava za informatiku i veze, kao i artiljerija. S obzirom da se za ovaj deo opreme nisu proizvodili ni rezervni delovi, veliki problem predstavljalo je njegovo dalje održavanje.

Ipak, neosporno je da je ova vojna pomoć, u vreme kada se nad Jugoslavijom nadvila ratna opasnost od agresije Sovjetskog Saveza, imala izuzetnu ulogu u jačanju borbene moći Jugoslovenske armije. Taj proces se, u stvari, odvijao u dve faze. Prva je bila usredsređena na programiranje najznačajnijih artikala za popunu postojećih jedinica suvozemne vojske i klipnih aviona, kojima je raspolagalo Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo. Tek posle toga, a uporedno sa sve otvorenijim sukobom Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, počinje druga faza. Ona se sastojala u preoružavanju kompletnih vojnih jedinica u suvozemnoj armiji i uvođenju

avijacije sa mlažnim motorima. Što se, pak, tiče jačanja Jugoslovenske ratne mornarice, SAD su tu imale negativan stav, pa je i udeo njihove vojne pomoći u odnosu na suvozemnu armiju i vazduhoplovstvo iznosiо 6—8%.

Objektivna analiza vrednosti i strukture vojne pomoći SAD Jugoslaviji u periodu od 1951. do 1954. godine suočava se neminovno sa problemom adekvatnog pristupa dostupnim podacima. Ovi podaci, na prvi pogled, govore o spektakularnim potezima američke administracije prema jednoj komunističkoj državi, s obzirom da se radi o vremenu oštре ideo-loško-političke podele sveta u kome su ovakvi obrti krajnje neuobičajeni. S druge strane, iz izveštaja Državnog sekretarijata za narodnu odbranu jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova uočljivo je izrazito nezadovoljstvo obimom i strukturu primljene pomoći. Ide se čak toliko daleko da se, na bazi komparativne analize pomoći koju SAD pružaju svojim ključnim saveznicima u NATO-u i pomoći upućene Jugoslaviji, izvlače zaključci o nedovoljnoj kooperativnosti partnera. Očigledno je, stoga, da se stvarni domaćaj vojne pomoći SAD Jugoslaviji ne može kvantitativno vrednovati. Ono što je neopsporno, to je činjenica da je navedena saradnja omogućila Jugoslaviji da stvari solidnu materijalnu osnovu za jačanje svoje Armije i, što je možda još bitnije, ojača svoju ozbiljno uzdrmanu poziciju u međunarodnoj zajednici.

KOMUNISTI I SRPSKO PITANJE

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KOMUNISTI I JUGOSLOVENSKO PITANJE

Originalan naučni rad

UDC 329.15(497.1)(091):323.1

Na samom početku ove male rasprave, dve prethodne napomene. Prva se tiče literature. U našoj novijoj istoriografiji ima dosta, možda i previše, radova iz istorije komunističkog pokreta, ali ta obimna literatura nosi isuvrše pečat vremena u kojem je nastala. Komunisti su i prema istorijskoj nauci svoj odnos gradili na ideoološkom polazištu, smatrajući da su izvojavana revolucija i dolazak komunističke partije na vlast rezultat opštih zakona u razvitku društva i da sama praksa revolucionarnog preobražaja mora biti koren naučne spoznaje prošlosti. Mislim da danas ne podleže sumnji stav da je komunistička ideologija, odnosno partija na vlasti, presudno uticala na pisanje istorije a da je za duži niz godina istoriografija, posebno o radničkom pokretu i jugoslovenskoj revoluciji, bila instrumentalizovana i u funkciji određene politike. Kod takvog stanja stvari, oslanjao sam se pretežno na vlastita istraživanja, koja su ipak ograničena na period između dva rata.* Iz te dubine, na osnovu činjeničnog materijala, mišljenja sam da se mogu sagledati koreni raspada Jugoslavije kao »partijske« države.

Druga se napomena tiče koncipiranja ove rasprave. Opredelio sam se za to da veoma obimnu problematiku sažeto izložim u tri ravni: jedna je međunarodna dimenzija, koja je nezaobilazna, jer se komunistički pokret javlja kao međunarodni faktor, koji uticajem Kominterne i Sovjetske Rusije, čitav jugoslovenski problem internacionalizuje; drugi aspekt je transformacija Komunističke partije Jugoslavije u jednu organizaciju, koja se pretežno bavi nacionalnim pitanjem i vodi borbu ne toliko na terenu klasne borbe, koliko za stvaranje posebnih nacionalnih država na tlu Jugoslavije putem njene secesije nasilnim, tj. revolucionarnim putem; treći osrvt bi bio na reperkusije takve politike, koja ponajviše pogarda srpski narod i njegove nacionalne interese i na stavove srpskih komunista prema takvoj politici.

1.

U svim raspravama o globalnoj politici boljševika moralo bi se poći od nekoliko činjenica: prva, da je socijalna revolucija u Rusiji izvedena u jednoj od najzaostalijih evropskih zemalja, kako to tvrdi i sam njen two-

* Vid.: dr Branislav Gligorijević, *Komainterna — jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.

rac Lenjin; druga, da je formirana Komunistička internacionala na Lenjinovoj prepostavci da kapitalizmu više nema spasa i da predstoji opšta, svetska revolucija koja će spasiti i onu, prvu, izvedenu u Rusiji; treća, da su na tim premisama, u mnogim zemljama osnivane komunističke partije sa militantnim ustrojstvom i organizacijom po uzoru na partiju boljševika; četvrta, da je neposredno posle Prvog svetskog rata, kao posledica razaranja privrede i njene iscrpljenosti, bilo u Evropi dosta socijalne napetosti i radničkog nezadovoljstva, koji su se izražavali u protestima, demonstracijama, pa i ustancima i pobunama. Sve je to u glavama komunističkih vođa stvaralo sliku kako su objektivni uslovi za revoluciju sazreli i da samo nedostaju subjektivni faktori — snažne komunističke partije, koje će da je izvedu. Dosta tog radničkog bunta, međutim, nestajalo je već od 1921. godine, kada je nastupila revolucionarna oseka i stabilizacija kapitalizma u nizu evropskih zemalja.

Promena opšteevropske situacije nije uticala da se u politici Kominterne i Sovjetske Rusije išta bitno menja. Ona je dugi niz godina bila konstantna u jednoj strategijskoj tački: da spas i stabilnost Sovjetske Rusije može doći samo rušenjem postojećeg evropskog poretku i društvenog sistema u svome okruženju. Tako je izvršena instrumentalizacija revolucionarnih ciljeva komunista sa stanovišta interesa boljševika. Time je istovremeno Kominterna izgubila svoj prvobitni cilj i postala sredstvo za »očuvanje socijalizma u jednoj zemlji« — prema Staljinovojo doktrini, a stvarno služila za zaštitu boljševičke vladavine od eventualne spoljne intervencije.

Globalna politika Kominterne i Sovjetske Rusije bila je usmerena protiv zemalja pobednica u ratu, ali najgore je što su komunisti i fašisti, ma koliko su im ideologije bile suprotne, imali podudarne strategijske interese i ciljeve, zapletene u jednoj tački: rušenje evropskog porekta uspostavljenog versajskim ugovorima o miru. Otkada je Kominterna počela koristiti nacionalne suprotnosti za izazivanje sukoba i revolucija na evropskom tlu, komunističke partije podupiru iridentističke i revisionističke zahteve, koji su se najčešće nalazili na zastavama raznih fašističkih i terrorističkih organizacija i pokreta. Uvreme evropske krize oko Rura 1923. godine, komunisti u Nemačkoj ulaze u savez sa nemačkim nacionalistima i fašistima. Ista politika nastavljena je na Balkanu davanjem podrške terorističkoj organizaciji VMRO Todora Aleksadrova. Među prvim zemljama s kojima su Sovjeti uspostavili diplomatske odnose bila je fašistička Italija, a pakt o neutralnosti i prijateljstvu, sklopljen s Nemačkom 1926. godine, produžen je i ratifikovan u maju 1933. godine, nekoliko nedelja nakon što je Hitler postao kancelar. U januaru 1933. sastalo se u Esenu deset komunističkih partija evropskih zemalja i usvojilo deklaraciju u kojoj se zalažu da se Nemačkoj priključe: poljske oblasti — Gornja Šleska, Dancing, francuske oblasti Alzas i Lotaringija, zatim češka Sudetska oblast. Kada je u februaru 1934. sklopljen balkanski pakt između Jugoslavije, Rumunije, Grčke i Turske, koji je trebalo da bude brana protiv katoličkog bloka zemalja Italije, Austrije i Mađarske, odmah su komunističke partije balkanskih zemalja oštrola osudile ovaj pakt, zato što se nije žele utvrditi »versajske« granice i održavanje »veštačkih« država. Sve se to dogadalo istovremeno kada se u Kominterni i njenim najvažnijim forumima tvrdilo da fašizam ne predstavlja nikakvu opasnost za međunarodni proletarijat, da se tim pokretom ponešto i dobije. Na XVII kon-

gresu SKP(b) 1934. godine Staljin je u pobedi fašizma video samo slabost buržoazije. On istina nije ushićen novim režimom u Nemačkoj, ali to ne bi trebalo da bude smetnja za saradnju sa ovom zemljom, kao što ni fašizam nije bio smetnja da Sovjetska Rusija sarađuje sa Italijom: »Mi, zacele, nećemo pevati hvalospev Versajskom ugovoru«, bio je kategoričan Staljin.

U odnosu na Jugoslaviju, koju su boljševici smatrali »najslabijom karikom« u svom kapitalističkom okruženju, oni su računali da će rušenjem ove balkanske države zaštititi svoj južni blok, a u nešto boljem slučaju ostvariti niz satelitskih »sovjetskih« državica, u okviru tzv. Balkanske federacije. Zbog toga je već na V kongresu Kominterne 1924. godine, jugoslovenskim komunistima postavljen akcioni zadatak da rade na secesiji, izdvajanjem iz Jugoslavije Hrvatske, Slovenije i Makedonije. Nešto kasnije (1928. godine) ta je politika samo proširena i prema nacionalnim manjinama Albanaca i Mađara, zahtevima za izdvajanjem Kosova i Metohije, odnosno dela Vojvodine iz Jugoslavije i pripajanjem tih oblasti Albaniji, odnosno Mađarskoj.

U čitavoj toj međunarodnoj aktivnosti, s ciljem da Jugoslavija prosto nestane sa geografske i političke karte Evrope, istaknutu ulogu u raznim komisijama za rešavanje »jugoslovenskog pitanja« imali su nemački, austrijski, mađarski, italijanski, a naročito bugarski komунисти. Sve se to poklapalo i sa zvaničnom politikom vlada njihovih zemalja, koje su težile reviziji mirovnih ugovora i revanšizmu. Presudni spoljni uticaj na Komunističku partiju Jugoslavije imali su bugarski komунисти, koji su se nalazili u aparatu Kominterne u Moskvi i Balkanske komunističke federacije u Beču. Glavni razlog za mešanje u rad jugoslovenske partije bila je njihova zainteresovanost za makedonsko pitanje, zapravo za priključenje Makedonije Bugarskoj. Njihovi vođi pisali su o milion Bugara u Jugoslaviji (ubrajajući u njih prvenstveno Makedonce) i sanjali iste snove o sanstefanskoj Bugarskoj, kao i njihovi građanski političari.

Ovaj trend sovjetske politike naglo se menja krajem 1934. godine, kada Staljin započinje lagani zaokret od fašističkih ka zemljama zapadne demokratije. Sovjetski savez ulazi u Društvo naroda, koje je nekad nazivao »razbojničkom pećinom«, sklapa sporazume sa Francuskom i Čehoslovačkom, a prihvaćen je i novi kurs borbe protiv fašizma na liniji »narodnog fronta«. Ali i u toj novoj politici boljševika biće oscilacija, pa i velikog odstupanja na šta ukazuje pakt između Hitlerove Nemačke i Sovjetskog Saveza 1939. godine. Tada su prvi put ostvareni i sovjetski imperialistički ciljevi, podelom Poljske i pripajanjem Finske i baltičkih republika. Sveje to prihvaćeno od komunista kao »oslobođenje« radničke klase tih zemalja i put za izgradnju besklasnog društva.

2.

Komunistička partija Jugoslavije bila je gotovo jedina partija koja je bez otpora prihvatile odluke Kominterne da deluje u pravcu komadanja svoje zemlje. Takav otpor pružili su, na primer, čehoslovački i poljski komунисти u pogledu otcepljenja Sudetske oblasti, odnosno Dancinga, a ni komunističke partije zemalja Zapadne Evrope nisu rado prihvatale politiku otcepljenja kolonije od njihovih metropola. Razloge prihvatanja poli-

tičke secesije od strane jugoslovenskih komunista, pored slabosti partije i njene razbijenosti na dve frakcije, treba tražiti pre svega u podleganju uticaju nacionalnih pokreta u zemlji. Razlika od građanskih nacionalnih pokreta morala se izražavati u tome što su zahtevi komunista bili radicalniji, ne samo u načinu ostvarenja (revolucionarni), nego i u krajnjem cilju — secesiji. Hrvatski, slovenački, makedonski komunisti prihvataju ovakav koncept, bore se za njegovo ostvarenje, s ubeđenjem da se, putem Kominterne, internacionalizuje njihovo nacionalno pitanje — zapravo da se rešava pitanje njihove posebne nacionalne državnosti izvan okvira Jugoslavije. Za sve njih takvi izgledi bili su vrlo primamljivi. Nudilo im se čak mnogo više nego što je jugoslovenski okvir do tada pružao: veliku Sloveniju, sa priključenim oblastima koje su se nalazile pod Italijom i Mađarskom, veliku Makedoniju, sa oblastima koje su se nalazile i u sastavu Bugarske i Grčke, znatno uvećanu Hrvatsku, koja bi se protezala i na oblasti Bosne i Hercegovine i ondašnje Vojvodine.

Svođenje gotovo celokupne aktivnosti komunista na nacionalnu borbu već je u Kominterni obeleženo kao »nacional-boljševizam«. Ta pojava kod komunista osuđivana je u jednoj Nemačkoj, na primer, kao ekonomski razvijenoj zemlji, ali je za Jugoslaviju, kao slabo razvijenu zemlju, kao prva faza određena buržaasko-demokratska revolucija. Sa tim ciljem pokušala se u Makedoniji stvoriti »nacionalno-boljševička« organizacija, u Hrvatskoj, Sloveniji i Crnoj Gori grupe »nacionalnih revolucionara«. Kako to nije uvek uspevalo, odustalo se od stvaranja tih posebnih nacionalnih organizacija i težilo se uspostavljanju saradnje: u Makedoniji sa VMRO, u Hrvatskoj sa Mačekovom HSS i Pavelićevim ustaškim pokretom, u Sloveniji s nekim frakcijama klerikalaca, u Crnoj Gori sa federalistima. Izgovor je komunista uvek bio da se teže iskoristiti nacionalni pokreti za revolucionarne ciljeve, a da će se kasnije ostvariti hegemonije nad njima i preoteti članstvo. U praksi se događalo sasvim suprotno: ti nacionalni pokreti i organizacije upravo su koristili komuniste tako što je njihovo članstvo redovno glasalo na izborima za HSS, njihove vođe su opravdavale ustaški pokret kao izraz težnji hrvatskog naroda za nacionalnim oslobođenjem, komunisti u Makedoniji utapali se u organizacije VMRO.

Druga odlika ovog nacional-komunizma u Jugoslaviji bila je što su se potpuno prihvatali nacionalni projekti i načela građanskog društva. U Hrvatskoj je to načelo historijskog i državnog prava, za Sloveniju rešenja u okviru podunavske federacije, za Kosovo i Metohiju ideologija mladoturskog pokreta i Hasana Prištine o stvaranju velike Albanije itd. Time su se odbacivala nekada sveta i oveštala načela komunista o pravu nacionalnog samoopredeljenja i otcepljenja, koje važi samo za narode. U jugoslovenskom slučaju se tražilo da se to načelo primenjuje otcepljenjem »istorijskih pokrajina«, na teritorijalnom principu.

U Sloveniji su komunisti ostvarivali saradnju sa hrišćanskim socijalistima i sa hrišćanskim kolektivistima. Neke od teza socijalnog katalinizma prihvaćene su od slovenačkih komunista: jedna je da je jugoslovenstvo samo plod ekspanzije srpskog nacionalizma, drugo je shvatanje nacije pre svega kao pokrajinske zajednice, što se u jugoslovenskom slučaju odnosilo na određene nacionalne teritorije; treće je da se rešenje slovenačkog nacionalnog pitanja optimalno ostvaruje izvan Jugoslavije, u okviru podunavske federacije.

U Hrvatskoj su komunisti bili zaokupljeni projektovanjem granica buduće nacionalne države Hrvata. Odlukama o teritorijalnoj reorganizaciji, posebno odlukama o stvaranju KP Hrvatske, teritorija ove projektovane države proširila bi se izvan »istorijskih« granica, obuhvatajući i deo Bosne i Hercegovine i ondašnje Vojvodine. Drugi problem za hrvatske komuniste bio je kako rešiti pitanje nacionalne izmešanosti, imajući u vidu da u Hrvatskoj živi u kompaktnim celinama i znatan broj Srba. Prema nekim izvorima, taj problem je trebalo rešiti ili preseljenjem Srba iz Hrvatske, čime bi se izvršilo nacionalno čišćenje, ili njihovom asimilacijom, pod ideološkim izgovorom da su i Srbi »prečani« nacionalno ugnjeteni i to od svojih sunarodnika Srba iz Srbije.

Već tridesetih godina mnogi dokumenti KPI i Kominterne sadrže i planove kako da se razbije Jugoslavija i ostvari secesija. Komunistima se preporučivalo da se ide postupno: najpre se protiviti služenju vojnog roka Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca, Albanaca, Mađara i Nemaca izvan njihovih »nacionalnih oblasti«; zatim insistirati na »isterivanju okupatora«: jugoslovenske vojske, činovnika, četnika iz Hrvatske, Slovenije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Makedonije i sa Kosova. Neki vođi jugoslovenske partije išli su čak toliko daleko da su predlagali, u slučaju ustanka u Jugoslaviji, i »privremeni strateški sporazum« sa Italijom i Mađarskom o ustupanju nekih jugoslovenskih teritorija, samo da bi se i tako postiglo rušenje, navodne, hegemonije srpske buržoazije.

Kako je bila moguća takva transformacija jedne klasne partije u organizaciju sa pretežno nacionalnim ciljevima i to za jedan duži period delovanja? Odgovor na to pitanje se može naći, pre svega, istraživanjem kadrovske strukture te partije, izgrađene po boljševičkom modelu, sa rukovodstvom profesionalnih revolucionara, koje u užem krugu, bez kontrole članstva, rešava sva bitna pitanja iz partijskog delovanja. Od 1927. godine, kada je sedište Centralnog komiteta premešteno u Zagreb, na partijsko rukovodstvo utiču prevashodno hrvatski komunisti. To su, pre svega, kadrovi iz redova nacionalnih revolucionara, kojim je nacionalna borba prvenstveni cilj. Njih kasnije potiskuju Josip Broz i Edvard Kardelj, koji svoje blistave komunističke karijere započinju u tom nacionalnom talasu, prvi 1927. i 1928., drugi 1932. godine. I na aprilskom plenumu 1936. godine hrvatski komunisti su isticali kako su mnogi od njih izginuli u okršajima sa srpskom policijom (spominjali su se Đuro Đaković i desetak skojevskih rukovodilaca) u službi hrvatskog naroda i svoju predanost »oslobodilačkoj« borbi tom narodu dokazivali i svojim životima. Ne može se uzeti ni 1936. godina kao prekretnica u kojoj se rukovodstvo KPJ konačno izjasnilo da je Jugoslavija neophodna za opštu borbu svih jugoslovenskih naroda protiv spoljne intervencije. Dve godine kasnije, 1938., povodom anšlusa Austrije od strane Nemačke, Centralni komitet KP Hrvatske je odbio da »brani zemlju« dok se ne reši hrvatsko pitanje, a 1939. Kardelj objavljuje svoj poznati spis o slovenačkom nacionalnom pitanju, u kojem utvrđuje da će Slovenija ostati u Jugoslaviji samo dok je to u njenom interesu. Krajem 1940., kada je već uveliko besneo rat u Evropi i Hitler već komadao pojedine države, Peta konferencija KPJ, pod rukovodstvom Josipa Broza, usvojila je teze o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u kojima je, kao neposredni zadatak za komuniste, prihvaćen i stav: »Komunisti odlično stoje na principu prava samoodređenja nacije do otcepljenja, formiranja nezavisnih nacionalnih država, ili priključenja drugim državama.

Oni neće nikad sprečavati otcepljenje jedne nacije ako ona to zahteva».

Moje je mišljenje da se kontinuitet politike komunista iz vremena Kominterne održava u nekim bitnim aspektima i u toku Drugog svetskog rata, s tim što su pravi ciljevi zamagljeni naglašenim jugoslovenstvom i internacionalizmom. Parole o »nacionalno-oslobodilačkoj borbi ugnjeteneih nacija« zamenjene su borbom protiv stranog zavojevača i okupatora, što je naročito našlo na odziv u srpskom narodu koji je, učestvujući masovno u ratu, težio samo svom nacionalnom oslobođenju. Komunisti, međutim, koji su sticajem okolnosti predvodili taj narod, imali su prvenstveni zadatak osvajanje vlasti. Osnovno je za njih bilo da se rat i borbe protiv okupatora iskoriste kao građanski rat koji je trebalo da dovede do oslobođenja navodno »ugnjetenih« jugoslovenskih naroda od srpske hegemonije. Ustanak u Jugoslaviji odvijao se u početku tako što se svaki narod dizao odvojeno od drugog naroda, svaki je stvarao svoje partizanske odrede i štabove, kao i zmetke »narodne« vlasti. Na stvaranje »avnojske« Jugoslavije krenulo se tek kada su bili najpre stvoreni organi nacionalnih država, »antifašistička veća«, u čemu su se već tada mogli nazreti elementi konfederalizma. Isto tako, te nacionalne države stvaraju se u okvirima starih »istorijskih« granica u kojima je srpski narod razdvajan. Rešenje njegovog položaja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini kao »konstitutivnog naroda« pokazaće se kasnije kao privremeno, jer su te države postojale sve više unitarne i centralizovane, sa vladajućim većinskim narodom Hrvata, odnosno Muslimana. Sva povezivanja tih Srba sa Srbima iz Srbije kvalifikovala su se kao »velikosrpske« tendencije.

3.

Ako se za predstavnike srpske građanske klase može reći da su, insistiranjem na unitarnoj Jugoslaviji, stvorili hrvatsko pitanje, onda se i za predstavnike »revolucionarne« radničke klase, kako su onda komunisti označavali, može isto tako reći da su svojom dugogodišnjom borbom za rsacep Jugoslavije otvorili u perspektivi srpsko nacionalno pitanje. Malo je bilo srpskih radnika koji su bez rezerve prihvatali ideolesku aksionu da njihova buržoazija ne samo nacionalno ugnjetava, nego i ekonomski eksplatiše sve druge narode, a da su oni u nekakvom povlašćenom položaju, tj. da uživaju plodove svoje buržoazije, samim tim što su deo »vladajuće« nacije.

Potičući uglavnom iz redova stare socijaldemokratske partije, srpski komunisti su dugo insistirali na klasnom i internacionalističkom stavu. Ali i pored tog tvrdega stava, koji se graničio sa dogmatizmom, i kod njih možemo naći nacionalne porive. Godine 1914. vodi srpskih socijalista traže obnavljanje uvećane Srbije sa Makedonijom, Bosnom i Hercegovinom i Južnom Dalmacijom, a 1924. vodi srpskih komunista se protive dezintegraciji Jugoslavije i traže njenu reorganizaciju na bazi nacionalnih autonomija. U svemu tome može se naći zalaganje za odbranu srpskog nacionalnog interesa. Kad Sima Marković brani opstanak Jugoslavije on ističe nemogućnost otcepljenja i stvaranja nacionalnih država zbog nacionalne izmešanosti, misleći pod tim i na Srbe izvan granica Srbije.

Zbog svega toga srpski kadrovi su potiskivani iz pokreta i njihova uloga bila je drugorazredna i svodila se na pomoćnu snagu za ostvarenje

hrvatske i slovenačke državnosti. Hrvatski i slovenački komunisti imali su i svoje nacionalne komunističke partije, a srpski komunisti to nisu mogli imati jer, kako im je objašnjeno, nisu nacionalno ugnjeteni. Na pitanje zašto je onda uopšte potrebna jedna jugoslovenska partija odgovarano je: upravo zato da bi srpski komunisti u njoj pružili svoju punu pomoć nacionalno-oslobodilačkoj misiji komunista »ugnjetenih nacija«. Hrvatski komunista mogao je biti nacionalno Hrvat, koji se bori za nacionalnu slobodu svoga naroda, dok je srpski komunista mogao biti samo internacionalist, koji se bori ne za prava svog naroda, već drugih. Delujući stalno pod pritiskom hipoteke »velikosrpskog hegemonizma« svoga naroda, kao »vladajućeg«, srpskim komunistima je naturana politička svest u pravcu anacionalnosti prema interesu svoga naroda.

Optuživani i gonjeni kao protivnici »boljševizacije«, zagovornici socijaldemokratije i »desničari«, dosta srpskih komunista našlo se, sredinom tridesetih godina, izvan KPJ, bilo da su bili isključeni, ili kao disidenti. Ta partija postaje ponovo privlačna za Srbe tek uoči Drugog svetskog rata, kada prihvata borbu protiv fašizma i odrbanu Jugoslavije kao državne zajednice. Ali ni tada, ni kasnije srpski komunisti neće u toj partiji imati kreativnu ulogu sa gledišta teorijskog osmišljavanja i vođenja rata.

Insistiranje komunista na građanskom ratu i revolucionarnom raspletu u budućnosti usmeravano je u prvom redu protiv četnika, kao snaga »bivšeg režima«, »velikosrpskog centra« i on se vodio uglavnom između Srba partizana i Srba četnika. Danas se negativne kvalifikacije četnika, zasnovane na klasnom stanovištu, ne mogu održati. Jer, i oni su se borili samo za odrbanu građanskog poretku, za održavanje privatne svojine i zbog toga bili prirodno upućeni na borbu protiv komunista, koji su nameravali sve to da sruše. S druge strane, parola »bratstva i jedinstva« nastala je u toku rata, u prvom redu da bi se u budućnosti sprečila osveta Srba nad Hrvatima zbog genocida koji su ustaše počinili nad Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

SLAVOLJUB CVETKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SVETSKA REVOLUCIJA I JUGOSLOVENSKI KOMUNISTI

Originalan naučni rad

UDC 329.15(497.1)(091):321.74

Bez sagledavanja karaktera Oktobarske revolucije, koja je pretenovala da bude svetska revolucija, ne mogu se razumeti ni zbivanja na jugoslovenskom istorijskom prostoru, a prema tome ni istorija jugoslovenske države početkom XX veka. Revolucionarni događaji u Rusiji 1917. godine bili su samo početak procesa koji se dugo u svetu doživljavao kao vreme borbe za novi društveni poredak i uspostavljanje ekonomski nezavisnih i ravnopravnih odnosa među ljudima. Teorijske prepostavke

ovih događaja razradio je V. I. Lenjin u želji da se ubrza proces revolucionarnog preobražaja u Rusiji, mada je to bilo daleko od osnovnih Marksovih prepostavki za revoluciju.

Lenjin je pošao od ideje da je revolucija moguća ne samo u razvijenim kapitalističkim zemljama nego i u nedovoljno razvijenim — pa čak i u kapitalističkom razvitku zaostalim zemljama, ako su ekonomske, socijalne, političke i druge suprotnosti u njima bile zaoštrene. U zavisnosti od društveno-istorijskih uslova, za uspešno izvođenje socijalističke revolucije, po Lenjinu, bio je neophodan i novi tip organizacije radničke klase — avanguardna partija revolucionarnog proletarijata, što su prihvatili i jugoslovenski komunisti osnivanjem KPJ.

Za revoluciju, konstatovao je Lenjin u raspravi »Dečja bolest 'levičarstvo' u komunizmu«, trebalo je postići da većina radnika potpuno shvati potrebu prevrata i da je spremna radi toga ići i u smrt; i drugo, da vladajuće klase proživljavaju križu vladavine koja uvlači u politiku čak i najzaostalije slojeve stanovništva. Bilo je to vladajuće mišljenje i u redovima KPJ, koje je stvaralo permanentnu političku i socijalnu napetost u Kraljevini Jugoslaviji.

Zanimljivo je da se u Manifestu Komunističke internationale iz aprila 1919. godine konstatiše sledeće: »Svetska revolucija rešiće problem svih naroda, jer će proizvodne snage svih zemalja oslobođiti stege nacionalnih država, ujedinivši narode u najtešnjoj ekonomskoj saradnji na bazi opštег privrednog plana (istakao S. C.) i dati mogućnost i najslabijem i najmalobrojnijem narodu da slobodno i nezavisno upravlja poslovima svoje nacionalne kulture bez ikakve štete za ujedinjenu i centralizovanu evropsku i svetsku privredu«.

Ako bi umesto »opšteg privrednog plana« u citiranom Manifestu stavili »tržišne privrede«, zaključak se ne bi razlikovao od danas aktuelnih zahteva tvoraca tzv. »novog svetskog poretka« i Evropske ekonomske zajednice. Iako su istorijski uslovi sasvim različiti, može se zaključiti da su ideje Manifesta iz 1919. i tzv. »novog ekonomskog poretka« danas o projekciji nastupajućeg ekonomskog sistema u svetu identične. Analiza pokazuje da se razlikuju u vremenu pojavljivanja, oblicima organizovanja i načinu sprovođenja ciljeva. Zahtevi komunističkog pokreta početkom XX veka budili su nadu u stvaranje ekonomski razvijenog, privredno jedinstvenog i demokratski ustrojenog socijalističkog pokreta u svetu. Državna organizacija »buduće domovine svetskog proletarijata« biće »međunarodna sovjetska republika«, konstatovano je na završnoj sednici Prvog kongresa Treće internacionale, marta 1919. godine.

Ove ideje o svetskoj revoluciji naročito su proširili na jugoslovenskim teritorijama Austro-Ugarske povratnici iz Rusije. Oni su svojom rečju i akcijama od 1917. godine snažno delovali na jačanje raspoloženja i shvatanja o potrebi formiranja demokratske vlasti naroda, ali u danima raspada Austro-Ugarske nisu mogli da zamene revolucionaru proletersku partiju i povedu borbu za ostvarivanje širokog političkog uticaja u narodu.

Revolucionarne ideje proširile su se i među jugoslovenskim studenima koji su se školovali u Francuskoj. U vreme primirja oni su u Parizu 18. novembra 1918. godine održali sastanak na kome su odlučili da se stvari organizacija jugoslovenske socijalističke omladine u Francuskoj i ostalim zemljama, u kojima su se daci iz Jugoslavije nalazili na školovanju. Sa tog sastanka upućen je Apel iz koga se vidi da su jugoslovenski stu-

denti, socijalisti u Francuskoj, 1918. godine prihvatili komunistička opredeljenja i da su bili za stvaranje jedinstvene jugoslovenske države na socijalističkim principima.

Od navedenih pogleda istorijski su značajniji, za budući uticaj komunista na državno-političko ustrojstvo Jugoslavije, pogledi na državu koje su zastupali jugoslovenski učesnici Oktobarske revolucije.

Jugoslovensku grupu Ruske komunističke partije (boljševika) pri Federaciji inostranih grupa RKP(b) organizovalo je rukovodstvo ruskih boljševika 16. maja 1918. godine. Naime, kada je došlo do raspada Austro-Ugarske monarhije u Rusiji nisu postojale tačne predstave o karakteru ovih zbivanja. Smatralo se da je nastala revolucionarna situacija koja nije iskorišćena zato što su rukovodstva socijaldemokratskih partija izdala interesu radničke klase i prešla na stranu nacionalnih buržoazija. Predloženo je zato da se u zemljama Austro-Ugarske hitno stvore komunističke partije, izvrše pripreme i pristupi izvođenju socijalističkih revolucija u kojima će novostvorene komunističke partije odigrati ulogu nosilaca plama svetske proleterske revolucije. Kada je ocenjeno da u zemljama Austro-Ugarske nema dovoljno svesnih revolucionarnih kadrova, pristupilo se stvaranju revolucionarnih jezgara od internacionalnih učesnika revolucija u Rusiji, koji su već prošli praktičnu i teorijsku revolucionaru školu. Tako se od novembra 1918. godine u Rusiji ubrzano osnivaju pojedine nacionalne komunističke partije, usvajaju programski dokumenti, određuju zadaci, biraju rukovodstva i partijsko članstvo upućuju u otadžbinu. U Moskvi je 4. novembra 1918. godine ordžana i konferencija komunista s teritorije ugarskog dela Austro-Ugarske monarhije. U njenom radu uzelo je učešće i trinaest članova Jugoslovenske grupe RKP(b). Odluka konferencije bila je da se komunističke grupe s teritorije bivše Ugarske sjedine, organizuju i stave u službu svetske revolucije.

U duhu zaključaka konferencije sutradan, 5. novembra 1918. godine, jugoslovenski komunisti održali su sastanak na kome je osnovana Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca kojoj je bilo naloženo da dasnuje svoj rad u duhu programa i statuta RKP(b). Opcija ove komunističke organizacije bila je revolucionarno rešenje pitanja jugoslovenskih naroda u okvirima teritorije bivše Austro-Ugarske monarhije, odnosno Države Slovenaca, Hrvata i Srba stvorene u Zagrebu 29. oktobra 1918. godine.

Po dolasku u zemlju većina ovih organizovanih komunista našla se u novoj političkoj situaciji, jer su umesto rasula Austro-Ugarske i države Slovenaca, Hrvata i Srba zatekli novostvoreno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. U novim okolnostima komunisti iz Rusije okupljali su istomišljenike i stvarali mrežu ilegalnih organizacija, a 9. marta 1919. godine konačno su se reorganizovali u novu komunističku organizaciju poznatu pod imenom Revolucionarni savez Pelagić. Osnovni cilj organizacije bio je da propagira političke ideje Oktobarske revolucije i okuplja pristalice revolucionarne borbe dok se ne osnuje komunistička partija u novoj državi.

Od komunista u Kraljevini SHS, najveći idejni uticaj na shvatanje komunista o državnom uređenju imao je Filip Filipović. Za vreme Prvog svetskog rata pripadao je boljševičkom centru u Beču gde se nalazio u internaciji. Pošto je imao značajnu ulogu u revolucionarnim događajima u Beču 1918. godine i formiranju Komunističke partije Nemačke i Austrije, Filip Filipović je preko Budimpešte i Zagreba stigao 3. novembra 1918.

godine u Beograd. Pogledi Filipa Filipovića, koji je bio u centru zbivanja u Austrougarskoj monarhiji, bitno su se razlikovali od stavova povratnika iz Rusije kako u pogledu ujedinjenja jugoslovenskih naroda tako i u pogledu organizovanja komunističkog pokreta. Filip Filipović je pomogao da se u redovima komunista realnije sagledaju političke prilike i društveni odnosi u Kraljevini SHS i prione na stvaranje jedinstvene proleterske — radničke partije.

U vreme proglašenja Kraljevine SHS jugoslovenske komunističke grupe i pojedinci na stvaranje jedinstvene jugoslovenske države gledali su kao na završni istorijski čin, pa su u granicama te države nastojali da ujedine jugoslovenski proletarijat i pripreme ga za svetsku proletersku revoluciju koju su očekivali.

Na kongresu u Beogradu, aprila 1919. godine, učesnici su bili saglasni u osudi socijalpatriota i ministerijalista, kao i u opredeljenju za stvaranje jedinstvene partije i njenom priključenju Komunističkoj internacionali, ali su zadržali znatne razlike u odnosu na program i taktiku borbe nove partije koja će tek na kongresu u Vukovaru 1920. godine dobiti ime Komunistička partija Jugoslavije.

Idejnu osnovu za novu političku orijentaciju komunističkog pokreta 1920. godine predstavljala je pomenuta rasprava V. I. Lenjina »Dečja bolest 'levičarstvo' u komunizmu« u kojoj su bila naznačena osnovna pitanja proleterske revolucije. Pogledi V. I. Lenjina sadržani su i na osnovama odluka Drugog kongresa Komunističke internationale održanog u Moskvi od 19. juna do 7. avgusta 1920. Osnovna poruka kongresa bila je »dublje u mase« i obavezivala je sve komunističke partije da ubrzaju revoluciju vođeci računa da je bez solidne pripreme i prerano ne izazovu.

Opadanju borbenog raspoloženja radničke klase u Kraljevini SHS u godinama od 1921. do 1923. doprinela je oseka revolucionarnog talasa, do čega je došlo u periodu stabilizacije kapitalizma i političkog sistema stvorenog u Evropi posle Prvog svetskog rata na temeljima Pariske mirovne konferencije.

Istorijski uslovi i okolnosti na Balkanu zbog nacionalne strukture, stepena ekonomske razvijenosti i socijalnih odnosa zahtevali su od komunističkih partija u to vreme da se u okvirima balkanskih država odrede kako prema nacionalnim problemima i pokretima, tako i prema seljaštvu i njegovim snažnim političkim organizacijama. Politika jedinstvenog fronta proletarijata računala je u to vreme na saradnju, pa i zajedništvo, s nacionalno-revolucionarnim i zemljoradničkim pokretima u borbi protiv reakcije. Konferencija Balkanske komunističke federacije u Berlinu decembra 1923. godine proširila je platformu Kominterne o jedinstvenom frontu radnika i seljaka i povezivanju komunističkih partija s nacionalnim pokretima ugnjetenih naroda.

Pod uticajem Staljnovog shvatanja da je nacionalno pitanje u suštini seljačko pitanje, rukovodstvo Balkanske komunističke federacije i Kominterne nije blagovremeno izvlačilo poruke iz neuspeha prilikom pokušaja saradnje sa seljačkim pokretima na Balkanu. Revolucionarna situacija sredinom 20-tih godina do te mere je počela da se preuveličava da će raskorak između rezolucija komunista i stvarnog stanja u Kraljevini SHS otežati borbu za sprovođenje revolucionarnog programa komunista.

Za stav jugoslovenskih komunista prema državnom uređenju značajno je da je V kongres Kominterne, održan od 17. juna do 8. jula 1924. godine,

doneo posebnu Rezoluciju o nacionalnom pitanju u Srednjoj Evropi i na Balkanu. Rezolucija je obavezivala jugoslovenske komuniste da pomognu masovni pokret protiv nacionalnog ugnjetavanja, a za samoopredeljenje, pa je opšta parola o pravu nacija na samoopredeljenje u Kraljevini SHS trebalo da bude realizovana kao izdvajanje Hrvatske, Slovenije i Makedonije i obrazovanje od njih nezvisnih republika, koje će ući u federaciju balkanskih socijalističkih država.

Jugoslovenski komunisti prilagodili su poglede i stavovima Šestog kongresa Kominterne, održanog 1928. godine, koji je formulisao osnovne zadatke komunističkih partija. Program je pozivao komunističke partije na borbu protiv opasnosti od imperijalističkog rata i reafirmisao je parolu o potrebi pretvaranja imperijalističkog rata u građanski rat. Uz to, program je obavezivao sve sekcije Kominterne da se dosledno bore za zaštitu SSSR-a i nacionalnooslobodilačkih revolucija. Razradom načina borbe i mogućih oblika rata i revolucije, program Kominterne doprineo je da se u svesti komunista i politici partije šablonizira shvatanje o dvema fazama socijalističke revolucije, najpre buržoaske, pa socijalističke, što će za duži period opterećivati mnoge komuniste i bitno uticati na pokretanje revolucionarnih akcija.

Polazeći od stavova Kominterne i pogrešne procene društveno-političkih prilika u zemlji, IV kongres KPJ ocenio je, oktobra 1928. godine, da u zemlji postoje uslovi za revolucionarnu akciju, odnosno da se Kraljevina SHS potresena društvenom i političkom krizom nalazi pred prvom, buržoasko-demokratskom fazom revolucije. Ostajući pri stavu V kongresa Kominterne usvojenom još 1924. godine o pravu naroda na samoopredeljenje do otcepljenja, Kongres jugoslovenskih komunista u prvi plan je istakao kurs na razbijanju državne celine i izdvajanje iz Kraljevine SHS samostalnih nacionalnih država. U interesu ubrzanja revolucije i sprečavanja međudržavnih sukoba, jugoslovenski komunisti zahtevali su promenu državno-političkog uređenja na Balkanu u smislu borbe za stvaranje nezavisne Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore u sklopu Balkanske socijalističke federacije. U isto vreme, Kominterna je od komunista na Balkanu zahtevala da se bore za nacionalno oslobođenje ugnjetenih Albanaca, autonomiju Trakije, Dobrudže i rešavanje nacionalnih problema u Transilvaniji i Grčkoj. To je značilo zahtev za promenu državnih celina ne samo Kraljevine SHS, već i Albanije, Austrije, Bugarske, Grčke, Rumunije i Turške. Zahtev za promenu statusa balkanskih država postavljen je u interesu ubrzanja svetske revolucije i odbrane SSSR-a, a izražavao je želju za rušenjem kapitalističkog sistema od Koruške do Soluna. Time se može tumačiti i poziv KPJ na opšti ustanak januara 1929. godine protiv režima u Kraljevini SHS, koji nije uspeo, jer su u otvorenu borbu protiv diktature stupili jedino komunisti.

Suprotstavljanje građanskih političkih snaga i širenje otpora diktaturi početkom tridesetih godina doprinelo je da u svesti jugoslovenskih komunista jača saznanje da su za uspeh revolucionarne borbe, pored hrabrosti i spremnosti na žrtve, potrebni revolucionarna situacija i sposobnost da se u borbu pokrenu što širi slojevi naroda.

Izvukavši pouke iz neuspeha, delegati IV zemaljske konferencije KPJ, održane 24. do 25. decembra 1934, postavili su zadatku komunistima da rade na stvaranju antifašističkog fronta i ukazali na neophodnost da KPJ bude organizator i predvodnik akcija radničke klase, seljaštva i nacio-

nalno ugnjetenih. U isto vreme, ukazano je da se oslobođenje naroda ne može očekivati od oslonca na fašističke države — za šta su se zalažali nacionalno-separatistički pokreti u zemlji. Istaknuto je da ugnjetene nacije mogu ostvariti nacionalna prava jedino u revolucionarnoj borbi pod rukovodstvom radničke klase. Za jugoslovenske komuniste ti stavovi značili su odustajanje od parola o svetskoj revoluciji i borbi za razbijanje jugoslovenske države.

Osnovni stavovi i nova politička platforma KPJ izneti su u referatu Blagoja Parovića »O frontu narodne slobode«, na Plenumu CK KPJ u Splitu 9. i 10. jula 1935. godine. Iisticao se da pojam narod ne treba suprotstavljati pojmu radnička klasa, jer se protiv vladajućeg režima izjašnjavao ceo narod, srpski, hrvatski, slovenački, kao i pripadnici nacionalnih manjina. Parović, je tvrdio da će revolucija u Jugoslaviji biti narodna revolucija. Zato je istaknuto da pravo na samoopredeljenje naroda ne mora bezuslovno da znači i otcepljenje. Prvi put je na ovom plenumu KPJ jasno istakla mogućnost rešavanja nacionalnog pitanja u sklopu jugoslovenske državne zajednice.

Korak dalje u orientaciji KPJ predstavljalo je savetovanje u Izvršnom komitetu Kominterne, avgusta 1936. godine. Na njemu je kritički očenjen rad jugoslovenskog rukovodstva i upozorenje na potrebu borbe protiv rata i rastuće fašističke opasnosti. Insistiralo se na okupljanju svih demokratskih snaga Jugoslavije u jedinstveni narodni front.

Na osnovu istorijske situacije i iskustava iz Španskog građanskog rata, formulisani su bili stavovi jugoslovenskih komunista za unutrašnje državno uređenje Jugoslavije. Proglas CK KPJ iz januara 1937. godine zalažao se za demokratsku federaciju jugoslovenskih naroda, odnosno za slobodu, demokratiju, slobodan sporazum ravnopravnih naroda i rešavanje hrvatskog pitanja i ostalih problema u Jugoslaviji. Naglašavalo se da su komunisti protiv komadanja i cepanja Jugoslavije i protiv izmena njenih državnih granica, zato što bi to koristilo fašističkim državama, podstrelkačima rata.

Odbacivši ideju svetske revolucije, jugoslovenski komunisti se nisu odrekli demokratskog načela samoopredeljenja naroda sa pravom na otcepljenje, ali kako se narodi Jugoslavije tada nisu izjašnjavali za otcepljenje, već za ravnopravnost, komunisti su predlagali slobodan sporazum slobodnih nacija države Jugoslavije. »Polazeći od toga cilja — kaže se u proglasu iz januara 1937 — komunisti ističu parolu demokratske i federalne Jugoslavije. Detalje federalnog uređenja (koliko federalnih jedinica, njihov teritorij, pravo autonomije pojedinim narodima, manjinama i historijsko-političkim jedinicama, uzajamnim odnosom između sastavnih delova države) treba rešiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini.«

Vodeći računa o specifičnostima prirodno-istorijskih uslova i obavezi svake partije da samostalno odlučuje o putevima borbe za društveni preobražaj, jugoslovenski komunisti su koncipirali svoju viziju proleterske revolucije. Polazilo se od zaključaka Pete zemaljske konferencije KPI 1940. godine, da KPI i radnička klasa mogu ispuniti ulogu hegemonu u društvu samo ako se zalažu za rešavanje svih progresivnih zadataka svoje epohe. Na taj način uspeh komunista zavisio je i od činjenica u kojoj su meri interesi pokreta izražavali i interesu svih drugih klasa jugoslovenskog društva i, posebno, od međunarodne situacije u svetu koja bi pogodovala ko-

munističkoj akciji u zemlji. U vreme početka Drugog svetskog rata koncepције jugoslovenskih komunista odudarale su od ocena Kominterne o karakteru Drugog svetskog rata, kao imperijalističkog sukoba velikih sila, i isticale su da je fašizam osnovna snaga i najveća opasnost po proletarijat i pozitivne tekovine ljudskog društva. Zato se i predviđalo da će se predočećom narodnooslobodilačkom borbom protiv fašizma u Jugoslaviji rešavati i nacionalna, socijalna i društvena pitanja, što će ovoj borbi dati karakter narodne revolucije.

TOMA MILENKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

O NACIONALIZMU I SEPARATIZMU U RADNIČKOJ KLASI JUGOSLAVIJE 1918—1929.

Orginalan naučni rad

UDC 327.32(497.1)(091):323.1

U nas je do skoro nezvanični, »naučni« stav bio da je buržoazija nosilac nacionalizma i separatizma, a da radnička klasa ne podleže tim porocima, samo se oni ponekad kao zaraza prenesu sa buržoazije na neke njene manje delove i pojedince. Ta oštra podela i demonizovanje jedne a idealizovanje druge strane, nema realnog pokrića u našoj nedavnoj prošlosti. Ograničeni vremenom i prostorom, zadržaćemo se samo na nekoliko primera koji potvrđuju iznesenu tezu, uz napomenu da je nemoguće precizno ustanoviti koliki broj radnika sledi nacionaliste i separatiste u svojim redovima i da se nećemo baviti sa KPJ.

Prve prime se nacionalizma i separatizma uočavaju se među funkcijonjerima radničkih organizacija Slovenije i Hrvatske već krajem 1918. i prvih meseci 1919. godine, kada su započeti razgovori o partijskom i sindikalnom ujedinjenju radničke klase Jugoslavije. Ti prvi pojavnii oblici nacionalizma i separatizma ostali su nedovoljno zapaženi i markirani od savremenika, na jednoj strani, zbog toga što su njihovi nosioci izbegavali da ih jasnije ispolje, pošto su tada imali negativni predznak, a na drugoj strani, pristalice ujedinjenja nisu na njima insistirale da time ne bi ugrozile ujedinjenje. O njima se kasnije govorilo uopšteno kao o opštepoznatim pojavama. U ostalim delovima zemlje, u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji i Srbiji, uočljivijeg nacionalizma i separatizma u radničkim redovima tada nije bilo. Poseban slučaj predstavlja Vojvodina, zbog držanja jednog dela radništva nemačke i mađarske nacionalnosti.

Akcija za ujedinjenje svih vidova organizacija jugoslovenske radničke klase otpočela je tako reći odmah po stvaranju Kraljevine SHS, a predvodili su je srpski i bosanski socijalisti. Vodi radničkih organizacija iz Slovenije nisu čestito ni učestvovali u svemu tome. Po njihovom mišljenju, »ekonomski, socijalni i kulturne razlike između pojedinih pokrajina (Jugoslavije), gotovo su veće nego što su bile razlike između

radništva pojedinih naroda stare Austrije. Te razlike treba najpre smišljennim radom i međusobnim kontaktima izravnati« pa tek onda pristupiti ujedinjenju. Zbog toga su smatrali da je insistiranje na održavanju kongresa ujedinjenja jugoslovenske radničke klase »preuranjeno i potpuno nepripremljeno«. Jedino na šta su pristajali bilo je da se »privremeno formira« zajednička komisija koja će sindikate iz Jugoslavije reprezentovati u inostranstvu, dok bi u zemlji »bila izvesna pokretačka snaga za (...) organizacioni rad«. Pojedini pokrajinski sindikalni (strukovni) savezi bi se »moralili međusobno moralno, a po potrebi i materijalno pomagati«.¹

Ne može se sporiti da su između jugoslovenskih pokrajina postojale brojne i krupne razlike, ali to nisu bili argumenti protiv organizacionog ujedinjenja radničke klase. Kasniji istorijski razvitet je pokazao (a to se moglo i očekivati) da te razlike nisu otklonjene ni kroz 70 godina. Znači li to da je radnička klasa u čitavom tom periodu trebalo da ostane podejljena po pokrajinama? Ovo pitanje će i kasnije moći da se ponovi mnogo puta. Reč je o tome da su radnički lideri Slovenije želeli da ograde proletariat svoje pokrajine i izoluju ga od ostalih delova Jugoslavije, pa i od onih sa kojima su do juče bili u Austro-Ugarskoj Monarhiji (Hrvatska i Slavonija, Dalmacija, Vojvodina). Širi proleterski redovi Slovenije nisu prvih meseci 1919. pružali aktivniji otpor takvoj politici.

Sličan odnos prema ujedinjenju jugoslovenske radničke klase imao je deo socijaldemokratskih funkcionera Hrvatske i Slavonije. I oni su protiv ujedinjenja navodili iste razloge kao njihovi drugovi iz Slovenije, dodajući im »praktične organizacione i financijske probleme, razlike zakonskog uređenja«, pa čak i različitu sindikalnu administraciju, visinu članarine, psihološke teškoće i sl. Umesto brzog rada na ujedinjenju, težili su da taj proces što više odlože, dok se ne usvoji opštejugoslovenski ustav i izjednači zakonodavstvo.² Što se ustava tiče, on je donet sredinom 1921, prva Jugoslavija je i propala, a pokrajinsko zakonodavstvo u njoj još nije bilo u svemu izjednačeno.

Iako su se i slovenački i hrvatski vođi socijaldemokrata služili gotovo istim argumentima protiv ujedinjenja, pobude im nisu bile sasvim iste. U oba slučaja reč je o desnim socijaldemokratima, pristalicama klasne saradnje i ministerijalizma (učešće socijalista u građanskim vladama), koji su se protivili ujedinjenju sa radničkim organizacijama iz drugih delova zemlje, jer su one zastupale suprotnu — antiministerijalističku politiku, a izjašnjavale se za nepomirljivu klasnu borbu. U organizacionoj zajednici s njima ministerijalisti bi postali manjina i po principima demokratije morali bi da se povinuju volji većine i napuste politiku klasne saradnje, što oni nikako nisu hteli. Kod hrvatskih desnih socijalista ti razlozi su bili jedini koji su ih zadрžavali od ujedinjenja sa klasnim drugovima iz ostalih delova zemlje. U Sloveniji tim razlozima treba dodati izvesne prime se nacionalizma i daleko više težnje za separiranjem i izolovanjem ne samo od ostalih delova Jugoslavije, nego i od susednih zemalja.

Na beogradskom Kongresu ujedinjenja 20—23. aprila 1919. izvršen je prvi rascep u jugoslovenskim radničkim redovima, kada su od većine pokreta otpale pristalice klasne saradnje i ministerijalizma, koji nisu ni

¹ Dokumenti Centralnog radničkog sindikalnog veća Jugoslavije (CRSVJ) 1919—1921 (priredio T. Milenković), Beograd 1983, 53—54.

² Isto, 38.

došli na Kongres. Pošto ih je članstvo masovno napuštalo, da bi zaustavili taj, po sebe nepovoljan proces, krajem maja 1919. ponudili su svojim suparnicima pregovore o ujedinjenju. Iako do pravih razgovora nije ni došlo, ipak navodimo osnovicu koju su predložili za pregovore, jer ona ubedljivo govori o njihovom organizacionom i političkom separatizmu. Ona glasi:

»1. Zaključci Beogradskog kongresa od 20—23. aprila o. g. suspenduju se, a (pokrajinske — T. M.) partije zadržavaju stara imena i programe; 2. U svrhu vodenja jedinstvene politike socijalističkog pokreta u Jugoslaviji osniva se centralno partijsko vođstvo, u koje će svaka partija izaslati bilo jednak broj članova, bilo po ključu koji će se sporazumno ustanoviti; 3. Članove centralnog partijskog vođstva izašilju glavni odbori (postojećih — T. M.) partija; 4. Sprovođenje zaključaka centralnog partijskog vođstva spada u dužnost glavnih odbora pojedinih partija; 5. Do izgradnje stalnog programa imaju se sve akcije važnijeg značaja sporazumno voditi; 6. Centralno partijsko vođstvo imade saobrazno potrebi pokreta i novom (državnom — T. M.) ustavu izraditi novi statut i program partije, te sazvati konstituirajući kongres Jugoslovenske socijaldemokratske partije i 7. Sve dosadanje (pokrajinske — T. M.) partijske organizacije ostaju na snazi, kao i na poslednjim partijskim pokrajinskim kongresima izabrani (njihovi) glavni odbori.³

Dakle, desni socijalisti su pokušavali da armiraju svoje pozicije u Sloveniji i Hrvatskoj i učine ih nepromenljivim. »Ujedinjenje« koje su oni predlagali bilo bi stvarno labava konferedacija postojećih partija, u kojoj bi dotadašnje stranke zadržale punu samostalnost, a od dogovorenene zajedničke politike njihova vođstva bi sprovodila samo ono što im odgovara. U krajnjoj liniji to stvarno ne bi bilo nikakvo ujedinjenje, već njegov privid.

Radnička klasa Hrvatske i Slavonije izvršila je »kritiku« tvrde ministerijalističke politike svog vođstva na taj način što je masovno napustila desno-socijalističke partijske i sindikalne organizacije i prišla komunistima, tako da su se ministerijalisti krajem 1919. i početkom 1920. nalazili pred iščežnućem. Vitomir Korać, najizrazitiji predstavnik ministerijalizma u jugoslovenskom radničkom pokretu, pokušao je da parira komunistima, tako što će ujediniti sve istomišljenike u zemlji, računajući pre svega na Slovence. Međutim, u tome nije uspeo, zahvaljujući najviše slovenačkom separatizmu.

Ozlojeđen vrludanjem Slovenaca, Korać je nekoliko godina kasnije napisao: »Dok se odlučna borba između boljevizma i socijalne demokratije vodila u Hrvatskoj i Slavoniji, dotle je Slovenija živjela u zavetrini, čekajući da pride pobjeditelju bez otpora i bez borbe, tek čuvajući svoju cjelinu. I socijalistička 'dežela' je u svakom pogledu uvijek tako postupala, kopirajući u svojoj politici svoju buržoaziju. Ona je u Jugoslaviji u tom pogledu i u socijalističkom pokretu vazda bila 'corpus separatum'. Skroz i skroz konzervativan, (...) školovan dugo godina u krajnje oportunističkom duhu austrijske socijalne demokracije, a vođen jednom neskrupuloznom i utilitarističkom sindikalnom, zadružnom, a kasnije komorskom i krankenkeslerskom birokracijom — radnički pokret u Sloveniji nije se zanašao ni velikim frazama ni velikim linijama jugoslovenskoga radničkoga pokreta, već se zabavljao isključivo svojim poslom na 'deželi'. ... Kod kuće (su) pametno čuvali svoje organizaciono jedinstvo i zajedničko nastupanje.

³ »Sloboda« (Novi Sad), br. 129, 22. VI 1919.

S nama su desničarima išli u vlade u teškim posleratnim danima, da nas bezobzirno prepuste sudbini u borbama s boljševicima i da sutradan iz naše zajednice (...) naprave zaokret za 180 stepeni i obrnu se svi zajedno u boljševičkom taboru, pa čak i bivši narodni poslanici, dakle baš oni, koji su bili nosioci socijalističkog ministerijalizma. ... Da odmah poslije sloma komunista svečano ih se odreknu, pa da za kratko vrijeme priđu opet svojoj taktici 'splendid isolation', do prve zgodе.⁴ Dakle, Korać je argumentovano optuživao slovenačke socijaliste za izolacionizam, samodovoljnost i separatizam, iza čega je stajala i izvesna doza nacionalizma.

U vreme kada je u jugoslovenskom radničkom pokretu vršen prvi organizacioni rascep nadesno, počele su da se stvaraju i produbljuju razlike u većini pokreta, tj. počelo je diferenciranje na komuniste i centru maše.⁵ Tim procesom će tokom vremena najviše biti zahvaćeni Srbija, Bosna i Hercegovina i Hrvatska i Slavonija, s tim što će centrumaštvo u prve dve pokrajine imati isključivo ideološko-politički karakter, a u Hrvatskoj će dobiti nacionalističko-separatistički prizvuk.

Novo podvajanje u radničkim redovima relativno dugo je skrivano od javnosti. Na Kongresu ujedinjenja ono je došlo do izražaja najviše u težnji zagrebačkih centrumaša da pokret svoje pokrajine što više ograde od istočnih delova zemlje i zadrže ga pod svojom punom kontrolom. Tom prilikom je postignut kompromis formiranjem pokrajinskih partijskih i sindikalnih odbora. Prema odluci Kongresa, ujedinjenje pokrajinskih sindikalnih saveza na centralističkoj osnovi trebalo je da se izvrši u roku od tri meseca. Međutim, došao je i kraj 1920, a taj proces nije u potpunosti završen, zbog otpora zagrebačkih centrumaša sindikalnih funkcionera. Borba se vodila oko forme organizacije i sedišta centrala ujedinjenih sindikalnih saveza. Predstavnici pokrajinskih sindikalnih organizacija Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Srbije (sa Makedonijom) i Vojvodine (dakle, većina) izjašnjavali su se uglavnom za centralistički oblik organizacije, jer su ga smatrali najpogodnijom formom organizovanja u dатој situaciji, i za Beograd kao njihovo sedište. Predstavnici Hrvatske i Slovenije (kada su učestvovali u pregovorima) tražili su federalizaciju sindikata, da bi na taj način sigurnije očuvali svoje posebnosti. Kada bi ostali u manjini, zahtevali su da sedišta centrala budu u Zagrebu ili u Ljubljani, da bi ih mogli kontrolisati. Pošto su i tu često ostajali u izrazitoj manjini odbijali su da sproveđu odluke o ujedinjenju donete većinom glasova delegata iz ostalih jugoslovenskih pokrajina. Zbog toga su navedenim zahtevima dodali još jedan novi: zatražili su da se odbaci paritetan način zastupanja na sindikalnim kongresima i uvede proporcionalni, tj. da svaka pokrajina raspolaže sa onoliko glasova koliko ima sindikalno organizovanih članova, jer su računali da će na taj način raspolažati većinom i moći da sprovode svoju volju. Izšlo im se u susret u potpunosti i krajem juna 1920. precizno su utvrđeni svi modaliteti sindikalnog ujedinjenja.⁶ Međutim, opet nije išlo.

⁴ Vltomir Korać, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 2, Zagreb 1930, 164—165.

⁵ Centrumaši (od reči centar) stajali su politički između desnih socijalista (ministerijalista) i komunista. U ovo vreme nisu odbacivali socijalističku revoluciju kao sredstvo za osvajanje vlasti od strane proletarijata, ali su je odlagali za neko daleko vreme — dokle ne »sazre uslovi.«

⁶ Dokumenti centralnih organa zemaljskih sindikalnih saveza Jugoslavije (1919—1921) Beograd 1987, 7—9.

Na Kongresu saobraćajnih i transportnih radnika Jugoslavije, krajem septembra 1919. u Zagrebu, ujedinili su se saobraćajni radnici na centralističkoj osnovi, sa sedištem centrale u Zagrebu. Slovenci su odbili takvo ujedinjenje, već su se (posle silnog rvanja) priključili ujedinjenom Savezu na federalnoj osnovi.⁷ Dakle, oni nisu imali poverenje ni u svoje drugove iz Hrvatske već su pošto-poto želeli da sačuvaju samostalnost ili makar autonomnost.

Na Kongresu ujedinjenja metalaca krajem 1919. u Slavonskom Brodu delegati iz Slovenije i Hrvatske su izrazili bojazan od »pogibelji« centralizacije i »prevlasti Beograda« u pokretu, pa čak i od toga da će biti eksploratišani od svojih drugova iz Srbije. Kompromis je postignut na taj način što su se Slovenci priključili Savezu na federalističkoj osnovi. Posle toga su delegati iz Slovenije i Hrvatske zatražili da sedište ujedinjenog Saveza bude u Ljubljana, tj. tražili su nešto nelogično i absurdno, da labavo pridruženi član vodi ceo pokret. Zahtev je odbijen, posle čega su predstavnici metalaca Slovenije i Hrvatske odbili da se ujedine.⁸ Slično se desilo na još nekoliko strukovnih kongresa ujedinjenja.

I dok su sindikalni funkcioneri Slovenije i Hrvatske zazirali od »pogibelji centralizacije« i »prevlasti Beograda«, sumnjičeći svoje drugove iz Srbije za hegemonizam i eksploratorske namere, dotle su izbegavali da centralnom sindikalnom vođstvu uplaćuju određene kvote sindikalne članarine, eliminijući tako i teoretsku mogućnost eksploracije. Na drugoj strani, nije im smetalo što sindikati Srbije sami finansiraju sve potrebe zajedničkog pokreta, pa i onog u Hrvatskoj.⁹

Na Vukovarskom kongresu (20—24. juna 1920) centrumaši iz Hrvatske su došli u oštar sukob sa komunistima, koji se posle Kongresa još više zaoštrio i produbio. Završio se porazom centrumaša i njihovim potiskivanjem iz pokrajinskog partijskog i sindikalnog vođstva u Zagrebu. Međutim, dok je ta borba još bila u toku, oni su pokušali da otcepe sindikate Hrvatske i Slavonije od CRSVJ i ujedine ih sa odgovarajućim sindikatima iz Slovenije.¹⁰ I tu su pretrpeli neuspeh. Ali, kako su zadržali izvesne rukovodeće pozicije u vođstvima pojedinih pokrajinskih strukovnih saveza, sa tih pozicija su ometali ujedinjenje tih saveza sa istim savezima na nivou Jugoslavije.

U drugoj polovini 1920. nastavljeni su napori na ujedinjavanju sindikalnih saveza kako su to tražili dokumenti Kongresa ujedinjenja i kasnije donete sindikalne odluke. Predstavnici sindikata iz Slovenije prisustvovali su kongresima uglavnom kao gosti, da se informišu, a ako su se izjašnjavali o ujedinjenu istrajavali su na federalizmu. Tako je uveliko funkcionisao princip o proporcionalnom zastupanju na kongresima, centrumaši iz Hrvatske su i dalje odbijali da prihvate odluke kongresnih većina, ako im nisu išle u prilog. Sada su tražili da centrale svih saveza budu u Zagrebu ili Ljubljani (pa i u Sarajevu), ali nikako u Beogradu, pa i u onim slučajevima kada su sindikalno organizovani radnici određenih struka bili daleko najbrojniji u istočnim delovima zemlje. Neargumentovano su negirali svaku vrednost i sposobnost sindikata i njihovih rukovodstava u Srbiji. Optuživali su ih za zavojevačke namere u odnosu na proletarijat Slo-

⁷ Isto, 22—35.

⁸ Isto, 224—229.

⁹ Dokumenti CRSVJ, 150.

¹⁰ Isto, 275—277.

venije i Hrvatske i da idu »u prvom redu za njihovim kasama«. »Proletariat Slovenije se hoće pregaziti i hoće se razoriti sve organizacije u Hrvatskoj i Slavoniji«. Radništvo u ove dve pokrajine je upozoravano da »katastrofa (...) dolazi iz Srbije.¹¹

Drugim rečima, manjina je zloupotrebljavala želju većine za jedinstvom, neargumentovano je klevetala i onemogućavala svako približavanje i ujedinjavanje radničkih organizacija. Već prvih godina po stvaranju Kraljevine SHS, dok se narodi koji su ušli u njen sastav još nisu dovoljno poznavali, kod jednog dela partijske i sindikalne birokratije u Sloveniji i Hrvatskoj postojala je netrpeljivost, pa i neskrivena mržnja prema svemu što dolazi iz Srbije i Beograda. Ta mržnja je putem štampane reči i usmenih kontakata širena dalje u radničke mase. Na taj način su niske strasti prodirale do dna, gde su hvatale koren i širile se, da bi kasnije dolazile do izražaja u vidu raširene nacionalne mržnje. U Sloveniji je, to treba ponoviti, kod jednog dela radničkog vođstva (koje sledi dosta radnika) bio snažno izražen egocentrizam, samodovoljnost, izolacionizam i separatizam.

Zadržimo se samo na još jednom primeru koji rečeno ilustruje. U prvoj polovini 1920. činjeni su koraci za izjednačavanje zakonskih propisa o zaštiti i osiguranju radnika u celoj Jugoslaviji. Jedna od najznačajnijih institucija u štićenju interesa radnika trebalo je da bude radnička komora. Ta ustanova je dotad postojala samo u Srbiji, a sada je trebalo da se rasprostre na celu Kraljevinu SHS. Nacrt uredbe o njenoj organizaciji izradili su čelni ljeti beogradске Radničke komore (inače socijalisti i komunisti). Predviđeli su da pokrajinske radničke komore budu ustrojene na jednoobrazan način, ali je dosta prostora ostavljeno njihovoj slobodnoj inicijativi. Sa tim rešenjima nisu bili zadovoljni funkcioneri socijalističkih sindikata iz Slovenije, tražeći da pokrajinske radničke komore imaju autonoman status. Istovetan stav su imali predstavnici hrišćanskih sindikata i nekih poluradničkih institucija iz Slovenije.¹²

Tokom 1921. i prvih dana 1922. godine ujedinile su se sve socijalističke nekomunističke radničke organizacije u Jugoslaviji. Što se sindikata tiče, to ujedinjenje je bilo više deklaratивno i vezano za vrhove nego stvarno. Naime, u »ujedinjenim« socijalističkim sindikatima se našlo i po nekoliko paralelnih istovetnih pokrajinskih strukovnih (profesionalnih) sindikata. Bilo je predviđeno da se ti pokrajinski savezi brzo ujedine i stvore jedinstvene organizacije za celu zemlju. Međutim, tada je došlo do ponavljanja prakse iz 1920. godine, tj. ujedinili su se strukovni savezi iz Srbije, Vojvodine i Bosne, dok su otpor pružali sindikati iz Hrvatske i naročito iz Slovenije. Posle svih »ujedinjavanja«, krajem aprila 1924. u Jugoslaviji su još uvek postojale 32 autonomne pokrajinske sindikalne organizacije, od kojih je polovina otpadala na delimično ujedinjene sindikalne saveze, a drugu polovicu su činili pokrajinski savezi Slovenije i Hrvatske.¹³ Stanje se nije bitno promenilo do 1929. godine. S obzirom na činjenicu da su socijalisti bili partijski organizaciono ujedinjeni, znači da politički razlozi nisu sprečavali ujedinjenje pokrajinskih sindikalnih saveza. To govori da su proces ujedinjavanja ometali nacionalni razlozi (nepoverenje), ukore-

¹¹ Dokumenti centralnih organa zemaljskih sind. saveza Jugoslavije, 643—644.

¹² »Delavec« (Ljubljana), br. 24. i 25, 12. i 19. VI 1920, Delayska zbornica.

¹³ Radnički sindikalni pokret, Izveštaj Uprave GRSJ..., Beograd 1924 (tabelarni prilog).

njeni separatizam i težnja da se pošto-poto očuva što veća pokrajinska samostalnost.

Slične pojave, ali u manjoj meri, susreću se i u prokomunističkim Nezavisnim sindikatima. Pokrajinska rascepkanost i usitnjenošć bila je jedan od uzroka njihove organizacione i akcione slabosti. Nije nikakvo čudo što su preduzimani koraci da se te slabosti prevladaju i što su činjeni ustupci koji su do kraja 1920. bili nezamislivi. Tako su drvodeljski radnici Jugoslavije do maja 1923. ostali neujedinjeni, tj. Slovenci su ostali izvan ujedinjene organizacije. Na Kongresu ujedinjenja u Ljubljani konačno je stvoren Savez drvodeljskih radnika Jugoslavije, s tim što su mu jedino Slovenci pristupili na federalnoj osnovi. Pa i pored toga, za sedište Saveza je određena Ljubljana, iako su slovenački drvodeljci bili u organizacionoj vezi sa socijaldemokratskom Strokovnom komisijom Slovenije. Ljubljana je ostala sedište drvodeljskih radnika Jugoslavije pune dve godine. Za to vreme su organizacije izvan Slovenije ili sasvim propale ili jako oslabile, jer ih je centrala iz Ljubljane zapustila. Posle tog perioda slovenačko vodstvo je izjavilo da istupa iz jedinstvenog Saveza drvodeljskih radnika Jugoslavije, ne navodeći za svoj separatizam nijedan valjan razlog.¹⁴ Slovencima se jednostavno nije moglo ugoditi. Nije im odgovaralo ni kada se prihvate svi njihovi zahtevi. Jednostavno, oni su najviše voleli da ostanu sami za sebe.

KOSTA NIKOLIĆ

Asistent-pripravnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PRELAZ SA JUGOSLOVENSTVA NA NACIONALNI SEPARATIZAM — USLOV OPSTANKA KPJ (1921—1928)

Originalan naučni rad

UDC 329.15(497.1(091):323.1

Centralno pitanje na koje treba odgovoriti, pri analizi ovog problema, jeste: Zašto je došlo do političkog i organizacionog sloma KPJ u toku 1921. godine i zašto se njeno rukovodstvo sa pozicija jugoslovenstva okrenulo separatizmu?

Osnovu za revolucionarno tumačenje nacionalnog pitanja postavio je Lenjin 1920. godine, parolom o »ugnjetačkim« i »ugnjetenim« nacijama i stavom da komunističke partije u »zaostalim« zemljama mogu da pomažu nacionalno-oslobodilačke pokrete koje vodi buržoazija. Jedna suviše načelna i krajnje uprošćena teza imala je osnovni nedostatak u pojmovima »ugnjetačka nacija« i »zaostala zemlja«. Na primedu da se stavom o pomaganju pokreta koje vodi buržoazija napuštaju osnovne postavke ko-

¹⁴ Milica Milenković, *Sindikalni pokret u Srbiji 1921—1929. godine*, Beograd 1979, 169—171.

munističke doktrine, Lenjin je „rešenje“ našao u tome da umesto o „buržoasko-demokratskim“ treba govoriti o „nacionalno-revolucionarnom“ pokretu. Ta odrednica biće jedna od osnovnih koja će služiti za razlikovanje dva krila unutar KPJ kada se bude otvorilo nacionalno pitanje.

Ideologija KPJ je već 1921. godine doživela praktični slom. U Kraljevini SHS su, zbog ratnih posledica i izazova novog vremena, postojali uslovi za određeni prijem komunističkih ideja, koje su tada predstavljale političku i civilizacijsku novinu za ruralno i patrijarhalno društvo, sa ekstenzivnim načinom priređivanja, kulturnom zaostalošću i psihičkim frustracijama nakon kataklizme rata, u Srbiji u prvom redu. Komunistička ubeđenost, jednostavnost i brzina ponuđenih rešenja, shvatanja o neminovnosti revolucije, antijugoslovenska propaganda, našli su pristalice u određenim slojevima jugoslovenskog društva. Revolucija je, međutim, ostala samo na papiru. U praksi se išlo na parlamentarne metode borbe. Jugoslovenski komunisti imali su samo klasne odrednice, verujući u snagu svoje propagande i ubeđeni u svetsko-istorijski karakter prevrata u Rusiji. Izbori iz 1920. godine nisu doneli vlast KPJ, ali nisu značili ni poraz. Za socijaldemokratsko krilo predstavljeni su podstrek u borbi za promenu sistema, a za boljševičko uverenje o mogućnosti izvođenja revolucije. Za državu su značili upozorenje na pojavu koja bi zaista mogla da ugrozi njen organizam.

Stavljanje van zakona značilo je slom programa, politike i strategije KPJ. Tome je doprinelo i veliko osipanje članstva (preko 97%). Ilegala je pojačala uslove za stvaranje dogmatske svesti i olakog prihvatanja instrukcija iz Moskve. Život otuđen od realnosti stvorio je uslove za prihvatanje shvatanja koja će biti dominantna — o »istorijskoj neminovnosti« pobede proletarijata. Tako se postepeno kod jugoslovenskih komunista kristalisaao način razmišljanja koji je imao samo jedno ishodište. U tom smislu se i govorilo o »sredstvima revolucije«. Zato je nacionalno pitanje instrumentalizovano kao sredstvo pomoću koga se u višenacionalnoj sredini najlakše može doći na vlast.

Takvo opredeljenje imalo je genezu pre svega u stavovima Kominterne i većine hrvatskih i manjine srpskih komunista. Radilo se o procesu, bitno ograničenim delovanjem KPJ u illegalu, na kome se najbolje može videti kako su se preplitali revolucionarni idealizam i nacionalizam; prihvatanje nacionalnog pitanja kao sredstva za ostvarenje separatističkih konцепциј ili idealja socijalističke zajednice.

Još od osnivačkog kongresa, Kominterna je Kraljevinu SHS tretirala kao veštačku, nenarodnu tvorevinu, iz najmanje dva razloga: državnog i ideološkog. Za Internacionalu je Jugoslavija predstavljala produkt imperializma uperen protiv prve zemlje socijalizma, zemlju koja je trebala da bude brana prođoru komunizma sa Istoka. Revolucionarno-idealistički razlozi imali su dva podnivoa. Prvi, Kraljevina je stvorena na temelju rata, ne kao akt narodne volje, njeno stvaranje nije izneo proletarijat, već »buržoaski faktor«; drugi, zatvaranje prostora za izvođenje svetske revolucije. Zato je tu državu trebalo razbiti i preuređiti. U takvom tumačenju prepliću se dva ravnopravna generatora. Jedan je revolucionarni idealizam koji je iskreno verovao u revoluciju — on se povezivao i bio je, ne uvek i ne na isti način, neodvojiv od revanšističke želje za uništenjem jedne države (austrijski, mađarski, bugarski i nemački komunisti u Izvršnom komitetu Kominterne).

Naravno, ti stavovi nisu odmah i automatski prihvaćeni u KPJ. Oni su predstavljali složen proces koji je počeo 1921. godine; išao je preko otvaranja diskusije o nacionalnom pitanju (1922), III zemaljske konferencije (1924), V kongresa Kominterne (1924) i završnog čina IV kongresa KPJ (1928). Između ovih hronoloških okvira, odvijala se unutarpartijska borba rukovodstva i opozicije. Sukob je počeo oko rukovođenja pokretom, pa oko principijelnih pitanja taktike revolucije, poprimajući nacionalne karakteristike, da bi skliznuo u nacionalizam, ostavljajući dugotrajne posledice.

Ilegalna KPJ imala je samo jednu mogućnost: da počne da se izgrađuje na principima organizacije lenjinističkog tipa. Tako je u novim uslovima rušenje pravnog ustrojstva Kraljevine i same države postalo imperativ, a povezivanje sa separatističkim pokretima neminovnost. Nacionalno pitanje postalo je čisto sredstvo borbe, pitanje osvajanja vlasti. Tako se u kratkom intervalu, zbog sužene, dogmatske svesti prešlo sa jugoslovenstva na nacionalizam. Komunistička dogma, iracionalne postavke i mržњa u dvostruko povratnoj vezi (prema drugim strankama i ideologijama, pa prema drugim narodima) uslovili su rađanje nacionalizma kod jugoslovenskih komunista. Otvaranje nacionalnog pitanja predstavljalo je početak javnog i tajnog nacionalističkog sukobljavanja u KPJ. Sve fraze o klasnoj borbi nestale su u vrtlogu nacionalne isključivosti.

Prekretnicu u tretiranju nacionalnog pitanja kao sredstva revolucije predstavljali su izbori 1923. godine i veliki uspeh HRSS-a. Oni su ukazali onom delu rukovodstva koje je želelo boljševičku partiju, gde je ključ uspeha — otvorena igra na nacionalnu kartu. Tako se otvorio prostor za prodor nacionalističkih koncepcija. U kasnijoj fazi razvoja, kako budu jačale retrogradne tendencije uslovljene nedostatkom javnog rada, sve većim sektašenjem, sve dubljom totalitarizacijom, sve većom opsednutosti dolaskom na vlast, nacionalno je klizilo u separatizam koji je bio potiskivan koncepcijama Kominterne, ali nikada nije nestao iz bića onog dela KPJ koje je parolama o socijalnoj revoluciji utiralo put razbijanju države.

Problem nacionalnih odnosa otvoren je u KPJ 1923. godine na II konferenciji. Opravданje za promašenu partijsku politiku pronadeno je u stavu da je srpski centralizam raspirio nacionalne strasti i gurnuo gotovo sve Hrvate kod Radića. Trebalo je naći prostor u hrvatskom frontu, a to se moglo samo radikalnijim stavovima. Tada su se prvi put pojavili zahtevi za obrazovanjem posebnih država svake nacije. Radikalni iskorak, uslovljen novim viđenjima i ocenama Kominterne, desio se na III konferenciji (1—4. januar 1924) kada je usvojen stav da je jugoslovenska država stvorena pod diktatom »imperialističke politike Antante i srpske vladajuće klase« i da u njoj »vladajuća klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale nacije«. Naglašeno je i pravo otcepljenja »ugnjetenih« nacija, ali je istovremeno i postavljeno pitanje njegove svršishodnosti, s obzirom na ekonomski prostor i nacionalnu izmešanost. Pošto u unutrašnjoj partijskoj borbi prevagu još nisu odnele »prave« revolucionarne snage, zauzet je kompromisni stav, neprimeren tadašnjoj političkoj situaciji i logici državne teorije, da »što će biti punija sloboda samoopredeljenja, to će slabiji biti separatizmi«. Međutim, ovakav stav nije bio dovoljno revolucionaran, pa je Kominterna morala da doneše odluku o obaveznom ostvarenju prava na otcepljenje i stvaranju posebnih nacionalnih država.

Najradikalniji stavovi Kominterne o jugoslovenskom pitanju zauzeti su na III plenumu IK KI (12—13. juli 1923) i na V kongresu Internacionale (1924). Na Plenumu IK ocenjeno je da je kod KPJ postojao nihilizam u pogledu na nacionalno pitanje. Zinovjev je insistirao na tome da je nacionilno pitanje najvažnije pitanje pobjede revolucije i da kod KPJ ne postoji svest o preuzimanju rukovodstva državom. Partija se nije osećala kao snaga koja treba da obori buržoaziju. Zinovjev je bio izričit: »U modernoj Jugoslaviji nacionalni problem je jedna od najvažnijih poluga u našim rukama da zbacimo vladajući režim.«

Prelom prema stavu o nacionalnom pitanju bio je u vezi završetka idejnih rasprava u Rusiji i prihvatanju Lenjinove koncepcije o federaciji sovjetskih republika. Posle propasti planiranog oružanog ustanka u Nemačkoj (ugušenje ustanka radnika u Hamburgu 26. oktobra 1923) Balkan se našao u centru pažnje Kominterne, pre svega zbog uzavrelih nacionalrevolucionara. Najveći zaokret u tumačenju nacionalnog pitanja kao sredstva nih odnosa i opšte ekonomske nerazvijenosti, što su za KI bile »klice revolucije, Internacionala je napravila na V kongresu, vulgarizovanjem Lenjinove teorije. Izvršen je udar protiv Poljske, Rumunije, Čehoslovačke, Jugoslavije i Grčke, jer su to bile zemlje koj su imperijalisti stvorili za borbu protiv svetske revolucije.

Na kongresu je zaključeno da se »ostvarenje prava potlačenih naroda na otcepljenje« ne može odlagati do pobjede socijalizma u celom svetu: »Drugovi iz Jugoslavije« imali su nepravilan stav, jer su »uslovljivali pravo na otcepljenje obrazovanjem Balkanske federacije«. To je znalo izbegavanje »aktuuelnih problema sadašnjeg trenutka«. Posebno je D. Manullska, visoki funkcijonjer Kominterne, žestoko kritikovao stavove Sime Markovića, naglašavajući da oni znače zalaganje za to dna »proletarijata« Markovića, naglašavajući da oni znače zalaganje za to da »proletarijat mora da primi buržoasku državu u onim granicama koje su stvorene nizom ratova i nasilja«. Ocijenjeno je i da je teorija o jedinstvu tri jugoslovenska naroda »samo maska za velikosrpski imperijalizam«, pa se zbog toga opšta parola o pravu na samoopredeljenje »mora izraziti u obliku izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja nezavisnih republika«.

Kraljevina SHS posmatrana je kao »neprijateljski južni bok sovjetske Rusije« i zato je trebalo da bude uništena, a zadovoljile bi se i težnje KP Bugarske za pripajanjem Makedonije. Zadatak rušenja zemlje pred KPJ postavljen je kao neposredni zadatak. Suština stava Kominterne ogleda se u određenju: »Naš zadatak nije u tome da ublažujemo nacionalne suprotnosti da bi na taj način stvorili povoljne uslove za čiste klasne borbe. Naprotiv, mi moramo da takav položaj zaoštren tako oštrim suprotnostima, iskoristimo za ciljeve proleterske revolucije, takođe, ne treba voditi borbu protiv svakog nacionalizma jer bi to sputavalо nacionalne pokrete ugnjetenih nacija.«

Nacionalizam u javnoj polemici između jugoslovenskih komunista eskalirao je u letu 1924. godine, što koïncidira sa Radićevim boravkom u Moskvi. Opozicija u KPJ pisala je o postojanju i hrvatskog i slovenačkog šovinizma, a proletarijat je morao da vodi borbu protiv svakog nacionalizma. Takav stav bio je u suprotnosti sa podrškom hrvatskom nacionalno-revolucionarnom pokretu i tako je »objektivno« služio interesima »velikosrpske« buržoazije. Opozicija je govorila da podrška HRSS znači odustajanje

nje od samostalnog karaktera klasnog pokreta. »Levica« je, pak, zamerala opoziciji da se za princip nacionalnog samoopredeljenja i nezavisnosti bori samo u okviru integriteta Jugoslavije.

Tako je došlo do svojevrsnog istorijskog paradoksa koji će biti odlika u kasnjem periodu. »Proleterski internacionalisti« zagazili su u nacionalizam. Krajem 1924. godine problem je radikalizovan do krajnjih konsekvenci. Suština »Platforme sprorazuma« rukovodstva KPJ i opozicije (9. novembar 1924) bila je u prihvatanju određenja opozicije o dezintegraciji zemlje. Usvojen je stav u kome je, umesto sintagme o »vladajućoj srpskoj buržoaziji«, stajalo: »Jugoslavija je produkt svetskog imperijalističkog rata, u kojoj se kao vladajuća nacija javlja srpska, koja ugnjetava sve druge nacije u Jugoslaviji«. Vrhunac nacionalizma predstavlja su reči: »Srbi, Hrvati i Slovenci su tri različita naroda. Teorija o jedinstvenom troimenom narodu samo je maska za velikosrpski imperializam«. Sledеći forumski pomak desio se na Plenumu CK (25. novembar 1924). Odlučeno je da se iz načelnog pređe u konkretno, tj. da KPJ »pomaže pokrete ugnjetenih nacija u cilju formiranja nezavisnih država, kako Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore, tako i radi oslobođenja Albanaca«.

Taktika KPJ podrazumevala je podržavanje zahteva »ugnjetenih« naroda za opštinskom samoupravom, sopstvenim školama i sudovima, za autonomnu upravu, ali uz naglašavanje da su one polovične i delimične. Parolu o teritorijalnoj autonomiji, komunisti treba da pretvore u parolu o federaciji; parolu o federaciji u parolu o otcepljenju. Takođe, nije se smelo istupati protiv »nacionalne borbe hrvatske i slovenačke buržoazije«, da se ne bi slabile nacionalne težnje »radničkih i seljačkih masa«.

Treći kongres KPJ (1926) zapečatio je formulaciju o srpskom narodu kao »vladajućem«. Komunisti su bili otvoreni: mora se podržavati pravo otcepljenja svih nacija kako bi se steklo poverenje »širokih masa ugnjetenih nacija« i na taj način proširio revolucionarni front. Naglašeno je i da se KPJ najdoslednije bori za neograničeno pravo na samoopredeljenje do otcepljenja, pa je zato ona, a ne buržoazija, morala da vodi pokrete »ugnjetenih« naroda.

Problem Kosova KPJ je »rešila« njegovim uključivanjem, zajedno sa Albanijom, i svim »etničkim« teritorijama Albanaca u Kraljevini, u jednu celinu — Balkansku federaciju. Kosovo je u partijskoj gradi označavano kao »srpski deo Albanije«. Slično je bilo i sa Mađarima u Vojvodini. Pošto je Vojvodina »imperialistički anektirana«, Plenum KPJ iz septembra 1926. godine »logično« je zaključio da treba podržavati separatističku Mađarsku stranku, iako je ona, po oceni samog Plenuma, »čisto buržoaska stranka«. Ali, morala se podržavati jer bi se, inače, služilo interesima srpske buržoazije. Onda je sasvim normalna bila i odluka Plenuma iz novembra 1927. godine da treba pomagati priključenje severne Vojvodine Mađarskoj.

Nacionalni front hrvatskim komunistima otvorio se posle »izdaje« Stjepana Radića, tj. posle prihvatanja ustavnog poretku, monarhizma i teritorijalnog integriteta države (1925). Sada su oni mogli daleko više da računaju sa nacionalnim ekskluzivizmom, pre svega kod onih hrvatskih snaga koje su išle u čisto nacionalnu borbu. Do absurdne situacije došlo je i u Crnoj Gori. U periodu do 1921. godine, komunisti su isticali socijalno-ekonomski momente i u tome imali uspeh. Nova nacionalna politika tražila je od komunista u Crnoj Gori besmislene stvari: izgrađivanje idejnog koncepta stvaranja crnogorske nacije. Pošto je srpska nacija

»vladajuća«, onda su sve ostale, znači i crnogorska, ugnjetene. Sasvim je normalno da se iz ovakve logike izvuče zaključak da je pokret u Crnoj Gori doživeo neuspeh, jer se borio za ujedinjenje Srbije i Crne Gore.

Drezdenski kongres maksimalno je radikalizovao stavove o nacionalnom pitanju i skorom izbijanju revolucije. Oni su koïncidirali sa završnom etapom unutarpartijskih obračuna. Promovisani su elementi politike koja je postala dominantna za dugi niz godina. Stvoreno je unutrašnje biće jedne partije, krajnje rigidno i neprihvatljivo za nijansirane stavove, biće koje je tražilo poslušnike—vernike i apsolutno sve opravdavalo ciljevima revolucije. Po proceni KPJ, bila je sužena baza »velikosrpske hegemonije«, pa »potlačeni narodi Jugoslavije otvoreno postavljaju pitanje svoje borbe za nacionalnu nezavisnost, za otcepljenje«. Ta borba označena je kao »buržaasko-demokratska revolucija«, ali i istovremeno kao deo svetske revolucije. Ona je prelazni period ka socijalističkoj revoluciji i zato joj se KPJ ne sme suprotstavljati. Ocenjeno je da je najvažnija situacija u Hrvatskoj, zbog velikih akcija »masa koje vode ka obrazovanju nezavisne Hrvatske«, sa napomenom da vođstvo HSS-a vodi izdajničku politiku zbog iluzija o »postignuću nacionalnog oslobođenja u okvirima države SHS«.

Najvažnija odluka ovog kongresa bila je da se pristupi konkretizaciji prava na otcepljenje, jer »mase naroda teže ka otcepljenju«. Osim stavova o nezavisnoj Hrvatskoj, KPJ je izjavila da će pomagati sve akcije koje vode ka obrazovanju nezavisne Crne Gore. Takođe, izražena je solidarnost »revolucionarnih radnika i seljaka nacije Jugoslavije, a pre svega Srbije«, sa nacionalno-revolucionarnim pokretom u Makedoniji. Ista formulacija (»solidarnost revolucionarnih radnika i seljaka Jugoslavije, a pre svega Srbije«) upotrebljena je u objašnjenju podrške Kosovskom komitetu i borbi za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju. Priznato je i pravo na otcepljenje Mađarima i severnoj Vojvodini i podržana borba za nezavisnu Sloveniju »nasuprot izdajničkoj politici slovenačkih klerikalaca«.

Nacionalizam koji je provalio na ovom kongresu ogledao se i u stavovima kako je trebalo rešiti jugoslovensku krizu posle atentata u Skupštini (20. juli 1928). KPJ je ocenila da su parole »demisija krvave vlade; vraćanje mandata svih poslanika; mir među narodima i sastanak svih prečanskih, hrvatskih, slovenačkih i srpskih poslanika u Zagrebu; saziv pravog narodnog sabora« — prazne buržaasko-demokratske parole, »iznakažene i pacifističke parole«.

KPJ se našla u istorijskom raskoraku, jer u prvoj fazi borbe problem međunalacionalnih odnosa nije ugrađivala u svoju globalnu strategiju — u taktiku klasne borbe proletarijata. Postojalo je određeno dvojstvo nacionalnih i klasnih ciljeva — klasna borba nije shvatana kao integracija nacionalnih i socijalnih zadataka onog faktora u čije ime se delovalo. U drugoj, ilegalnoj, fazi to se odrazilo na poseban način kada je prioritet dat nacionalnom. U višenacionalnoj sredini, sa krajnje uprošćenim konцепцијama, vrlo lako se iz borbe za nacionalna prava skliznulo u nacionalni separatizam. Dodatna otežavajuća okolnost za komunističku postvuku predstavljala je činjenica da su komunisti svoje polemike otpočeli kada su izbili prvi veći sukobi oko uređenja države. Tako je postepeno sužavano polje u kome bi se mogao ispoljiti komunistički ekskluzivizam. Moralo se ići dalje i drugačije od ostalih stranaka; ideologija je nametala posebna rešenja po svaku cenu. Tako je postepeno prevladao i eksalirao nacionalizam u jugoslovenskom komunističkom pokretu. Istovremeno su bili stvo-

reni organizacioni i ideološki uslovi za razgradnju KPJ, samim tim i države kada je partija došla na vlast.

Stavovi Kominterne o Jugoslaviji bili su instrument politike sovjetske države. Pod ideološkim plaštom i principima proleterskog internacionalizma, skrivala se hegemonija jedne države. To je za Moskvu značilo i slabljenje tzv. sanitarnog kordona versajskih sila na jugoistočnim granicama Sovjetskog Saveza. Posebno je Staljin nametao tumačenja o skorom početku »imperialističkog rata na Balkanu« i, shodno tome, aktiviraju nacionalnog pitanja za pobedu revolucije. Insistirao je na razbijanju Jugoslavije. Za njega je teza da u Sloveniji i Hrvatskoj ne postoje separatistički pokreti netačna, jer pravo na otečpljenje postaje aktuelno početkom rata ili revolucije, a rat će neizbežno početi ako se ima u vidu priroda i razvoj kapitalizma. U svojim analizama polazio je od 1918. godine, ali uz primenu svojevrsne logičke ekvilibristike gde se sve objašnjavalo u skladu sa spoljno-političkim interesima Sovjetskog Saveza. Naime, jugoslovenske granice, »koje su se formirale kao posledice ratova i nasilja«, nikako se ne mogu pretvoriti u polaznu tačku i »zakonitu bazu« za rešenje nacionalnog pitanja. Pitanje nacionalnog opredeljenja je za Staljinu bilo isto što i korenite promene jugoslovenskih granica. To je istovremeno bila i osnova za »istinski« revolucionarnu partiju, ali ne u bledoju perspektivi i dalekoj budućnosti, već u aktuelnoj političkoj situaciji.

Nihilistička politika KPJ nije se mogla opravdati perspektivom revolucije, jer se nije radilo o rušenju sistema, već o razaranju istorijskog tkiva jedne države, nezavisno od njenog poretka. Nacionalno pitanje, kao uslov opstanka KPJ, nosilo je ne samo problem priznavanja ili nepriznavanja postojanja više nacija u zemlji kao političkog pitanja, već i problem (ne)priznavanja posebnih uslova delovanja KPJ u svakoj od tih nacija. Sa stanovišta razmatranja razvoja procesa, bitna činjenica je da se »levica« kao frakcija afirmisala u nesrpskim krajevima na pitanjima samostalnosti, posebnosti — separatizma unutar KPJ, a branila je svoje stavove preko nacionalnog pitanja — samostalnost je bila potrebna zbog ugroženosti od »velikosrpskog centralizma«. »Levica« je svoja uporišta nalazila ne u klasnom, kako bi se moglo očekivati (mada je ona svoje levičarstvo branila principima »prave« revolucionarnosti), već u organizacionom pitanju — pitanju organizacione i stvarne samostalnosti delova celine unutar priznatih nacija. To je, istorijski gledano, bilo pitanje nacionalne, samim tim i državne samostalnosti. Tu je išla linija dodira tih delova KPJ sa separatističkim snagama.

»Levica« je bila zagovornik samostalnog delovanja komunističkih partija svake nacije i što bržeg izvođenja revolucije, uz korišćenje postojećih (i njihovo povećavanje) međunacionalnih suprotnosti — drugim rečima razbijanja partije i države. To je bila jedna od posledica koja je trajno obeležila kasniji razvoj KPJ. »Levičari« su govorili da gušenje samostalnosti pokreta po pokrajinama samo pojačava separatističke tendencije. Tražena je i nova organizaciona struktura — stvaranje nacionalnih komunističkih partija. Tako se postavio problem uravnoteženja jedinstvene i separatne politike — stvaranje nacionalnih komunističkih partija, a ideološka podloga bilo je nacionalno pitanje. Ono je postal odlučujući momenat u opredeljenju za revoluciju. Zato se i otislo u nacionalizam. Frakcijska razmimoilaženja nisu nastala direktno u vezi procesa razbijanja KPJ — ona su bila ideološke prirode. Tek sa punom operacionalizacijom (razbijanjem)

partije. Istovremeno kako su principijelne razlike poprimale sve više karakter nacionalne borbe, tako su se i frakcije direktno našle na liniji suđara jugoslovenske i separatističke koncepcije. KPJ je nužno morala da pređe na federalizam unutar države, ali je to dovelo i do jačanja federalizma unutar nje same. Stav opozicije u KPJ da je nacionalno pitanje ustavno, bio je na liniji očuvanja državnog integriteta, što je za »levičare« značilo »održanje integriteta imperialističkih država«. Proces se razvijao u dva osnovna smera: prvi se kristalisa kroz konkretan rad u ilegalnim uslovima, a drugi dobio službeni karakter zahtevom za federacijom KPJ — realizovanim 1937. godine.

Ponašanje srpskih »levičara« bilo je utemeljeno u revolucionarnoj dogmi i slepoj poslušnosti prema Moskvi, a motivisano i prizemnom željom da se ostane na čelu partije po svaku cenu. To se uslovno može označiti kao »borba za vlast na mikro prostoru« — ona je bila moguća zbog verovanja da će Moskva obezbediti i ostvarenje onoga što je u tom trenutku bilo daleko — dolazak na »veliku vlast«. Sužena svest revolucionara koji je imao samo jedan cilj (zadatak), uz odsustvo bilo kakvog intelektualnog promišljanja i sagledavanja posledica, verovala je da je jedini uslov za ostvarenje želja — izvršiti sve direktive Kominterne. Kada nije mogao da izbegne očigledne kontradiktornosti, revolucionarni dogmatizam ubedivao je samog sebe da će se sve rešiti nestankom kapitalizma. Direktive su, međutim, stizale iznova, uvek drugačije, potirale su ono što je bilo prosledeno ranije. Tu se krug zatvarao. Trebalo je ponovo ići u objašnjenja, beskonačne rasprave, nametanje volje. Trebalo je, kako se krug dogmi sužavao, tražiti one revolucionare koji neće više razmišljati — trebalo je stvoriti svest profesionalnog revolucionara. Između ostalog i zbog toga, ocene KPJ o nacionalnom pitanju nisu mogle da budu izvedene i izvršene do kraja dok nije promenjeno rukovodstvo 1928. godine.

MIROLJUB VASIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KOMUNISTIČKA INTERNACIONALA I KPJ (1929—1941)

Originalan naučni rad

UDC 329.15(497.1)(091):327,323.31

Pitanje odnosa i uticaja između Komunističke internacionale (Kominterne) i Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) još nije dovoljno izучeno. Većina radova o tome, kao i deo istoriografije o komunističkom pokretu u Jugoslaviji, opterećeni su nedovoljnom naučnom kritičnošću. Prenaglašeno je i naučno neutemeljeno shvatanje da se u čitavom 25-godišnjem periodu Kominterne KPJ borila, a često i izborila, pogotovu u poslednjim godinama postojanja Kominterne, za političko i organizaciono osamostaljivanje, pravo da samostalno odlučuje i vodi svoju politiku prema uslovima i potrebama revolucionarne borbe u Jugoslaviji.

Pre nego što se ukratko osvrnemo na te odnose, smatramo da treba konstatovati tri istorijske činjenice:

Prvo, KPJ, osnovana aprila 1919. godine u Beogradu, odmah je postala član Treće internacionale, poznate kao Komunistička internacionala (Kominterna), osnovane marta 1919. godine u Moskvi. Kominterna je bila centralizovana međunarodna organizacija stvorena da služi socijalističkoj revoluciji, čije su se članice, pod nazivom sekcija, smatralе njenim filijalama. Po Statutu Kominterne, Izvršni komitet imao je široka ovlašćenja, pravo da određuje politiku i programe svojih sekcija i utiče na izbore njihovih rukovodstava.

Dруго, centralistički karakter Kominterne predstavljaо je organizacioni izraz i sredstvo realizacije vladajućeg konceptа u komunističkom pokretu — monolitnog jedinstva, koji je prepostavljaо punu istovetnost pogleda svih delova revolucionarnog pokreta u odnosu na sva bitna pitanja njegove ideologije, politike i organizacionog ustrojstva.

Monolitizam, kao polazni i vladajući princip i obeležje odnosa unutar komunističkog pokreta, kao koncept i tip odnosa isključivo je mogućnost ispoljavanja razlika u okviru pokreta. Svako ispoljavanje razlika unapred je ocenjivano kao zabluda ili prodor ideologije klasnog protivnika.

Prepostavka delovanja i borbe komunističkog pokreta za oživotvojenje svojih istorijskih ciljeva, bilo je ostvarivanje njegovog idejno-političkog i organizacionog jedinstva. Rukovodstvo Kominterne je polazilo od teze da u svetu dominira sukob interesa buržoazije i proletarijata, da mora postojati samo jedna prava, istinita interpretacija interesa proletarijata, a nju daje komunistički pokret, tačnije Kominterna, tj. ako postoji samo jedan interes radnika, mora postojati samo jedna politika koja odgovara tim interesima. Zato je Kominterna, kao centar svetskog komunističkog pokreta, smatrala da KP mogu ostvariti ulogu samo ako obezbede punu istovetnost pogleda u svim pitanjima ideologije, političke i organizacione strukture, odnosno u svim bitnim dimenzijama, kako unutrašnjim, tako i internacionalnim.

Treće, već od kraja 20-tih godina, a posebno u periodu o kome je reč, u idejno-političkoj orijentaciji međunarodnog komunističkog pokreta i u razvoju Sovjetskog Saveza, javljale su se negativne tendencije, koje su se, pored ostalog, ispoljavale u dogmatizmu i reviziji marksističkog učenja, birokratizmu i osloncu na nedemokratske metode i grubu silu, uključujući i masovne »čistke« u upravljanju i u unutarnjim odnosima u SSSR-u, i u sektaštvu i hegemonizmu u odnosima u komunističkom pokretu. Dominantnu ulogu u svemu tome imao je vođa sovjetske države i SKP(b) J. V. Staljin koji je postepeno Kominternu stavio pod svoje tutorstvo.

Zbog svega rečenog, Kominterna i Sovjetski Savez će preovlađujuće, uticati na puteve i stranputice komunističkog pokreta u svetu, u Evropi posebno, uključujući i KPJ.

Da bi to bar delimično pokazali, ukratko ćemo se zadržati na stavovima Kominterne, odnosno KPJ o sledećim pitanjima: opstanak Jugoslavije, ocena fašizma, stavovi prema Socijalističkoj internacionali i socijaldemokratiji, Narodnom frontu, politici i praksi odbrane zemlje i pitanju karaktera Drugog svetskog rata.

a) *Pitanje opstanka Jugoslavije* — Sovjetski Savez, a time i Kominterna polazili su od ocene da je Srbija u Prvom svetskom ratu vodila im-

perijalistički rat (čime je revidiran Lenjinov stav da je Srbija vodila pravedan, oslobođilački rat) i u njemu porobila druge jugoslovenske narode, da je Kraljevina Jugoslavija nastala kao rezultat pobede sila Antante u tom ratu i novog poretku u Evropi, zasnovanog na versajskom miru, i da je kao takva veštačka i versajska tvorevina, militaristička zemlja koja ima ekspanzionističke planove, a uz to je neprijateljski nastrojena prema SSSR-u i predstavlja bastion antisovjetizma na Balkanu. Zbog toga su bili protiv opstanka Jugoslavije kao jedinstvene države, a za njeno rastakanje jer se time sprečava, slabi udarna moć strane, imperialističke intervencije protiv Sovjetskog Saveza.¹

Poštujući pragmatične državne interese Sovjetskog Saveza, Kominterna je na Petom kongresu (Moskva, juni—juli 1924) zauzela stav da Hrvatska, Slovenija i Makedonija treba da postanu samostalne države, odnosno da Jugoslaviju treba razbiti kao državu i stvoriti posebne nacionalne države na Balkanu, koje kasnije treba da se ujedine u Balkansku federaciju.²

Takvu ocenu Kominterne rukovodstvo KPJ je u potpunosti prihvatiло na plenumu održanom novembra 1924. godine u Beogradu.³ Pošto je takvu orientaciju osnažio Šesti kongres Kominterne, (Moskva, juli—septembar 1928),⁴ a potom i Četvrti kongres KPJ (Drezden, novembar 1928),⁵ rukovodstvo KPJ će sve do kraja 1934. insistirati (više u dokumentima nego u praktičnoj aktivnosti) na razbijanju Kraljevine Jugoslavije, optužujući velikosrpsku buržoaziju, ali i sam srpski narod, za hegemonističku i ugnjetajuću politiku prema drugim jugoslovenskim narodima, podržavajući čak i nacionalističke i separatističke pokrete u Jugoslaviji (ustaše, VMRO, Kosovski komitet i sl.). Komunisti Hrvatske i Slovenije podržavali su koncept razbijanja Jugoslavije, smatrajući da se tako rešava pitanje hrvatske i slovenačke državne samostalnosti. Takav sektaški, pogrešan stav prema Jugoslaviji, KPJ će imati sve do kraja 1934. godine, kada će Kominterna, pred opasnošću od fašizma, postepeno zauzeti kurs na stvaranje antifašističkog narodnog fronta i za odbranu prve zemlje socijalizma i buržoaske demokratske Evrope. Tada se od jugoslovenskih komunista prestalo tražiti da razbijaju Jugoslaviju, a oni su zauzeli stav da narodi Jugoslavije treba da u demokratskoj atmosferi, sami, polazeći od načela o pravu svakog naroda na samoopredeljenje, odluče o formama i karakteru međusobnih odnosa. Iz toga je proizašao stav o odbrani integriteta zemlje, koji će važiti sve do napada fašističkih država na Jugoslaviju aprila 1941. godine.

b) *Ocena fašizma* — Pojavu fašizma na istorijskoj pozornici, Sovjetski Savez i Kominterna nisu ocenili kao novu, posebnu opasnost po demokratiju, radnički i komunistički pokret, pa ni po sam Sovjetski Savez. Tako Jedanaesti plenum Izvršnog komiteta Kominterne (Moskva, mart—april 1931) smatra da ne postoji razlika između fašizma i buržoaske demo-

¹ Vid. dr Branislav Gligorijević, *Kominterna, Jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.

² *Komunistička Internacionala, zapisnici i dokumenti kongresa Kominterne*, Gornji Milanovac 1981—1983 (dalje: KI, stenogrami), VII, 990—1000; Istoriski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1949, 417—430.

³ *Istoriski arhiv KPJ*, tom II, Beograd 1949, 417—424.

⁴ Kao nap. 2.

⁵ Kao nap. 3, str. 145—216.

kratije, a Dvanaesti plenum (Moskva, septembar 1931) konstatiše da nastaje doba ratova i revolucija i ponavlja ocenu da je građanska demokratija isto što i fašizam, ustaje protiv mirovnih ugovora a za razbijanje versajskog sistema i njegovih tekovina.⁶

Tek posle dolaska Hitlera na vlast u Nemačkoj, januara 1933, postepeno počinje da se shvata u Sovjetskom Savezu i vrhovima Kominterne da Hitlerova победа donosi reviziju mirovnih ugovora i da će to izazvati rat.⁷ Ipak, Kominterna još uvek fašističku Nemačku tretira kao i druge države (Engleska, Francuska) koje se pripremaju za rat protiv prve zemlje socijalizma.⁸

Organ Kominterne pisao je i tokom 1933. godine da se borba protiv Hitlera ne može voditi ako se ne sruši domaća buržoazija.⁹ Trinaesti plenum Izvršnog komiteta Kominterne (Moskva, decembar 1933) pravilno uočava da se priprema imperijalistički rat za novu podelu sveta, ali ne i pravi karakter i ciljeve fašizma, jer ne insistira na pripremama za odbranu od njegove ekspanzije već za »revoluciju koja ubrzano sazreva«.¹⁰

Iako Kominterna i početkom 1934. naivno smatra da pobeda fašizma u Nemačkoj predstavlja znak sloma buržoazije, tokom 1934. počinje da shvata da je Nemačka glavni potpaljivač rata, a u komunističkom pokretu sve su prisutniji razgovori o nužnosti jedinstvenog fronta nasuprot fašizmu.¹¹ Pomenute stavove u potpunosti je podržavalo i rukovodstvo KPJ.¹²

Prekretnicu u koncipiranju i vođenju nove politike prema opasnosti od fašističke agresije označio je Sedmi kongres Kominterne (Moskva, juli—avgust 1935), koji je fašizam ocenio kao najvećeg neprijatelja mira, slobode, demokratije, nacionalne nezavisnosti mnogih naroda i država, kao glavnu kontrarevolucionarnu snagu. Kongres je pred sve KP postavio osnovni zadatak — borbu protiv fašizma i rata i saradnju svih demokratskih snaga u cilju stvaranja antifašističkog narodnog fronta.¹³ KPJ u potpunosti prihvata takve ocene i orientaciju Kominterne i vodi politiku razobljičavanja agresivnog fašizma i kapitulantske politike domaće buržoazije, organizujući snažan pokret za odbranu zemlje od fašističke opasnosti.

Međutim, sklapajući pakt o nenapadanju sa Hitlerovom Nemačkom 23. avgusta 1939. Sovjetski Savez pravi korenit zaokret u dotadašnjoj antifašističkoj politici, a Kominterna preko noći prestaje da poziva na otpor fašizmu i razobličava njegov agresivni karakter. Iz toga su neke KP

⁶ *Komunističeski internacional*, Moskva, br. 12, 1931, 39; br. 13—14, 1931, 62—63; br. 35—36, 1932, 81; br. 25—26, 1932, 3—8; br. 28—29, 1932, 12—15; »Proleter«, Organ Centralnog komiteta KPJ, 1929—1942, Beograd 1968, reprint izdanje (dalje: »Proleter«), 177—183; »Klasna borba«, br. 18, 1932, 20, 24, 34.

⁷ »Proleter«, 250; »Imprekor« od 19. maja 1933, 476.

⁸ »Imprekor« od 24. marta 1933, 333; »Proleter«, 220, 267, 281; *Komunističeski internacional*, Moskva, 1933, br. 12, 42—54, br. 13, 15.

⁹ *Kommunističeski internacional*, Moskva, 1933, br. 21, 16, br. 22, 27, br. 28, 8.

¹⁰ *Isto*, br. 36, 60.

¹¹ Arhiv CK SKJ, f. KOI, 193/1934; »Proleter«, 292, 267, 278, 279; *Kommunističeski internacional*, Moskva, 1934, br. 31, 45; »Komunistički studentski bilten«, br. 2, decembar 1934; A-CK SKJ, f. KI, 228/1934.

¹² A-CK SKJ, f. KOI, 12/1933; »Proleter«, 205, 220, 229, 246, 260, 267; Hrvatski put br. 2—3, 1933; »Udarnik« br. 3/1933; »Udarnik« br. 6/1933; »Rdeći signali« br. 4—5, 1933; »Borbeni student«, 1, 1933, A-CK SKJ, f.KI 157/1933; KI 212/1933; 213/1933; A-CK SKJ, f.KI, 276/1934; Istorijski arhiv KPJ, tom 2, Beograd 1949, 224—228, 243, 244, 246, 252, 262.

¹³ KI, Zapisnici, knj. 11—12.

izvukle pogrešan zaključak da fašizam više ne predstavlja najvećeg neprijatelja mira i demokratije, što je značilo demoralizaciju antifašističkih snaga i slabljenje njegovih pozicija, čime su one pretrpele nenadoknadivu političku i moralnu štetu. Najvećim delom tu novu orientaciju Kominterne prihvatile je i KPJ.

c) *Stav prema Socijalističkoj internacionali i socijaldemokratiji* — Promenljiv i nedosledan stav Kominterne je imala i prema Socijalističkoj internacionali i reformističkom delu radničkog pokreta.

Šesti kongres Kominterne (Moskva, juli—avgust 1928), verujući u blisku proletersku revoluciju, osnažio je orientaciju za borbu »klasa protiv klase« i pozvao sve KP da odbiju svaku saradnju sa socijaldemokratijom. Kominterna je smatrala da evropska socijaldemokratija prelazi u fašizam, a njen Jedanaesti plenum (Moskva, mart—april 1931) je zauzeo stav da je Socijalistička internacionala udarna snaga francuskog imperializma u pripremama napada na SSSR.¹⁴

Pobeda i jačanje fašizma u Nemačkoj nije uticalo na Kominternu da promeni stav prema socijaldemokratiji koju je smatrala za glavnog krivca za pobedu nacista u Nemačkoj.¹⁵ Vođstvo Kominterne je tokom 1933. smatralo da fašizam donosi rat, ali da njega donosi i socijaldemokratija, glavno uporište Hitlera, iako je on nju već bio uništo u Nemačkoj. Zato rat treba iskoristiti za sprovođenje revolucije, a prethodno treba uništiti socijaldemokratiju.¹⁶ Trinaesti plenum Izvršnog komiteta Kominterne (Moskva, decembar 1933) osudio je socijaldemokratiju kao krivca za pobedu fašizma u Nemačkoj, a istovremeno je optuživao za izdaju, jer je pozivala u borbu za odbranu od fašističke agresije.¹⁷

Identičan stav prema socijaldemokratiji imalo je rukovodstvo KPJ. »Proleter«, organ CK KPJ, tokom 1933/34. napadao je socijaldemokrate, kvalifikujući ih kao socijalfašiste. Tek sredinom 1934. Kominterna počinje da izbegava izraz socijalfašizam, a u komunističkom pokretu sve su prisutniji razgovori o nužnosti jedinstvenog fronta nasuprot fašizmu.¹⁸

Iako će Kominterna posle Sedmog kongresa prestati da otvoreno napada Socijalističku radničku internacionalu, (koja je okupljala radničke partije i organizacije reformističke orientacije, koje su bile povezane sa kapitalističkim sistemom i protivnici oktobarske revolucije i boljševizma), zbog isključivosti i sektaštva, uprkos produbljivanja krize kapitalizma, neće uspeti da ostvari sa njom zajedničku programsku i ideoološku platformu za okupljanje svih delova radničkog pokreta, a time i za prevazilaženje rascepa u međunarodnom radničkom pokretu, već će se on i dalje produbljivati. Tako, nije ostvareno čvršće jedinstveno delovanje Komunističke i Socijalističke Internacionale čak ni u borbi protiv fašizma, a to je jedna od najvećih slabosti radničkog pokreta između dva svetska rata, uključujući i jugoslovenskog.

¹⁴ *Komunističeskij internacional*, krotki istoričeskij očerk, Moskva, 1969, 280—300; *Komunističeskij internacional*, Moskva 1931, br. 12, 39; br. 13—14, 62, 63; Moskva 1932, br. 35—36, 81.

¹⁵ *Komunističeskij internacional*, Moskva 1933, br. 10, 3, br. 11, 4, br. 12, 4, br. 21, 16, br. 22, 27, br. 23, 17—19, br. 28, 8, br. 34—35, 29—31.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, Moskva 1934, br. 1—2, 8, 31.

¹⁸ »Proleter«, 267, 278—279; A-CK SKJ, f.KI, 228/1934.

d) *Narodnofrontovska politika i praksa* — Na pojavu i jačanje agresivnog fašizma, kao svojevrsnog produkta krize kapitalizma kao sistema, koji se deklarisao kao najveći neprijatelj mira, slobode, demokratije i glavna kontrarevolucionarna snaga, Kominterna je, iako sa zakašnjenjem, na svom Sedmom kongresu, leta 1935. godine, odgovorila politikom i praksom okupljanja svih demokratskih snaga i stvaranjem narodnog fronta, pod rukovodstvom komunista, za borbu protiv fašizma. Takva orijentacija značila je izvesnu renesansu u osnovnoj politici svih KP i predstavljala dobro rešenje za jačanje revolucionarne borbe u novim uslovima i na revolucionarnodemokratskim osnovama.

KPJ je u potpunosti prihvatile orijentaciju Sedmog kongresa Kominterne i tokom 1935/38. vodila široku i intenzivnu aktivnost na stvaranju Narodnog fronta u Jugoslaviji. Narodni front nije bio koalicija antifašističkih partija i organizacija, niti posebna politička organizacija, već pokret za okupljanje i ostvarivanje jedinstva radničke klase i svih demokratskih snaga i njihovu borbu protiv fašizma i rata, za ostvarivanje političkih, ekonomskih, nacionalnih, socijalnih, kulturnih i drugih demokratskih prava i sloboda i pripremu za odbranu suvereniteta i nezavisnosti zemlje, pokret koji će, predvođen komunistima, dati zapažene rezultate.¹⁹

Međutim, kada su u pitanju odluke i politika Sedmog kongresa Kominterne i njihova realizacija, treba upozoriti na činjenicu, nedovoljno poznatu i objašnjenu, da prvi čovek međunarodnog komunističkog pokreta i vođa sovjetske države i SKP(b) J. V. Staljin nikada zvanično i javno nije podržao tu novu politiku i orijentaciju Kominterne.

Različita su tumačenja takvog ponašanja Staljina. Neki sovjetski istoričari smatraju da se Staljin »prečutno saglasio« sa odlukama tog kongresa, mada im nikada nije dao »aktivnu podršku«, a drugi da se iza takvog njegovog ponašanja najverovatnije krilo njegovo potcenjivanje radničke klase izvan Sovjetskog Saveza i ignorantski stav prema rukovodstvu Kominterne. Tome treba dodati da on u odlukama tog kongresa nije video dugotrajnju, strategijsku orijentaciju, već samo taktičko opredeljenje.²⁰

Politici i praksi narodnih frontova, kako u svetu tako i u Jugoslaviji, a time i ugledu Kominterne i komunističkog pokreta, Staljin će zadati težak udarac neočekivanim sklapanjem pakta o nenapadanju sa Hitlerovom Nemačkom 23. avgusta 1939. godine. Taj pakt je označio zaokret ne samo u antifašističkoj politici Sovjetskog Saveza već i Kominterne, koja je prestala pozivati u borbu protiv fašizma, što će dovesti do krupnih implikacija u politici svih KP. evropskih posebno, uključujući i KPJ.²¹

e) *Pitanje odbrane zemlje* — Politika i praksa KPJ o pitanju odbrane zemlje u slučaju agresije prošla je u ovom periodu, zavisno od stavova Kominterne, kroz tri faze:

U prvoj fazi (do 1934), KPJ u potpunosti podržava zvanične ocene i stavove Kominterne o zaoštrevanju klasne borbe i približavanju proleterske revolucije, o pripremama imperijalističkog rata protiv Sovjetskog Saveza, iz čega je proizlazio stav da u slučaju imperijalističkog rata ne treba braniti, spasavati buržoasku (svoju) državu, već treba okrenuti oružje

¹⁹ Miroljub Vasić, Narodni front u Jugoslaviji s osvrtom na Dalmaciju, »Pogledi«, časopis za društvena pitanja, br. 3—4, 1986, Split, 225—240.

²⁰ Isto, str. 227; kao npr. 2.

²¹ Pero Damjanović, *Tito pred temama istorije*, Beograd 1972, 228—230.

protiv vlastite buržoazije, tj. rat pretvoriti u građanski i socijalističku revoluciju.

U drugoj fazi (1935—1939), KPJ je, polazeći od odluka i intencija Sedmog kongresa Kominterne, bila odlučna i u dokumentima i u praktičnoj aktivnosti, da slobodu i nezavisnost Jugoslavije i njenih naroda treba braniti po svaku cenu i ona u tom pravcu čini ogromne napore i razvija intenzivnu aktivnost.

U trećoj fazi (1939—1941), kada je Kominterna, posle sklapanja pakta o nenapadanju između SSSR-a i Nemačke i početka Drugog svetskog rata, prestala da poziva u borbu protiv fašizma, KPJ, iako nije odustala od svog opredeljenja a delom i aktivnosti na pripremama za odbranu zemlje, vodi intenzivnu propagandnu aktivnost za neuvlačenje Jugoslavije u rat i njenu odbranu od svake agresije. Pri tome se rešavanje osnovnih političkih, nacionalnih, socijalnih i drugih problema društva i sklapanje pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom postavlja kao uslov za uspešnu odbranu za očuvanje slobode i nezavisnosti Jugoslavije i njenih naroda. Ukratko, KPJ je posle avgusta 1939. godine politiku odbrane slobode i nezavisnosti zemlje po svaku cenu, vođenu u prethodnom periodu, koja joj je donela značajne političke poene i olakšala razbijanje obruča ilegalnosti i proširenje njene nacionalne i socijalne osnove — ponovo priлагodila, na štetu svog političkog ugleda, politici Kominterne i interesima Sovjetskog Saveza.²²

f) *Pitanje karaktera Drugog svetskog rata* — Agresijom Nemačke na Poljsku 1. septembra 1939, čime je otpočela borba za novu podелу sveta, a politika popuštanja fašističkoj agresiji doživela krah, počeo je Drugi svetski rat, koji je po broju poginulih, veličini razaranja, patnjama i stradanjima i po značaju za istorijske tokove, najveći oružani sukob u dosadašnjoj istoriji.

Rat su vrla Sovjetskog Saveza i rukovodstvo Kominterne ocenili kao imperijalistički u celini, tj. sa obe strane. Umesto osude fašizma kao najveće opasnosti po svetski mir i bezbednost međunarodnog poretku, Kominterna je počela osuđivati imperijalistički rat, a kao njegove izazivače proglašavati uporedo sa fašističkom Nemačkom i Italijom imperijalističke krugove zapadnoevropskih zemalja, u prvom redu Englesku i Francusku.²³

KPJ je, uprkos dotadašnje politike i aktivnosti na pripremama za odbranu zemlje i osude fašizma kao najveće opasnosti, prihvatile ocenu Sovjetskog Saveza i Kominterne da je rat koji se vodi imperijalistički i zauzeli stav da narodi Jugoslavije moraju ostati izvan njega.

Stav prema tek započetom ratu, Centralni komitet KPJ je izneo u Proglasu »Protiv imperijalističkog rata i fašizma«, a Centralni komitet SKOJ-a u svom dokumentu »Odluke CK SKOJ-a — teze o položaju«, oba od septembra 1939. godine. Polazeći od ocene da rat koji je započeo predstavlja »imperijalistički sukob radi nove podele sveta«, oni su izneli stav da je on rezultat suprotnosti između dva sistema — socijalizma i kapitalizma, iz čega je proizašao i pogrešan zaključak da to nije rat »iz-

²² Vid.: dr. Miroslav Vasić, *KPJ I pitanje odbrane Jugoslavije od fašističkih država do 6 aprila 1941*, »Vojnoistorijski glasnik«, br. 3, 1991, Beograd, 255—280

²³ Isto.

među demokratije i fašizma«, čime je uneta privremena zabuna ne samo u redove komunista, već i drugih demokratskih snaga.²⁴

Istovetne ocene namenjene javnosti, a pre svega mladoj generaciji, legalno su iznete i u člancima sekretara CK SKOJ-a Ive Lole Ribara: »Mlada generacija u borbi protiv imperijalističkog rata«, »Jedinstvo u borbi protiv rata«, i »Rat je krvava stvarnost«, objavljenim u jesen 1939. godine, kao i u Proglasu CK SKOJ-a »Protiv imperijalističkog rata, za odbranu naših prava i budućnosti. Jedinstvo mlađe generacije«, od oktobra 1939. godine.²⁵

Stavove o karakteru Drugog svetskog rata i zadacima komunista, KPJ će izneti tokom 1940. godine i u člancima svoga sekretara J. B. Tita »Odgovor svim ratnim huškačima i klevetnicima naše Partije«, »Peta kolona« i dr., a zatim i u dokumentima Šeste zemaljske konferencije SKOJ-a (septembar) i Pete zemaljske konferencije KPJ (oktobar 1940).²⁶

Ocna Drugog svetskog rata kao imperijalističkog i izjednačavanje fašističkih država Nemačke i Italije kao agresora, sa Francuskom, Engleskom i drugim napadnutim državama tokom 1940. godine i analogno tome stav da narodi Jugoslavije nemaju šta da traže u njemu, odrazila se i na određivanje zadataka revolucionarnog pokreta u zemlji u pravcu zaoštiranja klasne borbe. To je istovremeno uslovilo da komunisti ne insistiraju na pripremama za stvaranje Narodnog fronta i okupljanju svih demokratskih snaga radi odbrane ugrožene nezavisnosti zemlje. Sve to razume se, nije moglo da prođe bez negativnih posledica po ugled revolucionarno-demokratskog pokreta u Jugoslaviji.

Ocena Drugog svetskog rata kao imperijalističkog sa obe strane, zadržće se sve do napada Nemačke na Sovjetski Savez juna 1941. godine, kada će rat protiv fašističkih država biti okarakterisan kao oslobođilački i pozvani svi narodi u borbu protiv fašističkih okupatora.

Stavovi Kominterne i KPJ prema navedenim pitanjima pokazuju:

a) Da je Sovjetski Savez stavove prema međunarodnim događajima i pojavama zauzimao, što je i razumljivo, polazeći od svojih državnih interesa.

b) Da je Kominterna, koja je smatrala da je njen osnovni, istorijski zadatak jačanje socijalističke revolucije u svetu i odbrana prve zemlje socijalizma, strategiju i taktiku svoje borbe i ukupne aktivnosti određivala prema pragmatičnim interesima Sovjetskog Saveza i

c) Da su sve KP u svetu, kao sekcije Kominterne i njene transmisije, uključujući i KPJ, preuzimale zvanične stavove Kominterne, nezavisno od konkretnih istorijskih uslova u svojim zemljama, nastojeći da ih realizuju, čak i onda kada to nije bilo moguće, ili je bilo u suprotnosti sa nacionalnim interesima svog (ili svojih) naroda.

²⁴ *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, 1, Beograd 1969, 374—378. A-CK SKJ, f. CK SKOJ-a, 19/1939.

²⁵ »Mladost« 1939, br. 8, »Naš student« 1939, br. 1; Istoriski arhiv PK SK za Vojvodinu, br. 2903.

²⁶ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, V, Beograd 1978, 71—74, 155—158; *Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a, 1925—1941*, Izvori za istoriju SKJ, Serija B-I/2, Beograd 1983, 375—398; *Peta zemaljska konferencija KPJ*, Izvori za istoriju SKJ, A/I-10, Beograd 1980, 221—241; Dr Miroslav Vasić, *Peta zemaljska konferencija KPJ oktobra 1940*, Vojnoistorijski glasnik, 3, Beograd 1990, 73—97.

MOMČILO PAVLOVIĆ
Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SRBI NA KRAJU DRUGOG SVETSKOG RATA

Originalan naučni rad

UDC 940.53/.54(=861)

Celokupnu politiku i taktiku rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u predratnom periodu komunisti su dosledno realizovali tokom građanskog i oslobođilačkog rata 1941—1945. Ona se, uprošćeno rečeno, svodila na oslobođanje svih naroda i nacionalnih manjina od »velikosrpskog hegemonizma«, po principima prava naroda na samoopredeljenje, uključujući i otcepljenje. Pri tom to pravo nije važilo jedino za srpski narod u Jugoslaviji. Drugim rečima, ono što bi preostalo posle ostvarenja tog prava za sve jugoslovenske narode moglo bi biti Srbija i pravo srpskog naroda. Rešavajući na takav način nacionalno pitanje u Jugoslaviji, koje je inače proglašeno kao najpravednije, posejano je seme budućih nacionalnih problema koji su uz spregu spoljašnjih faktora i uzroka definitivno razrušili tako uspostavljenu Jugoslaviju.

Takva politika pomoću koje bi se osvojila vlast (nacionalno pitanje je sastavni deo revolucije i ujedno i klasno pitanje) promovisala je u ratu pre svega borbu protiv velikosrpske buržoazije, kao glavnog klasnog i nacionalnog neprijatelja koji eksploratiše sve druge narode. Odatle pak, proizlazilo je političko načelo — mobilizacija svih jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina protiv jednog — srpskog naroda. Takva politika postojiće u čitavom posleratnom periodu (slaba Srbija — jaka Jugoslavija), a praktične rezultate daće u najnovijim događajima oko raspada Jugoslavije. Gotovo svi jugoslovenski narodi okrenuti ne toliko protiv Jugoslavije koliko protiv srpskog naroda koji je odjednom postao neprijatelj svim dojučerašnjim narodima u Jugoslaviji i agresor u svojoj zemlji. Ne toliko na antijugoslovenskoj koliko na antisrpskoj osnovi, stvarani su savezi i koalicije i onih naroda koji nisu imali značajne zajedničke interese: Slovenci i Albanci, Muslimani i Makedonci, Hrvati i Bugari itd ...

Praktično ostvarenje takve nacionalne politike KPJ je realizovala u ratu. Posle njegovog završetka svoje zamisli i rešenja legalizovala je promovišući ih u revolucionarne tekovine od kojih nije smelo biti odstupanja. Treba reći da su Srbi, posebno oni koji su živeli u Hrvatskoj, tj. NDH bili glavni nosioci i protagonisti komunističkih ideja i prakse i glavni rušitelji svojih tradicionalnih vrednosti. Niko drugi do Srbi ustoličili su Tita, prihvatali i uspostavili komunizam i pružili mu podršku, srušili kralja, odbacili D. Mihailovića, a sve revolucionarne tekovine prihvatali sa oduševljenjem, iako su baš preko njih upravo najviše gubili. »Za Srbiju ne postoji ništa osim Tita«, pisao je 1945. engleski poslanik, »i u tom smislu su i Staljin i Rusija bačeni u pozadinu«. Srbi su predstavljali više od polovine stanovništva nove Jugoslavije (6.972.869), prema 6.818.718. ostalih naroda u Jugoslaviji. Njihova podrška Titu i njegovoj politici značila je i njegovu definitivnu pobedu.

Bilans pobeđe komunista i osvajanje vlasti više je nego očigledno tangirao srpske interese. Mobilizacija i slanje na Sremski front uglavnom

je vršena u Srbiji, gde je poginulo više desetina hiljada za borbu neobučenih srpskih mlađića. Uz to veliki broj Srba, koji su označeni kao saradnici okupatora ili ideološki označeni kao rekcija, nastradao je u metežu na kraju rata od komunista. Interesantno je da broj Srba poginulih na Sremskom frontu, kao ni broj poginulih od komunista 1944/1945, nije utvrđen.

Pored ovoga, Srbija je jedina od jugoslovenskih republika (koje su, uprkos izjavama, ipak smatrane državama, o čemu svedoči i Kardeljevo razmišljanje o nazivu države decembra 1945; Savez jugoslovenskih narodnih republika, Savez narodnih republika Jugoslavije, Ujedinjene narodne republike Jugoslavije, a koje je na okupu držala monolitna KPJ) uspostavljena kao složena federalna jedinica, premda su isti razlozi mogli biti primjenjeni i na Hrvatsku ili Makedoniju. Na njenom predratnom prostoru formirana je i nova država Makedonija. Pri tom je interesantna činjenica da su Makedonci jedino u Jugoslaviji, u srpskom susedstvu, razvili svoju nacionalnu i državnu individualnost, ali ne i u Bugarskoj u kojoj su takođe komunisti bili na vlasti, ili pak u Grčkoj. Uz to, prilikom sitnjih administrativnih razgraničenja posle rata Makedoniji su pripala neka srpska mesta, kao Češnica Janković i neka sela oko Kumanova i Krive Palanke u kojima su živeli Srbi i koji su se izjašnjavali za priključenje Srbiji, ali su iz »ekonomskih razloga« dodeljeni Makedoniji.

Srbi su izgubili kralja i monarhiju, ukinut je parlamentarni život, razbijena je duhovnost preko izdvajanja makedonske i pokušaja izdvajanja crnogorske pravoslavne crkve (katolička crkva, koja je bila ratobornija, nije razbijana na isti način).

Najveći broj konfiskacije bio je u Srbiji. Odmah po oslobođenju uspostavljen je specijalni sud za nacionalnu čast, koji je bogatijim i viđenjim građanima, oduzimajući srpsku nacionalnu čast zbog navodne saradnje sa okupatorom, u stvari oduzimao imovinu. Srbija je, pored toga, predstavljala ekonomsku bazu za vođenje rata do konačne pobjede i prehranjivanje stanovništva u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Crnoj Gori.

Osim tогa, treba više reći o položaju Srba u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini na kraju rata, forsiranju kolektivnog zaborava ustaškog genocida, odnosu prema nacionalnim manjinama u Srbiji i na kraju o zanemarivanju pitanja Srpske nacionalne manjine u Mađarskoj, Rumuniji i Albaniji.

Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

Od svih jugoslovenskih naroda, srpski narod je u Drugom svetskom ratu pretrpeo najveća ljudska i materijalne žrtve. Treba reći da su veći gubici na srpskoj strani i, uopšte u Jugoslaviji, napravljeni od unutrašnjih međusobnih razračunavanja u krvavom građanskom ratu nego od spoljnog neprijatelja.

Posebnu tragediju Srbi su doživeli u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Nad njima je sprovoden organizovan državni teror kao nad neprijateljskom nacijom, uprkos vekovnom zajedničkom životu na tim prostorima. Sve što je srpsko smatrano je neprijateljskim i stavljeno je van zakona — ime, pismo (premda ono nije samo srpsko), crkva itd... »Srpsko zlo« ustaše su planirale zatrti u korenu nemilosrdnim rasističkim metodama. Iako su im Italijani uzeli Dalmaciju, Mađari Prekomurje, Srbi im nisu uzeli ništa, a sam čin stvaranja NDH prihvatali mirno ne pružajući

nikakav otpor, ipak su oni ustaškoj državi bili i ostali smrtni neprijatelji. Rasnu i genocidnu mržnju ustaše su pretvorile u masovna i organizovana ubijanja nevinih Srba i njihovo raseljavanje. Milovan Žanić, ministar zakonodavnog povjereništva u NDH, izjavljivao je maja 1941. u jednoj zapovesti: »Ovo ima biti zemlja samo Hrvata i nikoga drugoga i nema te metode koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba koji bi nas ugrozili prvom zgodom«. Slične izjave davali su i drugi vodeći ljudi ustaške države. Bile su to ubojite reči za masovne zločine nad nedužnim stanovništvom.

Srbi u Hrvatskoj su raspad Jugoslavije i uspostavljanje NDH prihvatali kao pobedu Nemačke, naivno verujući da će i u takvoj državi moći mirno živeti i da su mestimični zločini na početku ustaške vladavine više izraz samovolje nižih ustaških zapovednika nego opštedržavna politika. Ali, surova zverstva ustaša po selima i srpskim varošima Hrvatske ubrzo su narodu nametnula sudbinske alternative, ili umreti ili otići u šumu i braniti se. Utočište, ali i novu ideologiju pružili su im komunisti u već organizovanim partizanskim jedinicama. Ti Srbi postaće nosioci partizanskog pokreta u Hrvatskoj i Jugoslaviji, a na kraju rata marširaće na Srbiju za oslobođenje Beograda, uvođenje komunizma i ustoličenju vrhovnog komandanta Tita.

Broj nastradalih Srba od ustaškog genocida nije dosad, na žalost, istražen, niti će ikada biti precizno utvrđen. Propuštena je šansa da se to uradi neposredno posle rata, a odgovornost leži na novouspostavljenoj vlasti. Licitiranje sa brojem nastradalih Srba u NDH, dugo prečutkivanim posle rata, postaće još jedno pitanje u nesrećnom hrvatsko-srpskom sporu. Srbi smatraju da broj ubijenih prevazilazi milion, nemački oficiri u NDH govore o 250 do 750 hiljada, a Hrvati to skandalozno minimiziraju svodeći broj ubijenih na svega 60 hiljada i to u svim logorima NDH i svih nacionalnosti. To ima posebnu težinu jer je te brojke kao »povijesnu istinu« utvrdio Franjo Tuđman, današnji predsednik Hrvatske.

Pored genocida nad srpskim življem u NDH, masovni teror nad njima vršen je i u Bosni od Muslimana, na Kosovu od Albanaca, u Vojvodini od Mađara, a u samoj Srbiji od Nemaca i Bugara.

Takva situacija na ovim prostorima, kad je ideja jugoslovenstva i zajedničkog života izgubila svaki smisao, premošćena je izuzetno brzo od komunista (uz pomoć SSSR-a i Velike Britanije) vaskrsavanjem Jugoslavije. Uspeli su ne samo da je obnove već i znatno prošire, a forsiranjem kolektivnog zaborava najpre naprave nivelaciju i u stradanjima naroda, odstrane nemilosrdno sve nacionalne i ideološke ekstreme i otvorenom diktaturom svoje stranke čvrsto drže vlast u zemlji, koje će ubrzo postati moćna država na Balkanu i udarna pesnica svetskog komunizma.

U zanosu internacionalizma, bratstva i jedinstva, organizovan je masovni zaborav zločina, radikalno suzbijana želja za osvetom, a velika stradanja srpskog naroda su prečutkivana ili prikrivana. Poslušni srpski komunisti, nad kojima je lebdela najteža ideološka optužba o velikosrpskom hegemonizmu, takva pitanja jednostavno nisu postavljali. Njima je bila namenjena posebna uloga da neprestano dokazuju svoj internacionalizam stalnim obrušavanjem na sopstveni nacionalizam. Međutim, kad se ipak govorilo o stradanjima Srba uvek je pravljena simetrija — podjednako su stradali i Srbi i Hrvati, i svi naši narodi i narodnosti, podjednako su se

borili i Srbi i Hrvati, i svi naši narodi i narodnosti, u zajedničkoj borbi. Na spominjanje ustašta uvek je pridodavano četništvo i sl. Iako je sve to istorijski bilo netačno, politički je bilo vrlo korisno. Vrlo brzo posle rata zločini nad Srbima nisu predstavljali nikakvu prepreku u stvaranju zajedničke države i zajedničkog života.

Pripadajući u većini toj ideologiji, Srbi u Hrvatskoj su i posle genocida bili spremni da žive sa Hrvatima i dele istu sudbinu. Smatralo se da oni u ratu nisu dobili već su se izborili za ravnopravnost. Političke i kulturne institucije koje su ih predvodile i predstavljale most zблиžavanja sa Hrvatima, posle užasa koji ih je snašao, uspostavljene tokom rata funkcionišale su i posle 1945. Srpski klub vijećnika Zavnoha, konstituisan u Otočcu 12. januara 1944, predstavljaо je nacionalno i političko vođstvo Srba u Hrvatskoj. Septembra 1945. u Zagrebu je održan I kongres Srba u Hrvatskoj na kome je organizovan Glavni odbor »kao široka politička organizacija jedinstvenog srpskog naroda u sastavu Narodnog fronta«. Pored ovoga, Srbi su imali i posebno glasilo »Srpsku riječ«. U Glini, na ruševinama Pravoslavne crkve u kojoj je izvršen masovni pokolj nad Srbima, osnovano je pevačko društvo Obilić i srpsko kulturno društvo Prosvjeta, koje se bavilo izdavaštvom i kulturnom tradicijom Srba u Hrvatskoj. U istom periodu u Zagrebu je osnovana i centralna srpska biblioteka, Muzej Srba u Hrvatskoj. Čirilica i latinica zagarantovane su kao ravnopravna pisma. I na kraju, kao najvažnije, odlukama Avnoja i Zavnoha hrvatski i srpski narod potpuno su bili ravnopravni.

Preko tih tela i organizacija i uz pomoć internacionalističkog shvanjanja da unutrašnje granice u Jugoslaviji ne razdvajaju nego spajaju, KPJ je ostvarivala svoj uticaj na Srbe, sprovodila politiku nacionalne ravnopravnosti Srba i Hrvata, dajući pri tom garancije da će Srbi u Hrvatskoj i dalje uživati blagodeti ravnopravnog naroda. Time je onemogućavano i artikulisanje stiđljivih nagoveštaja za teritorijalnom autonomijom Srba u Hrvatskoj, iako su za to postojali svi uslovi i razlozi zbog kojih su uspostavljene takve autonomije u okviru Srbije. Iстicanjem navodne ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj ovakve ideje su odstranjivane. Nema podataka o srpskom nezadovoljstvu svojim statusom ili akcijama za političkim i teritorijalnim artikulisanjem svoje posebnosti. Posmatrano realno, u tom trenutku oni su imali obezbedenu ravnopravnost jer određene granice nisu predstavljale nikakvu prepreku. Jednostavno rečeno, živeli su u jednoj državi.

Međutim, dok su srpski komunisti i borci sticali zavidne položaje u novoj administraciji i bili zaista ravnopravni partner u KP Hrvatske, a zajedno vezani za Beograd, bez koga niti su mogli niti smeli donositi značajnije odluke, stanje na terenu je bilo sasvim drugačije. U popaljena i razrušena srpska sela došao je mir, ali strah, beda i nepoverenje nisu otklonjeni. Kod sela Živaje i Dubice na Baniji i krajem 1945. godine spavalo se pod vedrim nebom. O teškom položaju Srba svedoče i razgovori u samom CK KP Hrvatske u kojima se govorи o potrebi zbrinjavanja Srba, razvijanja bratstva i jedinstva i ravnopravnosti. Sam Kardelj je na jednoj sednici CK KP Hrvatske izričito tražio da Srbima u Hrvatskoj ne sme biti oduzimano biračko pravo više od jedan posto da se ne bi osetili ugnjetenim.

Uopšte rečeno, položaj Srba u Hrvatskoj proizlazio je iz njihove borbe protiv ustaša i njihovog masovnog stupanja u partizanski pokret. »Srž partizanskog pokreta u Hrvatskoj sačinjavali su prvenstveno Srbi iz Like i Korduna koji su nečuveno stradali od ustaša i protiv kojih su se podigli

da bi se odbranili od istrebljenja«. Do pada Italije u septembru 1943, 70—80% partizanskih snaga koje su delovale u Hrvatskoj bile su srpskog porekla.

Po oslobođenju, stanovništvo Zagreba »koje je malo aktivno učestvовало у partizanskому pokretu« nerado je gledalo mlade partizanske oficire i vojnike koji su šetali gradom ponosno pokazujući svoje ordenje, a gotovo svi bili Srbi iz Like i Korduna. Njihovo prisustvo naglašava prastaro, vekovno rivalstvo i nerazumevanje između ove dve grane slovenske rase, pisao je engleski poslanik iz Beograda.

Prisustvo Srba u javnom životu Hrvatske najbolje ilustruje njihov broj u Komunističkoj partiji Hrvatske. Krajem 1945. godine u Hrvatskoj je bilo 34.418 članova KP, od čega 62% Hrvata, a 35% Srba. Inače, tada je u Hrvatskoj živelo oko 600.000 Srba, što je iznosilo 15%. Međutim, njihov udio u članstvo KP Hrvatske postepeno je smanjivan, ali je u čitavom posleratnom periodu iznosio oko 25%. Na primer, 1953. godine Hrvata u KP Hrvatske bilo je 70%, a Srba 26%. 1961. Hrvata je bilo 68,3%, a Srba 27,6% u KP Hrvatske, 1971. godine Hrvata je bilo 65,6%, a Srba 24,7%.

Položaj Srba u Bosni i Hercegovini bio je znatno drugačiji. Na tim prostorima Srbi su masovno učestvovali u NOP-u i iz toga gradili svoj posleratni položaj i ugled. S druge strane, oni su u tom trenutku bili u većini u Bosni i bili kreatori i nosioci nove komunističke politike bratstva i jedinstva.

Bosna i Hercegovina je od svih federalnih jedinica u ratu najviše nastradala, jer je tokom čitavog perioda bila poprište i stanište mnogih vojski, a odlučujuće bitke i odluke partizanskog pokreta vođene su i doneće po bosanskim planinama.

Polazeći od svojih stavova o borbi za pravednim rešenjem nacionalnog pitanja i ravnopravnosti, komunisti su još na Drugom zasedanju Avnoja formirali Bosnu i Hercegovinu kao zasebnu federalnu jedinicu koja nije bila državna organizacija nijedne nacije, već samo delova srpske i hrvatske nacije i bosanskih muslimana koji još uvek nisu smatrani zasebnom nacijom. To stanovište da muslimani nisu nacija i da je Bosna i Hercegovina država delova srpske i hrvatske nacije i bosanskih muslimana potvrđeno je i u Ustavu FNRJ iz 1946. i Ustavu NR Bosne i Hercegovine iz 1947.

Posle oslobođenja ni Bosna i Hercegovina, kao ni ostale federalne jedinice, premda na papiru suverene i samostalne nisu imale gotovo nikakvu samostalnost. Ključne odluke donošene su u Politbirou, a izvršavane preko CK Bosne i Hercegovine. Diskusija o nacionalnom pitanju nije bilo, a rukovodstvo se posvetilo rešavanju egzistencijalnih problema stanovništva. Engleski poslanik, koji je stekao utisak da su Srbi u Bosni za kralja a Hrvati za Mačeka, pisao je da muslimani vladaju Bosnom i da su se vrlo brzo popeli na vrh. Ogorčenje Srba u vezi s tim nije neprirodno, kaže on, pošto oni predstavljaju kičmu partizanskog pokreta i stoga su očekivali da će požnjeti najveće zasluge kad partizani dođu na vlast. Kroz Bosnu »mi smo čuli dosta rđavih govora o tome da bi muslimani okrenuli kapu svakome ko je na vlasti«. Nalazeći ovo, partizani su izgleda prihvatali njih kao najkorisniji i najmiroljubiviji materijal za izvršavanje svojih planova

i postavili su ih na položaje koje oni po svojim zaslugama i svom ponašanju uglavnom ne zaslužuju.

Sledeći problem u Bosni i Hercegovini bio je povratak Srba izbeglica iz Srbije koji su pobegli od ustaškog i muslimanskog terora. To se odvijalo stihijno, a pri vlasti Bosne i Hercegovine nije postojalo nikakvo telo koje bi vodilo brigu o prijemu i smeštaju Srba izbeglica. Ovi Srbi doživljavali su razočarenja, jer su ih sa podsmehom dočekivali oni koje je ustaška vlast nagradila srpskom imovinom. Morali su da moljakaju od vrata do vrata i uzaludno traže ono što im pripada, u većini slučajeva moleći tzv. »sed-make«, tj. one Muslimane i Hrvate koji su pre sedam meseci otišli u šumu da bi okajali svoje grehe koje su počinili služeći Pavelićevom krvničkom režimu. Optužbe da su Srbi izbeglice četnički nastrojene je »smisleni posao reakcionarnih frankovačkih elemenata u nameri da diskvalifikuju Srbe izbeglice i favoriziraju sebe, i da na taj način onemoguće izbeglicama borbu za otkrivanje fašističko-frankovačkih elemenata, uzimajući u tome taktiku napadanja da ne bi bili napadnuti«.

O nezadovoljstvu Srba upravom u Bosni i Hercegovini pisao je ministar informacija Sava Kosanović, koji navodi da je posle ustaškog terora u nekim mestima u Bosni ostalo 2, 5, 10 pa do 30% Srba, a da se sada nepravedno nazivaju četnicima i imputira im se da zahtevaju masovne pokolje muslimana i Hrvata.

Sledeća žalba Srba bila je da mnogo ima kompromitovanih ustaških saradnika u činovničkom kadru svih ustanova u Bosni i Hercegovini, »koji se svi ne mogu ukloniti jer su muslimanski i hrvatski živalj bili masovno ukopčani u ustaški režim, ali bi trebalo odstraniti bar onaj jače ekstremni deo.« Pri tom je navoden primer da je u Gradskom narodnom odboru u Banjaluci nije bio zastupljen nijedan Srbin kao odbornik.

Posledice ovakvog nezadovoljstva Srba koji su preživeli ustaški režim bila je njihova želja da se isele u Srbiju, konstatovao je Sava Kosanović.

Međutim, bio je to glas građanskog političara kome komunisti nisu verovali, ali su ga dobro iskoristili za svoje ciljeve.

Opšta beda, razrušena i popaljena sela, poljoprivredni inventar i stoka, strah i beznađe imalo je za posledicu masovno plansko preseljenje Srba iz Bosne i Hercegovine, Banije, Like i Korduna u Vojvodinu. Na taj način smanjivao se procenat Srba u etičkom sastavu Bosne i Hrvatske, ali je srpski elemenat pojačavan u Vojvodini. Indikativno je, pri tom, da nisu anulirani rezultati ustaške kolonizacije u Slavoniju i Srem, kao što nisu anulirani ni rezultati organizovane i stihijne kolonizacije na Kosovu tokom rata, niti bugarske kolonizacije u Makedoniji. Revizija agrarnih odnosa i kolonizacije vršena je samo na Kosovu i u Makedoniji i to za stanje pre 6. aprila 1941. Međutim, glavna pomeranja stanovništva izvršena su tokom rata i to najviše na štetu srpskog naroda. Sem prema Mađarima u Vojvodini, revizije ovih agrarnih i kolonizatorskih odnosa posle rata nije bilo. Gotovo da nijedan Albanac koji se tokom rata došelio u »Novu Albaniju«, tj. Kosovo nije враћen u Albaniju. To se odnosi i na Bugare u Makedoniji i Hrvate u Slavoniji ili Sremu. Ali prva mera nove vlasti bila je zabrana povratka proteranih srpskih predratnih kolonista na Kosovo i u Makedoniju, koji su kasnije naseljni u Vojvodinu.

Politika KPJ prema nacionalnim manjinama

Poseban problem predstavlja nejednak odnos prema nacionalnim manjinama, pogotovo onim koje su živele u Srbiji. Dok su Nemci deportovani a Mađarima zaprećeno iseljavanjem iz Jugoslavije, prema Albancima, najodanijim saradnicima Nemaca tokom rata i najžilavijim protivnicima novog režima, postupano je izuzetno blago.

Dosleđno svom predratnom stavu o velikosrpskoj hegemoniji i ugnjetavanju Albanaca koje treba osloboediti, KPJ je ovo područje posle rata najpre proglašila za autonomnu oblast, a zatim nizom mera sprečavala uspostavljanje predratnog stanja. Iako su se Albanci frontalno pobunili protiv nove vlasti na kraju rata, iako je Tito njihovoj delegaciji prilikom jedne posete 1945. rekao da on zna da ih je preko 90% učestvovalo na strani neprijatelja, za KPJ je i dalje glavni problem, problem Kosova i Albancana u Jugoslaviji, bio problem velikosrpskog ugnjetavanja kojeg je Albance trebalo osloboediti. Takvu politiku KPJ na Kosovu posle rata sprovodili su srpski i crnogorski komunisti, pošto je Albanaca komunista na kraju rata bilo svega nekoliko stotina.

Zabrana povratka kolonistima na to područje, naseljenih pre rata, bila je prva praktična mera u tom smislu. Iako je utvrđeno da kolonizacija Kraljevine Jugoslavije na Kosovu nije ugrožavala Albance i njihove posede — dodeljivana je slobodna državna zemlja, opštinske utrine ili trajno napuštena zemlja a ne posedi Albanaca, kao i to da kolonisti nisu bili samo Srbi, mada u najvećem broju jesu, nije menjalo stvar. KPJ je smatrala da Srbima kolonistima na Kosovu i u Makedoniji, koji su ekspONENT velikosrpske politike u tim krajevima, treba zabraniti povratak. Njihovu zemlju dobijali su ne samo Albanci sa Kosova nego i oni tokom rata pristigli iz Albanije, a čiji broj inače nikada nije utvrđen. Spominju se brojke od 80.000 do 300.000. Posle rata oni nisu vraćeni u Albaniju. Na ovaj način Albancima na Kosovu dato je 21.079 hektara zemlje srpskih kolonista i starosedelaca, čiji su posedi navodno bili sporni. Inače, pod sporom bilo je više od 10.000 poseda Srba i Crnogoraca.

Još interesantnije je činjenica da nijedan Albanac sa Kosova, niti sa juga Srbije, u posleratnoj kolonizaciji nije preseljen u druge krajeve. Kolonizovanjem više hiljada srpskih porodica, koje je krajem prošlog veka kralj Milan naselio u te krajeve, drastično je promenjen etnički sastav stanovništva na tom prostoru u korist Albanaca, a Kosovo pripremano za buduće planove o njegovom pripajanju Albaniji u jugoslovensko-albanskoj federaciji.

Inače, »Kosovo je u tom periodu manje-više funkcionalo kao separatna jedinica mnogo bliža Tirani nego Beogradu«. Jugoslovenski komuniści su njegovo rešenje vezivali za jugoslovensko-albansku federaciju, a albanski su polagali pravo na samoopredeljenje naroda i zalagali se za »pravilno marksističko-lenjinističko rešenje ovog pitanja«. Pred mnogo važnijim problemima ovo pitanje je odlagan i čekan pogodan momenat za njegovo rešavanje.

Ako je verovati Enveru Hodži i njegovim sećanjima u knjizi »Titoisti«, Tito mu je navodno krajem juna 1946, prilikom njegove posete Beogradu, obećao da će Kosovo i druge krajeve Jugoslavije nastanjene Albancima vratiti Albaniji, ali »je to bilo nemoguće odmah rešiti jer nas Srbi neće shvatiti, ali da bi ujedinjenje Kosova i Metohije sa Albanijom u okviru

balkanske federacije bilo mnogo lakše.« Verovatno je na tom sastanku razgovarano i o Kosovu, ali samo u sklopu velikih planova o federaciji između Jugoslavije, Bugarske i Albanije. O tome da je Kosovo trebalo predati Albaniji, kao o ideji u vrhu jugoslovenskih komunista, potvrđuje i izjaiva Edvarda Kardelja Staljinu, aprila 1947, u Moskvi: »Kod nas na teritoriji Kosova i Metohije ima i dan-danas više Albanaca nego Srba. Mi mislimo kasnije, kad se još bolje povežemo s Albancima, da im ustupimo te teritorije«, na šta je Staljin odgovorio da je to pravilno rešenje. Međutim, ubrzo posle toga došlo je do zahlađenja odnosa s Albanijom zbog sukoba sa IB. Albanski komunisti, iako nisu bili članovi IB, podržali su stavove iz Rezolucije i poveli otvorenu neprijateljsku politiku prema Jugoslaviji. U jednoj rezoluciji, kojom odgovaraju na napade makedonskih komunista da pospešuju pobunu Šiptara u Makedoniji i na Kosmetu, iznosi se kako je neposredno pre izbijanja sukoba sa IB »CK KPJ preko svog delegata Save Zlatića obećao CK KP Albanije da je došlo vreme da se reši pitanje Kosmeta«, ali KP Albanije na taj »antimarksistički i antisovjetski put nije htela da krene, a ponuda Kosova Albaniji je ocenjena kao nečasna igra koja nema nikakve veze sa pravim marksističko-lenjinističkim stavom. Ako je tačna, bila je to poslednja izjava jugoslovenskih komunista o pripajanju Kosova Albaniji. Posle sukoba i otvorenih neprijateljstava dve zemlje prestali su svaki razgovori, pa i kontakti sa Kosovom.

Srbi kao nacionalna manjina u susednim državama

U čitavom posleratnom periodu status Srba u susednim državama je skandalozno zanemarivan. Međutim, to ne bi moglo da se kaže za politiku KPJ prema slovenačkoj manjini u Austriji i Italiji, Hrvatima u Austriji, pa i Makedonaca u Bugarskoj i Grčkoj zbog kojih su Srbi imali zategnute odnose sa ovim državama. I dok je KPJ vodila međunarodne bitke za poboljšanje položaja pomenutih manjina, za Srbe u susednim državama pokazivan je znatno manji ili gotovo nikakav interes. Objašnjenje da su oni živeli u socijalističkim državama može se prihvati do 1948. godine, ali posle toga u periodu najvećeg stradanja ova pitanja nisu pokretana ni od jugoslovenskog ni od srpskog rukovodstva.

Najveći broj Srba živi u Rumuniji duž jugoslovensko-rumunske granice, severozapadno i južno od Temišvara i u rumunskoj klisuri duž rumunske strane Dunava. Neposredno posle Drugog svetskog rata bilo ih je 55.000. Mahom su se bavili zemljodanjom, ali bilo je i izrazito velikih posednika u Rumuniji. Uz to, posedovali su 15 mlinova, 108 trgovina, jedan bioskop, desetak manastira (Bezdan, Sveti Đurađ, Kusić itd.) sa velikim zemljinim posedima koji su im uzeti 1920. i posle Drugog svetskog rata.

Tokom rata Srbi u Rumuniji učestvuju i u pokretu Draže Mihailovića i u Narodnooslobodilačkoj vojsci. Osnivali su savez i izdavali list »Pravdu«, koji je posle rata imao tiraž 3.000 primeraka. Godine 1947. Tito, prilikom posete Rumuniji, izjavio je da Srbi treba da budu u prvim redovima izgradnje narodne demokratije u Rumuniji. Procvat srpske kulture među manjincima doživljen je do 1948. godine.

Posle sukoba sa Staljinom i odbijanja većeg dela Srba da se pismeno izjasne protiv rukovodstva KPJ, rumunski komunisti su počeli neviđeni teror. Pored hapšenja i maltretiranja, raspuštene su srpske kulturne organizacije, zatvorene škole, a u srpskim selima uveden policijski čas. Ipak, 50-ih godina ova manjina prezivljava masovni egzodus deportovanjem u besplodnu peščaru Baragan. U njihova sela i kuće useljavani su rumunski oficiri. To je pravdano pripremama jugoslovenskog napada na Rumuniju u kom bi slučaju to stanovništvo postradalo. Deportacija je obuhvatala srpska sela duž rumunsko-jugoslovenske granice u dubini od 20 do 35 kilometara, a prema nekim procenama deportovano je oko 15.000. Pored deportacije, postojali su i logori za Srbe u blizini grada Kalaraš, oko reke Prut, grada Braile i na kanalu gde se Dunav uliva u Crno more.

Tako je sukob jugoslovenskih komunista sa IB najviše platila srpska manjina u Rumuniji.

Po brojnosti, najviše Srba živilo je u Mađarskoj posle rata. Procena se kretala od 45—200 hiljada, ali preciznih podataka o tome nema. Srbi su nastanjeni u jugoistočnom delu Mađarske, u županiji Čanad (Pomorišje), i govore ekavicom i okolini Budimpešte, gde im je centar Sent Andreja.

U ratu Srbi su bili izloženi državnom teroru. Pred oslobođenje priključuju se Crvenoj armiji, a veliki broj prelazi u Narodnooslobodilačku vojsku. Po završetku rata formiraju svoje mesne organe i kulturne institucije i preko svoje delegacije, na čijem je čelu bio Antun Karagić, traže od Tita da se Bajski trougao priključi Jugoslaviji, ali je Tito to odbio.

U to vreme u Mađarskoj Srbi su imali desetak pravoslavnih verospovednih škola, a u nekim mađarskim školama učio se srpski kao strani jezik. Godine 1947-48. u 51 mestu bila je otvorena 51 manjinska škola, a školovani su i prvi učitelji.

Posle sukoba sa IB sve političke i kulturne organizacije južnoslovenske manjine u Mađarskoj su raspuštene, a 1950—52. godine dolazi do masovnog deportovanja Srba u logore koji su se nalazili pored rudnika ili hidrocentrala (Kištvárča pored Budimpešte, Tisafired, Hortobanja itd.). Prema nepotpunim podacima, 1948—1952. godine internirano je preko 1.000, hapšeno 5.000, a deportovano 2.200 manjinaca. Tek 1956. zaustavljeni su progoni i maltretiranja. Tada su svi manjinci bili oslobođeni i mogli su da se vrati u ranije krajeve bez ikakvih ograničenja. Otvarane su ponovo škole, ali broj Srba u Mađarskoj znatno se smanjio.

Slično je postupano i sa Srbima i Crnogorcima koji su živeli u Albaniji. Tek posle sukoba sa IB-om evidentiran je njihov broj.

Dakle, dovoljno je činjenica koja govori o politici KPJ prema srpskom narodu i Srbiji na kraju Drugog svetskog rata. Takva politika, koja je direktno išla na štetu srpskih interesa, prikazivana je kao politika nacionalne ravnopravnosti i jednakosti i primer rešavanja međunarodnih odnosa. Ostvarivana uz pomoć svemoćne KPJ, takva politika je imala određene rezultate. Međutim, raspadom te Partije, inventarisanjem nacionalnih problema svih naroda u Jugoslaviji a posebno srpskog, čije je interes takva politika najviše tangirala, raspala se i država Jugoslavija, a njen primer rešavanja međunarodnih odnosa postao je najgori u svetu.

PITANJE EKONOMSKE INTEGRACIJE JUGOSLAVIJE

LJUBOMIR MADŽAR

Redovni profesor, Ekonomski fakultet
Beograd, Kamenička 6

PUTEVI I EFEKTI EKONOMSKE INTEGRACIJE JUGOSLOVENSKOG PROSTORA

Originalan naučni rad

UDC 334.021(497.1)(091)

1. *Ekonomski učinci zajedništva*

Težak istorijski usud pogodio je Jugoslaviju kao državnu zajednicu. Najveći deo jugoslovenskog zajedništva oblikovao se u uslovima izrazito neracionalnog, anahroničnog i civilizacijskim tendencijama suprotstavljenog sistema. Na političkom planu taj sistem se nametao svojim vapijućim deficitom u političkim slobodama i jednako upadljivim manjkom u oblasti ljudskih prava. Na ekonomskom planu on se — u krajnjoj liniji i na dugi rok — pokazao kao fatalno neracionalan. U periodu od 36 godina (1950—86.) Srbija (bez pokrajina), pogoršala je u odnosu na Grčku svoj relativni položaj u pogledu dohotka po stanovniku tako što je sa 104,7% od grčkog nivoa pala na svega 62,3%. U istom razdoblju Hrvatska je u odnosu na Italiju pala sa 52,1% na 33,6%, a Slovenija u odnosu na Austriju sa 74,0% na 46,7%.¹ Naredne godine su donele dalja pogoršanja položaja svih delova Jugoslavije u odnosu na tržišne privrede, a poslednje dve godine donele su pravu katastrofu koja čini besmislenom i samu pomisao na dalja poređenja.

Koïncidencija zajedništva sa delovanjem jednog sistema koji je celoj Jugoslaviji doneo spektakularno dugoročno nazadovanje stvorila je jednu istinski pogubnu optičku varku koja je bez sumnje mnogo doprinela potkopavanju zajedništva, pa i njegovom definitivnom slomu. Učinci jednog duboko neracionalnog sistema, koji bi slično delovao i u drugim konstellacijama, dobrim su delom i na mnogim mestima pripisivani samom zajedništvu. Zajedništvo je tako neopozivo kompromitovano, a to će zatvrditi njegovu eventualnu buduću rehabilitaciju.

Manjkavost sistema na političkom planu nije bila ništa manje da-lekosežna. Uz totalnu koncentraciju vlasti, koja je predstavljala opredeljujuće svojstvo sistema, delovi nisu bili u prilici da nesmetano i slobodno artikuliše svoju volju, a zajedništvo se iz perspektive mnogih delova ukazivalo kao nametnuto. Zbog preovlađujućeg uticaja prinude još uvek je teško proceniti koliko je zajedništvo bilo autentično, a u kom je stepenu nalazilo svoje uporište u slobodnom prihvatanju onih koji su njime bili obuhvaćeni. Oslonac na prinudu jako je rizičan, a na dugi rok po pravilu

---

¹ Lj. Madžar, *Sutan socijalističkih privreda*, Beograd, »Ekonomika« 1990, s. 215.

neizdrživ. On, naime, pretpostavlja određene odnose snaga. Budući da se ovi odnosi s vremenom menjaju, državna struktura koja ne izrasta iz interesa i slobodnog opredeljenja sastavnih delova — inherentno je nestabilna i u dužoj vremenskoj perspektivi izložena velikom riziku iskliznuća iz globalnih razvojnih trendova, pa potom i definitivnog raspada. S obzirom da dezintegracija sistema podrazumeva ogromne poremećaje, krupne lomove i dalekosežna tektonska pomeranja, takav obrazac epohalnih društvenih promena nanosi ogromne ekonomске, političke, psihološke i razne druge troškove.

Dobro je poznata i u mnogim elementima sasvim standardna argumentacija kojom se dokazuju prednosti zajedništva. Širenje tržišta, podela rada, ekonomija obima, jačanje konkurenциje i poboljšanje položaja u međunarodnim ekonomskim odnosima predstavljaju uobičajene stavke u registru prednosti koje donosi zajedništvo.

Podela rada i širenje tržišta čine komplementarni par pogodnosti koje proističu iz raznih oblika udruživanja, a odgovarajuće posledice na planu privrednog razvoja detaljno su razrađene i dobro poznate još od vremena A. Smita. Podela rada neizostavno vodi širenju tržišta, pošto se povećanjem stepena specijalizacije, povećava i krug potreba koje delovi ne mogu da zadovolje sami i zbog kojih su upućeni na razmenu i trgovinu. S druge strane, ekspanzija tržišta otvara prostor za dalju podelu rada. Podela rada i specijalizacija silno uvećavaju produktivnost rada zahvaljujući poznatoj okolnosti da se sa smanjenjem broja operacija povećava efikasnost njihovog obavljanja. Specijalizacija iz manje-više istog razloga vodi brzom rastu broja inovacija i akceleraciji tehničkog napretka.

Specijalizacija je usko vezana i za obim proizvodnje: asortiman proizvoda ili skup operacija može se pri datom kapacitetu sistematski sužavati samo pod uslovom da se širi krug korisnika kojima su namenjeni rezultati posmatranih radnih procesa. Sama ekonomija obima proističe iz nedeljivosti pojedinih proizvodnih činilaca i iz okolnosti da rezultati nekih operacija mogu podjednako dobro da zadovolje različite obime proizvodnje, čak i takve koji variraju u širokom rasponu. Raspoređivanje raznih fiksnih i polufiksnih troškova na rastući broj jedinica izvor je velikih ušteda koje se ostvaruju po osnovu obima proizvodnje.

Međuzavisnost se uspostavlja i na liniji odnosa između obima proizvodnje i tehničkog napretka. Skučeno tržište često je prepreka za uvođenje moderne tehnologije, a u nekim slučajevima modernizacija je moguća samo u formi diskretnih, vremenski jako razmaknutih skokova. U tom slučaju odgovarajuća nagla povećanja kapaciteta idu preko nivoa tražnje i anticipiraju njen budući rast, a skokovita i tek povremena povećanja imaju za posledicu da davno izgrađeni i već nedovoljni kapaciteti ostaju nepromenjeni u očekivanju da se tražnja, iako velika u odnosu na postojeću ponudu, dodatno poveća da bi opravdala novi nagli skok u isprekidanom, diskretnom procesu povećavanja kapaciteta. Širenjem tržišta koje donosi ekonomsko zajedništvo bitno se izravnava i sruje taj isprekidani i naglašeno neravnomerni ritam ekspanzije proizvodnje.

Jednako je važan, a u važnoj dimenziji privredne efikasnosti svakako čak i značajniji, porast stepena konkurentnosti koji donosi širenje tržišta po osnovu ekonomskog zajedništva. Danas je univerzalno prihvaćen stav da je konkurenca daleko najvažniji i nezamenljivi činilac povećavanja efikasnosti. Ona je nezamenljiva kao mehanizam posredstvom koga se

proizvođači podvrgavaju surovoj disciplini tržišta i stavljuju u položaj da kontinuirano odgovaraju izazovima koji izviru iz ekonomске utakmice. Alternativa konkurenčije jeste jedna od brojnih varijanti imperfektnog tržišta koje, pored dokazane neefikasnosti u užem, striktno ekonomskom smislu, pokazuje — zbog mnogostrano nepoželjne monopolističke eksplatacije — i davno uočenu neefikasnost u širem društvenom smislu.

Što se položaja na međunarodnom tržištu tiče, on u savremenim uslovima ne zavisi isključivo od proizvođača i njegove konkurentnosti i sposobnosti prilagođavanja. Iza proizvođača стоји moderna država sa širokom lepezom mera podrške i stimulacije. U meri u kojoj veća zajednica može da obezbedi širu i snažniju državnu podršku, može se očekivati da će i pojedinačne firme i narodna privreda kao celina postići veći učinak na svetskom tržištu.

Prednosti zajedništva svode se, dakle, na efekte koji na ovaj ili onaj način proizlaze iz većeg tržišta i veće države. Pošto se svaka zajednica sastoji od — na ovaj ili onaj način definisanih — delova, u vezi sa ekonomskim učinkom zajedništva postavljaju se dva logički stroga razdvojena pitanja. Prvo se odnosi na ukupnu masu pozitivnih efekata koje generiše zajedništvo, a drugo na njihovu raspodelu na pojedine učesnike. Relevantnost se ne može poreći nijednom od ovih pitanja, ali je pitanje *ukupnog* doprinosa zajedništva sigurno mnogo važnije. Prvo, u svakoj zajednici postaje mnogostrukе veze solidarnosti, pa se učinak, čak i ako je u primarnoj raspodeli sasvim asimetrično lociran, u kasnijim preraspodelama u znatnom stepenu poravnava i stavlja na rastpolaganje i onima koji su u prvoj instanci prikraćeni. Drugo, iza učinka zajedništva stoji, gotovo u celosti, razmena. Za razliku od tradicionalnog shvatanja koje je svoj duboki pečat dalo i, u nas dugo vladajućoj, marksističkoj doktrini, savremena teorija je nedvosmisleno pokazala da je razmena proces u kome, gotovo aksiomatski i po definiciji, dobijaju *svi* učesnici.

U pomenutom tradicionalnom, za marksističku doktrinu takođe karakterističnom, viđenju razmena je igra sa nultom sumom: šta god neki učesnik u njoj da dobije — neko drugi u sistemu morao je neizostavno da izgubi. Alternativna shvatanja vide razmenu kao igru sa pozitivnom sumom kroz koju svi učesnici poboljšavaju svoj ekonomski položaj. Ispravnost ovog alternativnog shvatanja može se dokazati već na čisto logičkom, elementarnom nivou: u skupu opcija na kome donosi odluke svaki potencijalni učesnik u razmeni ima i opciju zadržavanja *statusa quo*, tj. neulaska u razmenu. Ako se ponaša racionalno — a ta se pretpostavka u ekonomskim razmatranjima ne može zaobići — on ne može izgubiti kroz razmenu, jer će bilo kakvu opciju koja je podrazumeva održati samo pod uslovom da je superiorna u odnosu na *status quo*. Najgore što može da se desi potencijalnom učesniku u razmeni — pod pretpostavkom da je racionalan — jeste da ostane na *statusu quo*.

Budući da zajedništvo podstiče razmenu, a iza razmene vaskoliki proizvodni kompleks, budući da kroz razmenu u načelu dobijaju svi koji se u nju uključuju, bez rizika se dolazi do načelnog zaključka da je jugoslovensko zajedništvo — i to u odnosu na alternativu *izolacije i autarhije* — poboljšalo ekonomski položaj svih njenih konstitutivnih delova. U ovom sklopu relevantni delovi su republike (i pokrajine), pa će o njima u daljem tekstu biti reči.

2. Učinci zajedništva — preciziranja i modifikacije

Zaključak izведен u prethodnom odeljku odveć je uopšten i načelan da bi mogao da se ostavi u formulaciji kakva je ponuđena. Najpre, mora se razlikovati kratak i dugi rok. Kad se posmatraju u odnosu na (ne baš relevantnu i empirijski verodostojnu) alternativu izolacije i samodovoljnosti, pozitivni efekti zajedništva javljaju se i na dugi i na kratak rok. Kad se uzmu u obzir i druge alternative, tada propozicija o dobiti od zajedništva važi za kratak, ali više ne nužno i za dugi rok. Na dugi rok, naime, moguća su svakojaka prilagođavanja i svaki deo Jugoslavije mogao bi da bude — a u raznim periodima u svojoj istoriji stvarno je i bivao — deo vrlo različitih ekonomskih celina. Primera radi, za većinu delova Jugoslavije zna se da su u ne tako dalekoj prošlosti bili uključeni u znatno šire ekonomiske celine, a neki su bili uključeni čak i u institucionalno i civilizacijski superiorene privredne organizme. Bosna sa Hercegovinom i Makedonijom, a ranije čak i Srbija, bili su delovi prostranog Ottomanskog carstva koje je pružalo velike mogućnosti za trgovinu i druge oblike ekonomskog povezivanja. Hrvatska, Slovenija i Vojvodina bile su deo prostrane, pravno uređene, visoko razvijene i u dosta dugim intervalima politički stabilne Austrougarske carevine, koja je verovatno pružala daleko pogodniji ambijent za dugoročni razvoj nego što je to bio slučaj sa zajedničkom državom Južnih Slovena. Ukratko, nema nikakvih apriornih razloga za tvrdnju da je za sve delove, ili za bilo koji deo, baš Jugoslavija najbolja moguća celina i najbolji državni okvir za privredni razvoj. Moguće su, a u prošlosti su stvarno i postojale, i druge, sa razvojnog stanovišta, jednako dobre ili čak i bolje državne tvorevine.

Izvesne, iako ne odsudne i ne uvek osigurane prednosti daju se ipak ustanoviti i u dugoročnom kontekstu. U jugoslovenskom slučaju to su isti ili sličan jezik, srodnost kultura i nacionalnih mentaliteta, eventualne emotivne veze i tradicionalna priateljstva i bratstva. Jezik svakako olakšava komunikacije i transakcije. Što se drugih elemenata tiče, oni mogu ali i ne moraju da se ispolje, a ako se ispolje nije sasvim jasno — niti ima mogućnosti da se to precizno odredi — kakvi su striktno ekonomski efekti. Geografska blizina je sigurno činilac čije se značenje ne može poreći. Ona smanjuje transportne troškove i na druge načine olakšava ekonomске interakcije. No, i tu se stvari relativizuju. Slovenija je bliža Austriji nego većini jugoslovenskih republika, dok analogan zaključak važi za sve druge delove Jugoslavije, izuzev Bosne i Hercegovine. Neki zaključci se daju izvući, ali su oni daleko od toga da budu decidiрani i jednostrani.

Na kratak rok posmatrano, odnosi se suštinski menjaju. Posle gotovo poluvekovnog života u socijalističkoj Jugoslaviji i nekih sedamdeset godina življena u zajedničkoj državi, delovi Jugoslavije prilagodili su se jedni drugim i postali višestruko i duboko komplementarni. Jugoslovenska privreda se razvijala kao celovit i jedinstven organizam, podela rada dolazila je do izražaja i na regionalnom nivou, delovi su se međusobno prilagođavali kroz dugi niz godina, a između pojedinačnih organizacija ispletene su mnogostrane i u nekim segmentima zaista guste veze saradnje, kooperacije i planski isprogramirane specijalizacije i podele rada. U kratkom vremenskom intervalu te prirodne i organske veze ne

mogu se prekinuti, a da to na oba kraja tih veza ne izazove ogromne i nenadoknadive ekonomske štete.

Posle decenijama dugog međusobnog usklađivanja privreda se ne može odjednom preorijentisati na potpuno drugi i bitno različit sistem veza. Takvo dalekosežno prilagođavanje vrlo je skupo i traži mnogo vremena. Na kratak rok neophodno je i daje vrlo velike učinke upravo ovo zajedništvo u postojećim jugoslovenskim okvirima. Druge varijante zajedništva raspoložive su samo na dugi rok. Na kratak, a verovatno i na srednji rok, alternativa jugoslovenskom zajedništvu, tj. spletu privrednih veza kakav se empirijski oformio i kakav nam je na raspolažanju *sada i ovde*, nije neki uporediv ili čak superioran tip zajedništva, nego surviranje u bezdan samodovoljnosti i ekonomske izolacije. Kratak rok je važniji od dugog. Dugi rok se logički dekomponuje na niz kratkih »rokova«, do njega se može stići samo tako što će se preživeti kratak rok. Zato su u sadašnjoj situaciji sve republike pred alternativom ili da sarađuju pa da kako-tako sačuvaju dostignuti nivo proizvodnje (ili bar izbegnuti njen katastrofalni pad), ili da se doslovno sunovrate na nivo koji je daleko ispod aktuelnog proizvodnog kapaciteta na jugoslovenskim područjima.

Kad se jugoslovensko ekonomsko zajedništvo posmatra u kratkoročnoj optici, ukazuje se zanimljiva asimetrija. S jedne strane, u mnogim studijama² isticana je i dokazivana nedovoljna integrisanost jugoslovenske privrede u smislu nedovoljno izgrađenih privrednih veza, pre svega međurepubličkih trgovinskih tokova, i čak u smislu sistematskog dugoročnog opadanja učešća međurepubličke razmene u ukupnim isporukama. S druge strane, sada kad su tokovi međurepubličke razmene počeli da opadaju, njihova ogromna važnost pokazala se u punoj meri. Najnovije studije³ ističu visoki stepen međurepubličke povezanosti i čak kvantitativno dokumentuju veliki intenzitet razmene između svih delova Jugoslavije. Samo na prvi pogled dobija se utisak da je reč o kontradikciji. Ne radi se, naime, ni o kakvoj protivrečnosti nego i različitoj optici. Stepen integrisanosti jugoslovenske privrede bio je zaista nedovoljan u svetlu brojnih neiskorišćenih mogućnosti čije je aktiviranje bilo blokirano neadekvatnim institucionalnim rešenjima. Međutim, nivo koji je dostignut dao je svoje efekte i postao neophodan, jer bi se njegovo eventualno smanjivanje mnogostruko negativno reperkutovalo na nivo privredne aktivnosti svih učesnika. Dostignuta konstelacija je doslovno asimetrična budući da su negativni efekti koji bi usledili pri eventualnom smanjenju intenziteta privredne saradnje daleko veći od pozitivnih efekata koji bi bili ostvareni pri eventualnom *daljem* povećanju tog intenziteta.

Pored kvalifikacija koje se odnose na vremensku perspektivu analize, postoji i jedan broj dodatnih preciziranja, pa i modifikacija opštег stava o prednostima zajedništva prezentiranog u prethodnom odeljku. Jedna je već data u uvodu: ako bi zajedništvo za bilo koji deo šire ce-

² Npr. Č. Ocić, *Rast ili vlast*, Beograd: »Ekonomika« i Ekonomski institut, 1990, ss. 218—42, i K. Mihailović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, Beograd: »Ekonomika«, 1990, ss. 57—65. Najnovija analiza dezintegracije jugoslovenskog privrednog prostora data je u M. Bazler—Madžar, *Podsticanje regionalnog razvoja na jugoslovenskom prostoru*, Beograd, Ekonomski institut, februara 1992.

³ P. Petrović i D. Cvjetićanin, ur., *Tranzicija privrede Srbije*, Beograd, Ekonomski institut, decembar 1991, ss. 10—18.

line značilo uključivanje u jedan neefikasan, duboko neracionalan privredni sistem i ako bi to podrazumevalo žrtvovanje nekog alternativnog, daleko superiornog institucionalnog ustrojstva, onda bi se sve čisto ekonomске (i tehnološke) prednosti zajedništva pokazale kao irelevantne. Zajedništvo odista sadrži rizik ne samo nametanja nedelotvornih privrednosistemskih rešenja nego i podvrgavanje loše koncipiranim i gore sprovedenim merama ekonomске politike. Štaviše, zajedništvo znači i i koncentraciju tog rizika: kad se svi delovi nađu u jednom aranžmanu, a on se pokaže kao defektan, tada su svi zajedno gurnuti u položaj gubitnika. Alternativa samostalnog državnopravnog konstituisanja delova *u toj se dimenziji* pokazuje kao superiorna s obzirom da se rizik raspršava i da je mala verovatnoća da će se svi delovi naći u izrazito lošem položaju. U stohastičkim modelima mnogo se insistira na verovatnoći (i potrebi izbegavanja) katastrofa; sa te tačke gledišta, institucionalna opcija samostalnog konstituisanja pokazuje se kao superiorna. Ovaj argument mogao bi se pojačati eventualnim pozivanjem na, ne baš definitivno dokazanu, empirijsku pravilnost u kojoj — teritorijalno, brojčano i shodno drugim kriterijima — veće celine više i nagnju totalitarnim, te stoga na ekonomskom planu manje efikasnim, vidovima državne organizacije.

Dalja modifikacija postulata o prednostima zajedništva odnosi se na distinkciju između ekonomskog i političkog zajedništva. Za realizovanje ekonomskih prednosti potrebno je *ekonomsko jedinstvo*, koje ne mora da podrazumeva i političko jedinstvo ili bar između zajedništva na ove dve (različite) ravni ne postoji nedvosmislena i jednoznačna veza. Poznati su primeri vrlo malih (teritorijom, stanovništvom, ukupnim dohotkom...), ali i vrlo uspešnih privreda koje svoj uspeh zahvaljuju čvrstoj uklopljenosti u međunarodno tržište i svetske privredne tokove.

Vrlo je značajno što postoje različite kombinacije ekonomskog i političkog zajedništva. One principijelno omogućavaju da se ostvare dobiti od ekonomskog zajedništva bez mogućih pratećih ekonomskih efekata od (visokog stepena) političkog zajedništva. Jer, političko zajedništvo po pravilu nameće u osnovi jedinstvena institucionalna rešenja za koja nema apriorne garantije daće biti zadovoljavajuća, pa čak niti garantije da će u većoj celini biti racionalnije koncipirana nego što bi u proseku bila analogna rešenja samostalno oformljena unutar pojedinih nezavisnih delova.

Deo rizika koji nosi političko jedinstvo jeste neizbežna, manje ili više izražena politika preraspodele na račun razvijenijih a u prilog manje razvijenih delova zajednice. Rizik *nije* samo na razvijenim delovima, iako je tu očigledan. On pogoda i primaće redistributivnih komponenti dohotka, jer ih navikava na dopunska sredstva i demobilisće u traženju alternativa za ubrzavanje sopstvenog razvoja i povećavanje njegove efikasnosti. Redistributivne aktivnosti produkuju, zapravo, snažne demotivacione efekte i na strani primalaca i na strani davalaca. Tome treba dodati i velike štete po osnovu deformisanja alokacije resursa koje se uvek javljaju kad se sredstvima vezanim za političku prinudu spolja interveniše u funkcionisanje i ishode tržišnih procesa.

Kod višenacionalnih zajednica koje u državnom smislu nisu dovoljno integrisane javlja se jedan posebni rizik. U takvim zajednicama, naime, javlja se na nivou delova nesavladiva težnja da se, pored zajedničke, formiraju i sopstvene nacionalne države. Jugoslovensko iskustvo je u tom

pogledu veoma poučno: pored federalne države izrasli su veoma razuđeni državni organizmi i na nivou republika, a u jednom dovoljno dugom intervalu i na nivou pokrajina. Neke prednosti obima koji je uslovljen zajedništvom na taj se način anuliraju. Veliki argument u prilog zajedništva jeste postojanje nekih velikih fiksnih troškova na nivou celine (odbrana, međunarodni odnosi, delimično unutrašnja bezbednost, mnoge komponente državne organizacije...). Ti fiksni troškovi podmiruju se na nivou celine i tako u znatno manjoj meri opterećuju privredu i celo društvo nego što bi to bio slučaj da se sve te službe organizuju samostalno i pojedinačno na nivou delova. Međutim, kad, poneseni snažnim državotvornim instiktom, delovi krenu silovito u razvijanje sopstvene organizacije vlasti, dolazi — bar na nekim sektorima — do pojava koje negiraju samu (ekonomsku) svrhu zajedništva. Umesto da se racionalizuje i kreće u pravcu smanjivanja jediničnih troškova, državna organizacija se duplira i hipertrofira. Umesto da dovede do realizacije krupnih prednosti, zajedništvo se pokazuje kao nimalo zanemarljiv dodatni teret.

3. Empirijske indikacije stepena zajedništva

Najneposredniji uvid u intenzitet međusobnih trgovinskih veza pružaju informacije o strukturi ukupnih isporuka za pojedine republike. Isporuke svake republike račvaju se na tri osnovne komponente; svaka republika, naime, isporučuje sama sebi, zatim drugim republikama i, najzad, inostranstvu u obliku izvoza. Tabela 1 daje pregled tako definisane strukture za 1987, najnoviju dovoljno reprezentativnu godinu za koju postoje pouzdani podaci.

Tabela 1.

**Struktura isporuka po republikama u 1987.
u % od ukupnih isporuka**

Republika	Učešće isporuka usmerenih na sopstvenu teritoriju	Učešće isporuka drugim republikama	Učešće isporuka za izvoz
Bosna i Hercegovina	69,5	19,8	10,7
Crna Gora	59,8	26,0	14,2
Hrvatska	68,7	19,1	12,2
Makedonija	66,6	23,5	9,9
Slovenija	62,9	22,2	14,9
Srbija	76,2	17,7	6,1

Izvor: Konzorcijum ekonomskih instituta Jugoslavije za makroprojekat »Jugoslavija u svetskoj privredi«, *Ekonomski međuzavisnost republičkih privreda u Jugoslaviji*, Beograd, decembra 1991, s. 7.

Pre nego što se pristupi analizi tabele, celishodno je istaći nekoliko dodatnih činjenica koje u njoj nisu sadržane. Prvo, međurepubličke varijacije zapažaju se i kod isporuka upravljenih na sopstvenu teritoriju i kod isporuka namenjenih drugim republikama, ali je kod ove druge kategorije varijabilitet znatno veći. Koeficijent varijacija za 1987. godinu u pr-

vom slučaju iznosi 7,3%, a u drugom 17,3%. Drugo, golin okom se da zapaziti da su varijacije najviše izražene kod isporuka za izvoz. Treće, serije učešća isporuka usmerenih na sopstvenu teritoriju u periodu 1970—87. pokazuju u svim slučajevima jasno rastući trend. One u proseku rastu po godišnjoj stopi od 0,73%. Četvrti, neku vrstu komplementarne činjenice predstavlja, naravno, opadanje učešća isporuka drugim republikama; u istom razdoblju te serije se u proseku smanjuju po godišnjoj stopi od 1,34%. Najbrže opada učešće isporuka drugim republikama u Bosni i Hercegovini, a najsporije u Makedoniji.

Konfiguracija učešća je inače logična i predvidiva. Sa povećanjem veličine republike raste učešće isporuka namenjenih korisnicima na svojoj teritoriji, a opada učešće isporuka namenjenih drugim republikama. Slična pravilnost, lako manje izražena, zapaža se i kod isporuke za izvoz. Opšti zaključak u skladu je sa apriornim očekivanjima: manje republike više su upućene na jugoslovensko zajedništvo i, *ceteris paribus*, teže ih pogoda njegovo rušenje.

U citiranoj studiji koju su uredili Petrović i Cvjetićanin⁴ daju se nešto drukčije koncipirani podaci. Oni se odnose na učešće isporuka drugim republikama i izvoznih isporuka u društvenom proizvodu. I takav pristup logički je zasnovan: isporuke za izvoz inače predstavljaju kategoriju finalne tražnje, a to u slučaju raspada zemlje postaju i međurepubličke isporuke, pošto i one u neku ruku dobijaju status izvoza. U tabeli 2 delimično se reproducuje tabela 1 iz te studije.

Tabela 2.

**Struktura i saldo robne razmene jugoslovenskih regiona
u 1987. godini — u %**

	Struktorna isporuka		Saldo robne razmene		
	Isporučke drugim republikama	Isporučke za izvoz	Ukupno	Saldo sa drugim republikama	Inostrani saldo
Bosna i Hercegovina	58,2	18,5	76,8	—13,4	—2,3
Crna Gora	91,8	16,1	107,8	—61,4	—2,9
Hrvatska	49,4	15,6	64,9	1,1	2,5
Makedonija	65,2	19,4	84,6	—3,7	3,9
Slovenija	56,0	22,4	78,4	20,1	—0,5
Srbija	40,3	17,8	58,1	—2,6	0,6
Uža teritorija	60,8	19,2	80,0	—13,4	—2,2
Kosovo	88,0	11,7	99,7	—72,0	0,6
Vojvodina	62,4	16,1	78,5	34,5	6,6
					41,2

Izvor: P. Petrović i D. Cvjetićanin, ur., op. cit., s. 10.

⁴ Op. cit., s. 10.

Podaci su više nego zanimljivi. Kad bi se posmatrale kao samostalne državne celine, sve jugoslovenske republike pokazale bi se kao izrazito otvorene privrede. U Srbiji bi se sa osamostaljenjem više nego utrostručilo učešće spoljne razmene u društvenom proizvodu. Ona bi se po stepenu otvorenosti izjednačila sa najotvorenijim malim evropskim privredama, kao što je Holandija. Slične konstatacije mogle bi se učiniti i za druge republike. To pokazuje prave razmere učinka jugoslovenskog zajedništva. U odnosu na alternativu samostalnosti i neuključenosti republika u čvršće integracione celine, to zajedništvo je istinski otvorilo republike jednu prema drugoj i značajno podiglo nivo podele rada i međusobne razmene kao njene logične posledice. Konstatacija ostaje istinita bez obzira na tendencije relativnog opadanja međurepubličke razmene u poslednjih četvrt veka. Ta opadajuća tendencija relativno je blaga i odigrala se na (ipak) visokom nivou koji je rezultirao iz međusobnog prilagođavanja i adaptiranja na zajednički život.

Informacije o saldu robne razmene odnose se na 1987. godinu, ali su tipične za duža razdoblja. Najpre, od posebnog je interesa svojevrsna kaskadna struktura koja se u tabeli 2 ne vidi u celosti, a odnosi se na republička salda u međusobnoj razmeni. Kad se poređaju po stepenu razvijenosti, svaka republika ima negativan saldo sa republikama koje su razvijenije od nje i pozitivan saldo sa manje razvijenim republikama. Tako Slovenija ima pozitivan saldo sa svim republikama, Hrvatska sa svim republikama izuzev Slovenije itd. Izdvaja se, međutim, Vojvodina koja ima pozitivan saldo sa svim drugim jedinicama. Padaju u oči Kosovo i Crna Gora sa ogromnim negativnim saldom. Na drugom ekstremu je Vojvodina, žitnica zemlje, koja ima ogroman ukupni pozitivni saldo i koja, takođe, ima pozitivan saldo sa svim republikama. Posmatrana u ovoj perspektivi, ona se pokazuje kao finansijski najsnažniji deo zemlje.

Zanimljivo je pitanje načina finansiranja tih salda. Kad je reč o nerazvijenim republikama i Kosovu, taj saldo je finansiran finansijskim transferima preko Fonda Federacije za podsticanje bržeg razvoja nerazvijenih područja, zatim budžetskim transferima u vidu dopunskih sredstava za finansiranje opšte potrošnje i složenim mehanizmima finansiranja preko Narodne banke Jugoslavije i sistema poslovnih banaka. Jasno je da su salda finansirana i odgovarajućim međurepubličkim tokovima dinarskog finansiranja: republike sa pozitivnim saldom akumulirale su u odgovarajućem iznosu dinarska sredstva. Ta sredstva su uveliko korišćena za obimne i razgranate finansijske transakcije. U vreme kad se privreda već uveliko bila finansijski orijentisala i kad su njenim novcem natprosečno snabdeveni delovi dobar deo svog dohotka ostvarivali po osnovu finansiranja i kreditiranja, bila je kao veliki problem isticana asimetrija između realnih i finansijskih tokova. Ekonomisti su, naime, zapazivši da republike sa najvišim stopama realnog rasta proizvodnje ne ostvaruju i najpovoljnija poboljšanja u svojoj dohodnoj poziciji, po kratkom postupku zaključili da je u pitanju prelivanje dohotka i eksplotacija. Bio je to još jedan primer zaostajanja misli u odnosu na stvarnost.

4. Položaj republika u sekundarnoj raspodeli

S obzirom da je zbog defektnog tržišta i deformisane valorizacije resursa primarna raspodela bila iz osnova poremećena, nije primereno sekundarnu raspodelu razmatrati izolovano i van konteksta primarne raspodele. Moraju se uzeti u obzir i učinci zamršenog spleta finansijskih tokova koji su uticali na krajnji ishod teško uhvatljivih tokova raspodele. Procesi primarne i sekundarne raspodele, zajedno sa teško uhvatljivom konfiguracijom tokova finansiranja, čine nerazmrsiv splet odnosa u kojima izgleda da je nemoguće utvrditi kako je prošao koji deo. To ekonomisti bar do sada nisu uspeli da urade na način koji bi za sve koje zanima istina bio dovoljno ubedljiv, a svi su izgledi da tako nešto nikada niti neće moći da bude urađeno. Imajući u vidu odsustvo faktorskih tržišta i nepostojanja same osnove za racionalna ekonomika vrednovanja, mnogi smatraju — a pisac ovog teksta deli to uverenje — da se takva računica u načelu ne može izvesti. Zato će biti date samo neke usputne opservacije koje će čitalac možda moći da koristi kao materijal za sopstveno zaključivanje.

Van spora je da je na nivou merljivih novčanih tokova zajedništvo značilo vidnu realokaciju u prilog manje razvijenih, a na štetu natprosečno razvijenih, kao i onih koji su se, poput Srbije, nalazili u blizini proseka. Redistribucija u domenu sekundarne raspodele tekla je uglavnom kroz tri mehanizma. *Prvi* se sastojao u normalnom napajanju federalnog budžeta koje je bilo proporcionalno — ili čak blago progresivno — društvenom proizvodu pojedinih područja, dok je trošenje u principu bilo proporcionalno broju stanovnika i u podjednakoj meri uticalo na blagostanje svih. Dajući srazmerno društvenom proizvodu, a dobijajući srazmerno stanovništvu, razvijena područja su u budžet više davala nego što su od njega na ovaj ili onaj način dobijala. Kod nerazvijenih područja situacija je, dakako, obrnuta. *Drugi* mehanizam čine direktni gotovinski transferi posredstvom Fonda Federacije za podsticanje razvoja nerazvijenih područja, kao i oni u vidu dopunskih sredstava za finansiranje opšte potrošnje. Na ovaj način prelivalo se u prilog nerazvijenih regiona nimalo zanemarljivih preko 2% jugoslovenskog društvenog proizvoda. *Treći* mehanizam jesu kanali bankarskog finansiranja u kojima su nerazvijena područja mogla da ostvare učešće iznad njihovog ekonomskog i finansijskog potencijala. Kako su u dobrom delu posleratnog razdoblja krediti davani pod uslovima koji su se svodili na negativnu realnu kamatu stopu, takvo kreditiranje omogućavalo je značajan transfer realnih resursa u prilog korisnika kredita.⁵

Uobičajeni odgovor na eventualne primedbe o preterano odmerenim transferima i njihovim negativnim posledicama po razvojni potencijal davalaca bio je da je to samo naknada — ili čak manji deo naknade — za veliko prelivanje dohotka koji se na račun nerazvijenih područja odvija u sferi primarne raspodele. Ovakve rasprave verovatno nikada neće

⁵ Kolosalne razmene takvih transfera putem kreditiranja, ne nužno u prilog ne razvijenih područja, pokazali su A. Bajt, »Dugovanja i potraživanja u inflatornoj privredi i njihov obračun«, *Jugoslovensko bankarstvo XV*, br. 11, novembar, 17—36, i N. Mates, »Some Specific Features of Inflation in a Heavily Indebted Socialist Country«, *Ekonomski analiza XX*, br. 4, 419—31.

moći da se završe nekim definitivnim nalazima, ali će ostati kao podsetnik na teškoće i konflikte koji se nužno javljaju u privredi kad se ona umesto na tržišne regulativne mehanizme oslanja na procese političkog arbitriranja. Jedno je, međutim, sigurno: mogućnosti da se ekstra dohodak ostvari kroz povoljne odnose cena nisu istog ranga i karaktera kao privilegija uživanja čistog gotovinskog transfera. Korišćenje tržišnih šansi zahteva angažman i preduzetništvo: da bi se iskoristili povoljni odnosi cena, roba mora i da se proizvede i da se proda. Ništa od tih uslovlijenosti ne javlja se na strani onih koji, bez ikakvog sopstvenog angažovanja, jednostavno čekaju gotovinske doznake. Tržišne prednosti, bar kad je u pitanju karakter i kvalitet, nikako nisu simetrične sa jednosmernim i unilateralnim prilivom gotovine.

Da bi se dobio tek delimičan, isključivo ilustrativan i nikako konačan uvid u red veličina tokova preraspodele posredstvom mehanizama vezanih za sekundarnu raspodelu, biće ovlašno i orientaciono razmotren primer Slovenije kao (svojevremeno) najrazvijenije jugoslovenske republike. Federalni budžet je nominalno učestvovao u društvenom proizvodu sa oko 10%, ali je zbog inflacionih deformacija u obračunima makroekonomskih agregata to učešće u realnom izrazu dostizalo svojih 15%, a ponkad i više. U društvenom proizvodu Jugoslavije Slovenija je učestvovala sa otprilike jednom petinom, pa je od tih 15% namirivala tri procentna poena. Pored 15% od svog društvenog proizvoda, koliko je uplaćivala u savezni budžet, ona je još oko 1,8% nominalno, odnosno oko 2,5% realno plaćala preko Fonda za nerazvijene, što ukupno opterećenje podiže na 17,5%. S druge strane, njeno učešće u ukupnom stanovništvu je oko 9%, pa je to procenat koji odgovara vrednosti usluga dobijenih od Federacije i iskorišćenih u Sloveniji. Proizilazi da je jugoslovensko zajedništvo stajalo Sloveniju 8,5% njenog društvenog proizvoda. Da li je to moglo da se nadoknadi u razmeni sa drugim republikama tako što im je svoju robu prodavala po cenama iznad svetskih i eventualno tako što se u njima snabdevala po cenama koje su manje od svetskih? Preciznog odgovora na to pitanje nema i neće biti; moguća su samo razumna nagađanja. U tabeli 2 vidi se da je u 1987. godini Slovenija isporučila drugim republikama ekvivalent od 56% svog društvenog proizvoda. Prepostavljajući da je cenovne prednosti uživala samo na strani prodaje, to bi značilo da su cene slovenačke robe, da bi se kompenzirali gotovinski transferi koji su se odvijali na njenu štetu, morale u proseku da budu za oko 15% iznad svetskih. To nije nemoguće, ali ostaje već istaknuta kvalifikacija da tu robu treba proizvesti, opremiti dopadljivim dizajnom i pakovanjem, reklamirati, prevesti ... i u konkurenciji sa drugim proizvođačima prodati i naplatiti.

Republike koje su bile neto davaoci transfernih dohodaka morale su, dakako, u ostatku Jugoslavije da prodaju više nego što su na toj teritoriji kupovale, uz ne baš krupnu kvalifikaciju da je deo transfera mogao da bude obezbeđen i iz odgovarajućeg izvoznog viška. Izvoz je u osnovi uvek bio teži nego prodaja na teritoriji drugih republika — a, kako pokazuje tabela 2, od njih je i više nego dvostruko manji — pa alternativa izvoznog viška nije mogla da igra važnu ulogu. Utoliko pre što je izvoz i u Jugoslaviji i u republikama u najvećem broju godina bio daleko manji od uvoza.

Neophodnost preduzetničkog nastupa i agresivne promocije prodaja izazvala je dosta negativnih reakcija u delovima Jugoslavije u kojima je plasirana roba razvijenih republika. Neretko se govorilo o tome kako su se često po bagatelnih cenama po Srbiji i drugde kupovali voće, povrće i druge sirovine, a potom prerađeni prodavali po daleko višim cenama. Kad se apstrahuju neki specifični aranžmani — kroz koje je lokalni društveni sektor finansirao razvitak svoje sirovinske osnove, a kupci sa strane po višim cenama, oslobođenim takvih investicionih troškova, otkupljivali tako obezbeđene sirovine — povika na tu vrstu eksploracije nema ekonomski pa ni zdravorazumski osnov. Zaboravlja se da bi veliki deo voća i ostalih sirovina — jednostavno propao da nisu došli kupci sa strane. Uostalom, tokom niza godina to se doista i događalo. Deo takve proizvodnje ne bi bio ni proizведен da nije bilo preduzetničkog impulsa i podsticaja iz domena tražnje koji su doneli kupci sa strane. Ne sme se zaboraviti ni dobrodošlo konkurentsko delovanje koje je doprinisalo blagotvornom razbijanju lokalnih monopolskih struktura; te strukture su se posebno širile u poljoprivredi, gušeći je na ekonomskom i produkujući velike političke štete na širem društvenom planu. Mnogo su ubedljivije kritike lokalnog zatvaranja u nekim razvijenim područjima, iako i tu ostaje pitanje stepena u kom je takvo zatvaranje bilo nametnuto potrebom da se ostvare viškovi iz razmene kojima će biti finansirani ti transferi.

Političkom prinudom nametnuti transferi destimulisali su i davaoce i primaoce, a sistem kao celinu pomerale na niže nivoe blagostanja od onih koji su bili objektivno ostvarivi. No, na to se nipošto ne ograničavaju negativni učinci odveć naglašene političke prinude koja je u režimu (dobrim delom) nametnutog zajedništva bila svojevrsno operativno načelo sistema. Prethodno pomenuto dupliranje državne organizacije na paralelnim nivoima značilo je nametanje dodatnog tereta na privrednu i stanovništvo. Veći deo rashoda saveznog budžeta, posebno onih namenjenih odbrani, bio je bukvalno nedodirljiv i izvan svake šire rasprave. U nekim budućim analizama na teret zajedništva knjižiće se prinuda da se na neke krupne stavke izdaju daleko više nego što odgovara društvenoj potrebi i nego što bi se dobilo kao ravnotežno rešenje kroz demokratske političke procese.

Na dužu stazu privredni uspeh pojedinih regiona zavisio je donekle i od njihove sopstvene strategije. U nekim regionima veća se pažnja posvećivala mobilizaciji resursa i dostizanju što većeg tempa rasta dodatne vrednosti; zbog toga je finansijska moć privrede dobijala u razvojnoj strategiji manji ponder. Kod drugih — uglavnom razvijenih — regiona mnogo je veći ponder dobijala rentabilnost privrede merena finansijskim pokazateljima. Dve strategije podrazumevaju različite vremenske profile stopa rasta. Strategija snažne mobilizacije povećava stopu rasta u kraćem vremenskom horizontu po cenu njenog dugoročnog smanjivanja; strategija upravljenja na očuvanje i razvijanje finansijske snage može na kraće staze i da ne pokaže spektakularne rezultate, ali zato zadržava i gradi sposobnost dugoročnog kontinuiranog rasta ili bar ublažava dugoročno opadanje njegovog tempa. Razlika u strategiji stvarala je ponekad privide nadmoći jednih regiona u odnosu na druge, ali te prednosti u stopama rasta nisu dugoročno bile održive.

Strategije po republikama su se — opet unekoliko — razlikovale i u jednoj drugoj dimenziji. Neke republike su vrlo striktno i doslovce spro-

vodile politički inauguirisana institucionalna rešenja. Takve republike bile su svojevrsni privrženici socijalističke ortodoksije. Druge — opet uglavnom razvijene — republike postavljale su se mnogo više pragmatično, a načela ortodoksije respektovale više formalno i onoliko koliko se moralno. Naglašena privrženost ortodoksiji predstavlja određeni luksuz koji su sebi u većoj meri mogli da dozvole — a možda i osećali da moraju — oni regioni koji su uživali transferna primanja. Postoji mišljenje da je u krugu republika koje su slovile kao razvijene najviše privrženosti pokazivala Srbija. Prema tim i sličnim mišljenjima, to je izazivalo određene teškoće u njenom privrednom razvoju i bez potrebe stavlja je u lošiji položaj u medurepubličkoj razmeni. Prema tim mišljenjima, izvesno relativno zaostajanje tokom (otprilike) dve protekle decenije ima se pripisati Srbiji samoj, pre svega njenom suviše doslovnom i rigidnom tumačenju načela na kojima je počivao tzv. sistem socijalističkog samoupravljanja. Proizlazi da je, delimično bar, zaostajanje Srbije posledica i manifestacija njene ideoološke krutosti. No, ova propozicija ostaje na nivou hipoteze, a njena priroda je takva da jedva da ikad može dobiti svoju naučnu verifikaciju.

5. Alternative i poželjni pravci angažovanja ekonomске politike

U odeljku 4 date su informacije o intenzitetu zajedništva i empirijski uvid u stepen komplementarnosti pojedinih regiona koji su u Jugoslaviji bili institucionalno konstituisani kao republike.⁶ Komplementarnost ima za posledicu već istaknuto asimeriju efekata od eventualnog povećavanja, odnosno smanjivanja intenziteta zajedništva. Jačanje zajedništva donosi poznate i u 2. odeljku nešto detaljnije analizirane efekte: produbljivanje specijalizacije i jačanje podele rada, širenje tržišta, ekonomiju obima... Ti se efekti postepeno i organski javljaju kao rezultat širenja i jačanja međuzavisnosti, koja se i sama odvija kao kontinuiran i gradualistički proces.

Kod opadanja zajedništva, međutim, karakter promena bitno je različit. Na svakom nivou zajedništva mnoga prilagodavanja su već kompletirana i delovi privrede su međuzavisni. Kidanje tih veza stoga pogarda dobar deo postojećih kapaciteta, njihove specijalizovane komponente koje su prilagođene proizvodnim procesima u drugim republikama postaju izvan konteksta zajedništva gotovo bezvredne i neupotrebljive. Rušenje zajedništva znači obezvredjivanje dobrog dela instaliranog kapitala, dok širenje zajedništva tek otvara prostore za nova prilagođavanja. Dobici od jačanja zajedništva rasprostrti su u dugom nizu budućih perioda i tek treba, kroz postepena adaptiranja, da budu realizovani. Gubici od kidanja veza koje delove integrišu u zajednički organizam — veliki su, uzimaju oblik diskretnih padova u prometu i proizvodnji i događaju se trenutno. Otuda i asimetrija: dobitke valja postepeno realizovati kroz kontinuirane procese postepenog adaptiranja, a gubici se javljaju smesta i poprimaju oblik posledica krupnih i neugodnih tektonskih poremećaja.

⁶ Dodatne informacije, a posebno analizu konkretnih veza pojedinih republika (i pokrajina) sa drugim federalnim jedinicama sadrži citirana studija M. Bazler—Madžar, ss. 24—9.

Implikacije ovih ekonomskih činjenica neposredne su i očigledne. Ekonomsko zajedništvo valja sačuvati, posebno u kratkoročnom kontekstu u kome se ne mogu naći druge valjane alternative kao zadovoljavajuća zamena. Samo na dugi rok pružaju se i drugačije mogućnosti povezivanja. No, čak ni tada nije jasno da delovi dosadašnje Jugoslavije treba nužno da se pretežno orijentišu na druge potpuno nove partnere, a još je manje jasno da širenje zajedništva na jugoslovenskom prostoru treba da bude posve zanemareno. Prema tome, i na dugi rok ostaje produbljivanje ekonomске saradnje između bivših jugoslovenskih republika kao velika razvojna šansa, a na kratak rok to je u doslovnom smislu reči nezaobilazni imperativ. To je imperativ u smislu da nasilno kidanje ekonomskih veza podrazumeva na svim stranama velika i nepotrebna smanjenja proizvodnje. Takođe je važno da u ovom sklopu kratak rok baš i nije toliko kratak: može da potraje i 10 i više godina. Dalja važna činjenica jeste da ekonomsko zajedništvo može da se razvija i bez dosadašnjeg čvrstog političkog zajedništva, iako sređeni politički odnosi predstavljaju preduslov za uspešnu ekonomsku saradnju.

Prekid ustaljenih ekonomskih odnosa između delova koji su u Jugoslaviji bili inkorporirani kao republike asimetričan je još u jednom smislu. On se, svakako nepovoljno, u većoj meri reperkutuje na manje, a u manjoj meri na veće republike. To proizlazi iz univerzalne zakonitosti da je stepen specijalizacije i upućenosti na ostatak privrednog prostora utoliko veći ukoliko je reč o teritoriji koja je manja površinom, brojem stanovnika i veličinom društvenog proizvoda. Proizlazi da u slučaju eventualnog sukoba političkih interesa veće jedinice mogu pretnjom prekida vršiti veći pritisak na manje nego što bi to bio slučaj ako bi došlo do pokušaja da se pritisak vrši u obrnutom smeru. Opisana asimetrija znači neravnomerni raspored, i očiglednu prednost većih jedinica, u odnosima moći. Blizina zapadnih tržišta i šansa za nešto brže uključivanje u svetske ekonomski tokove mogu unekoliko da umanjuju ovu asimetriju u odnosima moći.

Postavlja se pitanje treba li tu prednost na neki način iskoristiti. Autor ovog teksta nudi na to pitanje određan odgovor. U prilog takvom odgovoru može se navesti više razloga. Prvo, u savremenom svetu nije prihvatljivo tako drastično korišćenje ekonomskih sredstava za postizanje političkih ciljeva; to svet doživljava kao zloupotrebu ekonomске politike. On je otprilike tako okvalifikovao pojavu korišćenja ekonomskog bojkota na našim prostorima. Deo sveta je, doduše, uvek bojkot prema delu Jugoslavije, ali se to tumači kao odgovor na neke poteze za koje se tvrdi da su u neskladu sa međunarodnim (dobrim) običajima. Ova rasprava je duga i nije jasno kakvim bi sve zaključcima vodila. Nju ovde ne treba ni zapovedati, dovoljno je da se zaključi da politički inspirisani ekonomski pritisci u svetu nailazen a protivljenja i otpore.

Drugi razlog zbog koga se ideja korišćenja superiore pozicije u odnosima moći pokazuje kao necelishodna tiče se mogućih političkih ciljeva koji bi mogli da se promovišu upotrebom ovoga sredstva. Ti ciljevi bi se na ovaj ili onaj način svodili na postizanje višeg stepena (jugoslovenskog) jedinstva od onog na kome se zatekao u ovom trenutku. Ti ciljevi postali su dobrom delom irelevantni. Odsudne, neopozive odluke već

su donesene i nema se utisak da bi se procesi jugoslovenske političke dezintegracije na bilo koji način mogli preokrenuti. Odvajanje izvesnih republika sada se može smatrati konačnim. U takvoj radikalno promenjenoj situaciji nameću se novi politički prioriteti, a eventualni međusobni bojkot samo bi naneo svestrane štete i zato bio doslovno besmislen. Izbegavanje nepotrebnih šteta — a to je ekvivalentno ostvarivanju velikih koristi za sve učesnike dosadašnjeg jugoslovenskog zajedništva — javlja se kao smislen cilj za sve delove naše donedavno zajedničke zemlje. Obnavljanje tokova međusobne trgovine, kao i svih drugih oblika ekonomske saradnje, nameće se kao jedan od najviših prioriteta na rang listi ekonomskopolitičkih deziderata.

Za normalizovanje ekonomskih odnosa potrebno je, dakako, bar u nekom minimalnom stepenu normalizovati i političke odnose. To utočilo pre što u postojećoj, krajnje uzburkanoj i atipičnoj situaciji, sve bitne determinante privrednih zbivanja dolaze iz političke sfere. Najkrupnija ekonomska pitanja na ovom prostoru i u aktuelnom trenutku — u krajnjoj su liniji politička pitanja. U određivanju ritma i karaktera ekonomskih promena retko kad su tako krupnu ulogu igrali politički i tako sporednu, drugorazrednu ulogu igrali čisto ekonomski činioci. Shodno tome, na nepredviđeno i nepredvidivo nizak nivo palo je značenje i vrednost ekonomske ekspertize i odgovarajućih saveta i preporuka. Najkorisnije što ekonomisti mogu da učine jeste jasno utvrđivanje ekonomskih implikacija političkih odluka i ukazivanje na velike ekonomske dobitke koji bi proisticali iz odgovarajućih zaokreta u državnoj politici. Deo političkih priprema za ekonomsku reintegraciju jugoslovenskog prostora treba da bude i radikalno poboljšanje odnosa sa međunarodnim okruženjem kako bi se, najpre, ukinula postojeća ekonomska blokada, a potom otvorili prostori za intenziviranje svih oblika saradnje sa tržišnim privredama razvijenog Zapada.

Velikom preispitivanju moraće da bude podvrgнутa i politika regionalnog razvoja. Pošto su iz Jugoslavije izišle dve najrazvijenije republike, pogoršao se odnos između broja stanovnika područja davalaca pomoći i broja stanovnika područja davalaca pomoći i broja stanovnika u područjima primaoca. Takođe se smanjio raspon između *per capita* dohodaka drastično redefinisanog razvijenog i ukupnog nerazvijenog područja. Te dve krupne promene bitno menjaju kontekst za vođenje politike ekonomskog razvoja. Ona će morati da se okrene drastičnom smanjivanju, a možda i ukidanju, neposrednih transfera i orijentise na različite podsticajne mere koje će pospešiti povezivanje raznih područja na strogo ekonomskoj i striktno komercijalnoj osnovi.

SMILJANA ĐUROVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PROBLEMI EKONOMSKE INTEGRACIJE JUGOSLAVIJE 1918—1941. GODINE

Originalan naučni rad

UDC 334.021 (497.1) »1918/1941«

I. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca u evropskoj i regionalnoj ekonomskoj integraciji početkom 20. veka

U osnovi krhkosti mlade jugoslovenske države sa početka 20. veka, ali još više imperativa njenog stvaranja, nalazili su se problemi ekonomске integracije Jugo-Istoka Evrope, tj. jugoslovenskog istorijskog prostora modernog doba. Ekonomска integracija kao jedan od bitnih činilaca formiranja državnih i društvenih zajednica modernog doba je pojava duboko u strukturi donjih slojeva Istorije, iznad kojih plivaju pojave koje pripadaju političkoj istoriji, i koje nisu imale u svakom trenutku Istorije ljudi čvrste medusobne veze, kako se to tvrdilo dobar period 20. veka pod uticajem apsolutno-sociološke paradigmе, vladajuće u delu istoriografije Evropskog Istoka. Politika i Ekonomija ispoljile su svoju izrazitu vezanost, međutim, u velikim tektonskim pomeranjima i poremećajima 20. veka, što su pokazala dva prethodna svetska rata, a pokazuju i najnoviji regionalni ratovi na Balkanu i u svetu, koji u kontekstu projekta tzv. »novog svetskog poretku« (u toku ovoga veka je bilo tri projekta) imaju obeležje trećeg svetskog rata.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, tj. Jugoslavija je bila početkom veka jedna od novih buržoaskih država koje su stvorene na završetku Prvog svetskog rata u Evropi, i direktno iz njega proizašle.¹ Jugoslavija se pojavila na talasima ekonomskih integracija moderne industrijske civilizacije i kapitalističkog sistema privrede, koji su zahtevali ukidanje feudalizma i stvaranje velikog i prostranog tržišta kao i slobodu kretanja ljudi, radne snage, roba, kapitala i ideja. Za Jugo-Istok Evrope, odnosno Balkan, kada je stvorena početkom 20. veka, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bila je najveća državno-ekonomска integracija, koja je imala ekonomski uslove da preraste u balkansku integraciju. Jugoslovenska integracija već je u startu kasnila, međutim, za sličnim pojavama u Evropi, kao što su bile germanska i italijanska integracija završene u prošlom, 19. veku, kojima su stvorene moderna Nemačka i Italija. Kao glavni uzrok, što do jugoslovenske integracije nije došlo u 19. veku, smatra se postojanje na jugoslovenskom istorijskom prostoru dve moćne strane feudalne monarhije — Austro-Ugarske i Otomanske imperije — koje su vladajući balkanskim prostorima vekovima na svojim dodirnim koridorima, odnosno državnim granicama, sredinom jugoslovenskih zemalja bile načinile duboku i trajnu raskolinu; političku, ekonomsku, kulturnu, civilizacijsku i versku. Na toj raskolini se nisu samo neprijateljski susre-

¹ Na kraju Prvog svetskog rata stvorene su nove države među ostalim, osim Jugoslavije, Poljska, Litva, Estonija, Finska, Čehoslovačka.

tale vojske Istoka i Zapada, Azije i Evrope, nego i kulture i religije, često. Na toj raskolini je u Novom veku povučena granica između Industrije i Poljoprivrede, odnosno između industrijskog društva, koje se formiralo u Zapadnoj Evropi i agrarnih društava Azije, koja su nepromenjeno trajala vekovima pre toga, a neka i milenijima. Verovatno akceptirajući ovu istorijsku, ali i civilizacijsku situaciju, jedan od projekata koji se pojavio u Parizu 1929. godine u vreme velike ekonomske krize postavio je paradigm o Evropi A i Evropi B, tj. industrijskoj i agrarnoj Evropi. Ovaj projekat je svakako bio jedan od onih koji su bili preteče savremenog projekta Evropske ekonomske zajednice. Po projektu iz 1929. godine zapadne jugoslovenske zemlje ušle bi u Evropu A, dok bi istok i jugo-istok jugoslovenskog istorijskog prostora ostao u zoni Evrope B². U ekonomskom pogledu, pomenuta političko-istorijska raskolina će u mnogome biti uzrok neravnomernog razvoja pojedinih delova jugoslovenske države, ali i izvor dezintegracionih sila koje su se javile u modernoj istoriji Jugoslavije.

Najjači argumenti za priznanje Jugoslavije koji su iznošeni pred Evropsku diplomaciju bili su ekonomski argumenti. Ona je, naime, elabovala tvrdnju da postoji potreba za ujedinjavanjem jugoslovenskog istorijskog prostora unutar jedne države radi većeg ekonomskeg, a time i društvenog prosperiteta.³ Opšteprihvaćeni argumenti u korist ekonomskih integracija većih razmara bili su argumenti potencijalnih moći za ekonomski prosperitet zasnovan pre svega na širokom i prostranom tržištu, a kao primer za to je najčešće navođeno tržište SAD, koje je učinilo američku ekonomiju i društvo moćnim. Američki predsednik Ruzvelt (T. Roosevelt) upravo je bio taj državnik koji je na Konferenciji mira podržao priznavanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

U ovom kontekstu nastala je i odluka Velike narodne skupštine srpskog naroda u Crnoj Gori, doneta na sednici od 13. novembra 1918. godine u Podgorici, prilikom proglašenja ujedinjenja sa Srbijom, u tački 2. koja kaže: »Ekonomski interesi Crne Gore nerazdvojno su vezani za Srbiju i ostale srpske krajeve. Odvojena od njih, a pri tom, po samoj prirodi zemljista najsiromašniji kraj, možda, u cijelom svijetu, ona ne bi imala nikakvih uslova za samostalni život, ona bi bila unapred osuđena na smrt«. Opstanak Crne Gore »kao zasebne države« posle Prvog svetskog rata i pustošenja svih »prosto je još više nemoguć«, pa se zaključuje: »Dakle, i ekonomski imperativ srpskog naroda u Crnoj Gori imperativno traži ujedinjenje sa braćom u Srbiji i ostalim našim krajevima«.⁴

Kraljevina Srbija, kao osnovna vertikala jugoslovenske integracije, zapravo je prethodno već bila iznikla na balkanskoj regionalnoj integraciji, jer se 1918. godine posle balkanskih ratova i Prvog svetskog rata teritorijalno prostirala na ključnim, starim, integracionim balkanskim saobraćajnicama: Moravskoj i Vardarskoj dolini⁵, tj. na glavnim putevima:

² F. Delaisi, *Les deux Europes*, Paris 1929.

³ Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Dragoljuba Jovanovića Pižona, kut. 51, t. 278, Ekonomsko stanje u jugoslovenskim zemljama, Dodatak Memorandumu.

⁴ M. Zečević, B. Lekić, *Granice i unutarnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd 1991, 53.

⁵ U XIV veku za vreme cara Dušana srpska srednjovekovna država se svojim centralnim teritorijem prostirala na ove oblasti. Još za vreme prvog rata, prekinutog 1333. godine, tada kralj Dušan je zauzeo prostor Makedonije do današnje makedonsko-grčke granice.

Beograd—Sofija—Carigrad i Beograd—Skoplje—Solun. Imajući verovatno ovo u vidu, Pašić je u zaključnoj diskusiji o Krfskoj deklaraciji 1917. godine po pitanju unutrašnjeg uređenja buduće zajedničke države, unitarističkog ili federalističkog, upozorio Trumbića da će Srbija sama stvoriti svoju državu, jer ona ima i ekonomski ostvareno jedinstvo zajednice, tj. »teritorijalna osetljivost naroda«, jer je pokrivala tolike oblasti, koliko zadovoljavaju sve potrebe života naroda.⁶ Ekonomsko jedinstvo, po Pašiću, bilo je potrebno za snagu države i naroda.⁷

Ako se danas posmatra istorija modernih evropskih nacionalnih država, može se postaviti pitanje: Zašto je uspela ekonomска integracija Nemačke i Italije, a nije Jugoslavije? Da li zbog boljih istorijskih uslova i okruženja? Ili samo zbog jače nacionalne hegemonizacije u Italiji i Nemačkoj? Postavlja se pitanje, da li su jugoslovenski narodi u svojoj biti i svom nacionalnom subjektu toliko različiti, da se nisu mogli ni politički ni ekonomski integrisati u 20. veku, iako su za to postojali prirodno-istorijski imperativi? Nije došlo, što je posebno pitanje za izučavanje, ni do šire balkanske regionalne integracije, iako su postojale ideje o balkanskoj federaciji, doduše najizraženije u komunističkom pokretu. Nije došlo ni do podunavske integracije, incirane od strane Jugoslavije, osim »Agrarnog bloka država« 1929. godine. Ovde se postavlja i jedno drugo pitanje, veoma ozbiljno — zašto Nemačka, posle iskustva sa dva neuspela svetska rata, nije pokušala da svoju potrebu za ekonomskom integracijom sa jugoslovenskim privrednim prostorom reši inicirajući bilo kakvu vrstu političko-ekonomske integracije a la carinska unija, nego ponovo to rešava, sada krajem veka, novom primenom sile prema ovom prostoru? Ovo su za istorijsku nauku otvorena pitanja.

U tom kontekstu na značaju posebno dobija pitanje dezintegracije uloge velikih sila prema jugoslovenskom i balkanskom prostoru, zapravo sopstvene integracione težnje od strane evropskih i graničnih azijskih regiona prema Jugo-Istoku Evrope. U velikoj meri politički i ekonomski agresivne, one su delovale kao veoma snažne dezintegracione i centripetalne sile u odnosu na državno-političke integracije na Balkanu, pa time i jugoslovensku. Balkan južno od konvencionalne linije Dunav—Sava—Kupa (sa Turskom koju neki računaju i na Balkanu) imao je pet država, a Evropa sa 659 miliona stanovnika 49 naroda ukupno.

Suočen sa strahotama haosa Zapada u vreme Prvog svetskog rata indijski pesnik i filozof, pripadnik »antiindustrijske filozofije«, Rabindranat Tagora u svojoj studiji »Nacionalizam« najoštije je kritikovao evropsku naciju. Ona je za njega »demon« i mehanička organizacija, a nacionalizam strašna epidemija. Razlikujući narod od nacije, on poslednju definiše kao pojavu koja je »organizovana sebičnost celog naroda«.⁸ Po njemu, telo ove »Nacije« se ne sastoji od krvi i mesa, nego od čelika i para i državnih zgrada. Tagora je još tada upozoravao da je došlo vreme kada

⁶ D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 236.

⁷ Isto, 240.

⁸ R. Tagore, *Nacionalizam*, Beograd 1990, 13—14. — Savezna država Indija je 1949. imala 21 saveznu državu, jednu pridruženu državu i 9 saveznih teritorija. Prema podacima Indijske unije iz 1951. na njenom teritoriju se govorilo 845 različitih jezika i dijalekata. (*Opća enciklopedija Jugoslovenskog leksikografskog zavoda*, 3, Zagreb 1977, 589—597,

Evropa »zbog svog nedostojnog postupka prema čitavom čovečanstvu, mora na svom rođenom tlu da u punoj meri iskusi strašnu besmislenost onoga što se zove Nacija«.⁹

U jugoslovenskoj istoriografiji postoje i tvrdnje da od prvog dana svoga postojanja Jugoslavija nije vodila politiku okupljanja ostalih balkanskih država oko sebe, a pre svega svojih suseda, jer stvaranje saveza nije bilo svojstveno političarima u Beogradu, D. Todorović je ukazivala da se uzroci ove pojave nalaze u tome što industrijski nerazvijene balkanske zemlje nisu raspolagale viškovima industrijskih proizvoda za izvoz, kao i da su pri tome politički odnosi kočili svaku međubalkansku ekonomsku saradnju. Tako je, na primer, na Međunarodnoj ekonomskoj konferenciji u Čenovi 1922. godine Jugoslavija istupila zajedno sa državama Male Antante (uključujući i Poljsku) »vezujući se za probleme posleratnog ozdravljenja centralne Evrope, ne nalazeći ništa zajedničko sa državama Balkana«.¹⁰

Jugoslavija je bila jedna od 32 države koje su se formirale na tlu Evrope tokom poznate istorije. Posle Severnoameričkog kontinenta Evropski kontinent je u poslednja dva veka, 19. i 20. veku, postao najrazvijeniji deo sveta. U Evropi je počeo razvoj kapitalizma i industrijske revolucije, koji čine fundamentalne pojave u novijoj istoriji naše civilizacije. U drugoj polovini 19. i početkom 20. veka Evropa ima dominantnu ulogu u svetskoj privredi, najviše je industrijalizovano područje sveta sa najrazvijenijom tehnikom, kao i svetski bankar. Posle Prvog svetskog rata (1914—1918) SAD su od nje preuzele vodeću ulogu u pogledu privrednog napretka i svetskih finansijsa. Iako je nastala kao proizvod toga vremena, Jugoslavija nije uspela da prati u potpunosti, ne bar veći deo nje, tokove modernizacije Evrope tokom sledeće dve decenije svoga postojanja kao Kraljevine Jugoslavije (1918—1941). Uzrok ovome je bila nasledena zaostalost u razvoju velikog dela države iz prethodnog vremena, ali takođe i unutrašnji problemi oko konstituisanja nove države, naravno i kratkoča vremena postojanja te države, njen jedva dvedecenijski razvoj.¹¹

Zajedno sa Španijom, Portugalijom, Italijom, Grčkom i delom Francuskom, Jugoslavija u klasifikaciji evropskih regija pripada regiji Južne Evrope, koja se posebno ističe povolnjom klimom, vegetacijom i toplim morima. Bez obzira na prirodna bogatstva, uvezši u celini, države Južne Evrope, osim Italije, slabije su bile razvijene od zemalja Zapadne i Centralne Evrope. Usled nedostatka kapitala ovde se industrija počela da razvija znatno kasnije.¹²

Jednim svojim delom, Jugoslavija je međutim pripadala i posebnoj evropskoj regiji, Podunavlju, što se često zanemaruje u klasifikacijama. Jugoslavija je sa Mađarskom, Bugarskom, Rumunijom pripadala zemljama Gornjeg Podunavlja. Odlike ove regije su prostrana Panonska i Vlaško-pontijska nizija, koje su predstavljale i glavne žitnice ovih zemalja, ali i glavni snabdevači sa Rusijom žita ostale Evrope. Kroz ovaj region protiče Duany, koji je u to vreme plovao od Rozenberga u Nemačkoj do ušća u Crno More. Zemlje Gornjeg Podunavlja između dva svetska rata

⁹ R. Tagore, n.d., 37.

¹⁰ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918—1923*, Beograd 1979, 242.

¹¹ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918—1941*, Beograd 1986.

¹² B. Dakić, *Robna i regionalna tržišta*, Beograd 1985, 125.

bile su izrazito agrarne zemlje, industrijski je bila razvijenija samo Mađarska.¹³ Pristupivši, čak inicirajući, formiranje »Agrarnog bloka zemalja«, zajedno sa Rumunijom i Mađarskom, Jugoslavija je krenula u susret nemачkom projektu »Velikog privrednog prostora« u kome je, u podeli rada u Evropi, njoj bila određena uloga agrarne zemlje, dakle snabdevača Nemačke hranom i sirovinama. Hitlerov projekat će se za Nemačku pokazati pogrešnim, jer nije predviđao paritetnu ekonomsko-političku integraciju, nego prisilnu sirovinsku eksploraciju jugoslovenskog prostora. Pojava ovoga projekta će, međutim, veoma destabilizovati integracione faktoare na prostoru Jugoslavije i rezultirati 1941. godine nemačkom agresijom i zavođenjem okupacionog privrednog i političkog sistema.¹⁴

Zagovaranje kontinentalne varijante integracije i strategije državnog i privrednog razvoja, a ne jadranske i sredozemne (izuzev projekta Stojadinovićeve vlade), koštaće Jugoslaviju ključnog strateškog privrednog razvoja i odsustvovanja iz mediteranske integracije, koja bi je da se išlo na nju direktno vezala sa svetskom privredom, jer je preko Jadranskog mora mogla da uspostavi veze sa svim svetskim lukačama i pomorskim zemljama. Politički usmerena prema centru evropskog kontinenta, Jugoslavija će ostati kontinentalno zatvorena zemlja i pored prostrane razuđene Jadranske obale. Ogromni besputni planinski masivi Dinarskih planina, uz sve afere oko izgradnje Unske pruge i problema izgradnje Jadranske pruge, ostaće gotovo nepremostiva prepreka za integraciju privrede Dalmacije, Dubrovnika i Crnogorskog primorja sa unutrašnjošću zemlje. Splitska privreda će tako više komunicirati sa Italijom, nego sa privredom Hrvatskog zagorja ili Beograda.¹⁵

Najvažnija činjenica u istoriji jugoslovenskih naroda, kada je privreda u pitanju, i ne samo ona, bila je da su preko ovoga dela Balkana od najstarijih vremena išli kopneni putevi iz Evrope na Bliski istok i Aziju, kao i Severnu Afriku. A najvažniji od svih transbalkanskih puteva bio je put Beograd—Carigrad (tzv. Carigradski drum), i to od vremena kada su ga izgradili Rimljani, pa sve do danas. Koliko je ova komunikacija bila važna, pokazuje činjenica da je kao uslov za priznavanje samostalnosti Kraljevine Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine bilo postavljeno da izgradi železničku prugu Beograd—Niš. Ova pruga je bila važna zbog pozivivanja Zapadne i Srednje Evrope sa Bliskim istokom i bila je u strukturi izgradnje Orientalnih železnica. Kada je izgrađena njom je saobraćao čuveni voz »Orijent ekspres«, koji je prevozio evropske i azijske putnike na relaciji Pariz—Venecija—Beograd—Sofija—Carigrad.

Drugi značajan strateški drum, koji je presecao Balkansko poluostrvo, bio je put dolinom Morave i Vardara, od Beograda do Soluna i Egejskog mora. On je bio najkraći put Sever—Jug. Ovom transverzalom prolaziće železnička pruga Beograd—Solun preko Skoplja, koja i danas ima ključni komunikacijski i integracijski značaj za Balkan. Po svojoj prirodi, ova saobraćajnica gradi kičmu državi koja može da opstane na tom prostoru, a na njemu je upravo srpski narod još u Srednjem veku stvo-

¹³ Isto, 128—131.

¹⁴ N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975.

¹⁵ S. Đurović, *Značaj industrializacije Primorske banovine u ekonomskoj konstelaciji Jugoslavije 1929—1941*, Istoriski časopis, knj. XXXIV, 1987, Istoriski institut, Beograd 1987, 327—349.

rio svoju državu, a u Novom državu Kraljevinu Srbiju. U ulozi Piјemonta Srbija će oko sebe okupiti ostale jugoslovenske zemlje u ujedinjenu jugoslovensku državu, čime se stvara velika jugoslovenska integracija početkom 20. veka na Jugo-Istoku Evrope.

Važnu ulogu su integraciono odigrali i putevi koji su sa ovih uzdužnih saobraćajnica išli poprečno na obale Jadranskog mora, od kojih je najpoznatiji bio Via Egnatia, koga su takođe napravili Rimljani, i koji je započinjao od Drača na albanskoj obali i preko albanskih planina izlazio na Ohrid, Bitolj i dalje na Solun, odakle je išao do Carigrada. Rimljani su izgradili ovaj put posle zauzimanja Makedonije, a on im je služio kao najkraći put do njihovih azijskih poseda. Vizantincima je služio kao najkraći put da se dođe do njihovih predstraža na Jadranu i poseda u Južnoj Italiji, a i do Rima.¹⁶ Nedavno je objavljeno da će Makedonija sa Albanijom i Turskom na ovoj transverzali graditi modernu saobraćajnicu.

Od ostalih saobraćajnica koje su vezale unutrašnjost i Jadransko more bio je oduvek važan put Via de Zeta, koji je išao duž severne obale Skadarskog jezera, preko crnogorskih planina na Peć, a odatle preko Kosova polja do Niša i tu se vezao sa Carigradskim drumom. Više na severozapadu dva puta su vodila od Jadranske obale u unutrašnjost Bosne: jedan je išao kanjonom Neretve, a drugi od Splita, preko Dinarskog lanca, kroz Sinj.¹⁷ Transjadranski put išao je duž Jadranskog mora: od Venecije do istočnih obala Sredozemnog mora, povezujući Centralnu Evropu sa Levantom. U vreme projektovanja velikih javnih radova i putnih saobraćajnica u Kraljevini Jugoslaviji 30-tih godina, za vreme posete Milana Stojadinovića Dalmaciji, predsednik vlade obećao je izgradnju magistrale uz Jadransko more,¹⁸ koja je izgrađena tek posle Drugog svetskog rata.

II. Izgradnja železnica — integracioni projekat državne politike Kraljevine Jugoslavije

Na problemu izgradnje železničkog saobraćaja najbolje se vidi kakvi su i koliki bili problemi integracije i modernizacije nove države. Ako se zna da je železnica bila kičma kapitalističkog sistema proizvodnje i jedan od glavnih strukturalnih elemenata industrijalizacije i modernizacije sa početka 20. veka, ali i sredstvo integracije, onda je, sagledavanje politike države na ovom polju, kao i problema sa kojima se suočila, od posebnog interesa. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca se na početku svoga života nasledila četiri železnička sistema, i to: 1) carsko-kraljevskih železnica Austro-Ugarske (železničke pruge u Sloveniji vezane za Beć, a u Hrvatskoj i Vojvodini vezane za Peštu), 2) pruge u Makedoniji u sastavu Otomanskih železnica, 3) železničke pruge koje su pripadale Upravi bosansko-hercegovačkih zemaljskih železnica sa sedištem u Sarajevu, i 4) železničke pruge koje su bile u sastavu Direkcije srpskih državnih

¹⁶ D. Obolevski, *Vizantijski komonveld*, Beograd 1991, 30; vid. i S. Đurović, *Ekonomski faktori u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Stvaranje jugoslovenske države 1918*, Beograd 1989, 167—172.

¹⁷ D. Obolevski, n.d., 31.

¹⁸ Predsednik vlade i ministar vojni u Splitu, »Novo doba«, god. XIX, br. 178, Split 31. jula 1936, 3; — Dr Stojadinović o problemima Hrvatskog primorja, »Novo doba«, god. XIX, br. 180, Split 3. avgusta 1936, 1.

železnica sa sedištem u Beogradu. Prva železnička pruga izgrađena 1846. na teritoriji jugoslovenskog istorijskog prostora, bila je pruga od Mari-bora do Ljubljane, zapravo pruga Celje—Šentilj, koja je bila na magistrali Beč—Trst i koja je omogućavala izlazak Austrije na Jadransko more preko Slovenije. Godine 1862. od ove pruge se odvojio jedan krak koji je povezivao Zidani Most, Zagreb i Sisak, kojim krakom je spojena plovna Sava i omogućen izvoz žitarica iz agrarne Posavine i Podunavlja u žitarski pasivne alpske zemlje.¹⁹

U uslovima koji su zatečeni temelj proklamovane saobraćajne politike Jugoslovenskih državnih železnica postaje rekonstrukcija postojeće železničke mreže, velikim delom u Prvom svetskom ratu razorenih, u istočnim delovima države, a sa ciljem da se stvori ekonomski-politička celina, kao i da se bolje povežu pojedini krajevi države u cilju ublažavanja ekonomске zaostalosti i izolovanosti pojedinih krajeva u kojima zbog nezainteresovanosti Austro-Ugarske i Turske nisu postojale železničke pruge. Smatralo se da bi to sve doprinelo i likvidaciji veštacki podržavanih nacionalnih suprotnosti. Osnovno načelo saobraćajne politike postala je i politička i privredna preorientacija i prilagođavanje novom administrativnom i političkom centru — Beogradu kao i pojačan međunarodni saobraćaj preko zemlje. Preorientacija u pravcima izvoza i uvoza se takođe nastojala iskoristiti za dobrobit nove države, pa je u saobraćajnoj politici proklamovana i usmerenost izgradnje pruga vezanih za luke na Jadranu. Većina novoizgrađenih železničkih pruga tokom međuratnog perioda 1918—1941. bila je rezultat ostvarivanja ovih načela. Tako su izgrađene najvažnije pruge za povezivanje pojedinih do tada nepovezanih delova države: Užice—Vardište preko Šargana za vezu Srbije sa Bosnom i Hercegovinom i izlazom na Jadransko more; Plitvička jezera—Gospic—Gradačac—Knin za vezu Dalmacije sa Zagrebom; Kragujevac—Kraljevo—Raška—Kosovska Mitrovica za vezu Srbije sa Kosovom i Metohijom i Makedonijom; Bileća—Nikšić za vezu Crne Gore sa Bosnom i Hercegovinom.

Najviše problema je bilo oko igradnje tzv. Jadranskih železnica, koje su trebale da povežu unutrašnjost zemlje sa Jadranskim morem. Osim Rijeke, jadranske luke su bile odsečene od svih delova zemlje. Razmatrala se izgradnja nekoliko pruga prema Jadranu, među ostalima pruga Mitrovica—Podgorica—Kotor i Beograd—Split, a za vezu Hrvatske sa Dalmacijom Unska i Lička pruga. Što se tiče pruge Beograd—Kotor ona je 1930. godine bila još u razmatranju, kada je posebna komisija na čelu sa prof. Tehničkog fakulteta u Beogradu Kirilom Savićem predložila trasu: Mitrovica—Rožaj—Bioč—Mojkovac—Manastir Morača—reka Morača do Podgorice—Vir Pazar—Budva—Kotor.²⁰ Posle završetka Ličke pruge (Vrhovine—Gospic—Gračac—Pribudić—Knin) 1925. godine, zaoštrila se naročito borba oko izgradnje Unske pruge (Bihać—Knin). Oko njenog finansiranja se još ranije javilo u Hrvatskoj veliko ogorčenje, posebno kada nije obezbeđeno njen budžetsko finansiranje, ali i nije bila unesena 1922. godine u program izgradnje pruga pomoći inostranog Blerovog zajma koji je sklopljen u Americi. Situacija u Ministarstvu saobraćaja, kojeg su po-

¹⁹ B. Dakić, n.d., 99.

²⁰ P. Milenković, *Istorijska građenja železnica i železnička politika kod nas (1850—1935)*, Beograd 1936, 386—393.

tresale afere, bila je veoma nesređena, pa je i pored svih obećanja od početka rada na pruzi proteklo 14 godina. Kritike iz Hrvatske na račun vlade su bile velike, pa se iznosilo da su pruge s one strane Drine građene na osnovu budžetskih sredstava, a za Unsku prugu se čekalo zaključenje novog zajma. Čak se tvrdilo da je prvi zajam, Blerov, propao u Americi samo zato što je postojala tendencija da se grade pruge samo s one strane Drine, pri čemu su se navodile pruge Užice—Šargan, Kraljevo—Raška—Mitrovica, Prokuplje—Mrdora—Priština, Trebinje—Nikšić, Velen—Prilep—Bitoli. Osim toga, zbog borbe oko toga da li Unska pruga da izade na Knin ili Zrmanju, zbog surevnjivosti između primorskih luka Splita, Šibenika i Zadra, došlo je čak i do skupštinske rasprave, a pitanje je došlo i do kralja Aleksandra. Skupštinske odluke su menjane nekoliko puta godišnje, pa se njenoj gradnji pristupilo tek 1936. godine, a nije dovršena ni do 1941.²¹ Unska pruga se smatrala »trećim izlazom na more«, prvi je bio na Sušaku, a drugi na Kotoru. Privrednici Splita i Šibenika očekivali su da će sva roba iz krajeva Slavonije, Bačkei Banata i Beograda ići preko njih na Rijeku. Osim toga, htelo se uticati na spoljnotrgovinske tokove, pa privući tranzit iz Mađarske, Poljske, Rumunije, Češke i eventualno Rusije.²² Što se tiče tzv. Jadranske železnice (Dunav—Jadran), plan za njenu izgradnju je postojao još u Kraljevini Srbiji. Bio je to francuski plan prema kome je preko Srbije trebalo da se povežu Rumunija i Rusija sa Jadranskim morem, pa je ona bila uzajamno konkurentna Unskoj pruzi.

III. Integracija posebnih istorijskih oblasti i ekonomskih celina u jugoslovenskoj državi 1918—1941.

Godine 1918. granice između pojedinih oblasti i država u sastavu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca su brisane, ali brisanje tih granica još dugo nije imalo željene efekte u pravcu stvaranja ekonomске zajednice na celom prostoru nove države. U vezi toga postoji cela istorija odnosa između državne administracije i subjekata pojedinih bivših oblasti i pokrajina Austro-Ugarske i Otomanske imperije od 1918. i odnosa sa pokrajinskim vladama i zakonodavstvom, preko nove administrativno-političke podele države posle donošenja Vidovdanskog ustava 1921. godine do podele na banovine 1929. godine i državnog intervencionizma vlade Milana Stojadinovića sredinom 30-tih godina, zaključno sa stvaranjem Banovine Hrvatske 1939. godine. Bez obzira koliko to često izgledalo da nije, to je u isto vreme bila bitka za modernizaciju jugoslovenske države i društva. A da je integracija države politički išla teško, pokazuje i to da je u te dve decenije postojanja menjala tri puta ime: Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, (1918), Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1919—1929) i Kraljevina Jugoslavija (1929—1941).

Još u vreme donošenja Krfiske deklaracije 1917. godine pokazalo se da je teritorijalno pitanje glavno pitanje jugoslovenske politike, i na njemu su se pojavile glavne razlike između Jugoslovenskog odbora i Srpske vlade. Dok su za Pašića podjednako bile važne sve teritorije buduće dr-

²¹ Z. Jelinović, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Zagreb 1957, 134—148.

²² Isto, 155.

žave na kojima žive Jugosloveni, dotle je Trumbić insistirao na prioritetnom značaju teritorija na kojima su živeli Jugosloveni pod Austro-Ugarskom. U elaborat užeg odbora je ušla sledeća formulacija:

»Teritorija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca obuhvata svu teritoriju, na kojoj živi naš narod sva tri imena u kompaktnoj i neprekidnoj masi od dvanaest miliona duša otprilike; ono se bez povrede životnih interesa i bezbednosti celoga naroda ne bi moglo krenjiti. Po načelu slobodnog narodnog opredeljenja, ni jedan deo ove celine ne može se pravično odvojiti i prisajediniti kojoj drugoj državi bez pristanka samog naroda.«²³

Na insistiranje Pašića tada su unesene u protokol ali ne i u glavni dokument, sve teritorije koje se traže, pa i one u Grčkoj i Bugarskoj. Bilo je mišljenja da se previše pažnje poklanja periferiji, umesto da se problem posmatra sa jednog centralnog, balkanskog stanovišta, pa tako nije istaknuto bosansko pitanje »koje ima međunarodni karakter i koje se mora rešiti u srpskom smislu«. U svojoj diskusiji Trumbić je dao zaključke koji su se ticali ekonomije buduće države, odnosno principa njenog ustrojstva. Za obrazovanje i konstituisanje državnog jedinstva neizbežno je da budu podvrgnuti jednom zakonodavstvu: jedna državna teritorija, jedno diplomatsko i trgovačko postupanje, jedna carinska tarifa, ukidanje unutrašnjih carinskih linija, pomorstvo, novčarstvo i kreditno-bankarstvo, otudenje i opterećivanje nepokretne državne imovine, pošta i telegraf, one železnice i drumovi koji su za celu teritoriju, budžet i računovodstvo, odobravanje svih međunarodnih ugovora.²⁴

U praksi je Jugoslavija prošla u prve dve decenije postojanja mušotrpan proces državne konsolidacije, od »zapanjujućeg izolacionizma«²⁵ na početku zajedničkog života kada privreda Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Slavonije i Vojvodine — istorijskih oblasti koje su bile u sastavu Austro-Ugarske prethodno, funkcioniše privredno samostalno u okviru svojih teritorija uz veliku buku i nezadovoljstvo unifikacijom valute (zamene krune za dinar u omjeru 4 : 1) — do državnog intervencionizma u privredi koje sprovodi i bučno reklamira M. Stojadinović (1935—1939) otvarajući velike privredne objekte po celoj zemlji od Bora, Zenice do Šibenika i putujući na njihovo svečano otvaranje železnicom i autobilima, i na taj način manifestujući moć i jedinstvo države i privrede, ali i sveopštu modernizaciju života.²⁶

Od problema unifikacije privrednog zakonodavstva do carinske politike²⁷, politike najvećih državnih banaka na celu sa Narodnom bankom,

²³ D. Janković, n.d., 248—252.

²⁴ Isto.

²⁵ Momčilo Zečević, Diskusija, *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, Zbornik rada podnetih na naučnom skupu u Iluku od 16. do 19. maja 1979, Beograd 1983, 454.

²⁶ S. Đurović, *Državna Intervencija u industriji Jugoslavije 1918—1941*, n.d.

²⁷ Elemenat ekonomskog objedinjavanja jugoslovenskog prostora bilo je i uvođenje jedinstvene uvozne i izvozne carine i carinske tarife. Rešenjem Ministarskog saveta od 11. marta 1919. godine na celu teritoriju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca primenjen je Carinski zakon Kraljevine Srbije iz 1899. godine, sa izmenama i dopunama, kao i Zakon o opštoj carinskoj tarifi Kraljevine Srbije iz 1904. godine. Na novu državu su preneseni i važni trgovački ugovori, koje je Srbija, kao samostalna i međunarodno priznata država, jedina pored Kraljevine Crne Gore, zaključila sa drugim državama pre 1918. godine. Oko dopune i izmene Carinskog zakona u Kraljevinji je vođena velika polemika, on je dopunjavan 1926, 1927, 1928, 1934. i 1941. godine. Za pomorski saobraćaj, što je zadavalo posebne glavobolje uskladivanju odredaba Carinskog zakona, jer Kraljevina Srbija nije

do javnih radova i izgradnje železnica, komorske politike i politike vlada — sve je u toku 1918—1941. godine nosilo osnovnu karakteristiku — dvodelenijsku borbu za konstituisanje moderne države zasnovane na kapitalističkim principima, stvaranjem slobodnog jedinstvenog tržišta i ukidanjem ostatka feudalnih sistema, sprovođenjem agrarne reforme, koja međutim, nije do kraja i sprovedena. Suštinu problema je možda najbolje izoštio Petar T. Popović, u »Letopisu Matice srpske« iz septembra 1929. godine, kada je kazao: »Nesumnjivo, nije lako da se bez izvesnih napora drže u potpunoj ekonomskoj povezanosti, koju hoće država, delovi jedne balkanske kraljevine sa primitivnim narodom pretežno zemljoradničkim, proizaše iz triju država, od kojih je jedna bila azijska, druga evropska, a treća balkanska.«²⁸

Jedan od ključnih problema integracije proizilazio je i iz tadašnjeg rasprostranjenog nerazumevanja važnosti i potrebe centralizacije i konsolidacije tek stvorene države. Radikalni kriticizam je totalno zapostavljao činjenicu vremenske ograničenosti trajanja nove države, on se naime ponašao prema novoj državi kao prema staroj, kao da država nije ni prestala da postoji, samo se promenio centar političke moći. Prenebregavala se potreba centralizacije privrednog prostora i života, koja je bila nužno vezana za konstituisanje nove države i integraciju prostora, i koja se u prvoj deceniji čak odvijala i u uslovima doktrine liberalnog kapitalizma. Uprkos svemu, u cilju stvaranja integrisanog ekonomskog prostora privredna ministarstva su uz separatističke i regionalne otpore izvršila horizontalno i vertikalno povezivanje privrede Kraljevine, tako da nije bilo državnih uslova za razvoj tzv. nacionalnih ekonomija, kao što je to posle Drugog svetskog rata omogućilo republičko ustrojstvo države. Od 1929. do 1941. godine može se uslovno, međutim, govoriti o banovinskoj privredi, a poznato je da veliki broj banovina nije teritorijalno-administrativno, kad su uvedene 1929. godine, pokrivalo nacije, nego ih je čak razbijao, tako srpsku u pet banovina, najviše. Banovina Hrvatska, formirana pred sam rat 1939. godine, ekonomski nije imala vremena da zaživi, pa je sva politička priča o nacionalnim ekonomijama i o eksploraciji hrvatske privrede od strane srpske napr., bila priča proizvedena u najvećem broju slučajeva za političke ciljeve. Ekonomiju je u vrh političkog i nacionalnog pitanja izneo 1938. godine Rudolf Bičanić svojom brošurom »Ekonomска podloga hrvatskog pitanja«, koja je objavljena u Zagrebu 1938., i koja predstavlja vrh ledenog brega aktualizacije hrvatskog pitanja u ekonomskom pogledu. Interesantno je navesti uz ovo da je Otokar Keršovani u »Povijesti Hrvata« napisao »da je prvih godina posle rata nova državna formacija olakšala brži privredni razvoj Hrvatske, ali ga je kasnije sve više kočila«, do čega je dolazio zbog materijalnih potreba države i njene intervencije. Po njemu najviše materijalnih sredstava beogradski režimi su crpeli iz prečanskih krajeva, a najveći deo njih trošili u Srbiji, pa je zbog toga bio nedovoljan razvoj železničkog saobraćaja, puteva, luka, meliracionih radova itd.²⁹ Na razvoj Beograda, koji je 1929. izdvojen u posebnu

izlazila na more, pa nije imala ni regulative u vezi sa carinskim postupkom u pomorskom ili vodenom saobraćaju — ostao je da važi sve vreme pomorski zakon Marije Terezije, star 250 godina.

²⁸ P. T. Popović, *Naš industrijski protekcionizam*, Letopis Matice srpske, god. CIII, 321, sv. 3, Novi Sad, september 1929, 421.

²⁹ O. Keršovani, *Povijest Hrvata*, Rijeka 1971, 113.

Upravu grada Beograda (Beograd, Zemun, Pančevo), žalili su se međutim, i iz Niša, centra Moravske banovine, ukazujući da zbog njegovog razvoja zaostaje ostala Srbija. Ono što se može uzeti kao naučno najpouzdanije za sada, kada je reč o neravnomernosti ekonomskog razvoja pojedinih delova Jugoslavije, jeste ocena Mije Mirkovića iz knjige »Ekonomski strukturi Jugoslavije«, gde on konkretno navodi kako je koja od oblasti stajala u odnosu na modernizaciju i industrijalizaciju, insistirajući na tome da privredni razvoj unutar pojedinih teritorijalnih oblasti unutar bivših istorijskih oblasti takođe nije bio ekonomski monolitan, tj. razlikovao se u razvoju.³⁰

Kritikujući vlade i Parlament, što nisu poklanjali pažnju privrednim pitanjima, nego se iscrpljivali u državno-pravnim razmircama, levi zemljoradnik Dragoljub Jovanović je, pak, tvrdio da su vodeći političari odveć zabrazdili u centralizam »da su oni nesposobni za pravu autonomističku i federalističku politiku«, a naročito je to slučaj »sa Srbijancima koji time misle da favorizuju Srbiju«. Privredna kriza koja je u državi pored ostalog bila permanentna, i jačala u ciklusima, mogla se po Jovanoviću rešiti na tri načina: decentralizacijom države, smanjenjem budžeta i uvođenjem stranog kapitala. Radikalno, smatrao je da se državna organizacija može promeniti samo »pod udarom velikih nevolja kao što bi bila nesrećan rat ili revolucija«.³¹

Na kraju treba ukazati da se u dosadašnjoj istoriografiji, bez oslonca na ekonomsko-istorijska istraživanja, pod uticajem ideoloških odrednica i pritisaka dnevne politike, isuviše neistorično insistiralo na izučavanju političkog separatizma i dezintegracionih faktora kada je u pitanju istorija Kraljevina Jugoslavije. I danas se tu traži početni greh za najnovije događaje. Malo se brinulo o pozitivnim istorijskim silama, silama integracije, pozitivnim sa stanovišta modernog civilizacijskog razvoja najnovije istorije. U najvećem broju slučajeva politički separatizam međuratnog perioda, koji se javlja u Jugoslaviji, vuče korene iz evropskog i otomanskog feudalnog vremena i direktno je suprotstavljen osnovnim trendovima moderne industrijske civilizacije, bez obzira koliko je nacionalno kamufliran, ili pak zadojen buržoaskim nacionalnim romantizmom prošlog veka. U nekim slučajevima on je bio znak zakašnjelog načonalnog romantizma, u drugima polarisao se na strateškim opredeljenjima razvoja, između ostalog u agrarističkoj opciji razvoja umesto industrijalizacije, na »antiindustrijsku filozofiju« protiv industrijalizacije i modernizacije.

³⁰ M. Mirković, *Ekonomski strukturi Jugoslavije, 1918—1941*, Zagreb 1952, 28.

³¹ D. Jovanović, *Tri su leka za privrednu krizu: decentralizacija države, smanjenje budžeta, uvođenje stranog kapitala*, *Reč i slika*, 1926, septembar, 143.

METODOLOGIJA

MARIJA OBRADOVIĆ

Naučni saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije

Beograd, Kneza Miloša 101

TEORIJSKO-METODOLOŠKI PROBLEMI ISTRAŽIVANJA DELOVANJA LIČNOSTI U ISTORIJI

Originalan naučni rad

UDC 316.37

Apstrakt: Istraživanje delovanja ličnosti u istoriji povezano je sa brojnim logičko-metodološkim i teorijsko-konceptualnim problemima. U istorijskoj nauci nema opšte prihvaćenog mišljenja o funkciji, principima i značaju delovanja ličnosti u okviru istorijskih događaja i procesa, pa čak ni o pojmu »istorijske ličnosti«. Odnosno, prisutna je čitava lepeza shvatanja, od onih da subjekt istorije predstavljaju »društvene svesne snage«, nacije, klase, društvene grupe artikulisane i institucionalizovane kroz partije, pokrete, sindikate, interesne grupe, crkvu, državu i druge društvene organizacije, do takvih da pojedinci tzv. »velike istorijske ličnosti« ili elite presudno određuju tok istorijskih zbivanja.

a) Pojam »velike istorijske ličnosti«

Termin »velika istorijska ličnost« pojmovno nije precizan. U istoriji društvene teorije pod njim su se podrazumevali lideri harizmatskih svojstava (M. Veber) ili harizmatskog i mesijanskog legitimiteata, koji su navodno bili inkarnacija i otelotvorene imaginarnog i iracionalnog nacionalnog ili državnog duha ili cezari čiji je legitimitet proisticao iz plebiscitarno izražene »volje naroda«. Nacionalna romantičarska istoriografija 19. veka stvorila je »nacionalne junake« na operacionalno-istraživačkoj, a ne teorijskoj razini. Oni su nekritički prikazivani kao očevi nacije, hrabri i mudri, požrtvovani i nesebični sa karakteristikama pre mitskih no istorijskih ličnosti. Njima je pridavana integrativna funkcija u procesu obrazovanja nacija i ujedinjenja sličnih etničkih grupa u jednu naciju (npr. Macini, Bizmark).

Poimanje »velikih istorijskih ličnosti« kao »nacionalnih junaka« vezano je za samu prirodu fenomena nacionalne identifikacije velikih skupina ljudi. Pri tome imamo u vidu značaj psiholoških činilaca za obrazovanje tzv. »nacionalne svesti«. Iako oni nemaju snagu ekonomskih, socijalnih i političkih faktora u procesu oblikovanja nacija i stvaranja nacionalnih država, smatramo da je njihova uloga prvorazredna kod stvaranja kolektivnih predstava i stereotipa »nacionalnih heroja«, odnosno »velikih istorijskih ličnosti«.

Polazeći od Dirkemovskog psihologizma, Edgar Moren određuje nacije kao kolektivnu psihičku stvarnost. Po njemu, obrazovanje nacija u

19. i 20. veku po francuskom i engleskom modelu, proširilo se po celom svetu, jer se njima mogao, na nivou veoma širokih, etnički i društveno heterogenih demografskih skupina, ponovo uspostaviti sistem projekcije — identifikacije svojstven porodici i plemenu, tj. najstarijim tradicionalnim društvenim zajednicama. »Kolektivno nacionalno biće bilo je obdareno majčinskim vrlinama (zajednice, ljubavi), očinskim vrlinama (legitimnog autoriteta), a time i bratskim (povezujući 'decu' jedne majke — otadžbine). Biće nacije i njegovo postojanje napajaju se u najdubljem *infatilnom psihologizmu* (podvukla M. O.) i, sa svoje strane, *infantilizuju pojedinca* (podvukla M. O.).¹⁵

Identifikacija pojedinaca sa nekim apstraktnim fenomenom ili idejom uvek je lakša ako su oni personalizovani, jer se u tom slučaju postiže na afektivnoj, a ne racionalno-intelektualnoj ravni. Odnos prema lideru retko se ostvaruje na osnovu objektivno-kritičke procene, a mnogo češće se vezuje za simpatiju i antipatiju, tj. osećanja ljubavi ili mržnje. Uzrok tome može se tražiti u stepenu informisanosti i intelektualnosti koja se sa njime razvija, a koji je kod najvećeg broja pripadnika jedne nacije ugaljnom nizak, ali se ova korelacija mora uzeti krajnje relativno.

Fenomen »velikih istorijskih ličnosti« uglavnom se vezuje za sferu politike, mada se u istorijskoj literaturi i pojedini vojskovođe, verski poglavari, umetnici, filozofi, naučnici i drugi određuju kao pojedinci koji su presudno uticali na oblikovanje »duha vremena« u kome su živeli i stvarali, pa i na potonja istorijska kretanja.

I dok istoriju 19. veka obeležava stereotip »nacionalnih junaka« iz prošlosti pojedinih nacija, istoriju 20. veka karakteriše fenomen političkih lidera i revolucionara čijem su se legitimnom autoritetu, pa i samovolji, mase pokoravale u velikom broju savremenih država (Ruzvelt, Lenjin, Staljin, Musolini, Hitler, Franko, Čerčil, Truman, De Gol, Mao Ze Tung, Tito, Gandhi, Kastro, Nehru, Naser, U'Tant, Luter-King i drugi). Reč je o ličnostima koje se ne mogu svesti samo na reprezentante raznih društvenih i političkih orientacija, i to stoga što su oni personalizovali različite globalne savremene konцепцијe društvenih sistema i razvoja (državni kapitalizam, fašizam, antifašizam, socijalizam, antikolonijalizam, tehnokratizam, tehnološki i finansijski imperijalizam, međunarodnu politiku sile i politiku novog međunarodnog ekonomskog poretku itd.), a ne pojedine regulacione politike u okviru datih i utvrđenih sistemskih konstanti. Njihova delatnost više se može posmatrati u okviru realizacije ciljeva određenih širih društvenih pokreta, ne partija na čijem su se čelu nalazili ili svoditi na puku borbu za vlast.

Drugo je pitanje postojanja ili nepostojanja harizmatskih i mesijanskih svojstava u njihovoj strukturi ličnosti ili, pak, političkom stilu. Odnosno, tražiti odgovor na pitanje zašto su baš oni, a ne neki drugi zagovornici dominantnih ideologija 20. veka postali njihovi personalni simboli, na primer, Ruzvelt, državnog kapitalizma, Lenjin, socijalizma, Hitler, fašizma, Gandhi, antikolonijalne politike nenasilja, Tito, policentralizma u međunarodnom radničkom pokretu i politike nesvrstanosti, Luter-King, antirasizma.

Treći teorijsko-metodološki problem vezan za proučavanje »velikih istorijskih ličnosti« 20. veka odnosi se na utvrđivanje društvenih osnova

¹⁵ Edgar Moren, *Priroda ljudskog društva*, »Treći program«, Isto 1975, Beograd, str. 190.

akumulacije i centralizacije moći i vlasti radi mobilizacije i usmeravanja svih društvenih potencijala u pravcu ostvarivanja proklamovanog cilja utvrđenog na osnovama tzv. »opštег interesa«, klasnog, nacionalnog, rasnog, narodnog, državnog itd. Svi pomenuti politički lideri 20. veka sebe su predstavljali, ali i od mase bili doživljavani kao predstavnici »opšteg interesa« i uspevali su da mobilišu mase na ostvarivanju ciljeva ideologije koje su zagovarali. Prema tome, istraživačko pitanje je da li je nijehova politička moć poticala iz snage ideologije ili je konceptacija moći koju su preko političke vlasti uspeli da centralizuju dala privlačnu snagu ideologijama.²

Istraživanje o delovanju ličnosti u istoriji nužno mora u teorijsko-metodološkom, ali i analitičkom smislu, operacionalizovati odnos između »velike istorijske ličnosti« i ideologije. Tim pre, što i politički lider i ideologija vrše društveno-istorijsku funkciju držanja društva kompaktnim i individualno-psihološku funkciju organizovanja uloga pojedinaca koji sazrevaju, odnosno funkciju i društvene individualne identifikacije i socijalnih grupa i pojedinaca. Ideologija se uvek formuliše na apstraktnoj ravni, mada se u političkoj praksi svodi na relativno jednostavne političke formule kroz simplifikovan politički vokabular. Postojanje političkih lidera, tj. »velikih istorijskih ličnosti«, omogućava masi relativno jednostavnu identifikaciju sa određenom ideologijom na inter-personalnom nivou pružanja političke podrške. U psihobiografiji Gandija, Erik Erikson je u konkretno-istorijskoj analitičkoj studiji slučaja obrazložio tezu da ideologija doprinosi sticanju identiteta, odnosno omogućava pojedincima da u procesu formiranja ličnosti razreše »krizu identiteta«, te da je to osnovni uzrok receptivnosti individua za ideologiju.³ No, iako se ideološka pripadnost ne može objasniti samo individualno-psihološkim činiocima putem savremenih teorija ličnosti, po našem mišljenju, neosporna je njena identifikaciona društveno-istorijska funkcija iz koje proističe i inter-personalni odnos identifikacije između sledbenika i vođe.

Ideologija projektuje razvoj društva iz partijalne perspektive određene društvene grupe, tj. ona odražava promenu položaja određene društvene grupe i grupi otvara odgovarajuće perspektive. »Sposobnost ideologije da adekvatno izrazi interes društvenih grupa (pre svega klase) je conditio sine qua non širenja njenog uticaja«.⁴ Tako, iako ne postoji apsolutni paralelizam između klasne i ideološke strukture u društvu, ideo-

² Prihvatomo određene ideologije koje je dao Vladimir Goati u svom članku *Činoci širenja ideološkog uticaja* u časopisu »Treći program« iz jeseni 1974. »Pod ideologijom podrazumevamo relativno zaokružen sistem ideja i predstava o društvu i o regulisanju društvenih odnosa u kome su sistematizovana partikularna iskustva i aspiracije pojedinih grupa... Ideologija na sistematican način izražava interes i stremljenja pojedinih društvenih grupa i pretvara ih iz latentnih u manifestne. Ona je činilac i integracije i polarizacije u društvu (podvukla M. O.). Izražavajući perspektivu pojedinih socijalnih grupa, ideologija mobilise članove da rade na njenoj realizaciji. Bez ovog aktivističkog, mobilizatorskog elementa nema ideologije (pdvukla M. O.). U stvari, svakoj je ideologiji inherentno nastojanje da svoje ciljeve i vrednosti ostvari u praksi, da se pretvori u politiku. Stoga je razumljivo što pristalice nekih ideologija formiraju političke organizacije (partije) kao instrument praktične realizacije ideoloških ciljeva«. (str. 31 i 32).

³ Opširnije videti u članku Žarka Martinovića *Primena psihanalize u istoriografiji* »Istoria 20. veka«, br. 1—2/1984, Beograd.

⁴ Vladimir Goati, *Činoci širenja ideološkog uticaja*, »Treći program«, jesen 1974, Beograd, str. 40.

loška struktura nije nezavisna od klasne. Međutim, iako iza ideologije uvek stoje interesi društvenih grupa, ideologija pored ove racionalne ima i izraženu afektivnu dimenziju koja omogućava socijalno delovanje misticizma. Na nju utiče posredovanje, individualnim motivacijama, presudnog uticaja koju pripadnost određenoj socijalnoj grupi ima na opredeljenje pojedinaca za neku ideologiju. U toj iracionalnoj komponenti ideologije treba tražiti osnov pojave i delovanja tzv. »velikih istorijskih ličnosti«.

b) »*Velika istorijska ličnost*« u tradicionalnoj i strukturalnoj istoriji

U teorijsko-metodološkom smislu konceptualizacija istraživanja delovanja ličnosti u istoriji zavisi od poimanja predmeta i načina istraživanja istorije. Tradicionalna istoriografija metodološka pravila istoriografije izvodi iz empirijskih razmatranja, kao iskustva jedne određene istraživačke prakse, skupa normi koje proizlaze iz iskustva istoričara, a ne iz opštih principa nekog koherentnog teorijskog sistema. Naime, tradicionalne istorije (događajne) zahtevaju utvrđivanje informacija o pojedinačnim, neponovljivim činjenicama i izveštavanje o njima kao o nizu lokaliziranih događaja. Pri tome se objašnjenje temelji na opisu niza pojedinačnih uzroka i posledica. Rezultati istraživanja predstavljaju hronološki sredenu naraciju o pojedinim istorijskim događajima primenom utvrđenih empirijskih kriterijuma za kritiku izvora.

Kako se kao predmet istorijske nauke utvrđuje individualizovan istorijski događaj, osporava se bilo koji oblik kauzalnog determinizma u istoriji i mogućnost svodenja istorijskih predstava na egzaktne formule sistematizovane nauke, uopštene zakone i šematisovane determinacije. Tako događaj pripada kategoriji indeterminizma, te se ne može smeštati u tipove i klase jer izmiče konceptualnim implikacijama. Istorijeske tipologizacije su uvek deskriptivnog, a ne sistematičnog karaktera. Tradicionalnu istoriju ne interesuju forme i njihove funkcije, već njihova događanja. Istorijski proces vidi se kao temporalna manifestacija, dramatičan sled događaja. Suštinskim aspektom istorijske činjenice određuje se nepredvidivi karakter događaja. Kako se istorijska realnost posmatra kao prošlost sa stavljenja od epizoda, događaja, manifestacija koje su se dogodile, kao cilj istorijskih istraživanja postavlja se empirijska deskripcija i razumevanje autonomnih motiva.⁵

U tradicionalnoj političkoj istoriji pokretačkim snagama istorije smanjene su ideje velikih stvaralačkih ličnosti, a ne kolektivne društvene snage. Stoga se ona, pre svega, bavila ličnim motivima i odlukama istaknutih osoba metodom »uživljavanja« (hermeneutike).

Međutim, ovako poimanje istorije teško se može prihvatići sa aspekta moderne nauke u kojoj *sistem* postaje jedan od osnovnih koncepata i instrumenata istraživanja, kako društvenih, tako i prirodnih nauka. Teorija sistema (posebno otvorenih sistema) bitno je uticala na poimanje same prirode ljudskog društva, a time i njegove istorije.

Društvo kao organizacija počiva na određenim sistemskim principima, koji određuju njegovu egzistenciju, genezu, razvoj i strukturu. Među

⁵ Pero Mužijević, *Metodološke prepostavke Huizingine istoriografije, »Treći program«*, jesen 1974, Beograd.

njima su osnovni komunikacija, informacija, kod poruka, program, inhibicija, represija, kontrola, stimulacija, visok stepen složenosti. Iz toga implicira veliki broj i krajnja raznolikost međudelovanja i međuodnosa između delova sistema. To, pak, prepostavlja nebrojene i nepredvidive mogućnosti razvoja, komplementarnost i antagonizam između delova i između delova i celine, ali i njihovo globalno jedinstvo, entropiju kao princip vitalnosti i krize, neprestani unutrašnji dinamizam, nestabilnost i nepostojanost.

I pored značaja usredsređivanja definicije društva na pojedinca zbog zasnivanja društva na individualnosti, treba naglasiti da društvo ne predstavlja skup individua, već da njegovu osnovu čini sistem veza i odnosa koji se uspostavlja između njegovih delova. Antagonizmi i sukobi među pojedincima, grupama i klasama aktuelizuju unutrašnje antagonizme društva, koji su svojstveni svakom sistemu, održavaju njegovu vitalnost, evolutivne mogućnosti, generiraju njegovu krizu ali i revolucionarne ili regresivne potencijale.

Naučno poimanje društva kao sistema prepostavlja visok stepen zavisnosti između njegove geneze, razvoja i strukture, kako na globalnom nivou tako i na nivou pojedinih pojava. Od strukture jedne pojave, koju čine elementi, delovi među kojima postoje određeni odnosi, uticaji, funkcionalna povezanost, uslovjenost, zavisi tok njene geneze, kao vremenske dimenzije pojave, a na svakoj etapi geneze dolazi do pomeranja odnosa u strukturi, tj. »potencijala« pojedinih delova prema ostalima i prema celine. Iz komplementarnosti geneze i strukture društva proizlazi i povezanost istorije i teorije o društvu.

Stoga je u drugoj polovini šezdesetih i u sedamdesetim godinama došlo do razvoja strukturalne istorije. Istoriske činjenice ne shvataju se više samo kao neponovljivi pojedinačni događaji nego kao složene društvene strukture. Predmet istorijskih istraživanja postaje rekonstrukcija njihovih modela u toku istraživačkog postupka i to putem novih metoda, posebno kvantitativnih. Istražuje se preobražaj složenih istorijskih činjenica — struktura u procesima dugotrajnih kretanja mnogobrojnih istorijskih činjenica koje se javljaju uporedo ili jedna za drugom. Poseban značaj dobija socijalna istorija, koja proučava istoriju društvenih procesa između ekonomskog i političkog sfere društva⁶. Ovakvo istraživanje društvene istorije ima poseban značaj imajući u vidu da se društveni konflikti, kao glavni pokretači istorijskih kretanja, ne rešavaju uvek u epohi u kojoj su nastali, već se prenose i na sledeće (npr. nacionalni konflikt). »Razrešenje jedne po jedne tenzije doprinosi stabilnom političkom sistemu; prenošenje problema iz jednog istorijskog perioda u drugi čini da se politička atmosfera odlikuje pre gorčinom i frustracijom, nego tolerancijom i kompromisom.⁷

Tradicionalna i strukturalna istoriografija danas egzistiraju paralelno u okviru metodologije i filozofije istorije. I dok tradicionalna istoriografija svodi pojam istorijskog fakta (činjenice) na pojedinačni i neponovljiv događaj, strukturalna ističe značaj dijalektike povezanosti događaja, struktura i razvoja, pri čemu istorijska činjenica obuhvata strukture koje se

⁶ Mirjana Gross, *Historija — Ideologija, skladšte podataka, znanost*, »Naše teme«, 12/1982, Zagreb.

⁷ Lipset, *Politički čovek*, Rad, Beograd, 1969.

menjaju i razvijaju u vremenu. »Pod terminom razvoj razumjevamo cijelovit preobražaj stanja nekoga sistema, tj. izmenu u unutrašnjoj strukturi predmeta«.⁸

Prateći dinamiku društvenih procesa (rast, pad, širenje, intenzivnost, rasprostranjenost), strukturalna istoriografija više je okrenuta tzv. *mavirusim istorijskim činjenicama* (društvenim klasama, grupama) i *činjenicama — strukturama i činjenicama* — procesima, no delovanju ličnosti u istoriji. Tradicionalni istorijski postupak, pak, zasniva se na opisu određenog razdoblja na temelju njegovih literalnih svedočanstava, tj. subjektivnih interpretacija. Zato se objašnjenje istorijskih događaja pokušava izvesti metodom »uživljavanja«, tj. uočavanjem motiva delatnosti uglavnom pojedinačnih ličnosti. Otuda se stvara iluzija o »velikim istorijskim ličnostima« kao pokretačima istorijskih zbivanja.

U članku »Socijalna istorija i ličnost« prof. dr Đorđe Stanković identifikovao je dva shvatanja o ovom problemu u jugoslovenskoj istoriografiji početkom 80-ih godina.

»Tradicionalistička politička istoriografija, koja još ima prevlast, izgrađuje istorijsku svest prenaglašeno personalizovanom istorijom. Po pravilu, ta istoriografija je puna 'velikih ljudi', 'velikih istorijskih ličnosti' i 'heroja' kojima se daje obeležje pokretačkih snaga u istoriji, po njima se često vrši periodizacija i obeležavaju čitave epohe. Njihova politička delatnost proglašavana je dominirajućim faktorom u istorijskom razvoju društva i, shodno tome, osnovnim predmetom proučavanja istorijske nauke. Celokupnost istorijskog života ostalo je tako na marginama interesovanja istorijske nauke.

Drugu krajnost čine istoričari dogmatske marksističke orijentacije koji svojim naglašenim sociologizmom i depersonalizovanom istorijom građe istorijsku svest u kojoj nema delatnih ljudi ('čoveka kao bića prakse') i istorijskih ličnosti. Ispitivanje osnovnih karakteristika 'društveno-ekonomskih formacija' u različitim periodima: klasnih borbi, ekonomskog položaja i društvene moći pojedinih klasa i slojeva, 'buržoaskog sistema', uloge finansijskog i krupnog kapitala, političkog režima, zatim društvenih promena kroz vojne i političke ustanove revolucije ('institucionalna istorija') — osnovna su obeležja naučnih radova istoričara takve orijentacije. Treba naglasiti da je u krilu te dogmatske istoriografije nastala i tendencija nekritičkog veličanja 'veličine radne mase' ('radni narod', 'poštена inteligencija') koja je proučavana izvan konteksta istorijskog razvoja društva. Njima se, uglavnom, pridavao veliki značaj u istorijskim delima zbog ogromne društvene i političke moći kojom su raspolagali.

Istorijska svest, koju izgrađuje dogmatska marksistička istoriografija, nužno mora u sebi da nosi nekritičku strategiju, da bude okrenuta samoj sebi i izučavanju pokreta koji ju je iznedrio, ali iznutra i sa naslonom na političke događaje istorijskih događaja od strane 'revolucionarnih vođa'. Takva istorijska svest nužno mora da nosi i mitske naslage. Bezlične radne mase ('radni narod', 'poštena inteligencija', 'radnička klasa', 'seljaštvo, itd.) i revolucionarne vođe konstituišu se ravnopravno kao pokrtačke snage istorije.⁹

⁸ Mirjana Gross. *Istorijska znanost*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1976, str. 220.

⁹ »Marksistička misao« 4/1983, Beograd, str. 33 i 34.

Iako je ovakvo određenje dogmatske marksistečke istoriografije tačno, treba napomenuti da ono nije dominantno u istoriografiji marksističke provinijencije. Od njega se bitno razlikuje marksistički genetično-strukturalni obrazac istorijskih istraživanja. Pomenimo samo u nas rade Mirjane Gros, a u svetu Peri Andersona.

Pored toga, u jugoslovenskoj društvenoj teoriji ovakvo dogmatsko marksističko shvatanje pokretačkih snaga istorije bilo je prevaziđeno već početkom 70-tih godina. U knjizi *Čovek i njegov svet*, prof. dr Zagorka Golubović obrazložila je kreativno marksističko shvatanje istorije i uloge pojedinaca u njoj. Polazeći od toga da u istoriji dominiraju procesi nad stanjima, prof. dr Golubović naglašava da su istorijske pojave i procesi uslovjeni složenom determinističkom strukturu, pri čemu socijalni kauzalitet, pored ostalih determinističkih sistema, uključuje i čoveka kao determinirajući činilac. Subjekt istorije posmatra se kao kondenzator istorijskih mogućnosti, tj. provodnik mogućnosti epoha, ali se kreatorom istorije ne smatraju »velike istorijske ličnosti«. »Neprihvatljiva je teza da samo velike ličnosti prave istoriju, jer ona implicira da isključivo istaknuti društveni položaj omogućuje da ličnost bude subjekt istorije... Ali je ova teza neprihvatljiva sa marksističkog stanovišta i zato što učvršćuje teoriju o podeli ljudi na elitu i masu, podrazumevajući da masa uvek mora biti vođena, a da samo avangardne ličnosti ili grupe čine da istorija ide napred.«¹⁰

Međutim, prof. dr Stanković smatra da se problem tzv. »velikih ljudi«, »velikih istorijskih ličnosti«, »vođa«, »lidera« itd. može zasnovati, razumeti i naučno verifikovati samo u okviru istorijske nauke, a da kriterijume za empirijsko istraživanje treba tražiti u istorijskoj praksi. Tako se »velike istorijske ličnosti« mogu posmatrati samo kao »konkretni ljudi istorijske prakse«, mada prof. Stanković smatra da oni mogu bitna uticati na pravac istorijskih zbivanja.

»Empirijska istraživanja u istoriografiji pokazala su da 'velike istorijske ličnosti' ne moraju uvek da budu samo 'proizvod opšteg toka istorije' da oni ne reprodukuju samo dostignuća svog vremena, već, pod određenim okolnostima, da mogu bitno uticati na istorijski razvoj društva«.

I ne samo to, već i da nije jednak »doprinos« svih članova jednog društva njegovom istorijskom razvoju. »...socijalna istorija ne može poreći da su određene istorijske ličnosti, koje su, s obzirom na to što su stajale na čelu društvenih pokreta, političkih stranaka, država, vlada, vojske, revolucije, umetničkih i tehničkih inovacija, posedovale veću društvenu i političku moć, sposobnost umetničkog izražavanja i više uticale na tehnički napredak od drugih ličnosti. Celokupna istorija pokazuje da su neke ličnosti, kao pripadnici određenog društva, više uticale na njegov razvoj od drugih ličnosti i da su njihovi tragovi prepoznatljiviji od tragova drugih pripadnika društva.«¹¹ Na ovaj način prof. dr Stanković daje *elitičku definiciju* pojma »velike istorijske ličnosti«.

¹⁰ Zagorka Golubović, *Čovek i njegov svet*, Prosveta, Beograd, 1979, str. 145.

¹¹ »Marksistička misao«, br. 4/1983, Beograd, str. 42 i 43.

c) *Politička suština fenomena »velike istorijske ličnosti«*

Objektivna naučna spoznaja fenomena »velike istorijske ličnosti« moguća je samo u istraživačkom postpuku koji bi za predmet imao interakciju i višeslojan odnos međuzavisnosti političkog sistema i sistema ličnosti.¹²

Vezanost fenomena »velike istorijske ličnosti« za političku sferu društva uslovljena je aktivističkom i ciljnom određenošću politike. Preko političkog sistema vrši se artikulacija različitih društvenih orientacija putem njihovog prevodenja na političke interese, kao i njihova realizacija kroz institucije političke borbe i vlasti. Kako politička akcija pretpostavlja voljne radnje subjekta (čoveka), pored delovanja objektivnih društveno-političkih, istorijskih i situacionih činilaca, ona uključuje element slobode izbora i opredeljenja prema prevalentnom uticaju (interesa, motiva, uverđenja, inercije, koruptivnosti, prinude itd.). Stoga je u politici, bilo da ona vrši funkciju društvenog mehanizma i delatnosti za regulisanje društvenih sukoba ili sredstava homogenizacije različitih nteresa, subjektivnost izraženija nego kod funkcionisanja drugih društvenih podsistema, npr. ekonomskog.

Političke akcije su, kao i vojne, za razliku od ekonomskih, uvek kolektivne, te zahtevaju procenu situacije, pripremu i vođenje političke borbe. S druge strane, po pravilu su zasnovane na ideologiji, kao racionalizaciji interesa posebne društvene grupe, tj. obično su u interesu samo jednog dela društva, najčešće jedne klase. Da bi bile uspešne one nastoje da imaju prestiž i ugled, »da omogući, a da ne naredi«, »da povede druge u njih, čak, kada oni nisu potupno ili uopšte spremni na to«. Stoga se politička akcija, kroz političku propagandu i marketing, mora prikazati kao da je u interesu društva kao celine, te da ostvaruje integrativnu funkciju u društvu. Kao »igra« ona mora imati i kapitena, koji će je organizovati i povezati akcije svih »igrača« koji u njoj učestvuju. Tako »vođa« može biti samo onaj koji je »u vlasti (politici)«.¹³

Iz strukturalno-interesne diferencijacije i podeđenosti društva rađa se fenomen lidera, tj. »velike istorijske ličnosti«. Ukoliko je u društvu ostva-

¹² »Politički sistem sadrži u sebi principe uzajamnog odnosa između vlasti (države) i ostalih sfera društva; principe koji izražavaju ujedno i njegovo uključenje u uzajamno povezane sisteme globalnog društva. Politički sistem time obuhvata ne samo 'političku državu', političku vlast, već i celu strukturu vlasti jednog društva; sadrži institucije, ali i snage koje nose i stvaraju politiku i vlast i izvan nje; sadrži forme i procese, 'statiku i dinamiku'. Sistem izražava istovremeno jedinstvo odnosa i sukoba između celine i delova, pluralizma i monizma oblika i integrirajućih principa«. (Jovan Đorđević, *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd 1980, str. 47).

Ličnost shvatamo u smislu svih strukturalnih sposobnosti i sklonosti pojedinca. Pojam ličnosti, i u psihologiji i u sociologiji, podvodi se pod veliki broj različitih definicija. One se uglavnom kreću u dijapazoni između realnog i nominalnog koncepta i metafizički fenomen. Stoga definiše ličnost kao »stečen, relativno stabilan dinamičan jetalna konstrukcija.

Opredelili smo se za Di Denzovo sistemsko određenje pojma ličnosti, koji pokršava da pomiri i ujedini različita gledišta i koji posmatra ličnost i kao ontološki i metafizički fenomen. Stoga definiše ličnost kao »stečen, relativno stabilan dinamičan jedinstven sistem predispozicija psihološkog i socijalnog ponašanja«. (*Personality and Politics*, edited by Gordon J. Di Renzo, Anchor Books, Anchor Press, Doubleday, Gorden City, New York, 1974, str. 16).

¹³ Jovan Đorđević, *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd 1980, str. 45 i 46.

ren veći stepen strukturalno-interesne diferencijacije, te uspostavljena relativno stabilna i institucionalizovana raspodela i ravnoteža društvene moći između društvenih grupa i jedan više ili manje stabilan društveni sistem, politika dobija funkciju mehanizma i delatnosti za regulisanje društvenih konflikata i oblik tehnike utakmice i pregovaranja. U tom slučaju pojava političkih lidera, tj. »velikih istorijskih ličnosti« je manje verovatna, jer su zbog postignute društvene i političke ravnoteže društveni konflikti diferencirani i vidljivi, pa politička akcija nije usmerena na njihovo potiskivanje i homogenizaciju, već na održanje uspostavljene ravnoteže interesa putem međusobnih manjih ili većih ustupaka i pregovaranja.

Osnov funkcionalno-interesnog strukturiranja društva je svojinski odnos. Iz svojinskog odnosa prema sredstvima za proizvodnju reprodukuju se društvena moć i uticaj kao politički odnos koji posreduje u donošenju društveno-političkih odluka.

Politička nauka razvija interesantno tumačenje čovekove delatnosti, tj. nastoji da *interesom* objasni društvene pojave u sferi ekonomskih, političkih i drugih društvenih odnosa. Kako interes podrazumeva aktivan odnos čoveka prema čoveku, ideji, stvari, s težnjom da se zadovolji neka lična ili društvena potreba, i fenomen »velike istorijske ličnosti« u njoj se prelama kroz prizmu značaja pojedinih interesa za proces društvene integracije. Međutim, da politički interesi nisu primarni u društvu i da proizlaze iz ekonomskih, ukazivao je još u drugoj polovini prošlog veka jedan od osnivača političkih nauka, A. Bentli, u svojoj čuvenoj knjizi *The Process of Government*. Politički interesi nisu osnovni, kao što ni osnovne grupe u društvu nisu političke, pošto je osnovna institucionalizacija i sinteza interesa određena institucijom svojine. Političke grupe kao visoko izdiferencirane grupe održavaju i reprezentuju druge društvene grupe koje su fundamentalnije u društvu. Pri tome se političke institucije, država, kao i druge društvene institucije, javljaju kao oblik kolektivizacije, centralizacije i hijerarhizacije interesne svesti, moći i volje određene društvene grupe.

Stoga se delatnost »velikih istorijskih ličnosti«, kao i svih aktera političke borbe, mora posmatrati sa stanovišta interesne motivisanosti, a ne kako to čini romantičarska istoriografija, kao odbrane božijim provđenjem, mesije, heroje, mučenike, spremne na žrtvovanje za narod ili naciju, spremne da »opštem interesu« podrede svoj lični.

Kako je karakteristika svakog sistema, pa i društvenog, a time i političkog, samo relativna ravnoteža, koja uvek može biti narušena, te nestabilnost, tj. princip jedinstva antagonizma i suprotnosti koje su uslov i stabilnosti i vitalnosti i *entropije*¹⁴ i razvoja sistema, u zavisnosti da li se nalazi u ravnoteži (stanje unutrašnje statike sistema) ili ne (stanje unutrašnje dinamike sistema), pojava »velikih istorijskih ličnosti« je uvek otvorena istorijska mogućnost.

Savremena istorijska društva su složena, te sadrže neverovatan stepen nereda, što uzrokuje da se istovremeno razvijaju i nalaze u neprestanoj krizi, da su nestabilna i nepostojana.

¹⁴ *Entropija* je stanje dezorganizacije svakog sistema, opadanja energije, povećanja nereda u raspoloku unutrašnjih stanja i elemenata sistema koji teže da se rasprši nasumice, koje vremenom postaje sve izraženije ukoliko sistem nije sposoban da se reorganizuje.

Međutim, moderna društva ne samo što mogu da »usisaju« veoma veliki nered, već polazeći od njega mogu da napreduju. Stoga je društvena evolucija integrisanje novih elemenata u sistem, koji je samim tim nered, pošto remeti svoje nepromjenjeno samoodržanje. Antagonizmi podstiču lokalne, sektorijalne i globalne pojave krize. Kriza predstavlja ne samo smanjivanje predvidljivosti i determinizma u jednom sistemu, već povećava i nered i slučajnost, ali omogućava i ostvarenje potisnutih i skrivenih mogućnosti. Ishod krize može biti povratak na status quo, propast sistema, regresivna reorganizacija (ponovno uspostavljanje sistema na manje složenim osnovama), »progresivna« reorganizacija, kojom se u složenost sistema integrišu nove složenosti ili, pak, izaziva razvoj jednog meta-sistema, tj. novog oblika ili nove strukture društva.

»Reorganizacija je moguća samo ako se sistem snabdeva svežom energijom i ukoliko raspolaže bar jednim principom reda koji mu omogućava da se regeneriše. Drugačije rečeno, reorganizacija je moguća samo u sistemu koji je otvoren prema svojoj okolini, iz koje crpi minimum energije, a trajna je samo u sistemu koji raspolaže stabilnim generativnim regenerišućim i/ili samoproizvođačkim principom koji mu omogućava da se održi ili reprodukuje. U tom slučaju, reč je o samoorganizatorskom otvorenom sistemu...«¹⁵

Princip društvene generativnosti koji nered čini učesnikom društvenog reda, organizacije i reorganizacije, tj. samoorganizacije društvenog sistema je kultura. U postojanju kulture ogleda se i osobenost ljudskog društva. »Dakle, kultura može da se odredi kao informaciono-organizaciona sfera koja obezbeđuje i održava ljudsku, individualnu i društvenu složenost...«¹⁶

Kultura obuhvata pravila, norme, znanje i veštine koje postoje u jednom društvu, tj. njegove organizacione principe. Kultura je neurođeno organizovano iskustvo, društvena genoteka pravila organizacije društva, organizacije odlučivanja, organizacije moći. Sa reprodukcijom pojedinaca reprodukuje se i kultura. Stoga možemo govoriti o uticaju društveno-kulturnih sistema na formiranje ličnosti, tj. postojanju izvesne korelacije između dominantnih tipova ličnosti i tipova društva i kultura, odnosno »socijalnih karaktera«.

d) *Ličnost i politička kultura*

Fenomen »velikih istorijskih ličnosti« ne možemo posmatrati van tipa kulturnog sistema društva. Tako tip kulture, odnosno stanje njenog razvoja, pošto je ona promenljiva kategorija kao i društveni sistem čiji je deo, utiče na pojavu političkih lidera, odnosno »velikih istorijskih ličnosti«.

U okviru socijalne psihologije početkom 50-ih godina T. W. Adorno sa saradnicima je u knjizi *Autoritarna ličnost* obrazložio, na osnovu empirijskih istraživanja, korelaciju između povezanog sistema stavova (antidemokratska orijentacija) i određenih karakteristika ličnosti, određene

¹⁵ Edgar Moren, *Priroda ljudskog društva, »Treći program«*, Isto 1975, Beograd, str. 166.

¹⁶ Isto, str. 183.

strukture ličnosti (autoritativna ili autoritarna ličnost), koja se po svojim karakteristikama može prepoznati kao »socijalni karakter« patrijarhalnih, tradicionalnih kultura, vezan za tip porodice koja u takvima društвima egzistira.

Antidemokratsku orientaciju čini sindrom stavova, tj. predrasuda antisemitizma, etnocentrizma, odnosno nacionalizma i konzervativizma prema različitim društvenim pitanjima povezаниh u jedinstven sistem stavova. Karakteristike autoritarne ličnosti obuhvataju: pokoravanje i poštovanje autoriteta, konvencionalizam, nekritički stav prema idealizovanom autoritetu, agresivnost, antiintraceptivnost (odbiljanje bavljenja psihičkim životom i vlastitim doživljajima), poštovanje vlasti i pozitivan odnos prema njoj, destruktivnost i cinizam, često korišćenje mehanizma projekcije (projektovanje u spoljni svet vlastitih nesvesnih impulsa, verovanje da se u svetu zbivaju tajne opasne stvari), rigidnost mišljenja i postojanje praznoverica i stereotipija, preterano interesovanje za seksualne nastranenosti (njihovo često pominjanje i osuđivanje). Ličnosti sa ovakvim dispozicijama postaju »lak plen« političkih lidera, tj. njegovi verni sledbenici.

Autoritarna ličnost formira se, prema Adornu, pre svega, određenim odnosima roditelja prema deci, tj. u zavisnosti od kulturnog tipa porodice. To je porodica koju karakterишу oštro i rigidno postupanje roditelja prema deci, traženje bezuslovne discipline od dece, naglašavanje dužnosti i obaveza, nedovoljno ispoljavanje ljubavi prema deci, isticanje važnosti statusa i prisiljavanje dece da se uzdrže od svake spontane manifestacije. Podvrgнутa surovom roditeljskom autoritetu deca prema roditeljima zauzimaju neprijateljski stav, ali pošto je za njih opasno da ga manifestuju, potiskuju ga, identifikuju se sa autoritativnim roditeljima, najčešće ocem, idealizuju ga, a svoje neprijateljske impulse projektuju na pripadnike nekih društvenih grupa, koje imaju slabiji društveni status. Strah od vlastitih neprijateljskih impulsa prema autoritativnom ocu dovodi do rigidne organizacije ličnosti dece, stereotipnog mišljenja, izbegavanja bavljenja vlastitim doživljajima i moralističko preziranje svega što odstupa od konvencionalnih vrednosti. Karakteristike autoritarne ličnosti održavaju odbrambene mehanizme kojima se sprečava izražavanje potisnutog neprijateljstva prema surovom autoritativnom ocu.

Kroz istoriju društvenih teorija pojavljivale su se ideje o grupnoj ili kolektivnoj, nadindividualnoj svesti kao izvoru društvenog ponašanja i društvenih institucija (E. Dirkem, W. Vunt). Neki mislioci kao M. Lazar (M. Lazarus), Stental (Steinthal) koristili su pojам i termin »narodnog duha«.

Dirkem (Durkhum) je kolektivnu svest smatrao drugačijom i nezavisnom od individualne. Po njemu je ona održava i reguliše socijalni život, prisiljava pojedinca na određeno ponašanje, a religija kao kolektivna ideja ima svoju samostalnu egzistenciju, dok solidarnost predstavlja osnovnu društvenu snagu. Vunt (Wundt) je, pak, govorio o »psihologiji naroda«, kao o višim mentalnim procesima koji su uslovljeni jezikom, običajima i mitovima, odnosno o značaju socijalnih faktora za te mentalne procese.

U pokušaju da obrazuju etnopsihologiju Lazar i Stental su uveli pojам »narodnog duha«, pod kojim su podrazumevali sličnu svest mnogih pojedinaca, njihove zajedničke predstave i ideje. Jezik, folklor, mišljenje, moral i običaje smatrali su objektivizacijom metafizičkog »narodnog duha«.

Međutim, moderna nauka socijalne psihologije je dokazala da ne postoji nikakva svest van individue, tj. nadindividualna ili kolektivna svest. Pojam »nacionalnog karaktera« smatr nejasnim, zasnovanim na predrasudama i proširenim etničkim stereotipijama, nerazrađenim teorijskim osnovama, nepouzdanim tehnikama istraživanja i neopravdanim generalizacijama.¹⁷

Stoga je neopravdano »velike istorijske ličnosti« predstavljati kao katalizatore »nacionalnog duha«, što je prisutno i u istoriografiji, a posebno u »istorijskoj svesti« pojedinaca.

e) *Politički aktivizam ili pokoravanje*

Konceptualizacija istraživačkog problema delovanja ličnosti u istoriji zahteva opredeljivanje prema jednom velikom pitanju: ko je ličnost istorije, podanik ili vladar?

Položaj čoveka u političkom društvu, kakva su bila sva društva kroz istoriju i kakvo je savremeno, nije nimalo lagodan. Svaka vlast nastoji da kontroliše čovekovo ponašanje i da ograniči njegovu moralnu autonomiju u prosuđivanju političkih pitanja.

Razmatrajući osnove političke obaveze građana, tj. pokoravanja i legitimnosti državne vlasti, prof. dr Vojislav Stanović smatra da su koren osećanja društvenog pripadanja duboki i da je u društvu moć proizvod same društvene organizacije, te da je društveni autoritet neophodan. »Zato se teorija legitimnosti bavi modalitetima koji tom autoritetu priznaju podršku onih kojima vlada (zapoveda), njegovim granicama i kriterijumima valjane legitimnosti, a ne njegovim ukidanjem. Sve su evropske revolucije, od kraja 16. do sredine 20. veka, nudile nove modalitete legitimnosti autoriteta, a ne njegovo ukidanje.¹⁸

Pozivajući se na P. Bergera i E. Dirkema, dr Stanović osnov čovekovog pokoravanja autoritetu vlasti vidi u društvenoj funkciji nomizacije, koja zadovoljava ljudsku žudnju za smisalom i brani pojedinca od utapanja »u svet nereda, besmisla i ludila«. Zato je više nego jasno da čovek ima potrebu da živi pod vladom koju će smatrati legitimnom. Pošto je čoveku nomično stanje sveta oko njega psihološka i egzistencijalna potreba onda je i postojanje društvenog autoriteta neophodno (podvukla M. O.). Zato je pravo pitanje: kako da se vlast svede u okvire unutar kojih može ispuniti svrhu radi koje se uspostavlja, a koja se može razumno opravdati odnosno prihvati, a to znači legitimisati.¹⁹

Međutim, zadovoljavajući odgovor na to pitanje, sa stanovišta slobode i čovekovih egzistencijalnih potreba, nije do sada dala ni društvena teorija ni društvena praksa. Racionalizacija čina vladanja vrši se putem prava i uvođenja primamljivih političkih formula od strane različitih ideologija i religija.

Zbog toga se stiče utisak da je vladar (personalizovan društveni autoritet), tj. »velika istorijska ličnost« subjekt istorije, kao onaj koji za-

¹⁷ Dr Nikola Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1983.

¹⁸ Vojislav Stanović, Čemu se pokoravati državnoj vlasti, »Naše teme«, 9/1986, Zagreb, str. 1366.

¹⁹ Isto, str. 1367.

poveda, a čovek — pojedinac njen objekt, kao onaj koji se pokorava, sluša i izvršava odlukę.

Za podanički položaj veliki broj teoretičara krivio je samu masu.

Gistav Le Bon smatrao je ponašanje mase osnovnom socijalnom pojavom. Iisticao je da u masi, gomilli, pojedinac gubi svoju svesnu ličnost i da se pokorava svim sugestijama koje na njega deluju, pre svega, sugestijama vođe. Zbog toga se ponaša suprotno svojim navikama i karakteru, kao hipnotisan, izbija njegova primitivna priroda, instinkti, davno ukorenjene predrasude, te je nesposoban za racionalno mišljenje. Ove karakteristike ponašanja ljudi u masi i njihovu podložnost sugestijama koriste pojedinci. Pojedinci koji umeju pokrenuti masu na akciju su vode. Za pokretanje mase na akciju nije značajna racionalna argumentacija, pošto je reč vode vrsta signala koja kod mase izaziv primitivne nagone.

Immanuel Kant je smatrao da je čovek sam kriv za svoj podanički položaj zbog svoje neprosvećenosti, odnosno nezrelosti jer su njegova lenjost i kukavičluk prepreke da se služi sopstvenim razumom. Lenjost i strah, po Kantu, sprečavaju čoveka da razum upotrebljava bez tuđeg vođstva. »Nezrelost« postaje druga priroda »nemisaone gomile«, mase, jer je korak ka »zrelosti« težak i opasan, pa je iz konformističkih pobuda lakše biti podanik. Zato je smatrao da revolucija bez reforme načina mišljenja može doneti umesto starih samo nove predrasude kojima će se masa držati u pokornosti.

From je isticao da »bekstvo od slobode« omogućava izbegavanje bremena ljudske odgovornosti, Markuze (Marcuse) je sa žaljenjem konstatovao da se »radnik počeo dobro osećati u otuđenju«.²⁰

Pokoravanje vlasti prof. dr Todor Kljujić vidi u nekritičkom poverenju mase u ličnost na vlasti, tj. u birokratizmu izraslom iz feudalne tradicije poštovanja autoriteta ličnosti i podozrivosti prema bezličnoj državnoj normi, te nedostatku institucionalno razvijenih oblika kontrole javne vlasti. Odnosno, u mentalitetu proizvoljnog »antibirokratskog« i antiinstitucionalnog mišljenja. Zbog toga, neoslanjanje isključivo na postojanu normu i pozivanje na volju bilo koje ličnosti krije opasnost od različitih voluntarizama.²¹

Savremena politička nauka upozorava na »harizmatsku novu državu« kao opasnu svetsku tendenciju. U središtu ove pojave nalazi se fenomen »plebiscitarnog«, »ličnog« ili »harizmatskog vođstva«. Uzrok ovome vidi se u »tradiciji države«, sve aktivnijoj ulozi države u ekonomiji, širenju predsedničkog sistema kao oblika političkih režima i očekivanju naroda u zemljama u razvoju da predsednik uz populističku podršku izvede društvenu reformu.

U predsedničkom sistemu lična vlast je donekle ugrađena u ustav. Ovi politički sistemi imaju inherentnu težnju ka koncentraciji vlasti i harizmatskom prikazivanju šefa države uz podršku državne oligarhije i manipulisanja narodom radi stvaranja privida plebiscitarne podrške, a bez stvarnog učešća naroda u politici.

Prema Levi Strosu (L. Stoss), harizmatskog vođu rađaju masovni pokreti. Harizmatsko vođstvo zasniva se na odanosti mase jednoj ličnosti

²⁰ Prema navedenom članku.

²¹ Todor Kljujić, *Jedinstvena ili parcijalne istorijske svesti. »Marksistička misao«*, br. 4/1983, Beograd.

i na sposobnosti takve ličnosti da mobiliše masu. Naglašava da je harizmatizam opšta pojava koja se pod određenim uslovima može roditi bilo gde i bilo kada. Prethodi joj dezintegracija društvenih ustanova. Harizma podrazumeva poruku, te je poruka važnija nego ličnost.

Kao parametre za analizu pojave harizme, Snov (Snowiss) određuje: ranije postojeće političke oblike i ustanove; postojanje ili nepostojanje političkog predstavnštva jer ono obeshrabruje harizmatsko vođstvo, koje je u stvari autokratska pojava; postojanje ili nepostojanje ustavne tradicije jer ona ograničava i ličnu vlast i izume plebiscitarizma; značaj »harizmatskog govora« za vođu.

Harizma niče iz krize pošto anomička ponašanja destabilizacije ustanove i stvaraju ili traže nove ustanove (ili pseudoustanove). Ali naglašava da lično vođstvo ne mora nužno, a u mnogim slučajevima i ne može biti harizmatsko.

Za pojavu harizmatizma potreban je i izvestan »pogled na svet« ili politička kultura, odnosno vrednosni sistem na kome se razvija harizma, tako da ova pojava nije vezana samo za politiku, već i za ideologiju; ne smo za borbu elita ili grupa za vlast, već za istaknut zahtev za stvaranjem neke vrste zajednice oko koje se okuplja veći broj ljudi pod vođstvom autoritarnog harizmatskog vođe.²²

Na osnovu svega navedenog možemo zaključiti da je pitanje istorijskog subjektiviteta složeno naučno pitanje. I to zbog same složenosti strukture, organizacije i istoričnosti društva.

f) *Ličnost i društveni razvoj*

Originalnost društvene strukture, odnosno organizacije je istovremeno u njenoj nepostojanosti, složenosti, heterogenosti, negativnoj entropiji, individualnoj i specifičnoj jedinstvenosti. Stoga je svaka društvena pojava, a time i »velika istorijska ličnost« višestruko uslovljena i povezana sa svim elementima društvenog sistema. Njeno proučavanje zahteva empirijsko i analitičko ispitivanje prirode te uslovljenosti i povezanosti, što zahteva interdisciplinaran istraživački postupak. To, pak, otvara problem uskladijanja metoda različitih naučnih disciplina i njihovog prilagođavanja predmetu istraživanja. Pored toga za organizaciju i realizaciju takvog istraživanja nužan je odgovarajući teorijski okvir, jer ukoliko istraživanje nije rukovođeno odgovarajućim teorijskim konceptom, onda se ne može izbeći mešanje onog što se proučava sa metodama proučavanja, pa i pozivistička jednoznačnost. Jer cilj nauke nije samo opisivanje pojava na osnovu percepcije, iskustva i empirijskih verifikacija, već utvrđivanje mogućih uzroka i konstantnosti relacija, tj. njihovog menjanja. Istina je sama po sebi hipotetička, tj. zasniva se na nizu prepostavki.

S druge strane, svaka društvena pojava može se objasniti samo ako se posmatra istorijski jer problemi današnjice često proizlaze iz problema jučerašnjice.

Istorijski nijesu mehanički proces u kojem posledice nastaju automatski iz uzroka, već je ljudski čin, koji je protivurečan s obzirom na slučajnosti

²² Prema: Vojislav Stanović, *Ka globalnoj političkoj nauci?* Osvrt na XIV kongres Međunarodnog udruženja za političke nauke, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 4/1988, Beograd.

koje deluju i na postojanje mogućih alternativa između kojih ljudi vrše izbor. Dešatnost ljudi odvija se u okvirima određenih klasa i upravljenja je prema pojedinačnim interesima, pa efekti istorijske prakse nisu istovetni za sve članove društva.

Pitanje razvoja postavlja se pred svako društvo jer stagniranje jednog društva može dovesti do njegovog raspadanja. Proces razvoja u svakom društvu uslovljen je kako razvojem koji mu je prethodio, tako i društveno-ekonomskim razvojem na užem, odnosno na širem planu, kao što se i sam reflektuje na društvene odnose i u celini i u delu te celine. Celinu svetskog sistema karakteriše neravnomernost tempa razvoja.

Zato je važno pitanje da li vladar ili podanik presudnije utiče na razvoj društva, te ko ima veće koristi od razvoja.

Razvoj shvatamo kao »... proces u kome akteri nastoje da maksimiziraju svoje rezultate uz što manje uloženog rada (živog i prenetog)«.²³

Savremene teorije rasta, koje su se počele razvijati 50-ih godina, otkada je razvoj i postao osnova preokupacije teorije i prakse savremenog sveta, bave se teorijskom razradom onih činilaca koji su od bitnog značaja za ekonomski rast (mogu se i kvantifikovati), te ispitivanjem odnosa među njima i utvrđivanjem takvog njihovog međusobnog odnosa koji bi obezbedio optimalnu stopu rasta. Tehnološki proces smatra se glavnim izvorom ekonomskog porasta, te inovacija kao funkcija preduzetnika. Stoga priнос kapitala zavisi od odluka o investiranju i akumulaciji kapitala. Ekonomski porast teži da dobije formu fluktuacije, pa je destabilizirajući fenomen. Stabilan porast zahteva održavanje odgovarajuće ravnoteže između investiranja i potrošnje, štednje i investiranja, odnosno zavisi od raspodele nacionalnog dohotka.

Stoga ekonomska politika, kao deo državne politike, kojom se reguliše funkcija odnosa između investiranja i raspodele, može znatno uticati na tempo rasta i preraspodelu novostvorenog društvenog dohotka.

Kako je ostvarenje određene ekonomske politike moguće samo putem organizovane društvene akcije, istraživanje problema istorijskog subjekta nužno se mora povezati sa društveno-ekonomskim rastom i razvojem.

Moderna teorija rasta, nastala u krilu tehnokratske ideologije, smatra da rast rešava sve društvene probleme, ispitujući odnose između čoveka i stvari, a ne odnose između ljudi.²⁴

Društveno-ekonomski rast, sam po sebi, ne mora doneti društveni progres, iako može dosta doprineti emancipaciji i slobodi čoveka i uticati na humanizaciju društvenih, ekonomskih, političkih i socijalnih odnosa. Jer sam proces razvoja i menjanja društva ima kontinuelan i diskontinuelan karakter.

»Istorijski čoveka nije instinktivni proces i ne odvija se po pravilnoj liniji progrusa... Pošto može da bira između različitih mogućih alternativa, čovek može i pogrešno da izabere, što zavisi od konstelacije objektivnih i subjektivnih faktora. Stoga je i svaki ljudski akt i rizik koji često vodi i pogrešnim rešenjima: ali se često dešavalo u ljudskoj istoriji da su

²³ Dušan Pirec, *Traktat o pristupu teoriji istorije razvoja*, »Treći program«, III-1978, Beograd, str. 160.

²⁴ Prema navedenom članku Dušana Pireca.

pogrešne odluke — pogrešne sa stanovišta ugnjetenih klasa — bile proglašene kao zakonite tendencije, kojima su se svi članovi društva morali da pokore kao neumitnoj nužnosti.²⁵

MARIJA OBRADOVIĆ

TEORIJSKO-METODOLOŠKI PROBLEMI ISTRAŽIVANJA DELOVANJA LIČNOSTI U ISTORIJI

Rezime

Istorijski razvoj društva uslovljen je složenom determinističkom strukturu u kojoj centralno mesto pripada načinu materijalne reprodukcije i reprodukcije društvenih odnosa. Stoga se delatnost ličnosti kao činioca istorije mora posmatrati s obzirom na njeno mesto u procesu društvene reprodukcije. Društveno-istorijska aktivnost ličnosti uvek je motivisana društveno-ekonomskim interesom, a ostvaruje se u političkoj sferi društva putem identifikacije sa odgovarajućim ideološkim sistemom i učešćem u političkoj borbi.

Osnovni parametri za istraživanje delovanja ličnosti u istoriji su: 1) jedinstvo složenosti i antagonizma društvenog sistema; 2) ekonomski interesi ličnosti; 3) ideološki sistem; 4) politički sistem; 5) kulturni sistem; 6) socioplilogloška struktura ličnosti i proces socijalizacije u kojem se ličnost formira; 7) mesto i odnos ličnosti prema procesu društveno-ekonomskog rasta i razvoja; 8) istoričnost društvene strukture i strukture ličnosti; 9) konkretnе društveno-istorijske i situacione okolnosti u kojima ličnost deluje.

MARIJA OBRADOVIĆ

THEORETICAL-METHODOLOGICAL PROBLEMS OF RESEARCH OF ACTIVITY OF PERSONALITIES IN HISTORY

Summary

Historical development of societies is conditioned by complex deterministic structure in which the central place occupies the system of material reproduction and the reproduction of social relationships. Therefore, the activity of an individual as a factor of history has to be observed having in mind its place in the process of social reproduction. Social historical activity of an individual has been always motivated by social economic interest, and is being realized in political sphere of society

²⁵ Zagorka Golubović, Čovek i njegov svet, Prosveta, Beograd, 1973, str. 277.

by identification with corresponding ideological system and participation in political struggle.

The basic parameters for the research of activities of individual in the history are: 1) unity of complexes and antagonism of the social system; 2) economic interests of an individual; 3) ideological system; 4) political system; 5) culture system; 6) social-psychological structure of an individual and the process of socialization in which the individual is formed; 7) the place and relations of an individual toward the process of social-economic growth and development; 8) history of social structure and the structure of an individual; 9) concrete social-historic circumstances and situations in which individual is acting.

BRANKO PETRANOVIC

Redovan profesor Beogradskog univerziteta u penziji

Beograd, Smiljanićeva 41

POJAM IZDAJE U JUGOSLAVIJI — IZMEĐU PROIZVOLJNOSTI, REALIZACIJE I NAUČNE ANALIZE

Originalan naučni rad

UDC 949.71:343.32

Abstract: Prilog predstavlja raščlanjivanje pojma »izdaje« (»veleizdaje«, »zločinačkih dela protiv Otadžbine«, »nevrestva) na bazi izvornog istorijskog materijala, u konfliktnim nacionalnim odnosima, kriznim i ratnim situacijama. Pisac polazi od elemenata ovog pojma kako su oni označeni u krivičnom zakonodavstvu i političko-ideološkoj nomenklaturi raznovrsnih jugoslovenskih režima, ali u centru analize je različito značenje »izdaje« sa stanovišta zaoštrenih nacionalnih i klasnih sukoba.

»Izdaju« kao krivično-pravnu kategoriju nalazimo u zakonodavstvu »prve« i »druge« Jugoslavije. Sa svim razlikovanjima i njansama u pravnoj nauci i praksi javlja se pod nazivom izdaje, veleizdaje, zločinačkih dela protiv Otadžbine, krivičnih dela protiv naroda i države. U prošlosti poznata je i kao »nevera«. Pravni istoričari beleže da je taj pojam u Ustavu SAD iz 1787. podrazumevao rat protiv SAD, prelazak na stranu neprijatelja ili pružanje pomoći ovima.

Raščlanjivanje ovog pojma formalno-pravno gledano izgleda nam jednostavniji problem od identifikacije i smisla izdaje u zbrkanoj istorijskoj stvarnosti. Pogotovo u uslovima osuda za izdaju koje su masovne, dugotrajne, po posledicama ideološki impregnirane. Kao da nema izrazitije potvrde u tom smislu od istorijskog iskustva Jugoslavije. Kako odrediti izdaju u uslovima nacionalnih i ideoloških podela u Kraljevini Jugoslaviji, iako se radilo o relativno pravnoj državi za razliku od partijske države nakon 1945. godine? Kako u okolnostima rata i okupacije, u okvirima Narodnooslobodilačkog rata čiji sadržaj predstavlja revolucionarni rat, osvajanje vlasti novih političkih snaga nasuprot legitimistima koji žele da je zadrže? Pogotovo u uslovima internacionalizacije jugoslovenskog pitanja i međunarodnoj potpori sukobljenih snaga na dve strane antifašističke koalicije; u ratu u kome su se i jedan i drugi antiokupatorski pokret izjašnjivali za ideale antifašističke koalicije Ujedinjenih naroda.

Prva Jugoslavija, kao pravna država, međunarodno priznata, podržavana je od tvoraca tzv. versajskog sistema, bar dok ovaj nije počeo da se razlaže usled nemačke agresije i zloupotrebe prava naroda na samopredeljenje. Međutim, ni u njoj nije bilo tako jednostavno odrediti pojam izdaje, jer se ona zaodevala u ruho nacionalnog nezadovoljstva, antijugoslovenskog istupanja mnogih struja, pokreta i organizacija. Pod udar države dolazile su najpre aktivnosti separatističko-restauratorskog karaktera u krajevima bivše Austro-Ugarske, odvojeno ili u simbiozi sa frankovci-

ma, a zatim ustaša koje su išle na razbijanje Jugoslavije (atentatima, čak i na suverena, diverzijama, ustancima podržavanim spolja, itd.). Ustaše su se otvoreno izjašnjavale za antijugoslovensku aktivnost na teroristički način, odbacivanjem svih »mudrolija«, i »deklamacija« uime vaskrsa hrvatske države. Slično je i sa raznim separatističko-secesionističkim organizacijama i pokretima koji su primenjivali silu usmerenu na svrgavanje poretka, razbijanje Jugoslavije i konstituisanje nacionalno čistih država ili pripajanje jugoslovenskih oblasti susednim revizionističkim državama: Bugarskoj i Mađarskoj (vrhovizirani VMRO, velikomađarski raspoložena manjina); Kosovski komitet (pripajanje Kosova i Metohije Velikoj Albaniji pod italijanskim pokroviteljstvom), pokret tzv. obnovitelja u Kulturbundu koji se poistovećivao sa politikom Trećeg Rajha (mada Nemačka u fazi pre rata nastoji da Jugoslaviju prevede na svoju stranu političko-diplomatskim putem). Tek dva miliona manjinskog stanovništva, koje se 1918. našlo u Kraljevini SHS, pokazivalo je sve više podrivački karakter u odnosu na »svoju« državu. Ono što je za *državnu vlast bila »izdaja« za pripadnike nacionalnih manjina i pokreta je bilo služenje nacionalnim interesima.*

Čak i legitimni predstavnici hrvatskog naroda, koji su stajali na čelu HRSS (HSS), kao nacionalnog pokreta Hrvata, ili u svojstvu članova jugoslovenske vlade, delovali u pojedinim fazama na liniji koju bi krivični zakon mogao okvalifikovati kao izdaju istupanjem u inostranstvu protiv »režima srpskog kralja«, denunciranjem i javnim optužbama u stranim metropolama postojećeg režima kao ugnjetavačkog za Hrvate, slanjem peticija međunarodnim konferencijama sa zahtevom za intervenciju i internacionalizaciju hrvatskog pitanja, antijugoslovenskim istupanjem stranačkih emisara u inostranstvu. Seljačko-demokratska koalicija tražila je 1932. pomognuta M. Budakom i A. Trumbićem, izgon srpske vojske i žandarmerije (zapravo Kraljevine Jugoslavije) južno od triju reka, povratak na predašnje stanje, na 1918. (restitutio in integrum). No, i ovde je i te kako pitanje kako razgraničiti antidržavni rad i subverziju u odnosu na odbranu nacionalnih interesa, vid otpora diktaturi, način vođenja opozicione borbe u uslovima kada za nju nije bilo demokratskih uslova na internoj sceni.

Nešto drukčiji karakter imaju tajni oblici političke borbe Mačeka protiv režima u Beogradu pregovaranjem 1939. s grofom Čanom preko posrednika — inž. A. Karnelutija i markiza J. Bombalesa o izdvajajući Hrvatske iz Jugoslavije, korišćenjem i ustanka kao metoda za postizanje cilja. Maček je od ovih tajnih pregovora odustao, ali su oni nedozvoljivi sa stanovišta vladajućeg poretka. Napuštajući jugoslovensku vladu aprila 1941, Mačekovi zamenici su uveravali svoje kolege da njihov vođa neće dezavuisati vladu, iako je 10. aprila 1941. pozvao svoje pristalice i aparat Banovine na lojalnost novoj, ustaškoj vlasti. Time je formalno sankcionisao secesiju. »Stisak okolnosti« u kojima je delovao pravno i politički je irelevantan, jer se radi o javnoj ličnosti. Poznat je povećani stepen odgovornosti u pravu za ponašanje reprezentenata vlasti.

Odnos snaga u međuratnoj Jugoslaviji je politički i psihološki relativizirao pojam izdaje. Ono što je bila izdaja za jedne, nije bila za druge, već služenje svom narodu. Nacionalne konfrontacije davale su različito značenje pomenutim delatnostima. Jugoslavija nije bila opšteprihvaćeni simbol jedinstvene države; ili ne bar takva kakva je bila. U nacionalno polarizovanim društvima i sama državna vlast nema snage za protivakciju

i kvalifikaciju određenih dela kao prevratničko-izdajničkih. Ima istorijskih situacija u kojima ovakve pojave dobijaju masovno značenje da se ne mogu ni goniti na klasično pravni način, jer bi to praktično značilo međunalacionalni rat. Kako primeniti pojам izdaje na Južnu Srbiju, odnosno Makedoniju uoči apriličnog rata kada oficijelni izveštaji govore da je aktivnost makedonsvajućih ovladala do kraja i da je srpska politika na jugu doživela slom?

Posebnu ideološko-političku struju međuratnog društva predstavljali su komunisti koji su deset godina podrivali Jugoslaviju (1925—1935), kao versajsku tvorevinu, »imperialistički placdar« protiv SSSR-a. Oni ni posle novog međunarodnog pregrupisavanja u Evropi, sovjetskog izlaska iz izolacije i Staljinovog zaokreta posle pobeđe nacista u Nemačkoj 1933, ne izbacuju iz svog ideološko-političkog rečnika pojmove o Jugoslaviji kao nepravednoj i veštačkoj državi, čedu Versaja, strahovladi velikosrpske reakcije, pritisku velikosrpskog hegemonizma. Ostajući internacionalisti i pod ideološkom hipnozom zaneti vlastitim ciljevima, komunisti će se 1941. zaognuti narodnooslobodilačkom oratorikom i nacionalno legitimisati, ali ne odustajući od svojih krajnjih zamisli.

Antifašističke snage su uoči rata 1941. optuživale vodeće ljudе na mesničkog režima, posebno kneza Pavla, da su izdajnici koji su poklekli pod pritiskom Osovine. Nisu uvažavane različite procene o celishodnosti određenog državnog kursa. Kneževa politika je nesumnjivo odbačena od vodećih snaga srpskog naroda, iako se do našeg vremena otvaraju pitanja celishodnosti 27-martovskog čina.

Za ocenu o izdaji bitan je i odnos snaga, efekat određenih odluka, njihova valorizacija u političkom i istorijskom obliku. U uslovima heterogenog i razdrobljenog političkog organizma nadenuća kvalifikacija izdaje dobija vremenom relativnije značenje. Pogotovo u jednoj tako nekonistentnoj zajednici kakva je bila Kraljevina Jugoslavija. Van spora je da Jugoslavija nije ni imala mnogo vremena na raspaganju.

Nasuprot ideji Jugoslavije postojala je i svetost vlastitog naciona. U kritičnom trenutku Jugoslavije aprila 1941. pojedini državnici i političari izdaju Jugoslaviju samo da bi obezbedili život svom narodu. Miha Krek i Alojz Kuhar, iako ministri Jugoslovenske vlade, nude Berlinu, preko poslanstva Slovačke u Beogradu, da će izdvajiti Sloveniju iz Jugoslavije, ukoliko Treći Rajh garantuje nacionalni integritet Slovenije. Nadvlađuje logika da je »košulja bliža od gunja«. Po pozitivnim zakonima nesumnjivo da je reč o izdaji. Slovenski narodni svet, kao ad hoc telо vladajuće slovenačke politike, zatražiće 10. aprila 1941. od Jugoslovenske vojske još formalno u ratu — da napusti tlo Slovenije. Nasuprot ovom nacionalnom egoizmu javio se desetak dana kasnije i suprotan stav Osvobodilne fronte na novoj političkoj osnovi i sa nacionalnom orientacijom oslojenjem na Jugoslaviju.

Vojno poražena Kraljevina Jugoslavija je 1941. doživela neviđenu podešu, praćenu formalnim i faktičkim aneksijama, uspostavljanjem najrazličitijih vazalnih režima, nacionalno i politički često među sobom suprostavljenih. Nemačka ni u jednoj ranijoj situaciji (anšlus, Slovačka) nije do tog stepena zloupotreblila pravo naroda na samoopredeljenje kao u Jugoslaviji. Nijedna evropska država pod okupacijom nije bila tako razdrobljena kao Jugoslavija. Predratne podele išle su na ruku nemačkoj politici. Štaviše, predratne podele su se do drastičnih razmara reprodu-

kovale u postaprilskoj situaciji na još umnoženiji način. *Izdaja se pokazivala kao masovna pojava, i bilo je napretek.*

Jugoslavija je imala masovnu narodnooslobodilačku borbu, kao sui generis revolucionarni (građanski) rat u okvirima svetskog antifašističkog rata i okupacije zemlje, sa svim posledicama koje traju do našeg vremena, ali i najmasovniju izdaju i kolaboraciju (ili kontrarevoluciju) u poređenju sa bilo kojom drugom zemljom u Evropi u Drugom svetskom ratu. U tom smislu ona je bila upravo šampion. Spoljni agens je samo — vojnom egzekucijom — otkrio širinu razdora u multietničkom ambijentu Jugoslavije. Još pre rata sukobljeni elementi u etničkom konglomeratu otkrivali su razmere haosa i potencijalnog zla balkanskog osinjaka. Kao da su se u ratu našli »svi protiv svih«. No cela državna ruševina sručila se ipak na srpski narod kao kičmu Jugoslavije. Drugi su se uživljivali u kreaciju vlastitih nacionalnih država koje nisu nikada ni imali, ili su ih doživljivali putem raznih ugovornih transakcija kroz istoriju, ali svesni svog individualiteta koji su hteli da potvrde na svaki način, u jugoslovenskom okviru ili van njega, na račun srpskog naroda.

Kolaboracionista, saradnika neprijatelja, izdajnika pre, u toku rata ili prilikom uspostavljanja i održavanja okupatorske uprave, pod raznim motivacijama bilo je od pamtiveka, i verovatno će ih biti i u budućnosti kao izraz raznih uzroka (nacionalnih, ekonomskih, egzistencijalnih nužnosti, vlastoljubivosti, osvete, ideološkog ili političkog uverenja, shvatanjem trenutnog pobednika kao trajnog, itd.). U prošlom ratu ova kategorija se krije u izvorima pod najrazličitijim nazivima: »petokolonaši«, »izdajnici«, »narodni izdajnici«, »sluge okupatora«, »ratni zločinci«, itd. Jugoslovenska ratna situacija 1941—1945. ne poznaje paralelizam antiokupatorskih pokreta kao što je to bio slučaj u drugim okupiranim evropskim zemljama. Zapravo pokreta koji bi se sukobljavali sa okupatorima, a zadržavali svoju autonomiju, pa i međusobnu toleranciju, kao deo fronta Ujedinjenih naroda. Oni su nasuprot tome u Jugoslaviji u konfliktnosti od novembra 1941. godine, gledajući jedan u drugome glavnog sutrašnjeg neprijatelja. Obloženost ideologijama koje su se međusobno isključivale i opijenost sobom terale su ih u građanski rat. Otuda i sučeljavanje samo preko »mušice pušaka«. Komunisti, kao jezgro narodnoslobodilačkih snaga, za četnike su zlotvori i nacionalni ološ, koji ne pripada organskom tkivu nacije, a četnici za komuniste »velikosrpska banda«. Jedni su za ofanzivnu antiokupatorsku strategiju, a drugi za uvažavanje realnih procena i egzistencijalnih razloga. Istorija kao tok dala je u ratu za pravo partizanskim snagama, dok je statička strategija atantizma doživela poraz. I jedna i druga strana su se nemilosrdno među sobom »trebile«. Kao nusprodot ovih obračuna Mihailovićevi četnici likvidiraju kao izdajnike četnike Koste Milovanovića Pećanca, a između četnika i ljetićevecata dolazi do krvavih međusobnih obračuna, ukoliko odnose ne pacifikuje — za privremeno — oboustrana mržnja prema komunistima. Nedićevu kolaboraciju osudili su: kralj, vrla u emigraciji, vlade vodećih sila antifašističke koalicije, a četnici Mihailovića — kojemu nije smetalo da posredno sarađuje sa »ocem Srbije« — nazivaju ovoga u četničkoj propagandi »beogradskim vezirom«.

Sve ove raznolike snage su protivnike krstile kao izdajnike. U ratu, a naročito posle njegovog završetka došlo je do ekstenzivnog tumačenja kategorije izdaje od strane pobednika. Tome je na ruku išla i politika kažnjavanja ratnih zločinaca i saradnika neprijatelja UN, koji su imali da

odgovaraju pred sudovima gde su i izvršili zločine, politika formulisana 1942—1943. godine, što nije bio slučaj u Prvom svetskom ratu. Tako se moglo i dogoditi da 1915—1916 — kada je cela naučna elita odstupila sa srpskom vojskom — nekoliko pojedinaca (profesora i pisaca), zasluge glas saradnika okupatora ili idejnih tvoraca plana o Srbiji u okviru Austro-Ugarske, nadžive poraz Centralnih sila, nastavljujući javne funkcije u međuratnoj Jugoslaviji, mada je moralna mrlja ostala neizbrisana. Drugi svetski rat je u tom smislu sušta suprotnost. Mada su pobednici davali amnestije i pozivali na promenu strane bez posledica (sa izuzetkom intelektualnih inicijatora i kolovođa, izvršilaca zločina, u celini ustaša i ljetićevecaca), masovno su radili vojni sudovi, tekle vansudske egzekucije pojedinaca i grupa ocenjenih za izdajnike ili kolaboracioniste, radili sudovi za prestupe protiv nacionalne časti (za duhovnu, političku, ekonomsku, i druge oblike kolaboracije) u ime čišćenja zemlje od »fašističkog nasledja«, kao što je proklamovala velika antifašistička koalicija, naravno pod odgovarajućim procesualnim uslovima i ogradiama. U ime toga dolazilo je i do likvidacije zarobljenika posle završetka rata. Memoarski spisi spominju pomrčine koje su gutale zarobljene u tzv. marševima smrti. Pobednička strana je apsolutizovala izdaju u politici i pravosuđu, u publicistici, gde su važile oficijelne ocene i strogo selektivni podaci. Tema je bila tabuisana. Državna vlast i danas duguje dokumentaciju o sudskim presudama za izdaju ili drugu upravnu i političku građu, ako se egzekucija sprovodila mimo sudskih institucija. Pobednik nerado želi da se otvaraju rasprave o tome kako se uspeo na vlast. Problematika političke genealogije i puteva osvajanja vlasti je oduvek tretirana kao jedna od najosetljivijih. Pitanje je šablonizirano i raspravljanje o tome zabranjivano silom vlasti i ideoške represije. Strasti su nesumnjivo bile uzburkane, sukobi i obračuni surovi, nemilosrdni, denuncijacije i klanja drastična, »crne trojke« aktivne, ali nisu izostajale ni »jame« i infernalna groblja (»pasja«). Po živim ranama se ne čeprka, ali ni njihov zaborav nije moguć. Kad-tad se o tome moralo progovoriti.

Kolaboracija se objašnjava i kao egzistencijalni imperativ srpskog naroda, spašavanja »biološke supstancije«, a u nacionalno kompaktним krajevima tzv. borbenim antikomunizmom. U drugim istorijskim istraživanjima ideoškim eksluzivizmom pokreta, antikomunističkom zaslepljenju, itd. Tek kolaboracija kao faktuelna osnova ne može biti brisana jednostavnim potezom sundera,isto tako kao što ni njena jednostrana interpretacija, zloupotreba i ideoška inkriminacija ne mogu ostati trajni kانونи и jednosmerne istine. Na jednoj strani je naučna analiza, a na drugoj vladajući poredek normi u kome je nacionalna izdaja iz prošlog rata kvalifikovana kao jedno od najtežih krivičnih dela protiv naroda.

U osnovnim analizama ratnog perioda trijumfovala je oslobođilačka komponenta, naglašena antiokupatorska oštrica, nezavisno od žrtava, nad strategijom isčekivanja drugog antiokupatorskog pokreta četnika Mihailovića (ilegalnog dela). Ovakva orientacija pobednika prihvaćena je i afirmisana i u svetskom antifašističkom savezu 1943—1945. Od oslobođilačke komponente stvorena je vremenom monumentalna slika kao osnova vlasti, jednostrano iskorisćavana, zapostavljanjem sadržaja cene pobeđe, revolucionarnim slamanjem protivnika oslonjenih na okupatore, ali i svih potencijalnih protivnika.

U rasturenoj državi, pod okupacijom, u uslovima ustanka i revolucionarnog rata, neviđenog genocida nad srpskim narodom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) i represivne politike okupatora u samoj Srbiji, nedovoljnog poznavanja ratne realnosti u emigraciji (geografske distance i kontrole veza od strane Britanaca); u zemlji pregrađenoj zidovima četiri ili pet okupatora dodamo li Veliku Albaniju, polje zbivanja svakako nije moglo biti vidljivo, kriteriji jasni; ideoološke strasti su užarene, gerilski i partizanski način ratovanja nedovoljno celovito vidljiv. Jugoslovensko pitanje je rano i internacionalizovano. Tek ocene o izdaji nisu mogle biti precizne, nedvosmislene, objektivno vrednovane. Kome nije poznato da se nikada ne prospere toliko neistina kao u ratovima, pogotovo onima koji nose pečat međusobnih obračuna; sa nesumnjivom narodnooslobodilačkom oznakom ali i užim socijalno-politički i ideoološki oprečnim ciljevima; antiokupatorske ofanzivnosti partizanskog pokreta u skladu sa kursom antifašističke koalicije i defanzivne strategije druge suparničke strane. Radi se i o ideoološkim zbrkama, nejasnoćama, mešavinama političkog pragmatizma pa i makijavelizma suprotstavljenih snaga. Kako racionalno procenjivati u okolnostima takvih usijanja, temperature koja je sažižala sve razumne tonove uzaludno upozoravajući na obazrivosti, opšte emocionalne zaslepljenosti?

Pored izdaje u ratu, kao faktualne radnje i ideoološke imputacije, svakako sa rastegljivim merilima, često arbitarnim, nekoliko godina kasnije nailazimo na jednu drugu, poznatu kao »informbirovština«. Ona je takođe označena za nacionalnu izdaju. Izvori govore i o »informbirovskoj agenturi«. Na jednoj sednici Politbiroa CK KPJ Tito vezuje srpske pravke u Hrvatskoj Duška Brkića, Stanicu Opačića i Radeta Žigića za Informbiro. *Izričito veli da je Informbiro počeo da koristi metod izazivanja nacionalnog razdora.* Atmosfera pogroma u vreme IB iskorisćena je u Hrvatskoj za likvidaciju srpskih komunističkih pravaka, inače, kao što izvori pokazuju naroda ustaničkih žarišta zapuštenog posle rata. Jasno razlikujući one koji su radili za sovjetsku obaveštajnu službu 1948., ne gubimo izvida da je najveći broj osuđenih i prokaženih u vreme Staljinovog napada bio žrtva trenutnog ili trajnog ideoološkog razilaženja s politikom Tita. Kvalifikaciju »nacionalnih izdajnika« zasluzili su ljudi koje je rukovodstvo Partije vaspitavalo godinama da u Staljinu gledaju božanstvo, najvećeg, najmudrijeg, korifeja marksističke nauke i učitelja svetskog proletarijata itd., da su pod partizanskim zastavama ginuli ljudi s poklicima sovjetskom vodi, ljudi umirali u slavu Staljina i boljševičke partije, poistovećujući sudbinu SSSR-a i Jugoslavije. Izvršioci su vođe koje su žrteve stavljali u stanje decenijske ideoološke narkoze u ime sovjetizma. Dojučerašnji drugovi nisu žrtvama tolerisali ni trunku kolebanja, davali pravo na sopstvenu analizu, na ispitivanje svog stava. Podvrgavali su ih moralnoj i fizičkoj torturi bez primera i u »Arhipelagu Gulag« A. Solženicinu. Što je najtragičnije, obeleženi su kao izdajnici trajno, za sav život. Sve se to dešavalo u uslovima opštег terora i totalne špijunaže, kada su sa svih strana vrebale opasnosti od hiljada doušnika i drugih žbira. Sam režim je 1951. morao da prizna da je dve trećine lišenih slobode u Jugoslaviji bilo nevinu. Zatvori su bili ispunjeni do poslednjeg mesta, tako da je za E. Kardelja preventivni karakter hapšenja bio izgubio svaki smisao.

Valjda nema sramotnije radnje od izdaje u stabilnim i homogenim državama, u ideološko-političkim uravnoteženim situacijama. Ali kako na izdaju gledati u anarhičnim stanjima kada se ne zna sa koje strane i od koga preti opasnost, kada je sve ustalasano, uznemireno, suprotstavljeni, u plemenskim svađama ogrezo, nepremostivim rovovima mržnje pregrađeno; u društвima gde ne postoji individualna odgovornost već zahteva kolektivna odmazda; gde se nacionalna tolerancija smatra zločinom prema naciji, pod pokroviteljstvom rasizma ili u uslovima ideološke zaslepljenosti, obuzetosti antisrpskim i antijugoslovenskim refleksima. U pitanju su frontovi koji su izbradzani, zakrvljeni, porodice podvojene, osvete imperativ etničke grupe, egzekucije svirepe, gde ne ostaje ništa od razumevanja, bratstva, oproštaja, humanističke uzvišenosti.

Šta znaće u našem vremenu krivičnopravne odredbe kada su odavno popustile lične stege i u ime naciona sve dozvoljeno? Šta je onda napad na vojnu sigurnost, povreda interesa oružane sile, ugrožavanje odbrambenih položaja? Ko je »neprijatelj« koji se pomaže; kakva je to »neprijateljska propaganda«, kada su svi raspoređeni, svako na svojoj nacionalnoj strani fronta? Poziva se na Otadžbinu koja se ne priznaje, govori u ime naroda dok su drugi u službi svoga naroda, kada se ne priznaje država u čijoj vojsci služite? Kada je ta država odavno razgrađivana. A upravo se radi o tome da su u nas vodeći predstavnici države i vojske godinama i decenijma razarali državu i od nje pravili mnogonacionalnu dogovornu zajednicu, ili tranzitnu stanicu. Kada je reč o multinacionalnoj armiji koja otkazuje u svim svojim nacionalnim delovima, ili na pojedinim nacionalnim teritorijama tretira kao neprijateljska, okupatorska... Tako je bilo i 1941. sa pobunama u Bjelovaru otkazivanjem boravka armije u Sloveniji. Oficiri poput Krena, Mraka, Rupčića i drugih izdali su Jugoslaviju 1941. u ime NDH, slično njihovoj sabraći danas (Tusu, Grubišiću itd.), iako 1991. nije bilo spoljnog neprijatelja, bar ne vidljivog. Ili je postojao, i to isti neprijatelj kao i 1941, samo sada u formi pritajenog antijugoslovenskog činioца.

Juna 1991. od oružane sile se očekivalo da brani spoljne granice prema ustavnoj obavezi, a otkrila se razorna moć izdaje na vrhu, konkretnе izdaje za koju se ide na vešala. *Naravno da se mora postaviti pitanje: može li višenacionalna armija društva koje je u krizi izdržati sva iskušenja?* Nije li od ranije postojao lanac konkretnih izdaja u vidu propuštanja, dosluha, tolerancije razaranja oličen u naoružavanju secesionista, nepriznavanju vojnih tribuna, uvozu oružja iz inostranstva sa znanjem odgovornih faktora, protivarmijska propaganda. Izdaja je kulminirala juna 1991. napadom na JNA u Sloveniji, konsternirajući širu javnost koja je na ekranima mogla videti kako ginu vojnici koji nisu smeli da otvaraju vatru, gore tenkovi... Sve je otkazivalo: ritual zakletvi, obezvredivanje ideoloških amblema i jugoslovenskih oznaka, izvršavanje naređenja, subordinacija, »sveta« dužnost da se brani domovina, ustavna obaveza prema kojoj nije dozvoljena kapitulacija.

Nismo li već tada bili samo na kraju razornog puta pripremanog 30 godina? Komunisti kao internacionalisti, Jugosloveni, postojali su grobari države izazivanjem i podsticanjem nacionalizma. Zar u embrionalnom obliku nije počelo sa idejom nacionalne vojske 1958., nejedinstvom vrha 1962., aktualizacijom nacionalnog pitanja 1964. u ime uspešnije manipulacije radi održanja vlasti, vešte amortizacije političkih, nacionalnih i dru-

gih sukoba; možda i kao uzor decentralizacije — za sličnu sovjetsku federaciju ideološki, etnički i državnopravno. Federalizirana je Partija, a Jugoslaviju zapljenuo talas nacionalističkih pokreta i pobuna: 1968. i 1981. na Kosmetu, »cestna afera« u Sloveniji, provala MASPOK-a u Hrvatskoj. Nacionalizam je decenijski razarao Jugoslaviju kroz Partiju koja je sve više postajala samo njena dekorativna politička osnova. Jugoslavija se godinama raspada fizički i kao politička ideja. Ideje dezintegracije Jugoslavije, koje su zahtevale nacionalističke snage 1968—1971, praktično su našle mesto u amandmanima i u Ustavu iz 1974. godine. Tekao je i proces deobe Jugoslavije po osnovu tehnoloških ulaganja iz inostranstva. Višestranački sistem je označio pobedu nacionalnih stranaka, ili bivših komunista sa jakim nacionalnim oznakama, koje su dokusurivale Jugoslaviju. Ustavno svodenje Srba u Hrvatskoj na manjinu sa NDH-zijskom simbolikom moglo je u srpskoj svesti prizvati sećanja na genocid iz prošlog rata. Iza Tuđmanovih izbora stajala je legalna победа, uz pomoć komunista, a rame uz rame sa novim nacionalnim vodama stajali su na raznim promocijama i proslavama kardinal i biskupi. Agresivno su nastupali nacionalni frontovi, uprkos višestranačkom šarenilu. Šta se onda moglo očekivati od zakletih vojnika i oficira raznih nacija? Da li se moglo očekivati da pucaju u svoje sunarodnike? Dodajmo tome smušenost vrha ideologizirane armije, nacionalno podvojene, paralisanе nesposobnošću i formalizmom da obezbedi primenu ustavnih načela, strahujući od optužbi za političke namere i diktatorske sklonosti; nepripremljene za ovu situaciju, pa i izložene pretnjama o mogućnosti stranih protivakcija, sve u moru defetizma i otkazivanja poslušnosti slovenačkih i hrvatskih obveznika, pa i srpskih, zahvaljujući nedefinisanosti nacionalne politike i stranačkih sukoba. Sve je teklo u znaku plemenskih atavizama. Srbi u Hrvatskoj postali su glavna žrtva.

Ukupna stvarnost manje je pitanje prava, a daleko više psihologije nacionalnog razvrstavanja u znaku košmara i pomračene svesti. Šta je u tom slučaju mogla da znači vernost šefu države (pogotovo »krnjem«) kada postoje novi nacionalni šefovi, država nalazi u procesu ubrzanog raspadanja, agonije, carstvu nacionalne mržnje i netrpeljivosti, međunarodnog pritiska.

Napad na unutrašnji poredak Jugoslavije, njeno biće, odavno je otpočeo i od strane vladajućih nadahnut. Kako onda — ne izgleda li to negnuto — razgovarati o povredi službenih pravila, odgovornosti za nesinhronizovanost dejstava, izdaji? Kazivanje o izdaji moralna bi da vodi računa o svoj složenosti istorijske situacije, genezi krize, razvoju, unutrašnjem smislu razaranja ranije Jugoslavije, i njene međunarodne suvišnosti posle raspadanja posleratnog međunarodnog poretka, pa i o eventualnom velu skrivanja stvarnih uzročnika strahovitog raspada koji se odigravao pred našim očima. Bio je to istovremeno sticaj sloma jednog ideološkog poretka odnosa, ali i kriza državne ideje o Jugoslaviji. Finale se odigravao sa planetarnim raspadom socijalističke imperije i sovjetske federacije kao jedinstvenog subjekta. Savremeni lomovi, koji u slučaju Jugoslavije imaju dugu istoriju razaranja, nisu prevazilaženi demokratskom evolucijom sistema i reformisanjem međunalacionalne strukture odnosa u Jugoslaviji, koji su naročito opterećivali srpski narod, doveći do stropoštavanja cele zgrade u znaku neviđene mržnje i bezumnog ratnog sukoba.

Pojam izdaje posmatra se danas isključivo sa stanovišta interesa svog naroda, ne retko zloupotrebljen kao pragmatična političko-ideološka kategorija.

BRANKO PETRANOVIĆ

POJAM IZDAJE U JUGOSLAVIJI — IZMEĐU PROIZVOLJNOSTI, RELATIVIZACIJE I NAUČNE ANALIZE

Rezime

Autor kritički analizira pojam »izdaje« u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji u ratu i revoluciji i posleratnoj Jugoslaviji (1945—1993). On ne polazi od krivičnopravnih oznaka, pravnih kvalifikacija određenih delatnosti i definisanja ovog pojma u krivnčo-pravnom zakonodavstvu i pravnoj jurisprudenciji uopšte već od istorijskih razlaganja pojma izdaje u konkretnoj formi i odgovarajućim istorijskim uslovima. Pojam izdaje u Kraljevini Jugoslaviji je relativiziran u političkom i psihološkom smislu, jer se radilo o intenziviranim nacionalnim sukobima. Ono što je bilo izdaja za jedne, bilo je služenje svom narodu za druge. Nacionalni i klasni sukobi davali su različito značenje pomenutim delatnostima kao »izdajničkim«. Autor nije mogao da se ne zadrži i na komunistima kao protivnicima Jugoslavije (1925—1935), i kao nosiocima socijalne revolucije. Manje su raščlanljivani kolaboracionisti (1941—1945), mada nisu ispušteni, u odnosu na drugi suparnički pokret, četnički. Sa stanovišta pobede revolucije (kao nasilne smene vlasti u uslovima drugog svetskog rata (četnički pokret je glavni protivnik narodnooslobodilačkog pokreta). U ratu 1941—1945, a naročito posle završetka rata došlo je do ekstenzivnog tumačenja kategorije izdaje od strane pobednika. Nekoliko godina kasnije prihvatanje Rezolucije Informbiroa (»informbirovština«) označavano je za »nacionalnu izdaju«. Posebno se zadržalo na analizi pojma izdaje u uslovima raspadanja države, kada je sve ustalasano, suprostvljeno, u plemenitskim svđama ogrezlo, nepremostivim rovovima mržnje pregrađeno. Jugoslavija se već godinama raspadala kao fizička i politička ideja. Bio je to istovremeno sticaj sloma ideologije jugoslovenskog socijalizma i raspada »socijalističke imperije«, SSSR-a, i sovjetske federacije kao jedinstvenog subjekta.

BRANKO PETRANOVIĆ**THE CONCEPT OF TREASON IN YUGOSLAVIA
BETWEEN SUPPOSITIONS, RELATIVISM AND SCIENTIFIC ANALYSIS*****Summary***

The author has made a critical analysis of the concept of »treason« in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians i.e. Yugoslavia during the war and revolution and in post-war Yugoslavia (1945—1993). The analysis is not based on legal terms or qualifications of specific activities or the definition of this concept according to criminal legislation or jurisprudence in general but on historical explanations of the concept of treason in its concrete form and in specific historical circumstances. The concept of treason in Yugoslavia was made relative in the political and psychological sense as a result of intensified national conflicts. What was treason for one side, meant serving one's people to the other. National and class conflicts gave different meanings to the activities mentioned as »traitorous«. The author describes communists both as Yugoslavians opponents (1925—1935) and as leaders of the social revolution. Collaborationists (1941—1945) were given less attention in the analysis than the other, chetnik, rival movement. From the standpoint of a victorious revolution (as a forcible change of government in the circumstances of the Second World War) the chetnik movement is the main adversary of the national liberation movement. In the course of the War from 1941 to 1945 and especially once it was ended the winning side gave an extensive interpretation of the category of treason. A few years later, acceptance of the Cominform Resolution (»cominformism«) was branded as »national treason«. Particular attention in the analysis was given to the concept of treason in the process of disintegration of the state, a time of general turmoil, disparity and tribal strife in a country partitioned by insurmountable walls of hatred. Yugoslavia had been disintegrating for years both as a physical and political idea. The downfall of the ideology of Yugoslav socialism came along with the break of the »socialist empire«, the USSR and the Soviet federation as a united subject.

DOKUMENTI

UBAVKA VUJOŠEVIC
Viši naučni saradnik u penziji
Beograd

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU MUSTAFE GOLUBIĆA

(Nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne)

UDC 929.32 Golubić M. (093.2)

Otvaranjem arhivskih fondova Kominterne u bivšem Centralnom partijskom arhivu Instituta marksizma-lenjinizma u Moskvi — sada Ruski centar za čuvanje i izučavanje dokumenata novije istorije (Ruski centar), stvoreni su povoljniji uslovi za šire i potpunije sagledavanje politike i akcija KPJ, ali i njenih kadrova. Istraživačima se najzad prvi put pružila prilika da slobodno utonu u nekad neprikošnovenu i strogo čuvanu arhivsku gradu Predsedništva, Izvršnog komiteta i Sekretarijata Kl i njihovih tela, kao i da zavire u kadrovska dosijea (»lična dela«) partijskih aktivista. U vreme našeg istraživanja 1990. i 1991. godine arhivska obrada kadrovskih dosijea, kojih ima preko 900.000 (među njima oko 2.500 dosijea jugoslovenskih komunista koji su radili u zemlji ili Sovjetskom Savezu) bila je u toku, što je otežavalo njihovo korišćenje. Pa ipak je pregledano oko 200 kadrovskih dosijea istaknutijih partijskih funkcionera čija dokumentacija predstavlja značajnu dopunu postojeće arhivske grde KPJ.

U dokumentaciji kadrovskih dosijea pronađeno je i nekoliko dokumenata poznatog nacionalnog borca, »crnorukca«, revolucionara, komuniste i vrsnog sovjetskog obaveštajca Mustafe Golubića. Poslednjih godina Golubićev životni put zaokupljao je pažnju šire javnosti zahvaljujući pojavi nekoliko, više ili manje uspešnih, publicističkih radova i serije napisa u dnevnoj štampi* koji su delom imali prizvuk senzacionalizma. Zbog nedostatka primarnih izvora, svi radovi temeljili su se uglavnom na sećanjima Golubićevih saboraca, saradnika i prijatelja, čiji iskazi (bez obzira koje su ličnosti u pitanju) autorima nisu mogli biti siguran oslonac za rekonstrukciju verodostojne slike bogate Golubićeve delatnosti, tim pre što se ona odvijala u raznim zemljama Evrope i Amerike, a po nekim i Azije.

Novoprонаđeni dokumenti iz Golubićevog »ličnog dela« bacaju više svetla na njegov život i rad, ali samo do 1932. godine. Prvi put iz autentičnih izvora podrobnije saznajemo o Golubićevom školovanju, učešću u »Mladoj Bosni« i organizaciji »Crna ruka«, njegovim vezama sa istaknu-

* Borivoje Nešković, »Mustafa Golubić 1891—1941«, Beograd 1985, Milomir Marić, »Deca komunizma« (»Crna ruka Crvene internacionale«), Beograd 1987, Đurica Labović, »Tajne misije Mustafe Golubića«, Beograd 1991, Sead Trhulj, »Majstor konspiracije« i »Godine rizika i opasnosti«, »Nin«, 8, 15. septembar 1985, Mirko Besarović, »Mustafa Golubić i njegovi saradnici«, Todor Lazović, »Nije strelnjan na Banjici«, »Nin«, 22. septembar 1985, Slobodan Kljakić, »Kako je likvidiran Mustafa Golubić«, »Politika«, 22. februar—29. mart 1993.

tim »crnorukcima«, članstvu u KPJ i čestim maltretiranjima od strane policijskih vlasti kako u Jugoslaviji tako i u zemljama u kojima je živeo kao emigrant. Dalje traganje po arhivskoj gradi biće znatno olakšano otkrivanjem pseudonima kojima se Golubić služio u svom ilegalnom radu. Od 11 navedenih pseudonima, samo se za jedan (Nenadović) naslučivalo da je njegov. Rečit primer predstavlja dok. 6, koji se već dvadesetak godina nalazi u arhivskoj gradi KPJ, ali je tek sada utvrđeno da je njegov potpisnik Ismet — u stvari Golubić (Ismet je bio njegov pseudonim u Kominterni). Ovaj dokument nepobitno svedoči da Golubić (nasuprot nastojanjima poslednjih publicističkih štiva) nije radio u KPJ i da je za njegovo angažovanje na poslovima jugoslovenske KP bila neophodna saglasnost njenog centralnog rukovodstva, kako se to inače tražilo za sve članove partije koji su radili u emigraciji. I na kraju, novi dokumenti govore, doduše sasvim šturo, i o Golubićevom radu u »konspirativnom aparatu KI« i odlasku na vojno školovanje. Na žalost, van domaćaja istraživača i dalje ostaje ona dokumentacija koja razotkriva Golubićev rad tokom tridesetih godina i, posebno, uoči samog Drugog svetskog rata (u Beogradu), a koji je i najviše obavljen velom tajni.

Ovom prilikom objavljujemo 6 dokumenata — pet iz Golubićevog »ličnog dela«, čiji se originali nalaze u Ruskom centru (f. 495, op. 277, l.d. 1804) i jedan (dok. 6) iz Arhiva Jugoslavije. Reč je o dve Golubićeve autobiografije (iz 1932. i 1933), tri anketna lista (iz 1930. i 1932) i jednom pismu iz 1932. upućenom CK KPJ. Od 6 dokumenata, koji se ovde prvi put objavljaju, tri su na ruskom, a po jedan na francuskom i nemačkom jeziku. Svi se, međutim, donose u prevodu. Naslovi dokumenata, tamo gde ih nije bilo, davani su u uglastim zagradama. U dokumentima, koji inače nose pečat vremena u kojem su nastali, vršene su ispravke samo očiglednih slovnih ili štamparskih grešaka, dok su u uglastim zagradama razvijane skraćenice, razrešavani pseudonimi, dodavane ispuštene reči i slično.

Dokumenti su snabdeveni odgovarajućim beleškama i napomenama (njih 38), u kojima se govori o nastanku pojedinih dokumenata, objašnjavaju važniji istorijski događaji, organizacije, izvesne ličnosti i dr. Neke napomene sadrže i nove podatke pronađene u drugoj gradi, koji u izvesnom smislu čine dopunu dokumenata koji se publikuju. Napomene su obeležene *numerusom curensem* i donose se posle dokumenata.

1.

Poverljivo

[AUTOBIOGRAFIJA]¹
Mustafa Golubić

Rođen sam 24. januara 1891.² u Stocu, Hercegovina (ranije je to bila Austrija, a sada Jugoslavija). Moj otac je bio sitni turski posrednik. Umro je kada sam imao dve godine. Gotovo sva moja porodica emigrirala je u Tursku posle okupacije Bosne i Hercegovine (1878). Sada moju porodicu čine — brat, dve udate sestre i možda majka. Od 1909. godine majku sam video jedan jedini put; to je bilo krajem 1919. godine. Moj brat je živeo 12 godina u Americi kao radnik. Vratio se krajem 1919. zbog bolesti. Video sam ga samo jedan put, kada sam doputovao. Iz dokumenata Među-

narodne organizacije pomoći revolucionarima saznao sam da je 1929. godine bio uhapšen u Sarajevu i tako jako isprebijan da je policija bila primorana da ga uputi u bolnicu.³ Od 1926. godine nisam se dopisivao ni sa kim od članova moje porodice. Više nemam šta da dodam.

Kada sam završio osnovnu školu u Stocu opštinski odbor poslao me je u Sarajevo da nastavim školovanje (u Realnoj gimnaziji). U to vreme u Sarajevu se organizuje nacionalno-revolucionarna borba protiv austrijske vlasti. Ja sam tada, 1908. godine (aneksija Bosne i Hercegovine) pripadao omladinskoj organizaciji »Mlada Bosna«.⁴ Zbog te moje aktivnosti za vreme Austrijske Monarhije isključen sam iz svih škola. Pohađao sam peti razred. Organizacija je odlučila da me pošalje u Srbiju. U Beograd sam stigao krajem 1909, a maturu sam položio 1913. godine. Kako sam imao preporuku omladinske organizacije »Mlada Bosna«, u Beogradu sam se odmah povezao s organizacijom »Komita« (»četnici«) i s njenim vođom majorom [Vojislavom] Tankosićem.⁵ Radio sam u njihovom odboru, a plaćali su mi 30 dinara mesečno. U maju 1911. osnovana je organizacija »Crna ruka« (»Ujedinjenje ili smrt«).⁶ To je bila nacionalno-revolucionarna organizacija i sva »Mlada Bosna« pristupila je organizaciji »Crna ruka«. Krajem 1911. postao sam član organizacije »Komita«. Četiri meseca pohađao sam školu »Komita«,⁷ a onda su me poslali u Makedoniju da se borim protiv Turske. Za vreme balkanskog rata⁸ borio sam se kao komita (partizan). Kada sam 1913. goine položio maturu, srpska država me je poslala u Ženevu (Švajcarska) da nastavim školovanje. Organizacija »Crna ruka« naložila mi je da otputujem u Švajcarsku, ali ne zato da produžim školovanje, već da tamo pronađem člana organizacije »Crna ruka« Vladimira Gaćinovića, mladog studenta iz Hercegovine.⁹ On je bio ideološki vođ »Mlade Bosne«. Krajem 1913. sastao sam se s njim u Lozani (Švajcarska). Bilo mi je stavljeno u zadatku da pripremim i organizujem atentat na [Oskara] Poćoreka, namesnika Bosne i na austrijskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Gaćinović i ja smo odlučili da otputujem u Tuluzu i da se sastanem sa Muhamedom Mehmedbašićem, radnikom iz Stoca.¹⁰ Kada je na moj poziv Mehmedbašić došao u Tuluzu, poslao sam telegram Gaćinoviću da i on dode. Krajem januara on je doputovao i na tom sastanku u Tuluzi odlučili smo da ubijemo Franca Ferdinanda i Poćoreka, ali pre toga trebalo se dogovoriti sa Danilom Ilićem i Gavrilom Principom,¹¹ pošto oni nisu mogli da dođu u Tuluzu. Mi smo predložili Iliću da on sam izabere najpogodniji trenutak za atentat; i posle pet meseci on ga je izvršio — to je bio sarajevski atentat.¹² Drug Lunačarski dobro je znao Vladimira Gaćinovića u Ženevi. Kada se 1914. godine proširio imperijalistički rat, otišao sam u Srbiju i stupio u redove Tankosićevih komita. Posle pada Srbije,¹³ 1916. godine vođ organizacije »Crna ruka« pukovnik [Dragutin] Dimitrijević (Apis)¹⁴ poslao me je u Lozanu da razgovaram sa Gaćinovićem o pripremama za ubistvo kraljeva Grčke, Rumunije i [cara] Vilhelma II. Gaćinović je to odbio, i ja sam se vratio u Solun. Mi smo takođe hteli da ubijemo Aleksandra [Karadordjevića] i [Nikolu] Pašića, ali pošto nas je izdao provokator [Milan] Ciganović, svi smo uhapšeni krajem 1916. godine.¹⁵ Ležao sam u tamnicama u Parizu, Ljoni, Marseju, Tulonu, Solunu, u Kap Matitu i Bizerti u Africi, a zatim opet u tamnici u Solunu. Bio sam tako težak plućni bolesnik da sam gotovo umro. Posle procesa, tj. posle 10-mesečnog tamovanja interniran sam na Krf.¹⁶ U septembru 1918. godine, posle jednogodišnje internacije, upućen sam u Pariz. U Pa-

rizu sam se upisao na Univerzitet i radio kao nadzornik u školi Žerson, i Ulici d la pomp.

Krajem 1919. otpotovao sam za Jugoslaviju.¹⁷ Po dolasku u Beograd, uhapsila me je policija, ali me je odmah pustila i ja sam otišao kući da se vidim sa majkom. Posle nekoliko dana vratio sam se u Beograd, gde sam uhapšen na osnovu policijske provokacije,¹⁸ a zatim posle nekoliko dana interniran u manastir u Rakovici. Posle 5-mesečnog zatočeništva u manastiru, tražio sam dozvolu da otpotujem u Pariz da nastavim studije. To mi je odmah bilo dozvoljeno. U julu 1920. godine otpotovao sam za Pariz, gde sam se sreo s emigrantom, pukovnikom Božinom Simić,¹⁹ članom organizacije »Crna ruka«. On mi je pružio materijalnu pomoć, pošto nisam mogao da radim jer sam bio pod nadzorom srpske i francuske policije. Na kraju, u septembru 1921. godine uhapšen sam u Parizu i izgnan. Doputovao sam u Beč, gde sam ostao do 1929. godine.

Ovo je približno sve što mogu da kažem o svojoj delatnosti i svom radu u nacionalno-revolucionarnim organizacijama.

U Komunističkoj partiji

Komunizam sam počeo simpatisati za vreme tamovanja i u toku ruske revolucije. Još u tamnici sam počeo da čitam marksističku literaturu. Upravo dva dana pred odlazak iz Beograda 1920. godine postao sam član Komunističke partije na preporuku Živka Jovanovića i Koste Novakovića.²⁰ Za vreme boravka u Parizu upoznao sam nekoliko jugoslovenskih drugova: Žiku Konstantinovića,²¹ Ristića i još mnogo radnika, ali mi nismo bili članovi Francuske komunističke partije. Po dolasku u Beč sreo sam druga Konstantinovića, koji me je uveo u jugoslovensku komunističku grupu (u grupi su bili: Konstantinović, Vujović Živka, Grgur i Rade, Verner [Dimitrije Stanislavljević]²² i mnogi drugi). Primljen sam za člana KP Austrije 1923. godine. Izvesno vreme radio sam u XVIII reonu. Ali najviše smo radili u našoj jugoslovenskoj grupi. Tokom 1925—1926. godine bio sam sekretar ove grupe.²³ Bio sam delegat na Trećem kongresu naše partije 1926. godine.²⁴ Bio sam [i] član redakcije lista »Srp i čekić«²⁵ koji je postao centralni organ našeg CK. Od 1923. do 1926. radio sam u konspirativnom aparatu; šef mi je bio drug Čerski-Knap.²⁶ U tom aparatu radio sam i krajem 1927. kao i početkom 1928. godine. Moj rad se sastojao u sarađivanju u listu »La Fédération Balcanique« pod imenom Dubravić, Nenadović i Nikolić,²⁷ i u listu »Srp i čekić« pod inicijalima M. B.²⁸ Godine 1925. uhapšen sam u Beču i tada je Crvena pomoć u cilju moje zaštite angažovala advokata. Hapšen sam u Beču [i] 1928. godine, ali sam pušten posle 15 dana, a početkom 1929. izgnan sam iz Austrije. Evo kako sam u Beču zarađivao za svoje izdržavanje: 1923. godine 5 meseci sam radio u restoranu, u kuhinji, na mesnoj pijaci (Fleischmarkt). Zatim sam držao časove francuskog jezika, a drugovi koji su radili pomagali su me materijalno. [Milan] Gorkić²⁹ mi je ponekad iz Moskve slao novčanu pomoć, a veoma često me pomagao [Vladimir] Tucović,³⁰ član organizacije »Crna ruka«.

Došao sam u Berlin, stupio u Partiju, ali u njoj nisam radio, pošto sam radio u konspirativnom aparatu. Šef mi je bio drug Ludvig.³¹ U janu-

aru 1930. naša partija poslala me u Moskvu, u specijalnu školu, koju sam pohađao 4 meseca. Iz te škole uzela me Kominterna, gde otada radim.

Čitao sam sledeća dela: »Kapital« Marksa i Engelsa i sva Lenjinova dela, dobro ih izučivši, izuzev [Lenjinovih] zbornika.

Sve što sam napisao mogu potvrditi: [Milan] Gorkić, Bošković [Filip Filipović], [Đuro] Cvijić, [Vladimir] Čopić³² i mislim još mnogi jugoslovenski drugovi.

31. januar 1933. godine

(Prevod s francuskog)

Mustafa Golubić

2.

Feliks

UPITNIK³³

1. Ime i prezime:	Mustafa Golubić
2. Kada i gde rođen:	24. I 1891. u Stocu, Hercegovina
3. Zanimanje:	Novinar
4. Bračno stanje: —	Stan: — Broj dece: —
5. Da li među bližim srodnicima ima članova protivničkih političkih organizacija:	—
6. Od kada ste organizovani:	Od 1. juna 1920. u Beogradu
a) KP Nemačke i omladine:	
b) RFB ³⁴	
c) Sindikat:	
d) Druge organizacije:	
7. Koje je funkcije obavljao:	Sekretar emigrantske grupe u Beču 1926—27. god.; član redakcije partijskog organa »Srp i čekić«, delegat na III partijskom kongresu sa savetodavnim pravom glasa (1926)
a) u Partiji	
b) u RFB	
c) u preduzeću:	
d) u sindikatu:	
e) u drugim organizacijama:	
8. Raniji vojno-politički rad: Vrsta i trajanje:	Pismeno: jedna brošura o vojnom radu ³⁵ , takođe i u partijskoj reviji, ali kraći rad.
9. Da li ste bili u inostranstvu. Kada i gde:	Pre rata nekoliko meseci u Lozani i Tuluzi, za vreme rata nekoliko meseci u Parizu, posle rata od kraja 1920. do kraja 1921. u Parizu. Od tog vremena do 1929 (marta u Beču). Otada do februara ove godine u Berlinu ilegalno. Proteran: iz Francuske, Švajcarske i Austrije.

10. Znanje jezika: Malo nemački, ruski, italijanski i dobro francuski
 11. Kazne: Sedam puta hapšen, otprilike 15 meseci u zatvoru i oko dve godine u internaciji

Kraća biografija

Osnovnu školu završio u Stocu, Realnu gimnaziju počeo u Sarajevu, završio u Beogradu. Studirao na Beogradskom, Lozanskom i Pariskom univerzitetu. Studije nisam završio (prava). Zbog nacionalno-revolucionarne delatnosti, u januaru 1910. isključen iz svih škola u Austro-Ugarskoj. Član tajne omladinske organizacije »Mlada Bosna«. U Beogradu radio sa »Crnom rukom« od 1910. do 1918. Bio sam komita četiri godine sa Tanosićem. Od 1918. simpatizer sam komunističkog pokreta, od 1920. član partije. — Moj otac je bio sitni zemljoposrednik. Umro je pre 38 godina.

(Prevod s nemačkog)

3.

Str. poverljivo

ANKETA br. —
 saradnika Izvršnog komiteta Kominterne

Redni brojevi	Pitanja	Odgovori
1	Prezime, ime, ime oca i pseudonim (za udate dati i devojačko prezime)	Mustafa Golubić — Ismet
2	Vreme i mesto rođenja	24. I 1891.
3	Porodično stanje (neoženjen, oženjen, udovac). Ako je oženjen (udata), gde i na kojoj dužnosti radi žena (muž)	Neoženjen
4	Navesti članove porodice i onih koje izdržavate sa podacima — prezime, ime, ime oca, socijalno stanje i adresa	Nemam nikoga
5	Socijalno poreklo roditelja. Njihova adresa. Imate li rodbine u inostranstvu? Gde su i čime se bave?	Sitno-buržoasko; nemam veze sa roditeljima

- 6 Vaše socijalno poreklo
- 7 Obrazovanje. Navesti sve škole gde ste učili i vreme kada ste ih pohađali
- 8 Osnovna profesija ili struka (koliko godina radite u toj struci)
- 9 Nacionalnost i državljanstvo
- 10 Koje jezike znate (govorite, čitate, pišete, potpuno vladate)
- 11 Da li ste bili u inostranstvu, gde, kada i koliko vremena, kada ste se vratili i uzrok povratka (koje zemlje i države poznajete i koliko ih dobro znate). Čime ste se bavili i od čega ste živeli?
- 12 Vojna služba (vojna jedinica, dužnost, poslednji čin, rod vojske):
 a) u staroj armiji
 b) belo-zelenoj
 c) Crvenoj armiji
- 13 Vaša vojna obaveza:
 a) godina regrutacije; b) gde i kada ste uvedeni u evidenciju (navesti odeljenje milicije ili vojni odsek); c) broj evidencionog kartona
- 14 Vaše poslednje mesto službovanja, poslednja dužnost, uzroci napuštanja službe i adresa ustanove
- 15 Da li radite još negde honorarno. Adresa ustanove i vrsta rada
- 16 U kojoj ste političkoj partiji (savezu omladine), od kada i broj članske knjizice
- 17 Da li ste ranije bili član neke partije (koje, gde i kada)
- 18 Da liste aktivno učestvali u februarskoj i oktobarskoj revoluciji i građan-
- Sitno-buržoasko
 Realna gimnazija u Beogradu, završio 1913. Apsolvirao prava (Pravni fakultet — ali nisam završio)
- Nemam
- Srpska — Jugoslavija
- Francuski, nemački i pomalo ruski
- U Parizu, Beču, Berlinu (znam dobro), student i emigrant — izdržavali me drugovi i [Vladimir] Tucović (član »Crne ruke«) 1929. godine
- Komita (1912—1916) kod »Crne ruke«
- Emigrant
-
- Ne
- Jugoslovenska — član od 1920. godine
- Član »Mlade Bosne« 1908—1914 (nacionalno-revolucionarna org[anizacija] omladine)
- Ne

	skom ratu, gde i u čemu se sastojalo vaše učešće	
19	Navedite detaljno čime ste se bavili i u kojem svojstvu:	U »Crnoj ruci« (nac[ionalno]-revol[ucionarna] organizacija u Srbiji Bio u Parizu i Beogradu — uhapšen i interniran do jula 1920. Zatim otišao u inostranstvo
	a) do 1918. godine	
	b) posle 1918. godine i do danas	
20	Ko Vas preporučuje?	Partija
21	Ko od rodbine radi u IKKI	Niko
22	Jeste li član sindikata, kada ste postali i broj članske knjižice	Nisam
23	Na koju dužnost stupate u IKKI	Instruktor
24	Vaša adresa i broj telefona	»Luks«, [soba] 176

Primedba: Na sva pitanja treba davati iscrpne odgovore, precrtanje nije dopušteno. Navođenje netačnih podataka prilikom ispunjavanja upitnika podleže zakonskoj odgovornosti.

Ja, dolepotpisani, dajem svojeručni potpis IKKI na to da se obavezujem da sve poverljive stvari, koje mi postanu dostupne, nigde i ni na koji način neću iznositi. Ukoliko se ovoga ne budem držao, snosiću odgovornost.

Podatke koje sam naveo u upitniku, istiniti su:

13. juna 1932.

Ismet

1. Kada je evidentiran u IKKI i na koju dužnost:
2. Kada je brisan iz evidencije i iz kojeg razloga:

(Prevod s ruskog)

4.

Ismet

[ODGOVORI MUSTAFE GOLUBIĆA NA ANKETU]³⁶

1. Mustafa Golubić, 24. I 1891 — Stolac, Hercegovina (Jugoslavija) — Srbin
2. Klarić, Kostić, pseudonimi: Feliks, Paul, Bregavić — Ismet — Konstan
3. Sitni sopstvenik — sitno-buržoasko
4. Isto — vanredno studirao pravne nauke — nisam završio, nemam struke
5. Bio sam komita (partizan) od 1912. godine i u tom svojstvu učestvovao u balkanskom i imperijalističkom ratu.
6. Od 1908. godine član »Mlade Bosne« — učestvovao u srednjoškolskim demonstracijama u Sarajevu protiv austrougarskog režima. Isključen iz svih škola — otišao sam u Srbiju i učestvovao u radu »Crne

- ruke» (nacionalno-revoluc[ionarne] organizacije), kao i u pripremi sa-
rajevskog atentata.
7. Nemam
  8. Nemam
  9. Stupio sam u KPJ u junu 1920. Preporučili su me drugovi Živko Jo-
vanović, Kosta Novaković i Moša Pijade.
  10. Nikoga
  11. U Beču sam bio: sekretar inostrane grupe [Jugoslovena] 1926—27,
član redakcije [lista] »Srp i čekić« i delegat te grupe na III part[ijskom]
kongresu. Malo sam učestvovao u part[ijskom] radu. (Radio
sam u konspirativnim aparatima 1923—4—5—6. i 1929. godine.)
  12. Učestvovao sam u frakcijskoj borbi 1925—26. godine i pripadao levoj
grupi. Ovoj grupi pripadali su još drugovi: [Labud] Kusovac, [Salamon]
Levi, [Ante] Ciliga i još neki drugovi čiji se imena sada ne mogu
setiti. Eto, te frakcijske borbe vodile su se u Beču o nacionalnom, se-
ljačkom i sindikalnom pitanju. Ja sam više bio uz drugove koji su
u Beču sačinjavali levu frakciju — učestvovao sam u frakcijskoj bor-
bi zato što sam bio povezan sa nekim drugovima iz zemlje.
  13. Nemam
  14. Hapšen sam mnogo puta, a za vreme imperijalističkog rata bio sam
u tamnicama u Parizu, Lionu, Marseju, Tulonu, Kap Matitu, Bizerti i
Solunu i posle godinu dana interniran sam (u aferi »Crne ruke«) na
ostrovo Krf [gde sam ostao] do kraja rata; 1921. izgnan sam (ausge-
wiesen) iz Pariza i Švajcarske, a 1929. iz Austrije.
  15. Ove dve poslednje godine bio sam na drugom radu.
  16. Uhapšen sam 1920. na osnovu jednog provokativnog pisma — tobože
kako hoću da ubijem (Attentat) kralja Aleksandra. Posle sam bio
interniran u jedan manastir u Rakovici četiri meseca. Tražio sam
dozvolu da podem u Francusku i završim univerzitet. Ministarstvo
unutrašnjih dela odmah mi je dozvolilo, i tako sam otišao u Pariz.
[Godine] 1930. partija me je poslala na specijalni kurs (4-me-
sečni).
  17. Nemam
  18. [Milan] Gorkić, [Đuro] Cvijić, Bošković [Filip Filipović]

»Luks«, soba 176

22. juna 1932.

Mustafa Golubić
Kominterna

(Prevod s ruskog)

Ismet

5.

AUTOBIOGRAFIJA³⁷

Rođen sam 24. I 1891. godine u Stocu (Hercegovina). Moj otac je bio
sitni zemljoposednik, majka domaćica. Brat, bivši radnik u Americi, a za-
tim vlasnik kafane; dve udate sestre. Završio sam Realnu gimnaziju u Beo-
gradu 1914. godine, ali nisam završio Pravni fakultet (Ženeva, Pariz, Beo-

grad, Beč). Učestvovao sam u nac[ionalno]revolucionarnom pokretu Srba. Bio sam član nac[ionalno]-revoluc[ionarne] organizacije »Mlada Bosna«, a 1908. isključen sam iz svih škola u Austro-Ugarskoj zbog štrajkova učenika i emigrirao sam u Srbiju. Tamo sam stupio u ograniciju »Crna ruka« i kao partizan borio se u Makedoniji protiv Turaka do balkanskog rata, tj. do 1912—1913. godine, a kasnije do okupacije Srbije 1915. godine. Kao partizan takođe sam učestvovao u ratovima, kao i u pripremi sarajevskog atentata, 1914. godine. Uhapšen sam u Parizu za vreme likvidacije »Crne ruke«, 1916. godine, od strane srpske vlade; godinu dana bio sam u istražnom zatvoru, a zatim godinu dana interniran u Bizerti, na Krfu i Solunu. Krajem imperialističkog rata sam oslobođen; otišao sam u Pariz, gde sam radio u klerikalnoj »Ecole Gerson«, kao nadzornik, do kraja 1919. godine.

Krajem 1919. došao sam u Beograd, gde sam uhapšen i proteran u Hercegovinu; ponovo sam došao u Beograd u avgustu 1920. godine; uhapšen sam i interniran u manastir u Rakovici pod lažnom optužbom da pripremam atentat na kralja. U julu 1920. dobio sam odobrenje da otpuštem u Francusku radi učenja. Godine 1921. prognan sam iz Francuske i Švajcarske, prešao sam u Beč, gde sam živeo do marta 1928. godine. U jugoslovensku komunističku partiju stupio sam u julu 1920. godine, neposredno pred odlazak za Francusku, ali do jeseni 1923. nisam aktivno učestvovao u partijskom radu. Tada sam stupio u jugoslovensku emigrantsku partijsku grupu i bio preveden u austrijsku komunističku partiju. Bio sam sekretar grupe 1926—27. godine i član redakcije partijskog organa »Srp i čekić«.

Od 1923—27. godine bio sam na konspirativnom radu (sa prekidom od februara do decembra 1926. godine). U martu 1928. otišao sam iz Austrije i prešao u Berlin, gde sam do 29. januara 1930. takođe bio na konspirativnom radu. Otuda sam na osnovu odluke CK KPJ otišao u Moskvu, gde sam učio četiri meseca, a zatim angažovan na konspirativnom radu u Kominterni (putovao sam u Francusku, Nemačku i Grčku).

Čistku članova KP Jugoslavije u I[Internacionalnoj] k[ontrolnoj] k[omisiji] sam prošao, part[ijskih] kazni nemam.

Sem srpskog jezika znam francuski, nemački i ruski; međutim, pisati na tim jezicima mogu samo sa greškama.

(Prevod s ruskog)

6.

ZA CK KPJ

Dragi drugovi, u septembru predloženo vam je bilo od strane moje firme da me zaposlite u našoj partiji. Vi ste [taj zahtev] odbili sa motivacijom da će to biti posle 4—5 meseci. S obzirom na situaciju i razvitak događaja u zemlji, ja se stavljam na raspoloženje partije, da me iskoristi u zemlji (što bih ja najviše voleo), ili pak za granicom, ali odmah. Partija me može iskoristiti po liniji nacionalno-revolucionarnoj ili informativnoj, ili [za] ma koji drugi posao.

Molim CK da mi odgovori odmah hoće li me iskorističavati ili ne.³⁸
 U isto vreme molim da mi se odgovori bez zavijanja (npr. 4—5 meseci
 da čekam) itd. Da li ćete me iskoristiti odmah ili ne?

S komunističkim pozdravom,
 Ismet

22. decembra 1932.

Arhiv Jugoslavije, Fond KI, 1932/183.

NAPOMENE

¹ Ovu autobiografiju Golubić je napisao (svojeručno, mastilom, na francuskom jeziku) verovatno na zahtev Kadrovskog odeljenja IKKI radi raspoređivanja na novi posao. (Vidi i dok. 6.)

² Sead Trhulj u nav. članku piše da je Golubić rođen 24. oktobra 1889 (kako je, inače, zapisano i na njegovom spomeniku u Stocu), a po nekim 1891. godine.

³ Golubić je bio u prilici da vidi letke Pokrajinskog sekretarijata KPJ za Bosnu i Hercegovinu, izdane krajem maja i početkom juna 1929. Protestujući protiv terora režima i mučenja uhapšenih komunista i njihovih simpatizera, u lecima se, između ostalih, navodi i slučaj Ahmeta Golubića, gostoničara iz Sarajeva.

⁴ »Mlada Bosna« — naziv za pokret bosanske revolucionarne omladine, koji je po svom poreklu bio deo velikog jugoslovenskog omladinskog pokreta iz godina pred I svetski rat. Ona nije imala ni jedinstvenu organizaciju, ni izgrađenu ideologiju i program, nego je bila skup mnogih grupa i kružaka sa zajedničkim osnovnim crtama — potreba za odlučnjom akcijom, negiranje Austrije i svake politike u »okviru monarhije«.

⁵ Do I svetskog rata četnici (popularno nazivani komite) su bili dobrovoljci u sastavu neregularnih trupa. Nastanak četnika uslovila je ideja o oslobođenju balkanskih naroda od turskog ropstva. Prvi četnici javljaju se u Makedoniji u drugoj polovini XIX veka, a u Srbiji 1903. kada je u Beogradu obrazovan Glavni odbor četničke akcije. Srpski četnici formirani u odrede učestvovali su u I balkanskom ratu i I svetskom ratu. — *Tankosić Vojislav-Voja (1881—1915)*, major i četnički vođ, jedan od organizatora četa i njihov instruktor. U četničkim akcijama učestvovao od 1904. Umro je 2. novembra 1915. od zadobijenih rana u borbama s Austrijancima.

⁶ Tajnu organizaciju »Ujedinjenje ili smrt« (poznatiju pod imenom »Crna ruka«) osnovali su 9. maja 1911. u Beogradu oficiri i civilni, učesnici u dvorskom prevratu 1903. radi »ostvarenja narodnih idea — ujedinjenja Srpske«. Kao militaristička organizacija »Crna ruka« je bila protivnik tadašnjeg parlamentarnog sistema u Srbiji, zbog čega je uskoro došla u sukob s predstavnicima političkih stranaka i vlade.

⁷ Četnička škola je radila u Prokuplju (pod rukovodstvom V. Tankosića), a u njoj su pripremani rukovodaci četničkih jedinica. Pored drugih, u ovoj školi su se obučavali i prebegli omladinci iz Bosne i Hercegovine.

⁸ Reč je o I balkanskom ratu (oktobar 1912—maj 1913) koji su vodile Crna Gora, Srbija, Bugarska i Grčka protiv Turske za oslobođenje preostalih oblasti ispod turske vlasti.

⁹ Gaćinović Vladimir (1890—1917), jedan od najistaknutijih prvaka bosansko-hercegovačke revolucionarne omladine uoči i za vreme ratova 1912—1918. Kao i ostali pripadnici »Mlade Bosne« bio je pobornik ne samo nacionalnog već i socijalnog oslobođenja seljaka, a po političkim konцепцијama blizak socijalistima-revolucionarima (eserima).

¹⁰ Mehmedbašić Muhamed (1886—1943), stolarski radnik. Kao omladinac isticao se u borbenim akcijama protiv austrougarske okupacije i aneksije Bosne i Hercegovine (1908). U Solunskom procesu (1917) protiv Dragutina Dimitrijevića-Apisa i drugova osuđen je na 15 godina robije, ali je 1919. pušten iz zatvora.

¹¹ Ilić Danilo (1890—1915), publicist, jedan od glavnih organizatora atentata na nadvojvodu Franca Ferdinanda. Pred atentat on prima Gavrila Principa u svoj stan, donosi oružje iz Tuzle i zatim ga deli atentatorima. U procesu protiv sarajevskih atentatora (12—22. oktobar 1914) osuđen je na smrt vešanjem i 3. februara 1915. obešen.

Princip Gavrilo (1894—1918) nacionalni revolucionar. Još kao srednjoškolac zanosi se idejom nacionalnog oslobođenja Južnih Slovena pod Turском i Austro-Ugarskom. Prilikom atentata (28. juna 1914) Principovim mecima pogoden su prestolonaslednik Franc Ferdinand i njegova žena. Na procesu sarajevskim atentatorima, Princip je kao maloletnik osuđen na 20 godina teške tamnica. Iznenut teškom bolešću (tuberkulozom kostiju) umro je 28. aprila 1918. u vojnom zatvoru u Terezinu, u Češkoj.

¹² Sarajevski atentat — atentat na austrougarskog prestolonaslednika nadvojvodu Franca Ferdinanda izvršio je G. Princip 28. juna 1914. u Sarajevu. Ubistvo nadvojvode Ferdinanda Austro-Ugarska je uzela kao povod za objavu rata Srbiji, koja je značila uvod u početak Prvog svetskog rata.

Deset godina kasnije, u razgovoru sa Viktorom Seržom, Golubić i P. Bastajić izneli su svoja sećanja na neke momente iz predistorije sarajevskog atentata. Razgovor je vođen u jesen 1924. u Parizu, gde su Golubić i Bastajić, na poziv Anri Barbisa (koji je izdavao časopis »Klarte«), prisustvovali konferenciji, organizovanoj povodom 10-godišnjice početka Prvog svetskog rata. Objavljen je u maju 1925. u časopisu »Klarte«, koji na žalost nismo bili u mogućnosti da pregledamo. (Vidi: B. M. Turok, »Мое знакомство с революционерами и цареубийцами« у »Международные отношения в центральной и восточной Европе«, Москва 1968.)

¹³ Interesantno je da Golubić ne pominje da je pre pada Srbije, tokom jula—septembra 1915. zajedno sa Dušanom Semizom bio u Rusiji, gde je obilazio zarobljeničke logore i prikupljao dobrovoljce za srpsku vojsku. (Vidi: I. D. Očak, »Jugosloveni u Oktobru«, Beograd 1967, str. 35, 36 i Borivoje Nešković, »Mustafa Golubić (1891—1941)«, Beograd 1985, str. 8.).

¹⁴ *Dimitrijević Dragutin-Apis* (1876—1917), generalštabni pukovnik. Jedan od glavnih zaverenika u majskom prevratu 1903. i osnivač tajne organizacije »Ujedinjenje ili smrt«. Godine 1914. učestvovao je u organizovanju sarajevskog atentata. Uhapšen je krajem 1916. pod optužbom prevratničkih namera i organizovanja atentata na regenta Aleksandra. Osuđen je na Solunskom procesu (5. juna 1917) na smrt i streljan.

O Golubovićevom učešću u delatnosti »Crne ruke« vidi saopštenje dr Bogumila Hrabaka »Delatnost pripadnika organizacije 'Ujedinjenje ili smrt' za vreme Prvog svetskog rata« u »Naša prošlost. Godišnjak Istoriskog arhiva u Kraljevu«, Kraljevo 1973, str. 9, 11, 13.

¹⁵ Prilikom saslušanja na Solunskom procesu (na koji je izведен kao svedok) Golubić je izjavio da ga je uhapsila francuska policija 5. februara 1917. na poverljivu dostavu srpskih vlasti.

¹⁶ Za vreme internacije na Krfu, na intervenciju republikanskog poslanika Mihaila Škorića u Narodnoj skupštini došlo je do žučne rasprave o Golubovićevom slučaju. (Vidi: »Stenografske beleške Narodne skupštine, 80. redovni sastanak, držan 28. marta 1918. na Krfu«, Krf 1918, str. 129).

¹⁷ Početkom 1920. Golubić je napisao da je u Jugoslaviju stigao 22. jula 1919. (Vidi: »Pismo g. M. Golubića« u »Politici« od 17. februara 1920.)

¹⁸ Na osnovu ovog Golubovićevog iskaza teško je steći precizniji uvid u sva policijska maltretiranja koja je on doživljavao za vreme jednogodišnjeg boravka u Jugoslaviji. Izvesne podatke o tome pruža već pomenuto njegovo pismo upućeno listu »Politike« povodom hapšenja oko 12. februara 1920. U pismu, Golubić, između ostalog, kaže:

»U jučerašnjem broju 'Politike', pišući o aferi Josifa Vilovića, doveli ste i moje ime u vezu s agentima bivšeg kralja Nikole. [...] Sada sam, povodom Vilovića, i držan četiri dana u zatvoru. Istragom je utvrđeno da sam nevin, te sam pušten. Ali pored svega toga rešenjem UGB br. 283 mene proteruju iz Beograda i nije to prvi put da se sa mnom tako postupa.«

Poznato je i Vama da sam od strane naših vlasti 1916. oklevetan u Parizu kao nacionalno sumnjiv, jer se jedino na taj način moglo uspeti da me pariska policija liši slobode i izda. U pariskoj prefekturi postoji dosije o tome. Uhapšen sam u stvari zbog Solunskog procesa, ali kad sam zatražio da me izvedu na sud, i osude ako sam kriv, nisam u tome uspeo.

Prošle godine, 22. jula, kada sam stigao iz Pariza u Beograd, takođe sam po rešenju U[prave] g[rada] B[eograda] br. 846 proteran iz Beograda.

Pre šest nedelja, kada sam otišao kući u Hercegovinu zbog smrti u porodici, primetio sam da me svuda prate i saznao sam da su svim vlastima u Bosni i Hercegovini upućeni raspisi da motre na moje kretanje, pod izgovorom da spremam nekakve čete i atentate! Odmah sam telegrafski molio g. A. Šolu, predsednika sarajevske vlade, da me uhapse i da me sude ako sam kriv. Ali odgovor nisam dobio. [...]

Otišao sam i ministru unutrašnjih dela g. Pribićeviću pa i njemu izložio šta se sve sa mnom radi moleći i njega da se jedare rasčisti, šta sam ja to zgrešio. On je izrazio sumnju da je sve to moja — fiks ideja!

Ja ne bih želeo nikome u našoj zemlji da mu se dešavaju ovakve 'fiks-ideje' i eto ja ponovo tražim da mi se sudi. (Vidi pom. pismo M. Golubića.)

Inače, po dolasku u zemlju Golubić se tesno povezao sa beogradskim studentima i, između čestih hapšenja, koliko je stizao, učestvovao u radu Kluba studenata komunista. Ostalo je zabeleženo da je bio jedan od govornika na zboru studenata Beogradskog univerziteta 21. septembra 1919. Istovremeno, nastavio je druženje sa nekadašnjim drugovima dobrovoljcima, uključujući se i u njihove akcije, Potkraj 1919. sa grupom dobrovoljaca (B. Prodanović, V. Ćubrilović, M. Mehmedbašić i drugi) potpisao je »Apel jugoslovenskih dobrovoljaca — Za rusku revoluciju« koji je upućen redakcijama jugoslovenskih »slobodoumnih listova« da ga objave. (Vidi: »Slobodna reč« (Beograd), 32. septembar 1919, br. 170 i »Radničke novine«, 2. decembar 1919, br. 284.).

¹⁹ Simeč Božin živeo je u emigraciji i radio kao novinar. Bio je, međutim, oženjen bogatom Francuskinjom iz Nice, što mu je omogućavalo da pomaže jugoslovenske emigrante.

²⁰ Na osnovu člana 5. Vukovarskog statuta KPJ (1920) za prijem u članstvo intelektualnih radnika bilo je potrebno »jamstvo dva člana dotične mesne partitske organizacije«, pa otuda ova preporuka istaknutih partijskih funkcionera Ž. Jovanovića i K. Novakovića.

²¹ Konstantinović Žika, jedan od poznatih aktivista u jugoslovenskim studentskim organizacijama u Parizu i Beču, a zatim i u Nemačkoj. Sredinom 1924. zbog antimilitarističke kampanje osuđen je u velikom sudskom procesu u Majncu na tri godine rovine. Posle godinu dana amnestiran.

²² U to vreme braća Rade (1895—1939) i Grgur Vujović (1901—1937) i njihova sestra Živka, kao i Dimitrije Stanisavljević (1899—1969), bili su na studijama u Beču, ali su se više bavili političkim radom i ubrzo postali poznati funkcioneri KPJ, SKOJ i KOI.

²³ Reč je, u stvari, o Bečkoj ćeliji KPJ koju su na osnovu odluke Kl krajem 1924. formirali jugoslovenski studenti u Beču (dotle učlanjeni u KP Austrije), a njoj su bili priključeni i neki politički emigranti.

²⁴ O Golubićevom učešću na III kongresu KPJ, održanom 17—22. maja 1926. ilegalno u Beču, vidi: »Izvori za istoriju SKJ. Treći kongres KPJ«, Beograd 1986.

²⁵ Ilegalni list »Srpski čekić« pokrenut je marta 1926. na inicijativu grupe članova Bečke ćelije KPJ (M. Golubića, P. Bastajića, S. Levija, A. Štumpfa i A. Koblera). Na III kongresu KPJ (maja 1926) doneta je odluka da se list prizna za partijski organ i stavi pod kontrolu Centralnog komiteta.

²⁶ U raspoloživoj arhivskoj građi nema nikakvih podataka o pomenutom konspirativnom aparatu, kao ni o Čerskom.

²⁷ »La Fédératon Balcanique«, organ narodnih manjina i potlačenih naroda Balkana pokrenula je Balkanska komunistička federacija 15. jula 1924. u Beču. Povodom desetogodišnjice sarajevskog atentata i početka I svetskog rata list je organizovao veliku kampanju u kojoj je Golubić odigrao zapaženu ulogu. Sudeći na osnovu nekompletnih primjera lista, Golubić je napisao sledeće članke: Nikola Nenadović, »Tajne beogradске kamarile. Kriza države SHS u svjetlu Solunskog procesa« (1. decembar 1924, br. 9), V. Nikolić, »Sarajevski atentat i pitanje ratne odgovornosti« ([maj 1925], br. 20—21), N. Nikolić, »Herman Vendel o sarajevskom atentatu« (15. jul 1925, br. 24) i M. Dubravić, »Radićeva moć« (1. avgust 1925, br. 25).

²⁸ U »Srpu i čekiću« (čiji komplet takođe nije sačuvan) Golubić je pod inicijalima M. B. objavio sledeće članke: »Pariska komuna« (aprila 1926, br. 2), »Uzroci vladine krize« (jul 1926, br. 5) i »Pregrupisavanje u buržoaskim partijama« (oktobar 1926, br. 8).

²⁹ U to vreme Milan Gorkić (1904—1937) je bio član Izvršnog komiteta KOI, a Golubića je upoznao verovatno još 1919—1920. kada je bio sekretar Pokrajinskog sekretarijata SKOJ za Bosnu i Hercegovinu.

³⁰ Tucović Vladimír, pukovnik, istaknuti član »Crne ruke«. Osuđen na Solunskom procesu (1917) na dugogodišnju kaznu zatočenja, ali je kasnije oslobođen. Obogatio se kao liferant drvetom.

³¹ Nerazrešen pseudonim.

³² Filipović Filip (1878—1938), Đuro Cvijić (1891—1938) i Vladimir Čopić (1891—1939) bili su istaknuti prvaci KPJ u kojoj su niz godina vršili najodgovornije funkcije.

³³ Ovaj upitnik (koji nije datiran) Golubić je popuni početkom 1930. verovatno pred polazak na vojni kurs na kojem je, izgleda, imao pseudonim Feliks.

³⁴ Nerazrešena skraćenica neke organizacije.

³⁵ U nekim publističkim radovima navodi se da je Golubić napisao brošuru pod naslovom »Lenjin o vojnim pitanjima« sa posvetom »Drugu Stanku«, vojnog instruktora KPJ. Reč je, u stvari, o slovenačkom radniku komunisti Franji Vulču, koga je 1926. ubila beogradska policija. Brošura sa takvim naslovom nije, međutim, pronađena.

³⁶ Reč je o Golubićevim odgovorima verovatno na anketu Internacionalne kontrolne komisije, datim sredinom 1932. u toku sprovođenja čistke među jugoslovenskom političkom emigracijom u Moskvi. U prilog tome govori izjava Antuna Mavraka od 15. maja 1932. u kojoj se, između ostalog, kaže: »Preporučujem da se drug Mustafa, koji živi i radi u Moskvi, čini mi se u Antimilitarističkom odeljenju KI, podvrgne partjskoj čistki».

³⁷ Ova kratka bografija (kucana na mašini, na ruskom jeziku) verovatno je prevod Golubićevog teksta u rukopisu, koji je inače dosta nečitljiv, pa su odatle i nastale izvesne greške — o završavanju gimnazije 1914 (umesto 1913), nepreciznosti u vezi sa hapšenjem i interniranjem u Rakovici, boravak u Beču do marta 1928 (umesto 1929) i dr.

³⁸ Rešavanje Golubićevog zahteva može se donekle pratiti kroz prepisku Milana Gorkića, sekretara Privremenog rukovodstva KPJ, sa Grgurom Vujovićem, predstavnikom KPJ pri IKKI. Potkraj oktobra 1932. Vujović piše: »Telegrafisao sam ti o Must[afi]. Prijatelji pitaju da li ga možete iskoristiti za vaš rad ali ne u zemlji. Čekam telegrafski odgovor, jer on nestrpljivo očekuje rešenje.« Ono je usledilo već 8. novembra, kada je Privremeno rukovodstvo odlučilo: »Mustafu uzeti na posao, ali tek kroz 2—3 meseca kad se razvije posao i kad bude uspostavljena dobra veza sa najvažnijim organizacijama u Hrvatskoj i Srbiji«, o čemu je sutradan Gorkić obavestio Vujovića, uz napomenu da to objasni Golubiću. Početkom februara 1933. Vujović piše da »Must[afa] ponovo postavlja svoje pitanje«, na što Gorkić 23. februara odgovara: »Za Must[afu] reci mu da ga još ne možemo uzeti. Nemoj mu to samo birokratski prosti da saopštavaš, nego mu rastumači drugarsi, jer je on sklon da sve nekako krivo tumači. Čuo sam da on nepravilno shvaća našu odluku o njemu. Mi smo rešili da ga ne uzimamo sve dok ne budemo u najvažnijim komitetima imali barem po jednog odgovornog za specijalni vojni posao. Mislili smo da će ići brže. Ali ne bez vaše krivice [...]. I tako se sve odužilo, pa i njegovo pozivanje na rad. Reci mu da i drugi mesecima čekaju.« Slično Gorkić kaže i u svom pismu od 10. marta: »Nažalost moraće da čeka još neko vreme. Ne možemo tačno reći koliko. Ti mu razjasni. U takvim slučajevima mi se ne možemo rukovoditi informacijama o tome da je on nervozan što sedi bez posla nego mogućnostima rada.« Šta se sve dalje dešavalo nije poznato, ali iz Čopićevog pisma od 3. jula 1933. vidi se da je Golubić ostao na starom poslu i da su njegovi odnosi sa rukovodstvom KPJ bili dosta poremećeni. (Vidi: Arhiv Jugoslavije, fond KI, 1932/147, 152, 262, 1933/9, 35, 46, 69, 168, 305).

Od interesa je pomenuti da je Golubić (Ismet) 23. februara 1933, u ime KPJ, prisustvovao sednici Legitimacione komisije pri CK MOPR-a u Moskvi, kada je razmatrano pitanje davanja odobrenja za dolazak Rodoljuba Čolakovića u Sovjetski Savez. Golubić je tada izjavio da Čolaković posle dugogodišnje robije ide najpre na lečenje, a zatim će biti upućen na učenje. Golubićeva izjava je usvojena i Čolaković je 18. marta 1933. stigao u Moskvu. (Ruski centar, f. 539, op. 4, d. 106, l. 33—35.)

RASPRAVE, PRIKAZI I MIŠLJENJA

VMRO (OBEDINITA), DOKUMENTI I MATERIJALI, Skopje, knj. I, 1991, knj. II, 1992. godine. Izbor, redakcija i komentar Ivan Katardžiev

U dva torma objavljeno je ukupno 367 dokumenata i materijala. Prvi tom sadrži dokumenta o organizaciji VMRO (Ob.), nastalih u njezinim centralnim organima, oblasnim i okružnim komitetima ili u organizacijama organizovanim od Vnatrešnata makedonska revolucionarna organizacija (Obedineta). Drugi tom sadrži izbor iz značajnih programskih, teoretskih i publicističkih materijala objavljenih u listovima »Balkanska federacija«, »Makedonsko delo«, »Makedonsko znanje«, »Makedonske vesti« i u drugim novinama i časopisima, ili u posebnim publikacijama. Predviđeno je i publikovanje III toma, koji bi sadržao sećanje uticajnih aktivista VMRO (Ob.).

Pored navedenih, objavljena su i dokumenta organizacija koje su osnovane po dogovoru sa VMRO (Ob.) ili organizacijama koje su radile po njenoj direktivi, kao što su bile: »Makedonski naroden sojuz vo Amerika«, »Makedonskoto progresivno движење«, odnosno »Aкционот комитет на македонско прогресивно движење«, koji je formirala makedonska emigracija u Bugarskoj. Posebno je značajno što su objavljena i dokumenta KPJ, BKJ i KPG, koja se odnose na osnivanje i delovanje VMRO (Ob.). Objavljena su, takođe, i značajna dokumenta pojedinih službi raznih država, koje su pokazivale interes za delovanje ove organizacije.

Sva dokumenta su objavljena na makedonskom jeziku, bez nanomena na kom jeziku je izvorni spis. Objavljena dokumenta nastala su u vremenu 1924—1936. godine, mada je VMRO (Ob.) stvorena na osnivačkoj konferenciji u Beću 1. oktobra 1925. godine, a raspuštena — likvidirana 1937. godine.

Publikovana dokumenta otkrivaju da su oko samog osnivanja, ali i u čitavom periodu postojanja organizacije bile prisutne različite ocene delovanja VMRO (Ob.), ne samo u pojedinim komunističkim partijama u Kominterne, već i u redovima članstva,

a posebno rukovodstva organizacije. Za istoriju Jugoslavije, važna je činjenica da je VMRO (Ob.) u Vardarskom delu Makedonije, sredinom 1929. godine, praktično likvidiran hapšenjem rukovodstva i skoro celokupnog članstva organizacije. Pre toga, septembra 1928. godine došlo je do rascpa organizacije, jer su se nacionalno-revolucionarne grupe u Bugarskoj konstituisale u Oblasnu organizaciju sa posebnim komitetom, čime je izbio sukob sa Trećim revolucionarnim okrugom VMRO (Ob.), koji je delovao u Bugarskoj.

Izgleda da je pomenuti sukob i prestanak rada VMRO (Ob.) u Kraljevini Jugoslaviji rezultirao u Sofiji stvaranjem »Jugoslovenske federativne organizacije«, na čelu koje se nalazio Mišo Škartov, rukovodilac Trećeg revolucionarnog okruga VMRO (Ob.). Organizacija je bila usmerena na delovanje u Makedoniji, u okvirima granica Kraljevine Jugoslavije. Potvrda toga je Deklaracija objavljena na Vindovdan, 28. juna 1929. godine u ime »CK na nacionalnata makedonska revolucionarna organizacija« (str. 42).

Objavljeni materijali i dokumenta doprinose da se razumeju odnosi Kominterne, Balkanske komunističke federacije, i komunističkih partija Bugarske, Grčke i Jugoslavije prema VMRO (Ob.) i protivrečnosti oko njenog formiranja i delovanja, a naročito da se shvati uloga BKP u likvidiranju VMRO (Ob.) 1937. godine.

Pored studijskog predgovora (5—54) Ivana Katardžijeva, tomovi grade sadrže registre imena i geografskih pojmova što, uz poštovanje hronološkog principa publikovanja, pomaže da se lako pronalaze relevantna dokumenta.

Slavoljub Cvetković

Dr Miodrag Zečević, dr Bogdan Lekić, DRŽAVNE GRANICE I UNUTRAŠNJA TERITORIJALNA PODELA JUGOSLAVIJE, Beograd 1991, 183 str.

Knjiga prof. dr Miodraga Zečevića i dr Bogdana Lekića pojavila se u trenutku kada je bila najpotrebnija, kada je postalo izuzetno aktuelno pitanje ko je i kako povukao unutrašnje, tj. republičke granice u Jugoslaviji.

Knjiga dr Zečevića i dr Lekića podeđljena je na dva dela, kojima prethode udovne napomene autora. U napomenama autori navode razloge koji su ih motivisali da obrade ovu temu, prezentujući i spisak korišćenih arhivskih fondova, koji su uglavnom pohranjeni u Arhivu Jugoslavije, Arhivu OS-a i Arhivu SSIP-a.

Prvi deo studije sastoji se iz osam poglavija, sa nespretno formulisanim naslovima, a na kraju je u posebnom prilogu dato 19 geografskih i istorijskih karata razgraničenja unutar jugoslovenskih država.

U prvom poglavju (Višedimenzionalnost teritorijalnog pitanja) autori ističu složenost i delikatnost pisanja o teritorijalnoj podeli unutar Jugoslavije, pošto je to pitanje danas u funkciji dnevne politike. Pri tome, ukazuju i da je teško razumeti i neučno obrazložiti mnoga rešenja teritorijalne podele unutar Jugoslavije neposredno posle Drugog svetskog rata.

Drugo poglavlje (Pravna i društvena osnova istorijskih prava pojedinih naroda na sporna teritorijalna područja) se bavi pitanjem nacionalne izmešanosti i nemogućnosti da se na osnovu isključivo istorijskog prava ostvari pretenzija na određene teritorije, i pri tome se zaključuje da »istorijskog prava ostvari pretenzija na određene češće sa silom i neumljem, a ne sa razumom.«

Problem buđenja nacionalne svesti pojedinih jugoslovenskih naroda autori obrađuju u trećem poglavljvu. Akcenat je na hrvatskom narodu, čije je nacionalno buđenje spojeno, po autorima, sa teritorijalnim aspiracijama, pri čemu se, sa hrvatske strane, zanemaruju objektivne istorijske činjenice, a istovremeno, zataškuju i pokrivaju dokazi o nasilju nad drugim narodima.

Cetvrtog poglavlje (Administrativno-teritorijalne podele unutar granica Jugoslavije) tretira problem podela unutar granica Jugoslavije u periodu 1918—1945. godine, polazeći od 1922, kada je Jugoslavija podeljena na 33 oblasti. U oktobru 1929, Zakonom o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja, obrazovano je 9 banovina (Dravska, Savska, Primorska, Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Var-

darska), koje su istovremeno bile i upravne i samoupravne jedinice. Ova podela je izvršena, a da nije vođeno računa o nacionalnoj pripadnosti stanovništva i trebalo je da bude u funkciji unitarnog izgrađivanja Jugoslavije. Do prvih promena granica banovina došlo je donošenjem Ustava 1931. godine, kada su neki delovi Drinske i Zetske prešli u sastav Savske i Primorske banovine. Sledeća izmena je usledila donošenjem Uredbe o stvaranju Banovine Hrvatske u avgustu 1939. godine, kada su u sastav novoformirane banovine ušle Savska i Primorska banovina, kao i neki srezovi Zetske, Drinske i Dunavske banovine (Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Građač, Derventa, Travnik i Fojnica). Autori su izneli i interesantne, a danas i posebno aktuelne podatke o neuspelom pokušaju stvaranja »Administrativno-teritorijalne jedinice Krajine« u Bihaću od 25 srezova iz Hrvatske i Bosanske krajine. Na kraju ovoga poglavlja autori prate i administrativno-teritorijalne podele učinjene posle okupacije od strane sila Osovine, kada su neki delovi jugoslovenske države anektirani, neki okupirani ili priključeni drugim državama, a ostali ili stavljeni pod okupacionu upravu ili su bili u zoni uticaja pojedinih okupacionih država.

U petom poglavlu autori se bave pitanjima državnih granica DFJ i graničnih sporova sa susednim državama. Glavni akcenat su stavili na elaborat koji su još tokom 1944. godine Božidar Maslarić i Veljko Vlahović dostavili Litvinovu, bivšem visokom sovjetskom funkcioneru u Kominterni. U elaboratu su, na korektan način, pokrenuta pitanja međunarodnih granica Jugoslavije. U vezi granice sa Austrijom, pokrenuto je pitanje prisajedinjenja Koruške. Zatim su otvorena i pitanja granica prema Italiji (deo Istre, Trst, Gorica), Madarskoj (vraćanje teritorija koje je Madarska okupirala 1941), Bugarskoj, Albaniji (po zamisli autora elaborata deo Kosova i Metohije, naseljen kompaktnim albanskim stanovništvom, predao bi se Albaniji, a za uzvrat Jugoslavija bi dobila Skadar). Sa Rumunijom i Grčkom nije bilo graničnih sporova. Treba imati u vidu da se tada ubrzano radilo na konцепциji stvaranja Balkanske federacije, tako da se pitanje granica sa Rumunijom, Bugarskom, Grčkom i Albanijom nije postavljalo u oštrot formi.

Najznačajniji deo studije su, svakako, peto i šesto poglavje jer u njima autori daju odgovor na pitanje kako su utvrđene granice između federalnih jedinica Jugoslavije neposredno posle Drugog svetskog rata. Po njima najteže je odgovoriti na pitanje ko je, na osnovu čega i kojih kriterijuma izvršio teritorijalnu podeлу između ustanovljenih federalnih jedinica. Nijedan

državni ni partijski organ ne raspolaže podacima o tome, dokumentacija nije sačuvana, a nije donet nijedan pravni akt, kako je takvu odluku morao da ratifikuje parlament. Autori pretpostavljaju da bi se tvorci takvih odluka moralni nalaziti u Politbioru CK KPJ ili u njegovom užem delu, a pominju i mogućnost da je o svemu tome odlučivao sam Josip Broz Tito, uz pomoć najbližih saradnika. Međutim, usled nedostatka dokumentacije, prouzrokovane konspirativnim načinom rada državnih i partijskih organa u ovome periodu, decidiran odgovor nije moguće dati. Jedino je sigurno to da ne postoji pravni legalitet medurepubličkih granica, jer su one oktroisane, a ne usvojene legitimno od nadležnog državnog organa na način kako se u svetu uspostavlja administrativno-teritorijalna podela — AVNOJ je u svojim odlukama o konstituisanju nove države posredno nabrojao federalne jedinice, ali nije doneo nikakvu odluku o njihovim granicama.

Takođe, zanimljivo je i pitanje rešavanja autonomnog organizovanja nastalog za vreme rata. Autori navode da je Jugoslavija obilovala delovima pogodnim za autonomno organizovanje unutar proklamovanih federalnih jedinica — Vojvodina, Slavonija, Raška (Sandžak), Kosovo i Metohija, Boka, Hercegovina, Krajina (po nekim podacima i sam Moša Pijade se zalagao za stvaranje posebne autonome jedinice Vojne Krajine), Dalmacija, Istra, Dubrovnik, Štajerska, Kranjska — tako da se može reći da je Jugoslavija više odgovarala kantonalno nego federalno organizovanje.

U sedmom poglavlju, podeljenom na 7 delova, autori se bave problemima teritorijalnog razgraničenja između pojedinih federalnih jedinica. U prvom razgraničenju između Srbije i Hrvatske reč je o informaciji, koju je Okružni komitet KP Srbije za Srem dostavio u maju 1945. godine PK KP Srbije za Vojvodinu, o nacionalnom sastavu stanovništva u šiđskom, vukovarskom i vinkovačkom srezu. U informaciji se konstatiše da se tokom rata nacionalni sastav nasilno promenio (genocid nad Srbima, doseganje Hrvata iz ustaških porodica), posle čega je obrazovana od strane Predsedništva AVNOJ-a poznata Komisija za izradu predloga za utvrđivanje granice između Vojvodine i Hrvatske. (Milovan Đilas i dr.) Autori zatim navode izveštaj tadašnjeg ministra informacija Save Kosanovića pod nazivom »Prilike u Vojvodini«, u kome se navode podaci o tendecioznom ubacivanju hrvatskog stanovništva iz Hrvatske u delove Vojvodine gde su do tada živeli Nemci (35.000 Hrvata). Istovremeno je vršena i kolonizacija Srba iz Krajine, Like i Korduna u Vojvodinu, tako da se može zaključiti da je u pitanju bila sve-

sna politika i da se ostvarivala u dva pravca — »prvo, da se u što većem broju Srbi nasele u Vojvodini i tako ostave prostor za širenje Hrvata u Krajini i drugo, da se slobodni prostor u Vojvodini popuni hrvatskim življem, čak i ustaškim porodicama.«

Autori se bave i pitanjima razgraničenja između: 1) Srbije i Makedonije (sela u tetovskom, kripopalačkom srezu); 2) Srbije i Crne Gore (2 neimenovana sela u novopazarskom okrugu); 3) Srbije i Bosne i Hercegovine (pitanje teritorija od Zvornika do Save, a od značaja je i izveštaj Save Kosanovića o problemima Srba koji su se iz izbeglištva vraćali svojim kućama); 4) Hrvatske i Bosne i Hercegovine (sela u Bihaćkom i Travničkom okrugu — njihovo pitanje je rešeno tek 1953. i 1956. godine na sednicama Saveznog veća Narodne skupštine); 5) Crne Gore i Bosne i Hercegovine i 6) Slovenije i Hrvatske (opština Štrigova u Međumurju).

Na kraju ovog poglavlja autori, na osnovu pokrenutih i rešenih administrativno-teritorijalnih sporova između republika u periodu od 1945. do 1956. godine, zaključuju sledeće: 1. — Sporovi su počeli pre donošenja Ustava u januaru 1946. godine, 2. — Ostaje tajna u kom se uskom sastavu, partijskom i državnom, rešavalo pitanje granica republika, »mada je sigurno da to nije bilo moguće rešavati bez Josipa Broza i njegovih najbližih saradnika i rukovodilaca«, 3. — Kraterjumi pri razgraničavanju nisu dosledno sprovođeni, 4. — Komisije koje su davale predloge u svojim izveštajima su naglašavale da jereč o privremenim rešenjima i »da ta pitanja treba definitivno regulisati propisima od strane nadležnog državnog organa«, 5. — U svim razgraničenjima Hrvatske sa drugim republikama sporovi završavani uglavnom u korist Hrvatske, 6. — »Na osnovu dokumenata koji govore o pokretanju i rešavanju administrativno-teritorijalnih sporova između republika, dobija se uverenje, s jedne strane, da su u svim tim sporovima presudnu ulogu imale najviše ličnosti federacije, a sa druge strane, da ličnosti iz republičkih rukovodstava, koje su trebale pravično da brane svoje nacionalne interese, nisu to činile iz neznanja, poltronstva ili zbog shvatanja da su međurepubličke granice u jedinstvenoj federalnoj državi formalnog karaktera i da nemaju nikakav međunacionalni značaj.«

U osmom poglavlju (Dezintegracioni procesi i mogućnost daljeg jugoslovenskog zajedništva) autori objašnjavaju aktuelne događaje u Jugoslaviji u momentu stvaranja studije.

Drugi deo knjige javnosti prezentuje dokumenta, iz perioda od 1918. do 1945,

o administrativno-teritorijalnim podelama jugoslovenskih zemalja, konstituisanju federalne Jugoslavije, državnim granicama, kao i dokumentu o razgraničenju između federalnih jedinica u vremenu 1945—1946. godine. Treba izdvojiti dokumenta AVNOJ-a, elaborat B. Maslačića i V. Vlahovića o pitanju budućih jugoslovenskih granica, kao i dva izveštaja Save Kovačevića Međutim, nedostaju naslovni dokumenata koje je trebalo formulisati radi bolje preglednosti. Autori su uradili imenski i geografski registar, što doprinosi lakšem snalaženju u mnoštvu podataka.

Dragan Tešić

Predrag J. Marković, BEOGRAD I EVROPA 1918—1941, Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda, Savremena administracija dd, Beograd 1992, 235 str.

U novijoj beogradskoj istoriografiji pojam »modernizacija« postaje »In«, o čemu govori knjiga mladog, talentovanog beogradskog istoričara Peda J. Markovića »Beograd i Evropa 1918—1941« objavljena 1992. godine kao rezultat istraživanja na projektu fundamentalnih istraživanja »Istorijsko Jugoslavije u 20. veku«, koji se radi u Institutu za savremenu istoriju, kao i rada na magistarskoj tezi kod prof. Andreja Mitrovića pod radnim naslovom »Evropski uticaji na proces društvene modernizacije Beograda 1918—1941«, odbranjenog 1991. godine na Filozofском fakultetu u Beogradu.

Skretanje pažnje na fenomen modernizacije društva javlja se danas u istoriografiji pod uticajem evropskih nastojanja inovacija novih metodoloških obrazaca za izučavanje »nedogadjajne istorije«. Pri ovome Peda Marković se uglavnom zadržava na nivou interdisciplinarnosti sa jakim okloonom prema sociologiji, etnografiji, udaljavajući se ponegde veoma daleko od klasične istoriografije i njenog metoda. Jugoslovenska istoriografija je do sada, posebno ekonomska istorija, dala vidne rezultate u izučavanju modernizacije kao osnovnog procesa industrijske civilizacije u artikulaciji industrializacije jednako globalna modernizacija, posebno zagrebačka, beogradска i ljubljanska škola ekonomske istorije 70-tih i 80-tih godina.

Tri vrednosti ove knjige su: 1) ambicija metodološki samosvojnog traganja u izučavanju »nedogadjajne istorije« sa oslon-

jem na rezultate evropske i svetske istoriografije; 2) uočavanje modernizacije kao pojave i njeno sagledavanje i analiziranje kroz skup procesa koji se javljaju u stalnom redu i u međusobnoj vezi, pri tome primenjujući teoriju struktura; 3) istoriografski rezultati u izučavanju beogradskog društva između dva svetska rata, i to onih oblasti modernizacije koje su zaokružene u okviru gradanskog granica, kao što je »svakodnevica«, a koja je po Markoviću »osnova na kojoj se odvija glavnina ljudskog života«. Tako je treći tom »Istorijske Beograda«, objavljene u izdanju Srpske akademije nauka i umetnosti 1974. godine, a koji obuhvata dvadeseti vek, dopunjeno za jedan poseban strukturalni presek linijom modernizacije »svakodnevice« kroz međuratni Beograd.

U knjizi Peda J. Marković primenjuje modernizacione teorije na međuratnu stvarnost Beograda, tj. izučavanje evropskih uticaja, jer su oni bili glavni, odnosno na proces modernizacije glavnog jugoslovenskog grada 1918—1941. godine. *Uvod* knjige (9—12) daje osvrт na koriшћene bogate izvore i veoma obimnu i raznovrsno strukturisanu literaturu i štampu, časopise, kao i opšte probleme istraživanja teme. Kao autore dela koja je koristio za »stvaranje teorijskog obrasca rada«, između ostalih, autor navodi Rostova, Geršerkova, Parsons, Ajzenštata, Bleka, a kao osnovne idejne uzore Klajva Trebilkoka i Hansa Ulriha Velera kao i »Cambridge Economic History« (London 1978).

Prvi deo knjige pod nazivom »Teorija modernizacije i njena primena na Beograd (15—32) bavi se teorijom modernizacije, u suočavanju sa relevantnim shvatanjima u jugoslovenskoj i svetskoj literaturi, pri čemu se posebno razmatraju odnosi pojmljova modernizacija, evropeizacija, vesternizacija do modernizacijskih potencijala vanevropskih zemalja, kakva je na primer Japan. Ovde je autor analizirao i doprinose modernizacionoj teoriji Vebera, Konta, Spensera, Marks-a, Dirkema, kao i bavio se dihotomijom Moderno-Tradi-tradicija. Dalje je izložena podela na tri tipa modernizacije: političku modernizaciju, društvenu modernizaciju i privrednu modernizaciju. U prvom delu autor je dao i kritiku klasične teorije od strane nemačkog istoričara Veler-a, kojemu je zasmetala »velika dihotomija«, tj. polarizovanje društva na samo tradicionalna s jedne i samo moderna s druge strane. U odeljku »Primena modernizacione teorije na međuratnu Jugoslaviju« Marković je zaključio da se međuratna Jugoslavija mogla svrstati u moderne zemlje na osnovu teorije političke modernizacije. Ali društveno i privredno međuratna Jugoslavija još nije spadala u krug modernih država.

Drugi deo »Društvo« (35—114) obu-

hvata analizu društvene strukture, modernizacijskih slojeva (poduzetnici, činovnici, radnička klasa), zatim mobilnosti stanovništva za koju autor daje sledeću ocenu: jugoslovenski prosek geografske i socijalne mobilnosti je bio nizak. Ostale teme kojima se bavi ovaj deo knjige su: urbanizacija, otpori modernizaciji, psihološki odnos prema industriji, sukob oko modernizacije trgovine. Poglavlje »Položaj žene, porodica, brak« tretira proces ženske emancipacije kao posebno značajan za modernizaciju, koji je »deo šireg procesa povećavanja društvene jednakosti ili bar proizvodjenja jednakosti u prihvaćeni društveni ideal«. Sastavni deo ovog dela jesti i poglavje »Moda, igre, sport«, poglavje »Novi mediji« i »Stanovanje, ishrana, zdravlje«. Sve ove strukture posmatrane su pojedinačno kroz primenjeni model modernizacije. Tako se »novi mediji« — radio, film — iscrpno analiziraju, uz isticanje njihovog značaja za modernizaciju kao pratioca modernog društva, koji sami po sebi ubrzavaju modernizacione procese. Ovde će se naći podaci o početku radio epohe u Beogradu, tj. redovnog emitovanja radio programa, kao i struktura akcionara Radio Beograda a.d. (1932. godine na drugom mestu po broju akcija je Milan Stojadinović). Nije, međutim, zabeleženo strukturalno mesto Nikole Tesle kao pronalazača radija i njegova poseta Beogradu. Naime, ponekad se ne mogu sagledati jasno Markovićeva shvatanja o tome šta jest, a šta nije »nedogadljiva istorija«. To je, takode, u ovom poglavlju vidljivo kod izlaganja o filmu, razvoju bioskopa i razvoju domaće kinematografije, kao i na nekim drugim mestima.

Treći deo »Privreda« (115—162) ima ove teme: privredna modernizacija, tehnološki razvoj, saobraćaj, telekomunikacije, turizam, stranci u beogradskoj privredi, patenti, tehnologija i mentalitet. Razvoj tehnologije u međuratnom periodu je, po autoru, jedan od osnovnih pokretača modernizacionih promena u beogradskom društvu, a automobil jedan od najupadljivijih tekovina moderne tehnologije u životu jednog velikog grada. Marković iznosi podatke da je prvi automobil stigao u Beograd 1903. i bio vlasništvo trgovca Boška Radulovića, a Beograd 1931. godine ima 1300 automobila. Najspektakularniji domet nove tehnologije u oblasti saobraćajnih sredstava, avion, leti 1923. na relaciji od Beograda do Pariza, ali i Bukurešta i Carigrada. Kada se radi o novim tehnologijama 20. veka, onda je u Markovićevoj knjizi izostavljen ceo kompleks modernizacijske strukture druge industrijske revolucije (upotrebe elektriciteta kao pogonske snage) u strukturi modernizacije gradskog života Beograda, bez čega se on u to vreme nije mogao zamisliti.

Jedan od segmenata bitnih za urbani život moderne evropske prestonice je bilo električno osvetljenje, kao i tramvajski saobraćaj, ali i razni kućni aparati.

Cetvrti deo »Modernizacija duha« (163 do 202) ima dva poglavља »Umetnost« i »Univerzitet«. Promene u oblasti umetnosti, nauke i obrazovanja autor smatra veoma važnim, tako »modeli ne govore o modernizacionom značaju sfere duha«, »dok je modernizacioni značaj univerziteta očigledan, jer je pre svega rasadnik ne samo novih naučnih ideja već i tipično modernog sloja, inteligencije. Osim toga univerzitet je i jedan od glavnih kanala društvene potkrepljivosti«. Za Markovića veza između umetnosti i modernizacije »nije tako očigledna«, ali ipak smatra da njen razvoj je pokazatelj opšte društvene razvijenosti, a pre svega otvorenosti za novo, posebno za ono što dolazi iz Evrope. Smer iz koga dolazi uticaj može da pokaze kojem se kulturnom uzoru daje prvenstvo »što možda ima uticaja na izbor društvenog modela kojem jedno društvo teži«. U poglavljiju o umetnosti autor europeizaciju umetnosti prati kroz četiri pitanja: 1) školovanje umetnika u Evropi, 2) evropski uticaj na pojedine stilske pravce, 3) strane umetnike u Beogradu i 4) otpore modernoj umetnosti — sukob tradicije i moderne na polju umetnosti. Poglavlje »Univerzitet« obuhvata teme: 1) evropski uticaj na materijalnu modernizaciju univerziteta, 2) direktni transfer znanja preko stranih profesora, 3) pravce školovanja profesora Beogradskog univerziteta, 4) prijem stranih uzora u nastavi. Univerzitet je, za autora, pokretač modernizacionog procesa, pa je od velikog značaja ispitivanje kojim putevima i kako se on sam modernizovao, za što je ovde dao osnovne strukturalne elemente.

Zaključak na kraju knjige sa provokativnim naslovom »Dosezanje Beograd u evropsku modernost« (203—211) sumira osnovne rezultate istraživanja strukturalnih elemenata modernizacije Beograd između dva rata (1918—1941). Knjiga još sadrži »Spisak skraćenica, izvora i literature« (223 do 224) i »Literaturu« (225—234).

Smiljana Đurović

»JUGOSLOVENSKO ISKUSTVO SRPSKE NACIONALNE INTEGRACIJE«*, Branko Petranović, Beograd 1993.

Koliko je istoriografija na našim prostorima bivala pod prismotrom politike i ideologije, a izvan tokova kulture, čiji bi trebalo da bude deo, najbolje svedoče do sadašnja istraživanja i znanja o srpskom i jugoslovenskom pitanju. Nacionalno pitanje Srba i njihov odnos prema jugoslovenstvu decenijama su bili tabu tema, ne samo u istoriografiji. Kada je u poslednjih nekoliko godina politički faktor svojim sredstvima otvorio ovo preispitivanje, zeleno svetlo za javni govor o položaju srpske nacije i države iskoristili su i mnogi ugledni poslenici iz oblasti društvenih i humanističkih nauka.

U tekućim razmatranjima položaja srpske nacije u prošlosti i sadašnjosti, ipak je najviše bilo priloga iz pera pisaca koji nisu po struci istoričari. Mnogi od njih dali su svojim promišljanjem istorije, svoje struke, kao i naše stvarnosti, upečatljive odgovore na bitne odrednice značaja i karaktera srpskog nacionalnog pitanja. Zastajanje u odgovorima na ovaj prevashodno istoriografski izazov, pored zapaženih pojedinih istupa i kolektivnih naučnih rasprava, istoričari su i ovoga puta pravdili nedostatkom dokumentacije i istorijske distance. Pre bì se reklo da vreme i društvena klima u kojim živimo, nisu (opet) pogodovali jednom širem angažmanu istoriografije i posebno recepciji njenih naučnih rezultata. Umesto toga, više je bilo medijskog nasilja i veštački nametnutih diskontinuiteta u prirodnom toku istoriografskih saznanja.

Knjiga o kojoj govorimo, nudi se kao jedinstvena prilika za proveru ukupnih istoriografskih učinaka oko tumačenja srpske nacionalne integracije u jugoslovenskom prostoru. U njoj su, u obliku popularne sinteze, obuhvaćena gotovo sva suštinska pitanja karaktera u kontroverzi srpskog i jugoslovenskog ujediniteljskog procesa, koja se direktno tiču kako savremenog položaja, tako i buduće egzistencije srpskog naroda. Kao iskusni istraživač i poznavalač naše istoriografije, Petranović ovom knjigom daje uverljiv odgovor izazovu teškog vremena i prilika u kome danas živi srpski narod, nastojeći da ih objasni sa stanovišta istorijske nauke i njene filozofije.

Zanimljivost ove knjige je, svakako, i u tome što je autor uspeo da pronađe vlastiti ugao gledanja u odnosu na tradi-

cionalnu polarizaciju u srpskoj političkoj misli. Umesto da se po tradiciji svršta na stranu srpskog evropskog kosmolitskog tabora lažnog humanizma ili među one konzervativne »evropofobične« grupacije okrenute slepo prema nacionalnoj tradiciji »nebeske Srbije«, Petranović se, kao istoričar kreće putevima naglašenog pragmatizma društvene stvarnosti, oslonjene na iskustvo istorije. To mu je omogućilo da se iskaže kao osoben misilac koji, sa pozicije istorijske argumentovanosti, nadmoćno sudi o mnogim ključnim razlozima civilizacijskog anahronizma u vlastitom gradu.

O sadržaju ove Petranovićeve knjige može se reći da ne izbacuje »vulkansku lavu«, a još manje da se nekontrolisano razliva poput delte Ganga. Ona nije diskontinuitet ni sa vlastitim delom, ni sa naučnom istoriografijom uopšte, već je jedan stručno krajnje ozbiljno i smireno odmeren nivo osmišljene spoznaje, prirodnog toka istoriografske argumentacije. Evolucija znanja, utemeljena na novim činjenicama, novim uglovima gledanja - pa zašto ne reći i na oslobođenoj interpretaciji, nosi prevashodno stručnu motivaciju i zaže se za njene krajnje humanističke ciljeve. Doživljava se kao istoriografska nadgradnja i naučna metanoja visokih stručnih vrednosti.

Za ovu priliku, želim da skrenem pažnju samo na jedan deo sadržaja knjige koja, inače, kipti od najrazličitijih ideja i analiza o našoj novoj istoriji. Centralno mesto u ovom Petranovićevom delu, kao i u životu na ovim našim prostorima u novije doba, zauzimaju srpsko-hrvatski odnosi i s njima u najbližoj vezi uloga katoličanstva i komunista. Petranović je, kao retko ko do sada, ušao u suštinu uzročno-posledične veze između srpskog i hrvatskog pitanja. Dualni srpsko-hrvatski odnos bio je glavni antagonistički nabol koji je potresao zajedničku državu i, konačno, doveo do njenog tragičnog kraja. Njega nije uspeла da obuzda ni gradanska ni komunistička jugoslovenska varijanta. Ove danas poznate činjenice, Petranović izvodi iz isključive sfere političke istorije i stavlja na višu, civilizacijsku ravan. Sa tog nivoa, slika srpsko-hrvatskog sukoba postaje mnogo složitija, jasnija, otkrivaju se suštinske razlike, postojanje velikog raskoraka u različitim sadržajima nacionalne i državne emancipacije. Slično je bilo i sa Slovincima. Zakasnelu hrvatsku i slovenačku težnju ka vlastitoj nacionalnoj državi, uz oslonac na moć katolicizma, kao odlučujućeg korektiva nacionalne politike, posebno kod Hrvata, sledilo je nerazumevanje i ignorisanje sa srpske strane, kao i otpor zbog ugrožavanja integracije srpskog naroda.

* Izlaganje na raspravi održanoj u Institutu za savremenu istoriju, 15. aprila 1993.

Petranović s razlogom govori o srpskom nerazumevanju povijesnog prava u Hrvata ili njihovih federativno-konfederativnih jugoslovenskih projekata. Za Srbe, kao glavne pristalice jugoslovenske unitarne formule, navodi da posle 1918. punih 20 godina nisu pominjali parolu »Srbi na okup«. I onda je bilo jasno da ta parola neminovno izaziva lančanu reakciju ostalih nacionalnih grupisanja. Nije slučajno da su još od 1924. godine pristalice prečanskih srpskih stranaka S. Pribićevića i S. Budisavljevića zazirale od politike Beograda i vodile svoju vlastitu u savezu sa Radićem i Maćekom. Danas smo svedoci drugačijih usmerenja, ali i njihovih rezultata. Analizirajući istorijsku retrospektivu srpsko-hrvatskih odnosa, »strašilač »hrvatskog pitanja« pred kojim su srpski političari stajali kao »hipnotisani«, Petranović pragmatično zaključuje: »Umesto da se srpska politika bavi pitanjima usavršavanja života — unapređenjem zdravlja, ekonomije, saobraćaja, razvoja kulture — ona se iscrpljuje u borbama oko hrvatske autonomije«.

Jugoslovenska ideja i ujedinjenje 1918., zatim unitarna formula jugoslovenskog amalgamisanja, kako građanske tako i komunističke provenijencije, sterilnost i iluzionizam političke deklarativnosti, kao metoda jugoslovenskog »melting pota«, odnosno uzroci stvaranja, kriza, lomova, ponovnog rađanja jugoslovenske države — pitanja su na koja su u knjizi dati zanimljivi i uverljivi odgovori. Tradicionalno različita shvatanja oko Jugoslavije u srpskoj političkoj misli, Petranović s pravom vezuje za podeljenost srpskog nacionalnog bića i njegovu duboku konfrontaciju. Sâm pripada onoj grupi istoričara koji argumentima istorije govore o dvovekovnoj borbi za Jugoslaviju. Jasno uočava antijugoslovenske snage, posebno one u srpskom narodu, koje je bilo najteže prepoznati. Ukazuje na njihovu iracionalnost, političko-partijsko sektarijanstvo u funkciji osvajanja vlasti, kao vrhunskog načela političkog angažmana. Ratno i političko rentjerstvo postali su za dobar deo srpskog društva egzistencijalni interes.

I prvu i drugu Jugoslaviju, Petranović posmatra dioptrijom strogog kritičara. Zanimljiva je argumentacija i mera kojom ocenjuje drugu, partizansku, kao glavnog krivca današnjeg loma na jugoslovenskim prostorima. Ostaće za raspravu autorova prenaglašena emotivnost prema Kosovu i Metohiji, čutanje o problemima vezanim za tzv. Memorandum SANU iz 1986. godine, neodređenost oko toga ko je prvi počeo sadašnji rat, nedovoljna preciznost oko karaktera »nacionalnog preporoda« u Srbiji 1987., kao i nekih drugih pitanja, ali će u ocenama izrečenim na račun Titove Jugoslavije »tog akcionarskog društva« jugoslo-

venskih komunista »sa najvećim korisnicima dividendi u vrhu«, biti, svakako, najviše saglasnosti među stručnjacima. Slično kao i sa uzrocima savremenog sloma jugoslovenske države, koja je, nesumnjivo, već bila »organski zaživela« (L. Perović), predstavljala očigledno poodmakli civilizacijski fetus, što, pored ostalog, potvrđuju i potoci krvi iz njenog raspada i izdisanja, čemu se još ne vidi kraj.

Ako se izuzmu poslednji odeljci knjige, u kojima se sa iskustvom kritičkog istorijskog mišljenja razmatra srpsko nacionalno pitanje u savremenoj fazi i moguća perspektiva raspleta, uloga velikih sila, nova nacionalno-državna konfiguracija, kao i angažman srpske politike i inteligencije, najdublji utisak na čitaoca, svakako, ostavlja odnos pisca prema valorizaciji stanja srpskog društva i srpske politike u jugoslovenskoj državi. U istoriografiji, do ove knjige, nije zabeležen tako obuhvatan, objektivan i radikalni kritički odnos prema srpskoj politici, njenim programima i učincima u jugoslovenskoj državi, njenoj anahronosti i nedelotvornosti. Taj ključni nedostatak srpske istoriografije, kao i ukupne političke misli, bio je velika prepreka racionalnom usmerenju i pragmatičnom razvitku srpskog društva, odnosno značajan razlog njegovom zaostajanju za tokovima moderne civilizacije. »Zemaljska Srbija« prepostavlja bogato i prosvrćeno društvo, koje bi angažovale i vodile autoritativne nacionalne institucije i organizacije, sledeći iskustva razvijenog sveta. Samo ekonomski i kulturno emancipovan srpski narod može dobiti realnu istorijsku šansu za nacionalni i svaiki drugi prosperitet.

U ovoj Petranovićevoj knjizi, kao osnovni motiv, ostaje poruka da je srpsko pitanje, kao i svako drugo nacionalno pitanje, duboko demokratsko i da se mora rešiti u skladu sa uslovima vremena. Sa ekonomskim prosperitetom, tek će se stvoriti osnove za demokratiju, pravnu i pravednu organizaciju društva i njegovu integraciju. Do tada ostaje život u začaranom krugu vizantijsko-otomanskog sindroma borbe za vlast, kao izvora i uteoke političke i egzistencijalne filozofije života. Ideje progrusa, kojih nije nedostajalo na srpskoj njivi, padače, kao i toliko putaranje, na neuzoranu ledinu. Politička kultura će i dalje favorit u stegama iracionalne kolektivne svesti i deliti sudbinu njenih podela i političkog voluntarizma.

U vivisekciji srpskog političkog i društvenog bića iz jugoslovenskog perioda, Petranović govori o srpskim pijemontskim i unitarističkim zanosima i zabluđadama, nemoći pred hrvatskim zahtevima 1939. i mnogo puta kasnije, o srpskoj sudbini »trajnih lomljava«, »nedovršene državnosti«,

»ponovnih početaka«. Otkriva iluzornost i sterilnost odbrane starih srpskih prostora putem sile i pledira za primenu modernih metoda i sredstava nacionalne odbrane savremenog sveta, pri čemu ističe da svako ignorisanje faktičkog stanja može imati katastrofalne posledice. Istim, takođe, da je i svako izopštavanje srpskih komunista iz korpusa istorije vlastite nacije i njene civilizacijskog stanja, krajnji politički daltonizam. Politiku komunista o razbijanju Jugoslavije iz 1925—1935, dovodi u direktnu korelaciju sa njihovom politikom početkom 70-tih godina. Podeljeno srpstvo tokom Drugog svetskog rata, tog »rata svih sa svima«, vuklo je korenje iz prošlosti Tu sudbinu Srbi dele i danas. Njena fatalnost dolazi iz podruma konzervativne srpske velikonacionalne ideologije i politike koja, kao avet prošlosti, ne napušta Srbe ni napragu 21. veka. Petranović kaže da nema odrešiti i nedvosmislen odgovor na pitanje: »Zašto je toliku silu usmerena protiv 'Srbićice'? Možda deo odgovora, ipak, leži u njegovom zaključku da »Srbija kao vojno-politički Pijemont nije mogla postati civilizacijski predvodnik u novonastaloj jugoslovenskoj državi«.

Ovakvih pitanja puna je Petranovićeve knjiga. Duboka je riznica njenih ideja. Za ovo vreme, čini se preduvoka. Sigurno je da mnoge od njih prosto nameću potrebu za dijalogom, jer su shvatanja o ovim pitanjima danas u istoriografiji u teškom sudaru, većem nego ikada ranije. Kao i u društvu, uostalom. Pravije izazov za ozbiljan razgovor, ne samo istoričara, jer razlozi nisu više samo stručni, nego i značajno nacionalni, demokratski i moralni. Najšira promišljanja o činjenicama i porukama ovakvih naučno utemeljenih dela o srpskom i jugoslovenskom pitanju, mogla bi jednog dana potisnuti sa javne scene našu neslavnu tradiciju sejanja magle kroz istoriografsko rešeto. Za taj početak, očigledno, sudnji je čas.

Momčilo Zečević

Branko Petranović, SRBIJA U DRUGOM SVETSKOM RATU 1939—1945, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1992, 790 str. (rasprava)

Poznati istoričar Branko Petranović s pravom ubada pero u papir konstatacijom: »Tema o Srbiji 1939—1945. jedna je od

najsloženijih iz najnovije istorije.« U Predgovoru ukazuje na množinu bibliografskih jedinica o ovoj istorijskoj pojavi, kao i o potrebi da se pod novim uglovima iz sadašnjeg vremena čitav fenomen obradi uz konsekventnije ocene uslovljene kritičkim pristupom. Metodski put je prihvatljiv — Srbiju valja sagledati kroz čitav period Drugog svetskog rata, iako je ovo naše područje ostalo van rata skoro dve godine, 1939—1941. Za ovo je autoru bilo potrebno 790 strana, u devet glava između Predgovora i Opštег zaključka: I. Srpski narod u prvoj fazi Drugog svetskog rata, II. Vojni poraz Kraljevine i sudbina srpskog naroda, III. Srpski narod u ustanku, IV. Narodnooslobodilački pokret u uslovima krize i oživljavanja. Uspon ustanka u Sremu, V. Vojno-politička organizacija četnika i kvislinga antikomunistička suština kolaboracije, VI. Ideološke osnove vlasti i društveni život, VII. Srbi i federalizacija Jugoslavije, VIII. Srbija u politici kompromisa i IX. Srbija u periodu privremenog ustavnog uređenja.

Predmet rada je Srbija u kritičnom periodu svoje istorije. Međutim, autor nije dosledan jer obrađuje probleme srpskog naroda, pa je čitalac često u nedoumici da li je predmet Srbija ili srpski narod u i van Srbije. U sadašnjem vremenu, u koje je i nastalo ovo delo, u javnom životu se često identificuju problemi Srbije i srpskog naroda. Međutim, znak jednakosti između ova dva subjektiviteta državnog i nacionalnog se ne može postaviti, posebno u nauci. Držeći se pretežno Srbije autor tretira dobrim delom i srpski prostor odnosno entitet van Srbije, a s tim u vezi sražmerno malo posvećuje pažnje nesrpskim narodima na području između Drine i Timoka.

Autor kreće od nezaobilazne pojave stvaranja jugoslovenske države 1918. godine i smelo ulazi u problem srpsko-hrvatskih odnosa. Pri tome nastoji da zastupa srpsku stranu, dobrim delom optužujući Hrvate zbog nesporazuma i podrivanje nove države. Naglašava se »pijemonteška« uloga Srbije. Navodi se i uloga Jugoslovenskog odbora kome autor potcenjuje ulogu, sa čim se ne možemo složiti. Navodi se slučaj Čehoslovačke za čiji je nastanak, složićemo se, veoma značajan Čehoslovački odbor, takođe delujući iz inostranstva. Da pijemantska uloga nije bitna pokazuje i primer Poljske koja je — za razliku od Čehoslovačke — obnovljena posle dugog perioda od kraja XVIII veka, njene treće deobe. Međutim, pošto su pojave u istoriji često slične, nikad identične, Srbija je u stvaranju Jugoslavije odigrala pozitivnu ulogu u čemu se slažeće s autorom. Nisu nam pak bliska raz-

matranja o donekle perifernom položaju područja bivše Austro-Ugarske koja su ušla u sastav jugoslovenske države.

»Za razliku od Srba i Crnogoraca, Hrvati nisu imali svoju državu«, navodi autor, što se može reći, ali ne kategorički. Srbi i Hrvati, ako je to važno, imaju svoju državu negde iz prve polovine IX veka, s tim što srpske države nestaje 1459, a Hrvatska gubi samostalnost još početkom XII veka. Duklja je bila posebna ranofeudalna država dok nije ušla u sastav Srbije integrirajući se u nju u XII veku. Za razliku od Srba u Turskoj, ako pravimo takve paralele uopšte, Hrvati su imali autonomiju u okviru Ugarske načelno do XX veka. Da, nagodba »notarska«, ali su Hrvati ipak bili u poziciji da se nagadaju i da potpišu dokument Nagodbe, nedostizan za Makedoncice, Muslimane kao posebnost, Slovence skoro kroz čitavu istoriju, pa i Srbe dok su bili raja u Turskoj. Svi jugoslovenski narodi nisu imali izrazite i trajne državnosti što je uslovilo stvaranje opšte jugoslovenske države.

»Jugoslovenski krajevi pod Austro-Ugarskom bili su neuporedivo razvijeniji od Srbije i Crne Gore«, veli autor da bi odmah potom konstatovao: »Hrvatska se iz jedne polufeudalne države našla u novoj državi, u koju je Srbija ušla sa modernim, demokratskim institucijama...« Niz sličnih zapažanja takođe nemaju logičnog skладa. »Hrvatska je tek u Jugoslaviji postala jedinstvena... Hrvati su sa Slovencima da zaštite svoje etničke granice u onovremeno datim mogućnostima... Hrvatska je tek u Jugoslaviji postala jedinstvena, jer je Dalmacija u A-U uživala drukčiji status...« Da, s tim što je i Srbija postala jedinstvena i zaštitila etničke granice u istoj Jugoslaviji o čemu nas autor ne izveštava. A što se Slovenaca tiče oni, kao i Makedonci, nisu doživeli svoje ujedinjenje već je veći deo slovenačkog i makedonskog prostora ostao van zajedničke jugoslovenske države. Hrvati nisu jedinu odstupnicu imali u jugoslovenskoj državi, poraženim zemljama smatrane su Austrija i Mađarska koje su, ali ne i Čehoslovačka npr., plaćale kontribuciju srazmerno svojoj veličini.

Apstrahujući ovakve ocene, više usputne, autor je lucidno postavio kompoziciju studije da bi ređao skladno pojedine segmente problema. Načelno startuje se pojavom stvaranja Hrvatske banovine čime se otvara pitanje »srpskih zemalja« u tom vremenu. Ratna zbivanja su prekinula formiranje federalnih jedinica u okviru Jugoslavije što je počelo sa Hrvatskom banovinom kao »embrionalnom formom«. Autor naročito ističe i razmatra probleme koji zvređuju istorijsko revalorizovanje, a od značaja su za tok zbivanja na srpskom pro-

storu. Pojavu vezanu za obaranje pristupnice Trojnom paktu autor odmereno interpretira kroz novu prizmu uz izvesno reduciranje verodostojnosti pod presijom vremena u kome je pisano ovo delo. Preakcenitirana je činjenica da su uglavnom srpske mase učestvovali u demonstracijama i manifestacijama oko 27. marta. Navode se među parolama koje su izražavale stav i atmosferu jednog vremena i »Bolje smrt nego ropstvo« ili se radi o lapsusu. Osnovna parola, poklič od koga su treštale zidine srpskih čaršija, bila je »Bolje grob nego rob«, potom dabome »Bolje rat nego pakt!« U Knjaževcu je narod u tranzisu dočekao kapetana Mitića, njegova četa je činila samo deo opštег narodnog protesta 25. marta, koje će prerasti u određenje za dva dana. Autor obraća s pravom više pažnje segmentima nedovoljno ili nekorektno obradenim u dosadašnjoj istoriografiji navodeći izvesne podatke i izvore koji su malo ili nisu korišćeni. Objašnjavajući aprilski slom izražava stanje u vojsci: »Najviši komandni sastav bio je zadajan srpskim nacionalizmom. Svi komandanti robova vojske bili su Srbi, s izuzetkom mornarice. Srpskom građanstvu pripao je trajno resor vojske i mornarice, a vrhovni komandant je bio kralj iz srpske dinastije Karađorđevića. U aprilskom ratu 1941. svi komandanti armija bili su Srbi.« Bez obzira na komandni sastav i stanje, armija je bila po uzoru na francusku i nije mogla da se suprotstavi za to vreme modernoj razaračkoj nemačkoj armiji. Traženje krivca za aprilski slom je zaludan posao.

Konstatacija da je pokret Dragoljuba Draže Mihailovića »samonikao« je odgovarajuća, kao i postavka da je Draža u maju bio na Ravnoj Gori dok su komunisti čekali signal iz Moskve. Petranović nastoji da ruši tabue iz minulog perioda Titovskog socijalizma, otvara do skora zapostavljena ili zabranjena pitanja pružajući svoje viđenje zbivanja i definicije pojava. On bi bio veći u javnosti a njegove ocene trajnije da je odoleo trenutno aktuelnom nacionalnom zovu čime je unekoliko svoje inače gromadno delo devalviraо. I suviše ističe značaj srpskog faktora, a pod uticajem aktuelnih nacionalnih poziva delom se konfrontira prema susednim nacionalnim faktorima proglašavajući mnogo štošta za antisrpsko. Često stavlja u jednoj ravni srpsko i jugoslovensko, što ne odgovara istorijskoj istini. Naprotiv, isticanje i preakcentiranje srpskog činioca derogativno je jugoslovenstvu.

Da je Adolf Hitler posedovao antisrpski kompleks još kao »kaplarica« iz I svetskog rata ukazao je još Jovan Marjanović, poznati istoričar u delu »Ustanak i NOP u Srbiji 1941«. Međutim, isticati ovu crtu

vode nemačkog Rajha čini se preterano. Da je htio da do kraja ponizi Srbe, ne bi dozvolio prostora za tzv. Nedićevu Srbiju. Na tlu nemačke okupacione zone formira se kvislinška vlada sa koncepcijom ili fikcijom o postojanju Srbije. Nije ubedljiva tvrdnja o konstituisanju tri izrazita antirpskih režima na srpskom prostoru — velikoalbanski na Kosovu, inače pod Italijanskim protektoratom, ustaštvo, a nijedan ustaša nije prešao Drinu i banatsku prefekturu. Najzad, ta prefektura u Bečkereku predstavlja istorijsko čudo. Ali apsurga u istoriji ima, a nekih smo i savremenici. Kroz čitav Srednji vek rimski papa se hrve sa nemačko-rimskim carem, jedinim u katolički realnom i zamišljenom svetu, a zarobljava ga francuski kralj i drži u sruženjstvu avinjonskom više decenija. Istorinski apsurd se dogodio sa Banatom u II svetskom ratu. Čudan status — formalno u sastavu Srbije pod jurisdikcijom vlaste Milana Nedića, a stvarnu vlast su imali nemački folkdojčeri, držeći prefekturu. Međutim, prvi put u istoriji Banat dospeva pod kakvu-takvu srpsku vlast sa načelnicima i manjim časnicima podređenim Beogradu. Prisajedinjenje Vojvodine Kraljevini Srbiji nekoliko dana pre prvodecembarskog akta 1918. ima istorijski značaj, ali nije punovažnog karaktera. Novosadska pod hitno sazvana skupština nije mogla izraziti volju svih, pa i nesrpskih naroda kojih je bilo oko 70% od ukupnog stanovništva. Dakle, prilikom po zlu glasu poznate »debelacije« nemački fašisti povezuju Banat sa Srbijom. U stvari, Nemci nisu hteli da ovu oblast dodele Mađarskoj ni Rumuniji, a vremenom su uvideli da njihovoj politici može poslužiti kvislinška srpska vlast. Nedićeva Srbija je zahvatila Srbiju bez jugoistočnog dela koji je prisvojila Bugarska, a u njenom sastavu bili su severni delovi Sandžaka i Kosova sa Trepčom, gde su opet nemačke okupacione vlasti imale isključive ingerencije.

Kvislinške tvorevine, pa i Nedićevu Srbiju, ne treba do kraja smatrati nepostojecim kako se to činilo minulih pola veka. Petranović ukazuje na značajnu aktivnost Nedića koji je uživao poverenje visokih nemačkih časnika u Srbiji, pa su ispoljavani i planovi proširenja te i takve Srbije, koja bi uz jači naslon i pomoć Nemačkoj mogla da se proširi ka Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori itd. Nedić vodi korespondenciju sa konduktatorom Antoneskuom 1942. kada se osećao jačim. Kvislinška Srbija se približavala kvislinškoj Hrvatskoj, mada nije dostigla taj stepen poverenja i makar prividne autonomnosti u okviru Rajha.

Vidno je da su kvislinške tvorevine poslužile nemačkom Rajhu, jer je kroz njih angažovan deo naroda koji je prihva-

tio orientaciju kvislinških vlasta. Na tlu kvislinških država pokreti otpora su načelno bili slabijeg intenziteta. Stanovništvo u okupiranoj Evropi je pružalo jači otpor tamo gde nije imalo takve zaštite, pokroviteljstva i kakve svoje »vlasti«, administracije. Zato autor s pravom ističe da su Srbi van Srbije, iz zapadnih krajeva srpskog prostora, bili masovno angažovani u ustanku do kraja rata. Kvislinške formacije su sputavale antifašistički pokret, a na tlu Srbije je delalo više takvih formacija, različitih i raznog porekla nastanka, ali sa zajedničkim imeniteljem — podređen odnos prema okupatoru i nepoštedna borba protiv NOP-a.

Autor dodiruje intrigantno, u zadnje vreme, pitanje o datumu ustanka u Srbiji, kao i Jugoslaviji, navodeći nekoliko mogućnosti koje nisu ubedljive. Uzakivati na akcije van ustaničkog jedinstvenog pokreta ne izgleda logično, a poduhvat pojedinih grupa, konkretno jednog vojno-četničkog odreda tek krajem avgusta, ostaju usamljene pojave. Ne tvrdim da je metak Žikice Španca pravi početak ustanka, ali opovrgavati posle pola veka jedan jubilej bez dovoljno argumenata, što se čini u našoj uzavreloj javnosti, nema potrebe.

Koncepcija KPJ o ustanku bila je shodno internacionalističkom duhu njene ideologije pokretanje čitavog stanovništva, dakle svih naroda i manjina širom jugoslovenskog područja. Samo pragmatistički razlozi su određivali vreme i mesto jačeg delovanja pokreta. Autor, pak kazuje na osobit značaj zapadne Srbije koja je imala da bude početna regionalna baza ustanka. »Zapadna Srbija odgovarala je topografijom tla, brdovitim i šumom obraslim terenom, a na drugoj strani bila je naseljena življem koje je bilo borbeno, naklonjeno slobodi i koje je svakom okupatoru dalo jak otpor«. Ovome može da se doda da je istočna Srbija još povoljnija za dizanje ustanka po svojim topografskim obeležjima, više brdskog i šumovitog terena, sa življem koje ni u čemu ne ustupa slobodarskom stanovništvu zapadne Srbije. Odlučivali su drugi činioci — zapadna Srbija je bila od manje značaja za okupatora predestrožnijeg u reonu dunavskog vodenog puta na Đerdapu, Borskog majdana, ugljenokopa, moravske komunikacije.

Nije nova težnja za glorifikovanjem ustanka u Crnoj Gori leta 1941, kada ustanici nisu poseli gradove, niti prodrili u primorje i važnije punktove. Taj ustanički zanos, ipak na malom prostoru i kratkom roku Petranović komparira sa svetskim pokretima otpora. »Tako rano, na samom početku druge faze Drugog svetskog rata, određene napadom Nemačke na SSSR, nigde u porobljenoj Evropi nije došlo do takvog

ustanka kakav je bio 13-julski ustanak u Crnoj Gori... Ustanicima jula 1941. nije nedostajalo slobodarstvo, masovan i aktivan otpor, sa političkim oznakama, kao i ustanicima u drugim evropskim zemljama, ali podvucimo, daleko kasnije. Masovnost ustanaka u Crnoj Gori ipak nema pandana, čak i u završnoj fazi rata, jer se radi o ustajanju celog naroda... Ustajanje celog naroda, koji odbacuje povlašćeni režim koji mu nudi osvajač, pojava je bez primera.

Autor posvećuje dosta pažnje ustanku u NOP van Srbije, prostoru gde žive Srbi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. S druge strane manje obraća pažnju na krajeve istočno od Morave i južnu Srbiju gde je pokret upravo bio najjači u kontinuitetu do 1944.

Primećujemo izvesne bliskosti antropološkoj tezi Jovana Cvijića o prednosti stanovništva dinarskog tipa, kome pored Crnogoraca pripada živalj zapadne Srbije, kao i zapadnih dinarskih krajeva. Uz svo uvažavanje naučnih dometa Cvijića kao i Petranovića na tlu istorijske nauke izrazio bih relativnost dotične teze sa uverenjem da ljudi centralnog tipa sa šopskim varijetetom ne ustupaju kvalitetima Dinaraca. Budući da ima izvesnih primesa razmatranja antropoloških faktora, što je novina u istoriografiji najnovijih perioda, ukazao bih na otpornost NOP u južnoj i istočnoj Srbiji pri čemu faktor ljudskog mentaliteta nije zanemarljiv. Kada se već jednom pojavio u letu 1941. NOP je ispoljio veliku izdržljivost i snagu, naročito u defanzivi, tokom sve četiri ratne godine. Reda je pojava prelaženja partizana u četnike i obratno, a oscilacije pokreta nisu tako drastične. Da je Bor, najveće gradilište u okupiranoj Evropi, sa radnicima logorašima povremeno do 40 000 ljudi, bio u zapadnoj Srbiji slobodni smo da tvrdimo — Užičke republike ne bi bilo.

Pod presijom atmosfere u kojoj je pisao delo, drugačije ne možemo da objasnimo stav Petranovića, on i Albancima pripisuje mržnju, koja nije nikada obostrana! Govoreći o utisculma Tempa, uglednog člana Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske sa Kosova, navodi: »Vukmanovićeve onovremene analize i ocene ne previđaju teškoće kosovske situacije, opterećene šovinizmom prema Srbima. U izveštaju Vukmanovića CK KPJ o stanju na Kosovu i Metohiji, Makedoniji i Albaniji od 8. augusta 1943. stoji: Kroz tu borbu trebalo je postepeno organizovati partizanske odrede koji bi mogli uspešno delovati i pred velike šovističke mržnje koja zaista postoji između Šiptara i Srbra — »Citat odmah demantuje prethodnu jednostranu tvrdnju.

Autor tvrdi da je nekoliko desetina hiljada Albanaca naseljeno na Kosovu iz Albanije, ali tu tvrdnju nije dokumentovao. Da bi potkreplio tezu koja se danas pomiče u političkom i žurnalističkom žargonu o nasilnom menjaju etničke slike na Kosovu ne samo za vreme nego i posle rata, tvrdi da je to činjeno aktima i politikom vlasti »za koju su se Srbi i Crnogorci borili«. Nije na nivou istorijske logike, ali se to, evo, može desiti i jednom Petranoviću.

Autor s pravom ukazuje na propuste istoriografije koja je proteklih pola veka bila pod dogmom jugoslovenskog realsocializma. U skladu sa komunističkom ideologijom insistiralo se na paroli »bratstva-jedinstva«, jednakosti i jedinstva jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina u NOB. Zahvaljujući takvoj ideji i politici KPJ i rukovodstva NOP sputana je mogućnost antagonizama po nacionalnoj, kao i verskoj liniji i krvoprolića većih razmara. S druge strane, ideja o klasnom neprijatelju s kojim se treba odlučno obraćunati dovela je do »nepotrebnih žrtava«, žrtava revolucije koje su bile brojne prilikom oslobođenja zemlje kada je dosta ljudi zatvarano i streljano, često bez suda. Razumljivo je što je u delu podvučeno da je ustaški genocid najkrupnija pojava na jugoslovenskim prostorima, čiji opseg nije dovoljno istaknut i statistički utvrđen. Međutim, autor je prepotencirao ovu pojavu, vraćajući se na nju gotovo u svakom poglavljiju. Govori o hipoteći koja stoji na odnosima srpsko-hrvatskim posle rata, pri čemu je po njemu oštećena isključivo srpska strana. Slazemo se da su nedostaci i pogrešna opredelenja znatno devalvirali istoriografiju vremena Drugog svetskog rata. Nije dovoljno sinteziran učinak pojedinih pokreta i političkih faktora u Drugom svetskom, odnosno narodnooslobodilačkom ratu. Time je ostavljen prostor da se u krugovima sva ke od jugoslovenskih nacija pa i manjina, operiše sa proizvoljnim ciframa o sopstvenim žrtvama. Nije ni približno, recimo, utvrđen broj nestalih duša u najvećoj jugoslovenskoj fabričkoj smrti — Jasenovcu. Prema autoru u Jasenovcu je umoren 500 do 600 hiljada Srba, Cigana i Jevreja. Ostaje nedorečenost šta je sa antifašistima i žrtvama drugih nacija, kojih je takođe bilo u tom stratištu. Naravno da autor za ovu tvrdnju ne navodi izvor jer ga nema.

U delu se navode muslimanske, hrvatske i druge žrtve, koje su pak veoma brojne. Autor takođe nedovoljno ukazuje na teror ravnogorskog četništva na tlu Srbije, koja je upravo predmet njegovog rada. Prema mojim istraživanjima na tlu istočne Srbije četnički teror u drugoj polovini 1943. i prvoj 1944. nadmašuje repre-

sivni sistem nemačkog i bugarskog okupatora u oba svetska rata (Istočna Srbija u ratu i revoluciji, Bgr. 1983).

U zaključku, koji je možda najviše hipotetičan, Petranović ističe, pored ostalog, teror komunista i to preventivni u periodu decembra 1941—aprila 1942, a »koji je imao katastrofalne vojne, političke i moralne posledice po narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori, Hercegovini, istočnoj Bosni«. Težeći da uopšti čitavu pojavu kreće od aprilskega rata da bi da definiciju o »reljefnom ukrštanju unutrašnjeg i spoljnog faktora« što je sve karakteristično po raspadanju jednog međunarodnog poretka odnosa i obrisima novog, imajući za opštu oznaku kulminaciju antisrpske politike 1941, bez presedana u istoriji Drugog svetskog rata, ugrožavanjem opstanka celog srpskog naroda, pre svega Srba u NDH«. Ovakvo postavljanje srpskog problema, a tu smo već blizu teze o opštjoj antisrpskoj zaveri u svetu, zaista nije ikada bilo osnovano, ni u vremu Drugog svetskog rata, a ni do dana današnjega. S druge strane, Hrvatima se pripisuje »samouverenost u svoje kulturne prednosti i istorijsku slavu...« do »nacionalnoj ludila«... Teško je potvrditi tezu da je »slovenačka nacionalna integracija ostvarena zahvaljujući, između ostalog, i podršci srpskog naroda...« Podrška je postojala ali svih jugoslovenskih naroda, zajedno jačih, što je pored ostalog pomoglo i konstituisanju federalne Srbije uključno sa Vojvodinom, koja prvi put ulazi u okvir Srbije. Dakle, zahvaljujući narodima i komunistima, politici KPJ. Autor smatra da su samo srpski komunisti prenebregavali nacionalno pitanje bez smisla za »zdravu nacionalnu politiku«(?), dok tu internacionalističku komponentu iskreno shvaćenu uglavnom poriče hrvatskim, slovenačkim pa i komunistima drugih susednih naroda. Nikako ne mogu da shvatim da ovakva tvrdnja može da egzistira na tenu nauke, odnosno u sferi realnosti.

Veoma podrobnو i studiozno je obrađena pojava ravnogorskog četništva. Na nestereotipan način se pristupa nastanku razvoju i padu formacije koja daje pečat zbivanjima u Srbiji kroz najduži deo rata. Komparativna analiza četništva i NOP predstavlja originalan doprinos istorijskoj nauci. Autor dokazuje da je četništvo po organizacionoj strukturi, strateškim ciljevima i izvođenoj politici inferiorno NOP-u, njegovom kursu pa i rukovodećoj garnituri. Za polemiku ostaje stav da je pokret Draže Mihailovića bio antifašistički, kao i teza o građanskom ratu. U početnoj fazi ravnogorskog četništva, nastalo u težnji da pruži otpor okupatoru, bilo je nezavisno. Prve ratne jeseni Mihailovićeva formacija ulazi u kolaboraciju sa okupatorom, o čemu

govori autor, ali kako tvrdi — zadržava antifašistička obeležja. Verbalna propaganda i štampa ravnogorskog pokreta uz dosta lažnih izveštaja britanskim misijama i savezničkim institutima bila je na liniji antiokupatorske borbe, ali se pojava može objasniti samo na osnovu stvarnog delovanja, koje je načelno bilo kvislinško. Postoji više pisanih dokumenata koje su komandanti četničkih korpusa, jedan za nekoliko korpusa, potpisivali sa krajskomandanatima. Može se zaključiti da je naloge za ove pisane sporazume izrazito kvislinškog karaktera davao Draža Mihailović. Parola »kad kucne čas« bila je smisljena za obmanu naroda. Čas za borbu protiv okupatora nije kucnuo ni kad je okupator u letu i jesen 1944. bio najslabiji. Ostaci razbijenih četničkih jedinica povlačili su se zajedno sa Nemcima krajem 1944. Od svih kvislinških formacija, jedino su povremeno Ljotićevi dobrovoljci bili na meti napada Mihailovićevih jedinica.

Prisutna je tvrdnja da je Jugoslavija u Drugom svetskom ratu bila zemlja sa najmasovnijom kolaboracijom. Razlozi se vide u heterogenom etničkom sastavu i »nacionalnom nezadovoljstvu«. Dušan Plenča, uz jedan broj istoričara, pak, smatra da je broj kolaboracionista bio uslovljen brojem partizanskih boraca; što masovniji NOP masovnije su i kvislinške snage.

O drugoj četničkoj organizaciji koja je bila pod vovodom Kostom Pećancem relativno je malo dato. Pećanac se poziva na naredenje ministra vojske Kraljevine kojim mu je povereno obrazovanje formacije u slučaju rata, ali zašto je autor glavni izvor Zvonko Vučković jedan od ekstremnih četnika emigranata kada je u zemlji problem obradivan na osnovu postojeće dokumentacije. Draža se retko konfrontirao sa Pećančevom formacijom kroz koju je 1942 deo svojih odreda »legalizovao«. Ova formacija je jeseni 1942. raspoređena, a starom vojvodi ostavljena telohraniteljska četa. Po nalogu »Čiće« četnici Deligradskog korpusa hvataju 1944. Pećanca ostavljaju mu vreme da napiše ratna sećanja da bi ga potom zaklali. Uverljivo je svedočenje Nikole Milovanovića da je Vrhovna komanda na Ravnoj Gori to učinila da bi popravila utisak u međunarodnoj javnosti. Pećančeva formacija sastavljena iz četničkih odreda, u svakom srežu po jedan, bila je još od marta neposredno podređena vlasti Milana Nedića. Srpsku oružanu silu činili su Srpska državna straža (poljska, granična i gradska), Srpski dobrovoljački korpus i Srpski četnički odredi.

Kada se otvara jedno takvo veliko polje naše istorije razumljivo je što se brojna pitanja, zbivanja i pojave mogu razli-

čito da tumače. U tom smislu biće mnogo rezervi u javnosti na ovo delo Branka Petranovića koji upravo otvara pitanja i stavlja upitnike na mnoge do sada neprikosnovene sudove. Time se i sam izlaže pitanjima i kritičkom суду javnosti. Razumljivo je da nije bilo moguće preispitati čitav kompleks istorijskih saznanja iz vremena Drugog svetskog rata na tlu Srbije, pa i van nje, u šta se inače upušta autor. Ali je istorijski pomak učinjen ovim delom nesumnjiv, uprkos nedorečenostima pa i izvesnom subjektivnom pristupu problemima. Formalno, subjektivnom, naš utisak je da je autor pod velikom presijom vremena u kome je mukotrpno kreirao svoje delo.

Jedno od najdelikatnijih pitanja je konstituisanje Srbije u procesu federalizacije Jugoslavije. Racionalno je ukazivanje na komunistički pragmatizam prisutan u radu KPJ, njen napor da odredi federalnu kompoziciju jugoslovenskog prostora. Vreme je da se avnojski koncept federacije podvrgne kritici, naučnoj revalorizaciji. U tom slučaju bi ostalo manje prostora da ova istorijska pojava bude na meti najproizvoljnijih tumačenja.

Petranović je u ovom delu jako kritičan prema avnojskom konceptu što uz svo razumevanje za potrebom novog pristupa ipak prestavlja teško prihvatljiv odnos kada imamo u vidu ranije stavove autora iznete u nekadašnjim, priznatim i počastovanim u javnosti, delima. On prihvata danas aktuelnu političku tezu da su srpske zemlje avnojskim konceptom potcepane. U tom smislu smatra da obrazovanje dve autonome jedinice u sastavu Srbije predstavlja njeno drobljenje. U procesu NOR i izgradnje nove Jugoslavije Vojvodina i Kosovo sa Metohijom su izgrađivane kao posebni politički entiteti, koji će voljom svojih narodnih predstavnštava pristupiti federalnoj Srbiji, čija teritorija i brojnost stanovništva time biva uvećana. Valja preispitati i taj koncept po kome su Kosovo i Vojvodina bili van Srbije sve do 1945. godine. Pitanje je aktuelno i kompleksno, budući da Vojvodina u načelu nje kroz istoriju bila u sastavu Srbije mada je prema njoj gravitirala. Kosovo sa Metohijom je opet u načelu bilo deo srpskog prostora, ali je svoju autonomiju steklo zbog mešovitog etničkog sastava sa prevladajućom albanskim komponentom. Onako kako je federacija utemeljena Vojvodina sa pokrajinskom autonomijom i Kosovo i Metohija sa autonomijom nižeg stepena — oblasnom bile su u sastavu Srbije, ali su još u startu posedovale komponentu konstitutivnih delova i Demokratske Federativne Jugoslavije, što se plastično ogleda u pravu delegiranja poslanika ne-

posredno u savezno AVNOJ, odnosno Skupštinu.

Korišćena je u principu velika građa i to prvoga reda. Dobrim delom autor se oslonio na postojeću literaturu. Može mu se dati potpuno za pravo, smatram, što se često oslanjao na svoje radeve budući da time obezbeđuje kontinuitet materije i argumentuje čitav posao. Konsultovana je literatura brojnih autora s tim što su izvesna dela često navođena, mada postoji parcijalni radovi sa temeljnijom obradom određenih pitanja i istorijskih segmenata.

Pred nama je jedno značajno delo o izuzetno aktuelnoj tematiki. Delo jednog erudite savremene jugoslovenske i srpske istorijske nauke. Valja imati u vidu činjenicu da je autor bio pred velikim iskušenjem i teškoćama u ovim kriznim vremenima čemu je veoma teško odoleti. Knjiga će izazvati kontraverzna tumačenja i reakcije, ali su izvesne inovacije velikog istoričara savremene istorije jamačne.

Dragoljub S. Petrović

Slobodan D. Milošević, NEMAČKO-ITALIJANSKI ODNOŠI NA TERITORIJI OKUPIRANE JUGOSLAVIJE 1941 — 1943, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1991, 238 str.

Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1943, izazivali su i ranije pažnju istraživača, ali su oni ove odnose obrađivali u manjim gradovima za određene delove Jugoslavije. Slobodan Milošević je bio prvi koji je te odnose u svoj složenosti i protivrečnosti, u celosti opisao. Iako potpisnice čvrstog saveza, kao što je Trojni pakt, oko teritorije Jugoslavije, još pre njenog osvajanja, počeli su se sudarati interesi Nemačke i Italije. Italija je smatrala prirodnim da Jugoslavija ulazi u njenu interesnu sferu, i sa nestručnjem je očekivala trenutak kada će svoje ambicije realizovati. Međutim, posle uspeha na ratištima Evrope 1939. i 1940, Nemačka je sve više ugrožavala ovaj italijanski interes. Dr. Milošević je obradio sve vidove saradnje, ali i sukoba interesa ove dve zemlje oko teritorije okupirane Jugoslavije u periodu od njenog osvajanja 1941. do kapitulacije Italije početkom septembra 1943. godine.

Knjiga je pisana pretežno na osnovu nemačkih, mada su korišćeni i italijanski izvori. Takođe, korišćena je jugoslovenska

istoriografska literatura, dok u nemačkoj i italijanskoj istoriografiji ovaj problem nije posebno obrađivan. U pogledu metodologije, autor je primenio hronološko-problemski pristup i knjigu podelio na sedam glava.

U kratkom predgovoru, dao je pregled korišćenih izvora i literature, ali bez kritičkog osvrta. U takođe kraćem uvodu, Milošević je opisao nemačko-italijanske planove o prodiranju na Jugoistok, kao i prislike koje su ove dve evropske sile izvršile na Kraljevinu Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu, već prethodno potpisanim između Nemačke, Italije i Japana.

U prvoj glavi obrađen je rat Nemačke i Italije protiv Kraljevine Jugoslavije i okupacija njene teritorije, zatim proglašenje NDH i borba između Nemaca i Italijana da pridobiju Pavelića na svoju stranu, što se konačno završilo nemačkom pobedom, bez obzira što je više godina bio štićenik Italije.

U drugoj glavi pod naslovom »Sukob okupatorskih interesova prilikom teritorijalne podele Jugoslavije 1941«, opisano je kako je tečao sukob interesova između Nemačke i Italije, kada su delile osvojeni teritoriju Jugoslavije i kako je vršeno razgraničenje okupacionih zona između Italije i Bugarske.

U trećoj glavi, obrađena je borba za prevlast između Nemačke i Italije na ekonomskom planu, odnosno kako je Nemačka prilikom podele Jugoslavije uspela da zadrži najvažnije privredne resurse u Jugoslaviji.

Cetvrtu glavu sadrži razvoj nemačko-italijanskih odnosa u 1942. godini. Što je rat odmicao, sve je više izbjigalo nezadovoljstvo Italije podeлом teritorije Jugoslavije. Italija se osećala prevarenom od Nemačke i sve inferiornije pred nemačkom dominacijom u privredi, jer izvršena podeła nije odgovarala njenim povećanim appetitima na jugu Evrope i u Podunavlju. U svojoj politici na teritoriji bivše Jugoslavije pokušala je da iskoristi Srbe. S jedne strane, Italija je pomagala i spašavala Srbe, upotrebljavajući ih kao protivtežu Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ali s druge strane ugrožavala ih je stvaranjem Velike Albanije i podržavanjem antisrpske separatističke struje u Crnoj Gori i drugim političkim akcijama.

U petoj glavi, opisani su sporovi između Italijana i Nemaca prilikom rešavanja pitanja Jevreja i folksdojčera. Kako je rat sve nepovoljnije počeo da teče po sile Trojnog pakta, naročito posle bitke kod Staljingrada početkom 1943. godine, odnosi između Italije i Nemačke sve su se više pogoršavali. To pogoršanje odnosa Milošević je obradio u Petoj glavi, obuhva-

tajući, istovremeno, i odnose prema četnicima Draže Mihailovića i narodnooslobodilačkom pokretu u 1943. godini. Poznato je da su Italijani bili za saradnju sa četnicima, dok Nemci to nisu prihvatali. Štaviše, uoči bitke na Sutjesci protiv NOP-a, uhapsili su crnogorske četnike sa Pavlom Đurišićem na čelu. Pogoršanje odnosa između Italije i Nemačke najbolje je iskoristio narodnooslobodilački pokret, čija se glavnina u toku 1942. i 1943. godine kretala linijom koja je razdvajala nemačku od italijanske okupacione zone, uspevajući da odoli svim neprijateljskim napadima i naglo ojača posle kapitulacije Italije.

I u sedmoj glavi, opisani su događaji u Jugoslaviji uoči i za vreme kapitulacije Italije 8. septembra 1943. godine. U kratkom zaključku, umesto da sažeto i celovito prikaže rezultate svojih istraživanja, autor se zadovoljio da to svede na lične odnose između dva diktatora Hitlera i Musolinija. Iako u tekstu opisuje dosta detaljno neslaganje između politike Italije i Nemačke u odnosu na jugoslovenski prostor, ipak, kad rezimira lične odnose između Hitlera i Musolinija, zaključuje: »Njihova sloga ih je dovela do zajedničke propasti, proukovane njihovim megalomanskim planovima, kojima nisu bili dorasli«. Iz citata bi se mogao stечi utisak, kada se ne bi pročitala knjiga, da su se dva diktatora slagala, a da su njihovi saradnici, odnosno razne jedinice vojske i policije, vodile međusobno borbu za što veći uticaj na prostoru Jugoslavije. No, sve to nije važno. Bitno je da je autor sveobuhvatno i detaljno objasnio odnose između Italije i Nemačke na teritoriji Jugoslavije, od trenutka okupacije do kapitulacije Italije, na osnovu izvora prvog reda. Navodeći sve viđene saradnje, ali i nesporazuma i sukoba na ovom prostoru između ove dve države, Milošević je uspeo da uveliko pomakne naša saznanja o ovom problemu i, samim tim, pruži značajan doprinos jugoslovenskoj istoriografiji.

Venceslav Glišić

Schöllgen, Gregor, ULRICH VON HASSELL 1888—1944, EIN KONSERVITIVER IN DER OPPOSITION, C. H. Beck, München 1990, 278 str.

Ugledni diplomata Ulrich fon Hasel pripadao je oponcionom i zavereničkom kružu nemačkih konzervativnih građanskih političara i oficira koji su kasno — kasno

kako po Nemačku, tako i po njih same — bezuspešno pokušali da uklone Adolfa Hitlera sa vlasti. Fon Hasel je, posle neuspjelog atentata fon Štaufenberga na Hitlera 20. jula 1944., podelio zlehdru sudbinu nekoliko hiljada protivnika režima izvedenih, pred nacističke »narodne sudeve« i bio nakon ponižavajućeg suđenja streljan u Berlinu 8. septembra 1944. godine.

I pored zapuštenog mesta u diplomatskoj istoriji Vajmarske Republike i Trećeg Rajha koje je fon Hasel zauzimao, savremena nemačka istoriografija, inače bogata biografijama, do pojave knjige Gregora Šelgена nije imala delo posvećeno ovoj značajnoj ličnosti. To još više začuduje kada se ima u vidu da je fon Hasel pripadao samom zavereničkom vrhu antihitlerovske opozicije koja je, zahvaljujući temeljitim istraživanjima svega što je za nju vezano, dobila mesto jedne od centralnih tema savremene nemačke istoriografije. To daje za pravo da se zapitamo kako je ličnost fon Hasela do sada izmakla sveobuhvatnoj biografskoj obradi.

Fon Hasel je o sebi i okruženju u kojem se kretao od 1938. do 1944. ostavio dragocena svedočanstva u dnevničkim zapisima, objavljenim po prvi put odmah nakon završetka Drugog svetskog rata 1946. godine.¹ Redigovan i prošireno izdanje »Dnevnikar objavljeno je 1988. godine.²

Na fon Hasela, s druge strane, često nailazimo u radovima velikog broja autora koji se bave nemačkom diplomatskom istorijom i istorijom nemačke antihitlerovske opozicije. Treba samo pomenuti knjige K. O. von Arethina, M. Balfoura, H. J. Dörschera, A. Hilgrubera, H. Rothfelsa i mnogih drugih.

Njegovo službovanje u Beogradu na mestu nemačkog poslanika od 1. aprila 1930. do kraja septembra 1932. kada je premešten u Rim, gde ostaje do prisilnog povlačenja iz aktivne službe 1938. zatim aktivnost u »Srednjoevropskom privrednom savetu« (Mittteleuropäische Wirtschaftstag), poznavanje jugoistočnoevropske problematike i trajno zamirjanie za ovaj prostor, o čemu svedoči veliki broj tekstova koje je objavio o različitim problemima vezanim za Jugoistok, ili onih pisanih za uski krug stručnjaka i koji nisu objavljeni, preporučuje ličnost Ulriha fon Hasela istraživačima

¹ Ulrich von Hassell, *Vom anderen Deutschland — Aus den nachgelassenen Tagebüchern 1938—1944*, Freiburg i. BR. 1946.

² Ulrich von Hassell: *Die Hassell-Tagebücher — Aufzeichnungen vom Andern Deutschland. Nach der Handchrift revidierte und erweiterte Ausgabe*, Berlin 1988.

koji se bave i našom istorijom prve polovine XX stoljeća. Zbog toga je i ova njegova biografija vredna pažnje.

Šelgen baca svetlo i na one periode fon Haselovog života i karljere koji su do sada bili u senci »opozicionih godina«, a koji su bili odučujući za formiranje njegovih političkih stavova i, uopšte, njegovog svetonazora. Iskustva i shvatanja stecena u mladosti će se kao konstanta provlačiti kroz sve ono što je pisao i činio do kraja života. Pripadao je, kako sam ističe u jednom tekstu 1918., »mladim konzervativcima« koji su svoje političko »vjeruju« i nakon propasti Carstva nastavili da grade na idejama nemačkog konzervativizma, doba u kojem je zahvaljujući »bizmarkovskoj političkoj veštini« Nemačka postala evropska i svetska sila.

Fon Hasel se u Vajmarskoj Republici politički vezao za Deutsch Nationale Volkspartei, podređujući svoj politički rad, kako njegov biograf na jednom mestu ističe, ponovnom uzdizanju Nemačke kao velike sile. Glavni instrument ostvarivanja ovog cilja, smatrao je fon Hasel, treba da bude nemačka privreda, koja se mora širiti ka evropskom severu i jugoistoku. Sam je, u vreme dok je boravio u Kopenhagenu (1926—1930) i Beogradu (1930—1932), tome dao značajan doprinos. Iskustva stecena u tom periodu omogućile mu da s puno razloga, posebno kada je u pitanju jugoistok, stekne ugled jednog od najkompetentnijih znalaca toga prostora.

Šelgen se posebno pozabavio kompleksnim odnosom fon Hasela prema režimu u Nemačkoj nakon dolaska nacionalsocijalista na vlast. Između lojalnosti »državi« i aristokratskog prezira prema predstvincima nove političke elite (»skorojevićima«), počelo je da se, oko 1936, zameće fon Haselovo oponizacionarstvo, da bi, nakon 1938. naglo narasla njegova kritičnost prema postupcima političkog vrha Trećeg Rajha. Upravo ova analiza shvatanja fon Hasela, daje nam »reprezentativan uzorak« ideja koje su vladale u konzervativnim oponicionim krugovima, posebno među diplomatomama »starog kova«. Takođe pokazuje da je prvo bitna fon Haselova lojalnost Hitlerovom režimu — za koji je, kao njegov ambasador u Rimu, na spoljnopolitičkom planu do 1938. mnogo učinio — imala uzroke ne u prihvatanju ideooloških načela već u stavu da je takav režim moguće »iskoristiti« za ponovno uzdizanje Nemačke, poništavanje rezultata mirovne konferencije u Parizu i zatim ga zameniti jednim, primerenijim njegovim političkim idealima.

Kao plod napora u mirenju svojih nacional-konzervativnih shvatanja mesta i uloge Nemačke (uvek kao »Velike Nemačke«) i postupaka Trećeg Rajha na spolj-

nopolitičkom i vojnom planu (kome nikako ne odriće »nesumnjive spoljnopoličke uspehe«, nastaju njegova razmatranja o posleratnom evropskom poretku, unutarnjim promenama u Nemačkoj nakon zbacivanja Hitlera. Šelgen upozorava na njihovu važnost u razumevanju svih dilema i postupaka celog sloja nemačkih visokih državnih činovnika, stručnjaka i oficira »nasleđenih« od Vajmarske Republike i Carstva, koji su se 1933 stavili novoj vlasti na raspolažanje, pomogli joj da se održi iluzija »kontinuiteta« i »legitimite«, učestvovali u vlasti, opravdavali posebno njenu spoljnu politiku, da bi, neki pre neki kasnije, potisnuti od strane ideološki proverenih partijskih kadrava, započeli sa svojim pasivnim kritičkim preispitivanjem postupaka režima čiji deo sami bili, ili se, kao manji i odlučniji deo, okrenuli kovanju zavera za njegovo rušenje.

Autor uverljivo slika fon Haselovu kollebljivost i sklonost da za mnogo šta, od onog što je Treći Rajh činio harajući Evropom, nađe opravdavanje. Ovo se može ilustrovati shvatanjem koje je 1942. izneo fon Hasel, tada već duže vreme skrajanut iz diplomatičke, u jednom tekstu posvećenom problemima evropske budućnosti, u kojem je tvrdio kako je »...upravo izgradnja Novе Europe«, koju je Treći Rajh započeo, usmerena davanju Kontinentu »...jednog pozitivnog sadržaja... temeljno novog i saglasnog vremenu«, dok je uvođenje principa »Lebensrauma« značilo »...uvođenje reda u međunarodni poredak« oslobađajući ga »haotičnog poretka Društva naroda«. On je to potkrepljivao tvrdnjom kako »...najjača nacija jednog Lebensrauma mora da bude njegov voda«.

Šelgen je skrenuo pažnju da je fon Hasel imao realističan pristup prema jugoistoku i njegovom budućem mestu u »novom privrednom poretku«, ne podležući nekritičkom preterivanju o privrednim perspektivama ovog prostora, karakterističnom posebno za period 1940—1941. On je jugoistok uvek shvatao samo kao »dopunski privredni prostor«, pre svega Trećem Rajhu važan kao izvor hrane i sirovina.

Gregor Šelgen je u biografiji Ulriha fon Hesela pružio interesantnu analizu njegovog života, postupaka i shvatanja sa dosta uravnoteženim istoriografskim i psihološkim pristupom.

Treba konačno napomenuti da knjiga, pored tri poglavља (Mladi konzervativac 1881—1919, Diplomata 1919—1938, Opozicionar 1938—1944), zaključka i bogatog naučnog aparata, ima i prilog od četiri fon Haselova teksta koji dobro reprezentuju njegova politička shvatanja.

Milan Ristović

Zoran Lakić, PARTIZANSKA AUTONOMIJA SANDŽAKA 1943—1945. (ZAVNO Sandžaka — dokumenta), Podgorica 1992, 480 str.

Posle dve knjige dokumenata o *Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Crne Gore*, 1963. i *Crnogorskoj antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja 1944—1945*, 1975., Lakić se pojavljuje pred naučnom javnošću sa trećom knjigom dokumenata o *Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Sandžaka*, 1992. Pomenute knjige su nastale kao deo naučnoistraživačkog rada na monografskoj obradi pojedinih problema, kao što je narodna vlast, sa knjigom *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941—1945*. (1981) i druge.

Knjiga sadrži studijski rad od 80 stranica o *Sandžaku kroz istoriju i istoriji kroz Sandžak*, kao i šest poglavljia.

Od postanka Sandžak (naziv se javlja od vremena turskih osvajanja) je delio sudbinu ostalih teritorija onako kako su diktirale okupatorske turske i austro-ugarske vlasti. Nije imao nikakvu posebnost koja bi se temeljila na istorijskoj, nacionalnoj, verskoj, jezičkoj, kulturnoj i geografskoj celini. Istu administrativnu celinu imalo je više sandžaka u balkanskom delu Turske carevine.

Oslobodilačku borbu započetu u 19. veku ideoški su ometale Turska i Austro-Ugarska, sa tendencijom podvajanja na planu Sandžak je muslimanski (opcija Turske) i Sandžak je bosanski (opcija Austro-Ugarske). U međuratnoj Jugoslaviji (1918—1941) takođe je zanemarena celovitost ranijeg Sandžaka.

U Drugom svetskom ratu teritorija Novopazarskog sandžaka doživela je sudbinu Jugoslavije. U početku, namesto težnji velikih sila, javljuju se njihove pristalice u krilu mesnog stanovništva. Jedni su bili za Veliku Albaniju, a drugi za Nezavisnu Državu Hrvatsku i to pod okriljem Italije, odnosno Nemačke.

Posle oslobođenja 20. i 21. novembra 1943. osniva se ZAVNO Sandžaka. Za sve vreme njegovog postojanja ideja o autonomiji Sandžaka nije izašla dalje, nije bila jasno definisana. Ostala je onako kakva je bila u vreme njegovog osnivanja, što nije bio slučaj sa drugim zemaljskim većima koja su se posle Drugog zasedanja AVNO-a transformisala u zakonodavne organe. Sandžak je za sve vreme rata imao vojne, političke i civilne institucije, a nije zahtevao posebnu administrativno-teritorijalnu celinu. Odlukom ZAVNO-a na skupštini 29. marta 1945. ova institucija je prestala da postoji, a teritorija Sandžaka je podeljena

između Srbije i Crne Gore. Prema tome, ideja o celovitosti Sandžaka nije se temeljila na istorijskoj tradiciji naroda i geografskoj celini ovoga kraja, a naročito ne na jezičkim i etničkim osobinama naroda Sandžaka.

Dokumenta su razvrstana u šest poglavija. 1. *Godina 1943. Osnivanje ZAVNO* (str. 87—117). Daju se dokumenta koja u hronološkom i sadržajnom pogledu čine celinu. Na prvom mestu stavljeni su dokumenta sa osnivačke skupštine ZAVNO; zapisnik, rezolucija, proglaši naroda Sandžaka i telegrami poslati institucijama i pojedincima. 2. *Godine 1944 — Rad ZAVNO Sandžaka* (117—227). Po sadržaju dokumenta su raznovrsna, a odnose se na život i rad stanovništva. Značajan je Izveštaj ZAVNO poslat Predsedništvu AVNOJ-a u februaru 1944, zatim o transportu robe, obradi zemlje, pisma štabovima vojnih jedinica, organizacijama narodne vlasti, pravsvete i privremenim Pravilnikom Društva crvenog krsta za Sandžak. 3. *Godina 1945 — Rasformiranje ZAVNO Sandžaka* (227—305). Pored pomenutih, sadrži dokumenta o rešavanju socijalnih pitanja stanovništva, uspostavi PTT saobraćaja, sudskim organima i zapisnik sa poslednje sednice ZAVNO Sandžaka 29. marta 1945. u Novom Pazaru, kao i Odluku o prestanku njegovog rada. 4. *Ostala dokumenta* (305—331). Data su dokumenta većnika AVNOJ-a iz Sandžaka, više proglaša stanovništvo u pojedinim srežozivima i o organizaciji narodne vlasti. 5. *Partizanska štampa i štampa o ZAVNO Sandžaka* (331—437). Priredena su dokumenta-članici iz partizanske štampe, *Glasa Sandžaka* i drugih listova, koja se odnose na ZAVNO Sandžaka. 6. *Prilozi-portreti članova Izvršnog odbora ZAVNO Sandžaka* (437—461). Date su kratke biografije članova Izvršnog odbora ZAVNO-a Sandžaka, kao i njihove fotografije.

Spiskom od 128 dokumenata, od više hiljada koje je izdao ZAVNO, a potom i registrom licih imena sa faksimilom dokumenta autor je jasno i celovito predočio celinu, događaje vezano za Sandžak od 1943. do 1945. Nesrećna je okolnost što nisu sačuvana sva važna dokumenta koja su prema istraživanju autora, u ratnom vijhoru izgubljena. Taj nedostatak u sadržajnom pogledu ne remeti celinu knjige, jer postojeća dokumenta pružaju relativno celovitu predstavu.

Autor je ispunio obavezu prema naučnoj javnosti da u studiji objavi, naravno proboranu, arhivsku građu kojom se služio. Većina istoričara to ne čini. Njegovo iskustvo i pristup obradi teme poučni su za mlade naučne radnike.

Slobodan D. Milošević

Miodrag B. Protić, NOJEVA BARKA, Pogled s kraja veka (1900—1965), Beograd 1992, 592 str.

Malo ih je među kulturnim poslenicima u oblasti kulture i humanističkih nauka kojima nije poznat pisac ovih memoara kao istaknuti slikar, neumorni umetnički kritičar skoro pola veka, organizator i prvi upravnik Muzeja savremene umetnosti (1959—1980) antidiognatski duh u raspravama između »modernista« i »realista«. Treba li navoditi i Protićeve zapožene studije, monografije, sinteze: Savremenici I—II, Milan Konjović, Milena Pavlović Barili, Jovan Bijelić, Slika i smisao, Oblik i vreme, Srpsko slikarstvo XX veka, Jugoslovensko slikarstvo 1900—1950, Skulpture XX veka.

Protićevom velikom opusu priključila se i ova izvanredna memoarska knjiga. »Nojeva barka« omogućuje da sagledamo lični doživljaj epohe, a bogatstvom činjenica ostaje trajno svedočanstvo o vremenu. Vladajuće do juče nije zanimalo subjektivni pogled stvaraoca udatim magistralnim okvirima razvoja. Svedočanstvo o stvaralaštvu nije smelo protivurečiti oficijelnoj slici zbijanja, a samim tim zaseanjivati matični tok. Da bi se pojavila autentična memoarska literatura trebalo je da se vreme jednoumlja zameni novim, da sazru viđenja aktivnih sudionika, nakupi i proceni iskustvo. Tek od nedavno stvaraoci su počeli razmišljati o svome vremenu kroz prizmu sudbine porodice i ličnu dramu, govoriti — ne napuštajući lično-porodični plan — o krizi i egzistencijalnim neizvesnostima svoga naroda, istorijskoj i etičkoj žrtvi, društvu slobode i neslobode; drugi su svome životu prilazili u hronološkom sledu — kao Protić — da bi jače izrazili suprotne pojave »u svesti i vremenu«; treći su nastojali da prikazu zablude koje su dogmatiski okivali mozak, pucanje šermatskih stega, početak otrežnjavanja i racionalnog sagledavanja stvarnosti.

Protić je osećao unutrašnju potrebu da spasi od zaborava ono što se ne sme zaboraviti, želeo je da zastane i razmisli nad svojom sudbinom. Pamteći više od pola veka mogao je upoređivati srodnata istorijska iskustva. Protićeva »Nojeva barka« je sećanje na »tragičan vek«, kako pisac naziva XX vek. »Zaborav« se želeo pretvoriti u pamćenje. Pisac je i te kako svestan da je u njegovom vremenu došlo do strašnog »obrta«, s neslućenim »ubranjem istorije«. »Obrt« se ogleda u tome da je »epohu vere pre iskustva zamenila (je) epoha iskustva posle vere : jučerašnju utopiju — današnja stvarnost«. Ali,

i nasuprot toj stvarnosti, nismo ostali „u istom duhovnom ciklusu sa Evropom“.

Zapaženo mesto u knjizi je posvećeno zavičaju. Mnoga dešavanja vezana su za Vrnjačku Banju, koju Protić vidi i kao elitični, političko-umetnički atraktivni centar srpskog društva. Nešto slično Dubrovniku i Bledu za života Kraljevine Jugoslavije. Zadržavanje pažnje na Banji nije samo nostalgični ustupak pisca detinjstvu. Banja je „svakidašnjicu najviše i poricala, i na sliku društva kao umetničkog dela najviše podsećala. Lečilište, mondensko mesto i intelektualno letnje središte, bila je više nego sociološki uzorak — prostor u kom su se lako mogli zapaziti simbolični prizori, kontrasti prirode i kulture, Srbije i Evrope, sela i grada... Banja Belimarkovića, Blaznavca, Ristića... čuvenih pisaca (Ivo Andrić, Desanka Maksimović, Vojislav Ilić Mlađi...), naučnika (Aleksandar Belić, Veselin Čajkanović...)“.

Memoarski spisi uveliko dobijaju na vrednosti ukoliko se život pisca ukršta sa krupnim društvenim zbivanjima. Protičevi memoari su ogromna freska na kojoj je otisnut svakodnevni život, školovanje, približavanje levici (umetnički), značajni biografski prelomi sa radosnim porodičnim trenucima; spisi ne oskudevaju u refleksijama — političkim, filozofskim, estetskim; pa ni u lucidnim zapažanjima pisca o ličnostima, umetnicima, izložbama, putovanjima, obilascima muzeja, susretima sa stranim umetnicima; skicama istaknutih slikara (Milosavljević, Tabaković, Milunović...). Pisac je upadljivo usredsređen na samoispitivanje, etički uznemiren i pun strepnji od haosa koji dolazi spolja i kojemu se suprotstavlja svom energijom i vokacijom umetnika.

Zanimljiva su mladička razmišljanja Protića o jugoslovenstvu. Nalazi da je u bivšem unitarizmu bilo i neke širine koja nas je privikivala na „jugoslovenstvo kao metaforu i žudnju ka svetu“. Daci su uoči aprilske rata mislili da nas „jugoslovenstvo upravlja budućnosti, Evropi, bratstvu nove, drukčije zajednice“. Stranice memora su posvećene duhovnom stanju predratne srpske intelektualne omladine („žudnje ka blesku utopije“, „romantične ideje.“) Otkuda naivne predstave koje su znale pokrenuti tako silovite energije? Vredi poimenuti Protičev odgovor: „... prvo, u manihejskom svojstvu leve propagande, u njenoj momentalnoj crno-beloj shemi i veštini da socijalizam prikaže kao nastavljača najviših duhovnih vrednosti; drugo u nedostatu skepsa i analize, u premoći vere i nade.“

Kraljevački gimnazista se uoči rata zgrajavao na levičarsku (komunističku) tezu da SSSR-u — socijalizmu nije glavni ne-

prijatelj fašizam već engleski i francuski imperijalizam. Da li su se diktature bolje slagale ili su u pitanju bili drugi motivi...? Da li je to bilo ubedljenje ili nametnuti ili nepromišljeno prihvaćeni stav? Protić je Francuska bila druga domovina, a umetnički gledano i prva. Otac mu je rekao da se diktature međusobno bolje slažu, „narod smatraju nepunoletnim, te ga drže pod starateljstvom i tlače u njegovo ime“. Zapadni istoričari i mislioci smatraju da diktatori ne mogu biti sagovornici, jer oni ne znaju razgovarati. Hitler se divio Mussoliniju kao „preteči“, a duće patio od inferiornosti zbog firrove slave.

Koliko li je pojedinosti o 27. martu, kapitulaciji, bombardovanju Beograda, sudbinu Srba na Kosovu, u Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, napadu Nemačke na SSSR. Teče priča o partizansko-četničkoj opsadi Kraljeva, nemačkoj odmazdi (100 : 1). Protiću se na početku naziralo narodno jedinstvo iz 1914—1918, ali je usledio građanski rat koji se pokazao strašniji od nemačkog zločina.

Kretalo se u borbu sa „Rusijom“, koja je bila sinonim za SSSR. Biti za „Rusiju“ značilo je biti za svoj narod. O SSSR-u 1941. znalo se daleko manje nego danas, a „biće staljinizma naslučivali su pojedini intelektualci...“ „Demonска realnost“ (Jasenovačka jama, 100 : 1) uticala je da postoji samo jedan narod — ruski. Jednima se „Rusija“ ukazivala kao „tradicionalni bogonosac...“, drugima kao „revolucionar...“. „Srpski intelektualci voleli su ne staljinistički, azijski, već evropski stilizovanu sanktpeterburšku Rusiju koja im je, zapadnjački vaspitanima, omogućavala da pomire mitsku svest slovenstva sa modernim evropejstvom i da „uz zlatne kupole Moskve i zlatnu iglu Admiralitetu u svojoj memoriiji sačuvaju Trijumfalnu kapiju i Latinski kvart“. Umesto razuma i jedinstva nadvladalo je cepanje i surovost. O tim deobama srpska književnost ima roman Dobrice Čosića, ali u njoj ne postoji lik sličan Šolohovljevom Grigoriju, iako se bez njega tragizam građanskog rata i revolucije teško može predstaviti. Srpski raskol mučio je narod i onda kada su partizani prešli Uvac. Ljudi su se pitali: nije li u pitanju antisrpska zavera? Nije li htelo biti bolje 1918 da su Srbi stvorili svoju državu i pomogli drugima da formiraju svoje nacionalno „manje-više homogene i teritorijalno zaokružene države“, štiteći ih od Austrije i Nemačke i njihovih revanističkih zahteva?

Protić se priseća „zločinačke okupacije“ (Banjica, Sajmište), ali ne zaboravlja da je istovremeno tekao i kulturni život. Pita se: šta mu je bio cilj? „Smirivanje nemirnih“, prikrivanje fabrika smrti i ge-

nocida, ili održavanje neophodnog minima-
ma vrednosti potrebnog i gospodarima i
robovima?...« Valjda i zato što se bez
izvesnog racionalnog privida normalnosti
nije moglo ni u nacističkom totalnom ratu —
upravo zbog njegovih iracionalnosti, ne-
normalnosti...« Suštinu okupacijskog ži-
vota nalazio je u korenima i u biću na-
cizma.

Oslobođenjem nisu prestali pritisci i
strepne. Pravno načelo kome je svako
nevin dok ne dokaže da je kriv, zame-
njeno je revolucionarnim načelom prema
kome je svako kriv dok se ne dokaže da
je nevin. Marko Ristić, osuđen od Tita
kao trockista u »Proleteru« 1939, objavio
je u »Borbici« 5. novembra 1944. članak
»Smrt fašizmu — sloboda narodu« u ko-
me se, kaže, ne može prepoznati juče-
rašnji protivnik staljinizma. U Protićevom
viđenju, pridobijanje uglednih intelektualaca
bivšeg režima (Ivo Andrić, Aleksandar Be-
lić, Veljko Petrović i drugi) praćeno je u
javnosti sa »pometnjom«.

Iz poglavlja »Theater Mundi 1945—
1950.« vidimo kako su ugašene demokrat-
ske stranke i političko-pluralistički nago-
veštaji u uslovima politike kompromisa.
Novi poredak je u Jugoslaviji uspostavljen
u znaku podele interesnih sfera u smislu
podjednakog uticaja. Međutim, Narodni front
se pretvorio u kulise, privatna svojina je
ukinuta, legitimitet utemeljen na »klasnom«
razumevanju interesa, toka i smisla istorije.
Komunisti su etiku gradili na načelu koje
je sažeо ruski narodnjak Nečajev: »Ova
uverenost i saznanje da smo u pravu pred-
stavlja motiv u odnosu prema čitavom
spoljnem svetu, u odnosu na sve što ni-
smo mi, što ne može da bude uz nas.
Odatle i teza koja nam služi kao deviza:
»Ko nije uz nas, taj je protiv nas!« Ali
sve se nije dalo sabiti u jedinstven kalup:
»planirana revolucija« nije mogla da se
ostvari do kraja (ostaci normalnog, razli-
čiti pogledi, iskustva). Bile su to godine
»tragično osenčenog romantizma«.

Impresivne su analize posvećene uvo-
đenju socijalističkog realizma u nas i nje-
govoј negaciji. Protić je aktivni sudeonik
u događajima. Lakše je bilo predratnu
umetnost osporiti nego meduratne umet-
nike preko noći »prevaspitati«. Pravi umet-
nici su prihvatali »tuđu priču«, ali su ču-
vali svoj »način pričanja« (»Tema Bogoro-
dice stalno ista, njen sadržaj uvek razli-
čit«). Kritikovani su ipak što menjaju
»ikonografiju«, a teže da sačuvaju »svoj
jezik i oblik«. Stvarala se »antiumetnički
omeđena doktrina« koja nije davala šanse
umetniku. Staljinovom osudom KPJ 1948,
započelo je u Jugoslaviji takmičenje u
naprednosti i pravovernosti. Radovan Zogović
na Petom kongresu KPJ jula 1948.

govori kao »boljševički templari«, protiv
»dekadencije«, »antirealizma«, »antihumaniz-
ma«, američkog »reakcionarnog« filma...
Žestina te politike je dosegnuta 1949. go-
dine. U sukobu sa Staljinom većina inte-
lektualaca je videla »novi početak«. Situa-
cija 50-ih je bila daleko bolja od one pret-
hodnih godina, ali i neuporedivo »dvosmi-
slenija«, jer se politička cenzura preme-
stila u dubinske slojeve autocenzure: os-
novne zvanične »istine« nisu se mogle po-
ricati ni u pedesetim. Ko se nadao progonu
Staljinovih pristalica pre 1948? A zašto se
ne bi strahovalo da će na red doći »re-
vizionisti« (posle »slučaja Đilas« i dolaska
Hruščova u Beograd 1955. godine)?

Protićevi memoari, posvećeni previra-
njima i sukobima u stvaralačkom svetu
protiv socijalističko-realističke prinude,
predstavljaju nezaobilazan izvor za onovre-
meno idejno stanje duha. Posle 10-godiš-
njeg odsustva (rat i period socijalističkog
realizma posle 1945.) uspostavljena je u
nas kritika. Protić — kritičar ubeden je da
se bez slobodne umetničke ličnosti ne
mogu ispoljiti ni duhovne energije društva
i vremena. U nedeljnim informativnim
novinama (NIN-u) počeo je razarati socija-
lističko-realističku »istinu«, kao »neistinu«
anahroničnu i nerealnu. Zabeležen je niz
konkretnih manifestacija (izložbenih, kriti-
čarskih itd.) u toku 1951. Ta godina je ozna-
čena kao »institucionalna i ideoška smrt
socrealizma«. Godina je protekla u znaku
nekoliko istorijskih izložbi (Konjovića, Lu-
barde, Aralice, Milosavljevića...). Kulturno-
politička bitka je 1952. bila dobijena: sloboda
stvaralačke ličnosti je povećana, ener-
gija razuđena, model umetničkog života
izmenjen. Strahovalo se da Đilasov pad ne
izazove »preispitivanje« i ne zaustavi tek
započeto oslobođenje kulture. Razaranje
dogmatizma nastavljeno je izložbom Hen-
rija Mura. Protić je u NIN-u izneo Murove
ideje o beskorisnosti žestoke prepiske iz-
među apstrakta i nadrealista, jer »svaka
dobra umetnost obuhvata i apstraktne i na-
drealističke elemente kao što sadrži i klas-
ične i romantične: pravilnost i iznenade-
nje, intelekt i fantaziju, svesno i nesve-
sno«. Početkom 1955. pristalice obeju stru-
ju pokreću časopise »Savremenik« (uredni-
ci Velibor Gligorić i Dušan Kostić) i »Delo«
(urednici Aleksandar Vučić i Oskar Davičo).
Sukobljavali su se različiti umetnički i poli-
tički stavovi, ali pak, pre svega, »mon-
tanjarski, patrijarhalni i moderni urbani
mentalitet: svojstvo prvog da određeni
trenutak svesti zaustavi i absolutizuje sa
svojstvom drugog da ga novim iskustvom
proširi i izmeni«.

U poslednjem poglavlju Protić ocenju-
je »sezdesete« (1961—1965), kao »obele-
žene suprotnostima, zrenjem i trulenjem«,

spoljnim i unutarnjim propadanjem. Kultura je otkrivala sve izrazitije znake unutrašnje krize. Pisac vidi početak »kulturnog pessimizma«. Titovi »imeprijalni putevi« doprinisili su upoznavanju sveta sa Jugoslavijom, ali nisu želeli niti mogli prikriti grandomaniju Tita kao svetske figure. Najmladi u umetnosti skreću ka »Nachtsseite, tamnom, tragičnom, surovom«. Tito je na kraju 1962. zagrmeo u novogodišnjoj poruci protiv »dekadentnih pojava unesenih izvana«, protiv »dekadentne«, »apstraktne umetnosti« u stvari. Posle Titovog govora počela je nestajati tradicija prema kojoj su u aparatu kulture sedeli ljudi tzv. dvojnog statusa — važni u kulturi i administraciji, da bi ostao samo »stručni činovnik«, a iščezao »intelektualni stvaralač«.

Istorijska umetnost pisala se i pisaće se na osnovu dokumenata, analize dela, spomenika kulture, istoriografskih radova, ali ostala bi uskraćena i osiromašena, dobrim delom nevidljiva u sferi ličnih motivacija, unutrašnjih i spoljnih impulsa umetnika, estetskih i idejno-političkih afiniteta — bez memoarskih svedočanstava aktivnih sudeonika našega vremena. A ti slabo vidljivi i ličnom notom označeni momenti, najintimnije strane čovekovog ponašanja i određivanja, najteže su u klasičnim izvorima sagledivi. »Nojeva barka« Miodraga Protića ubedljivo pokazuje retko uspeli spoj — izvora, obogaćenog slojevitošću analize, trezvenošću i nepristrasnošću opštег suda, preciznošću iskaza, kulturom povezivanja činjenica i odlične istoriografske (memoarske) literature koja zanosi magijom reči, osećanja i misli.

Branko Petranović

PAKT BUDUĆNOSTI: KULTURA—EKONOMIJA—KOMUNIKACIJE. NOVI OBLICI RAZMENE I SOLIDARNOŠTI. Urednik Fred Burken. Ženeva, Edicija Zore, 1992, 172 str.

Novi evropski poredak, zasnovan na institucijama Evropske ekonomske zajednice, pored ekonomske, političke i državne integracije obuhvata povezivanje nacionalnih kultura. Pitanje je interesantno već zbog pretpostavke da je kultura *internacionalna*, ali je potisnuto u drugi plan sledom ekonomskih i političkih procesa integracije Evropske zajednice, a zatim slomom socijalizma, koji u potpuno novim okvirima otvara

ra sva pitanja uključujući i smisao i nove oblike kulturne saradnje. Političko-državna kriza i rat na Balkanu maksimalno su zaošttrili pitanja i nedoumice novog evropskog prostora. Pitanje kako će se realizovati integracija ranijih socijalističkih država u novi evropski prostor sada se pretvara u pitanje da li će se ova integracija uopšte realizovati. Naučni skup održan pre tri godine u Ženevi dao je neke teorijske i političke premise, koje nagovještavaju opštu strategiju razvoja evropskog kulturnog prostora.

Veze između kulture, privrede i informacija obuhvaćene su u nekoliko predmeta celina. O ideji nove solidarnosti pisao je Edgar Moren (str. 29—40), o kulturi i gradovima Žan-Bernar Rasin (str. 44—53) i Mišel Baran (str. 54—64), o odnosu kulture, privrede i profita Remi Šojrer (str. 67—70), Žak Rigo (str. 72—75), Mišel Bitor (str. 86—93), Mario Bota (str. 94—100), Alen Taner (str. 101—106) i Luj Erlo (str. 107—109), o kulturi i federalizmu Gij Metan (str. 139—141), Alen Baro (str. 142—145), Alfred Defago (str. 145—150), o posrednicima kulture pisali su Danijel Žirar (str. 154—156), Arina Kovner (str. 157—159), Žak d'Montmojen (str. 159—161) i Šarl-Anri Favrod (str. 162—164). Zaključno razmatranje napisao je Žak Frejmon (str. 167—171).

Šta znači *pakt budućnosti* i kakva je njegova sadržina? Pakt u međunarodnom pravu obuhvata različite vrste ugovora, kako po predmetu tako i subjektima koji ih zaključuju (međunarodne organizacije, države ili ostali subjekti međunarodnog prava). Već u uvodnom izlaganju na skupu, definisano je nekoliko osnovnih elemenata ovog pakta: 1) kultura dobija šire značenje, obuhvata veze pojedinaca i lokalnih organa vlasti, regulisanje urbanih problema (prevoz, položaj imigranata) čime se značajni socološko-politikološki odnosi iz nadležnosti političkih subjekata (država, političke stranke) vraćaju u domen kulture. Da li je to napredak ili prečutno priznanje neuspeha da se klasičnim političkim metodama reše složena i dugoročna pitanja, videće se u praksi. 2) Istoču se vrednosti koje treba više da povežu ekonomske subjekte sa kulturom, a u perspektivi da integriru sve građane: »kvalitet života, kreativnost, solidarnost, etika i poštovanje svakoga nisu prazne reči« (str. 24).

Ovi konstitutivni elementi *pakta budućnosti* ipak ne garantuju brzo postizanje cilja: ravnopravno vrednovanje kulturnih vrednosti sa ekonomskim i političkim ciljevima društva. Kritičku svest o tome iskazao je Žan Starobinski, kada se pita: »Kultura još nije (a da li će jednog dana) doista zainteresovala odgovorne u našim društvi-

ma (političare, šefove preduzeća, itd.)« (str. 24). v

Pakt budućnosti u svom razvijenom obliku pokazuje međuzavisnost različitih društvenih sektora. Međuzavisnost je maksimalizovana i obuhvata sve političke i ekonomski subjekte: građane, preduzeća, građane i regione, a krajnji cilj je »istinska evolucija društva« (str. 28). Autori zastupljeni u zborniku, njih dva deset dvoje, uglavnom su sociologи kulture, novinari, a po nacionalnoj pripadnosti Francuzi, Nemci, Švajcarci, dva Angosaksonca. Neki od njih su svetski priznata imena u nauci, kao Edgar Moren. U svim tekstovima postoji saglasnost o ravnopravnosti svih kulturnih pluralizama i lokalnih specifičnosti. Čak četiri saopštenja kritikuju i odbacuju federalni model, ne samo kao loš oblik državnog uređenja, već i kao rešenje koje u praksi ne odgovara na zahteve i potrebe kulture (nauke, prosvete). Prvi put se upućuju javne kritike principu finansiranja i podeli nadležnosti u pomenute dve oblasti kulture u Švajcarskoj. Švajcarski federalizam je predmet bržljivog proučavanja, pre svega sa stanovišta uporednog ustavnog prava i u praksi je istican kao primer modela koji ima sve prednosti i gotovo nijedan nedostatak federalizma.

To se odnosilo na sva pitanja — od državnog uređenja do finansijske kontrole. Ova kritika je interesantna zato što otvara niz pitanja — da li postoji strah od federalno ujedinjene Evrope u kojoj je državni suverenitet, u klasičnom smislu, prestao da postoji, a država ne štiti kulturne institucije i vrednosti u okvirima tog suvereniteta? Da li je to strah od gubljenja nacionalnog kulturnog identiteta? Pitanja su samo nавođena, ostaju otvorena, jer autori su nastojali da se ograniče na pozitivne efekte koje već sad mogu da sagledaju.

U pozitivnom smislu, budućnost se može proceniti po novim rezultatima kulture i komunikacija u sve bogatijim društвима. Naučni i tehnički pronalasci već sada otvaraju nove načine komunikacija i doskora neslućene oblike kulturnog stvaranja. Olakšani prelaz prepreka koje su u određenoj meri činile državne granice, treba da bude značajan doprinos kulturnoj komunikaciji, kao i širem povezivanju privrede i kulture. U nešto kritičijem smislu, novo kulturno povezivanje je prilika za preispitivanje kulturnih vrednosti, a to znači i društvenih i političkih kategorija. Nova vrednost, koju je eksplicitno utvrdio kao temelj kulturnog (i šireg društvenog) povezivanja Edgar Moren je *planetarna solidarnost*. Kroz planetarnu solidarnost bila bi omogućena mirna evolucija društva, kako bi se umanjili negativni efekti koje su proizveli industrijska i postindustrijska društva.

Evolucija društva znači humanizovanje društvenih merila i vrednosti, u čemu će ponovni povratak uticaja opšte kulture imati značajnu ulogu. Društvo u kome se danas vlast ostvaruje pomoću nauke, trebt da se okrene humanijim vrednostima — poruka je naučnog skupa u Ženevi.

U posrednom smislu, *pakt budućnosti* je negacija svih novovekovnih ideologija i modernih političkih vrednosti nastalih u građanskim i socijalističkim revolucijama. Kraj ideologija i političkih doktrina Moren vidi na sledeći način: »Revolucionari iz 1789. verovali su da su došli na kraj istorije, da će zavladata civilizacija. Oni su započeli jednu ekspediciju čije posledice nisu znali. Verovalo se da industrijsko društvo jeste konačno društvo koje će rešiti sve ljudske probleme, verovalo se da komunističko društvo rešava sve fundamentalne probleme, da su osnove postavljene i sada ih treba usavršavati. Verovalo se da je nauka došla do svog kraja, da je spoznala sve, da je psihanaliza rasvetila sve kutove ljudskog duha. Verovalo se da se došlo do kraja saznanja. Sve je to totalna pogreška, mi smo na početku« (istr. 40). Ovako radikalna negacija svih društvenih napora da ljudi bolje žive, zahteva temeljitu argumentaciju i rešenja za mnoge društvene probleme i nevolje. Moren je samo uopšteno odgovorio da je *pakt budućnosti pakt bratstva*. Ovde nije ni mesto niti ima prostora za polemisanje, no čini se da odgovor, umesto odbacivanja svih utopija, nudi jednu novu. U najmanju ruku, teško je verovati da solidarnost/bratstvo može da se nametne kao vodeća društvena vrednost u svetu u kome vladaju zakon tržista, profit i borba za prestiž.

Nove veze između sredstava informisanja i kulture omogućavaju otvaranje novih oblika saradnje, ali i probleme kao što su *kompјutersko piratstvo i terorizam*. Institucije, koje su se potvrdile dužim radom u oblasti kulturnih veza, otvaraju nove mogućnosti razvoja i protoka ideja na relaciji Istočna—Zapadna Evropa. Takvi primjeri su Evropski centar za kulturu oformljen 1949. godine ili Evropsko udruženje muzičkih festivala koje postoji i neprekidno deluje od 1951. godine. Ovakve institucije doprinose prevazilaženju kulturnih partikularizama, povezuju kulturne specifičnosti da bi se došlo do novog kvaliteta — univerzalnog povezivanja kulturnih i umetničkih vrednosti.

Rasprave posvećene ulozi komunikacija daju opštu optimističku sliku razvoja privrede, kulture i komunikacija, otvarajući širi prostor ulozi pojedinca kao subjekta, njegovom uticaju u donošenju društveno važnih odluka. Ta perspektiva izgleda nam i moguća i realna, u smislu da će pojedinac

»imati sve manje prepreka u hijerarhiji da bi se obavestio, izrazio, odlučio, stvorio i preuzeo« (str. 114). U takvoj budućnosti autori ne vide ekonomski teškoće, recesije, nezaposlnost i siromaštvo. I upravo u tom jednoznačnom optimizmu u kojem nema sumnji/dilema u dato rešenje, nameće se jednostavno pitanje — ko su subjekti paktu budućnosti? Po navedenim odlikama društva budućnosti, ovaj pakt odnosi se na grupu najrazvijenijih zemalja tržišne privrede, u okviru Evropske zajednice, uz verovatno učešće SAD, Kanade i eventualno Japana. Uprkos proklamovanom bratstvu, zemlje Azije, Afrike i Latinske Amerike više ne zadovoljavaju ekonomski i tehnološke standarde da bi se uključile u nove oblike saradnje. One ne ostvaruju dovoljno visok stupanj društvenog bogatstva da bi započele ostvarivanje novih oblika komunikacija. A gde je naše mesto, odnosno mesto bivših socijalističkih zemalja? Odgovor se možda nalazi u neupadljivim rečenicama na str. 23 zbornika: »Približavajući se devedesetim godinama, Zapadna Evropa je započela velike rade na dubokim promenama, Centralna i Zapadna Evropa su zaoštrole svoje promene« (str. 23). Iz ovog proglašaja da je mesto naših kultura u kulturnom getu i izolaciji, bez mogućnosti prave to znači *ravnopravne razmene kulturnih vrednosti*, protoka ideja i informacija. Zbog ovih rečenica, naizgled nebitnih za jedan važan problem, standarni zbornik saopštenja može se čitati kao dokument o dugoročnim planovima kulturne kolonizacije i marginalizacije Istočne i Ju goistočne Evrope. Taj plan sprovodi se političkim i ekonomskim sredstvima, ali i promišljenom kulturnom politikom. Na taj način bivše socijalističke zemlje ostaju i dalje, kako bi Česlav Miloš rekao, »druga Evropa«.

Dubravka Stajić

POZITIVNI ODJECI OTVARANJA ARHIVA KOMINTERNE

Epohalne društvene promene u zemljama Istočne Evrope omogućile su otvaranje arhiva i uklanjanje kontrole nad dokumentima, čime su stvoreni povoljniji uslovi za istraživanje istorije komunizma, Kominterne i tzv. realnog socijalizma. Slobodan pristup do tada tajnim fondovima dozvoljava uvid u sve tabu-teme i zamraćene periode kako Sovjetskog Saveza, tako i Kominterne u celini, kao i pojedinih komunističkih partija.

Neočekivano i naglo otvaranje arhivskih fondova, posebno Arhiva Kominterne i njениh organizacija u bivšem Centralnom partijskom arhivu Institutu marksizma-lenjinizma u Moskvi (sada: Ruski centar za čuvanje i izučavanje dokumenata novije istorije), vidno je podstaklo interesovanje evropske naučne javnosti za nove dokumente — održavaju se naučni skupovi, osnivaju nove publikacije i pokreću razne inicijative.

Prvi u nizu skupova koji je obeležio novu etapu u proučavanju Kominterne, održan je u septembru 1991. godine u Švajcarskoj. Stogodišnjica rođenja Jules Humbert Droza, dugogodišnjeg sekretara Izvršnog komiteta Kominterne (IKKI), poslužila je kao povod za organizovanje simpozijuma koji je bio, pre svega, posvećen njegovoj aktivnosti u KI i van nje, ali i širim problemima istorije KI. U organizaciji Gradske biblioteke u mestu La Chaux-de-Fonds, gde se nalazi njegov memorialni arhiv, okupili su se istraživači iz više zemalja. Od ukupno 30 saopštenja priređen je i u toku 1992. objavljen zbornik radova¹ koji se mogu podeliti u četiri grupe. U prvoj grupi su prilozji koji osvrtuju na političku biografiju J. H. Droza i to prevashodno u okviru njegovog rada u EKKI-u, zatim u vezi sa KP Italije, KP Španije i Latinske Amerike, kao i neki posebni aspekti njegovog antifašističkog opredeljenja. Druga tematska oblast obuhvatila je odnos nekih nacionalnih sekacija i Kominterne — pre svega švajcarske, italijanske, belgijske i nemačke partie. Treća grupa saopštenja odnosi se na problem spajanja i unutrašnje opozicije u Kominterne, u rasponu od »bordigizma« do »trockizma«. U četvrtoj grupi dotaknuti su neki opštiji problemi iz istorije KI — razne teme od jedinstvenog fronta do nekih metodoloških pitanja, među njima i naše saopštenje.² Zanimljivo je da je na ovom skupu, verovatno zbog slabe saradnje s našim istraživačima, izostavljena plodna aktivnost J. H. Droza povodom i posle Rezolucije Informbiroa 1948., kada se on otvoreno stavio na stranu KPJ, a protiv staljinizma. Na simpozijumu su učestvovali mnogi ugledni istraživači istorije KI, od kojih i neki veterani na ovom području, kao Annie Kriegel, zatim Pierre Broue, Friedrich Firsov i drugi.

Ubrzo nakon ovog skupa, posle neupnih šest meseci, pripremljen je i u Manhajmu, u februaru 1992., održan sledeći skup,

¹ Centenaire Jules Humbert-Droz. Colloque sur l'Internationale communiste. Actes. Fondation Jules Humbert-Droz La Chaux-de Fonds 1992.

² Ibid., str. 427—439. »Komintern in der Sicht der Zeittgeschichte«.

koji je nešto više precizirao problematiku i koncentrisao se na jednu temu: »Bela mesta u istoriji svetskog komunizma — staljinistički teror i »čišćenja« u komunističkim partijama Evrope od 30-ih godina«. Mada nastavak diskusije iz La Chaux-de-Fonds, ovaj skup se ograničio na određenu tematsku oblast, ali s obzirom na širok vremenski raspon, kao i vrste i oblike staljinističke represije, nije ni izdaleka iscrpio svoju temu. Uz učešće šezdesetak naučnih radnika iz 14 zemalja podneseno je oko 40 saopštenja i to, najpre opštije teme o staljinističkom teroru od 30-ih godina, o poreklu i oblicima terora, zatim o istorijskom iskustvu pojedinih komunističkih partija, nadalje o raznim aspektima represije — propagandnim, literarnim, biografskim i drugim. Posebno je razmatrano »čišćenje« posle 1945. godine u raznim, naročito istočnoevropskim zemljama i konačno staljinističke čistke posle Staljina u nekim komunističkim partijama. S obzirom na širinu vremenskog razdoblja, raznovrsnost i specifike u pojedinim zemljama, može se reći da je tema o staljinističkom teroru i »čišćenju« u evropskim KP na ovom skupu bila ozbiljno postavljena, ali samo delimično obrađena, što će svakako biti posao za narednu deceniju na osnovi novih dokumenata iz policijskih i drugih arhiva. U našem saopštenju (U. Vujošević/V. Mujbegović, »Jugoslovenski komunisti u staljinističkim čistkama 1929—1949«) razmatrano je pitanje jugoslovenske političke emigracije u Sovjetskom Savezu, dati podaci za oko 200 Jugoslovena žrtava terora i naznačeni neki mogući aspekti istraživanja. Zbornik saopštenja sa ovog skupa pripremljen je za štampu i uskoro će se pojaviti. Manhajmski skup je, između ostalog, u vrlo ozbilnoj formi postavio problem arhivske grde Kominterne u Moskvi i na toj osnovi objedinio sve prisutne da se pridruže njihovim apelima i inicijativama.

Na kraju naučnog skupa održano je kratko savetovanje svih učesnika na kojem je usvojena zajednička Izjava o sudbini Arhiva Kominterne. U Izjavi se polazi od pretpostavke da je Arhiv Kl kulturno dobro svetske zajednice i kad takav zasluguje opštu brigu i pažnju naučne javnosti. Stoga se predlaže da on i nadalje ostane u mestu svog postanka, tj. u Moskvi, da se ne dozvoli njegovo cepanje i rasparčavanje te da se osigura, zbrine i obradi, a zatim sve više otvara za zainteresovane ustanove i pojedince. Da bi se finansijski obezbedila najsvremenija stručna i naučna obrada arhivskih izvora Kl, na manhajmskom skupu je obrazovana »Međunarodna inicijativa za obezbeđenje, otvaranje i istraživanje Arhiva Kominterne«. Predlozi za istraživanje i obradu Arhiva u Izjavi su sledeći: 1. Obrada

arhivskih fondova u skladu s međunarodnim naučnim standardima, 2. Uspostavljanje međunarodne banke podataka za istorijsko istraživanje komunizma i Kominterne, 3. Razvoj naučnog okvirnog programa o objavljuvanju arhivskih fondova, 4. Ostvarivanje naučnog projekta: »Međunarodni pričučnik žrtava staljinizma«. »Međunarodna inicijativa« će i nadalje raditi u najtešnjoj saradnji sa Komitetom za poslove arhiva pri Ministarskom savetu Ruske federacije i sa Direkcijom Ruskog centra za čuvanje i izučavanje dokumenata novije istorije. S tim u vezi iz Manhajma upućeno je pismo predsedniku Ruske federacije, a neke inicijative pokrenute su i pred Evropskim savetom u Strasburu.

Sva ova nastojanja urodila su plodom, pa je u toku 1992/93. došlo do daljih koraka koji će omogućiti da se dati predlozi postepeno ostvaruju. Kao posledica manhajmskog skupa i njegovih Inicijativa na Univerzitetu je obrazovana Redakcija oko Prof. Hermanna Webera (»Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung«), koja će izdavati novu naučnu publikaciju »Jahrbuch für historische Kommunismusforschung« (»Godišnjak za istorijsko istraživanje komunizma«). Prvi broj godišnjaka pojavljeće se na Frankfurtskom sajmu knjiga u jesen 1993. u izdanju Akademie-Verlaga Berlin. Godišnjak će donositi studijske rezultate najnovijih istraživanja, dosada neobjavljene izvore i dokumentaciju, biografske skice, recenzije, memoarska svedočenja i drugo.

Sem toga, za redovno obaveštavanje i međunarodnu razmenu informacija osnovano je informativno glasilo »Međunarodni bilten za historijske studije o Kominterni, komunizmu i staljinizmu«³ koji priprema i izdaje »Evropska radionica za istorijsko istraživanje Kominterne, komunizma i staljinizma«, pod uredništvom dr Bernharda Bayerleina iz Achenha.

Bilten čiji je dvoobroj 1/2 za 1993. izšao početkom o.g. donosi osnovne informacije o obavljenim istraživanjima ili o onima koja su u toku, zatim prikaze arhiva, arhivskih fondova i biblioteka, bibliografske priloge, biografske skice, recenzije knjiga, izveštaje s naučnih skupova i savetovanja, beleške o autorima itd.

Solidni rezultati postignuti od početka 90-ih godina, nagoveštavaju buduće plodno razdoblje naučno-kritičkog utemeljenja istorije Kominterne u kontekstu opšte istorije XX veka.

Vera Mujbegović

³ The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism, Vol. 1. 1993, № 1—2, Akademie-Verlag Berlin.

Naučni skup »SISTEM NEISTINA O ZLOČINIMA GENOCIDA 1991—1993. GODINE«, Srpska akademija nauka i umetnosti, 22—23. aprila 1993. godine

U organizaciji Odbora za genocid Srpske akademije nauka i umetnosti, Instituta za savremenu istoriju iz Beograda i Državne komisije za ratne zločine i genocid u svečanoj sali Akademije 22. i 23. aprila 1993. godine održan je naučni skup pod naslovom »Sistem neistina o zločinima i tendenciozno izveštavanju svetskih masovnih medija o ratnom sukobu u Jugoslaviji 1991—1993. godine izazvalo je potrebu za organizovanjem naučnog skupa kojim bi se ukazalo na njegove uzroke, ali i posledice jer su one izrazito nepovoljne kako za sadašnji, tako i za budući položaj srpskog naroda i njegove državnosti. I pored niza nepovoljnih okolnosti, u prvom redu međunarodne izolacije i nedostatka izvora, što nije moglo da ne ostavi traga na kvalitetu podnetih saopštenja, ovaj skup pružio je javnosti niz naučno zasnovanih odgovora na neka od pitanja bitna za objašnjenje položaja srpskog naroda u ratnom sukobu 1991—1993. godine. Deo saopštenja, strogo uvez, nije se odnosio na temu skupa, a uočljivo je bilo i odsustvo napora da se o nekim važnim segmentima aktuelnog ratnog sukoba u Jugoslaviji progovori i iz ugla medijske zloupotrebe. Veći broj saopštenja imao je za temu pojedinačne primere manipulacija, pa i otvorenih laži, koje su imale široki odjek u svetskim medijima. Značajan prilog skupu bila su i neka od brojnih izlaganja u diskusiji.

U uvodnoj reči predsednik Akademije Dušan Kanazir uporedio je dramatičnost sadašnjeg položaja srpskog naroda sa onom iz vremena Aneksione krize pitajući se koji su krajni ciljevi međunarodne zajednice u bivšoj Jugoslaviji. Predstavnik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije Aleksandar Mošić istakao je u pozdravnoj reči da protiv velikih laži uvek treba preventivno delovati. Predsednik Organizacionog odbora skupa akademik Radovan Samardžić upoznao je prisutne da je upravo izašao iz štampe zbornik sa saopštenjima i diskusijama sa skupa održanog u Akademiji avgusta 1992. godine sa temom genocida nad Srbima ističući da je skup o sistemu neistina, u stvari, njegov produžetak. Sledila je analiza nekih od bitnih uzroka i posledica razaranja Jugoslavije. Prisustvujemo ostvarenju dugo negovanih revisionističkih ciljeva germanskog sveta, koji je uz pomoć

voljnih ili nevoljnih satelita dobio široki izlaz na Jadransko more. Do punog izražaja došla je nova ratna doktrina stvaranja atmosfere neistina i laži pri čemu je celi jedan narod satanizovan.

Milan Bulajić u uvodnom saopštenju »Sistem neistina o zločinima genocida 1991 do 1993. godine« podsetio je da se ovaj skup održava na dan proboga logoraša iz hrvatskog koncentracionog logora u Jasenovcu 22. aprila 1945. godine, kao i da je ovaj dan Zakonom o Muzeju genocida određen za Dan sećanja. Odgovornost međunarodne zajednice za razbijanje Jugoslavije je velika, ali ni naše državne institucije nisu bile dorasle vremenu. Nisu iskorisćene ni sve mogućnosti koje pruža međunarodno pravo. M. Bulajić je istakao i usaglašeno delovanje Rimokatoličke crkve sa novom hrvatskom državom pri čemu je revizionizam, odnosno negiranje genocida nad Srbima i odbacivanje »jasenovačkog mita« imao centralno mesto. Prisustvo antisemite i vodećeg revizioniste Franje Tuđmana i odsustvo predstavnika srpskog naroda na svečanom otvaranju Muzeja holokausta u Vašingtonu teško je razumljivo. Izneto je i više primera o zatiranju tragova zločina nad Srbima u Republici Hrvatskoj. Sistem neistina funkcioniše i u tekućem ratnom sukobu u Bosni i Hercegovini, a iznet je i niz upečatljivih primera koji to potkrepljuju.

Momčilo Pavlović u saopštenju »Ustavna razgradnja Jugoslavije« analizovao je propagandnu i političku eksploraciju mita o Velikoj Srbiji. Hrvatski separatizam i ekspansionizam pokrivali su se odbranom od njenog stvaranja pri čemu su razradivane razne varijante borbe protiv velike srpske države, koja je proglašena za prvorazrednu opasnost za Evropu. Detaljno prikazujući kvazinaučno delo sadašnjeg hrvatskog vođe, Savo Skoko u svom saopštenju »Neistine i podvale u knjizi Franje Tuđmana Bespuća povjesne zbiljnosti« obrazložio je mišljenje da je ova knjiga bila podloga skidanja hrvatske odgovornosti za genocid nad Srbima. Ujedno, imala je i programatski cilj: uputstvo za novi genocid nad Srbima.

Uloga masovnih medija u razbijanju Jugoslavije, smisao nametanja krivice za rat srpskom narodu i analiza nekih hrvatskih istoriografskih pamfleta bili su tema saopštenja Zorana Lakića »Knjigom na knjigu — masmedijska blokada sredstvo za otvarenje nepoznatog-nečasnog cilja«. Predstavljajući genocid nad Srbima kao pojavu dužeg istorijskog trajanja, Radomir Bulatović u saopštenju »Sličnosti u sprovođenju genocida nad Srbima u Drugom svetskom ratu i onom 1991—1993. godine«

utvrdio je da se upravo ostvaruju dugočni nemački ciljevi potiskivanja Srba. Jedan od izrazitih primera neistinitog prikazivanja prilika u Jugoslaviji, a posebno u opštini Pribor, bili su izveštaji izaslanika Ujedinjenih nacija Tadeuša Mazoveckog. Ovakav zaključak rezultat je detaljne analize tih izveštaja, koju je izneo Milić Perović, predsednik priborske opštine, u saopštenju »Mazovecki i slučaj Pribor«.

U diskusiji koja je sledila Đorđe Lešić izneo je veoma važna zapažanja o školi kao faktoru genocidne indoktrinacije i o presudnoj ulozi nastavnika. O jednom od primera kontinuiteta genocida, o zatiranju Srba u Livnu 1941. i 1992. godine izlagao je Dušan Nikić, koji je nedavno oslobođen iz jednog od hrvatskih logora. Gost skupa profesor Dž. Geret iz Bristol-a izneo je kako je T. Mazovecki svoje izveštaje pisao na osnovu tendencioznih svedočenja iz druge ruke i da su se senzacionalizovanji izveštaji o masovnom srpskom silovanju muslimanki pokazali nepouzdanim.

Zasnivajući izlaganje na genijalnim anticipacijama velikog piscu, Petar Džadžić u saopštenju »Na pragu Orvelove ere« iscrpljeno je prikazao izvanredno važnu ulogu masovnih medija, pogotovo televizije, u oblikovanju javnog mnenja naslućujući novi totalitarizam. U saopštenju »Učeće međunarodnog faktora u razbijanju Jugoslavije« Venceslav Glišić izneo je saznanja o novom rasporedu snaga u svetu, marginalizovanju i instrumentalizovanju Ujedinjenih nacija od najmoćnije svetske sile i o nezavidnom položaju Srbija u još nedefinisanim Novom svetskom poretku. Saopštenje Nikole Živkovića »Uništavanje ljudskih života i razaranja materijalnih dobara na zaraćenim područjima 1991—1993. godine« pružilo je do sada, verovatno, najiscrpljniji pregled ljudskih i materijalnih gubitaka posle otpočinjanja ratnih dejstava na prostoru bivše Jugoslavije.

Razaranje spomenika srpske duhovnosti od 1941. do 1945. u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u celom posleratnom periodu ni približno nije nadoknaden, a 1991. godine već je počelo novo sistematsko uništavanje srpskih sakralnih objekata i njihovog inventara. Ovakvu ocenu Slobodan Mileusnić u saopštenju »Porušene, oštećene i obesvećene srpske svetinje u ratu 1991—1993. godine« ilustrovaо je nizom iscrplnih, mada još uvek nepotpunih podataka o uništenju srpske duhovne baštine. Sve ovo svedoči o kontinuiranom, planiranom i sistematskom duhovnom genocidu. U ovom ratnom sukobu, nažalost, stradali su i hrvatski i muslimanski sakralni objekti. O raznim vidovima genocida nad Srbima u Albaniji od njenog stvaranja do naših dana, u komparaciji sa položajem šiptarske manjine u Ju-

goslaviji, Jovan Bojović podneo je saopštenje »Položaj šiptarske manjine u Jugoslaviji i srpske u Albaniji«. Prikaz »etničkog čišćenja« muslimana iz Trebinja detajno je izložio Novica Vojinović u saopštenju »Dezinformacije o odlasku dela muslimana iz Trebinja januara 1993. godine«. O srpskom narodu na teritoriji današnje Republike Hrvatske, njegovom izdvojenom položaju u Austriji i Austro-Ugarskoj, kao i o konstitutivnom statusu do hrvatskog ustava iz 1990. godine kada je sveden na nacionalnu manjinu izlagao je Mile Dakić. U ratnom sukobu koji je sledio, svet je privatvio sistem neistina. Perspektiva Srba u Republici Srpskoj Krajini je u povezivanju i udruživanju sa Republikom Srpskom. U diskusiji Stevan Đorđević analizirao je dalekosežne pravne posledice tužbe Vlade Bosne i Hercegovine protiv Vlade SR Jugoslavije za genocid i njene moguće implikacije.

Drugog dana skupa Nikola Marinović podneo je saopštenje o raznim teškoćama izveštavanja sa ratnih područja (»Genocid i informisanje«). O nekim bitnim problemima sa kojima se Srbija i Jugoslavija susreću u predstavljanju svojih stavova izlagao je Momčilo Đorđević (»Upravljanje procesom komuniciranja i imidž države u međunarodnim odnosima«). Upravo na planu komunikacija sa svetom pokazalo se da su se secesionisti godinama spremali za svoju akciju jer su koristili već razradene sisteme. Jedan od izrazitih primera medijske promocije »srbočetničkih zločina« u Dubrovniku predstavio je Tomislav Žugić u saopštenju »Neistine o stradanju Dubrovnika — prema knjizi Đordija Obradovića«. U diskusiji Gojko Jakovčev izložio je dugočne ciljeve Rimokatoličke crkve prema srpskom pravoslavlju — širenje katoličanstva do Drine čemu su podređeni i svi taktilički potezi. Dž. Geret izneo je jedno svedočenje iz irskih katoličkih izvora koje pokazuje da su u Dubrovniku, u njegovom istorijskom jezgru, srušene samo srpska crkva i biblioteka i to tako stručno da su susedne kuće ostale neoštećene. Aleksandar Mošić skrenuo je pažnju da su uglavnom uz pomoć srpskih naučnih i arhivskih ustanova prikupljeni dokumenti o genocidu nad Jevrejima, ali i nad Srbima i Romima, i upućeni u Muzej holokausta u Vašingtonu, a da ni jedan predstavnik Jugoslavije nije pozvan na njegovo otvaranje. Jedan od gostiju na skupu, profesor Dragan Nedeljković iz Nansiјa, izneo je zapažanje o upotrebi medija u specijalnom ratu i o sadašnjim medijskim manipulacijama, kao i svoja veoma loša iskustva sa angažovanjem državnih organa Srbije i Jugoslavije na razbijanju neistina. Slična su bila i zapažanja drugog gosta iz Francuske, Boška

Bojovića, koji je insistirao na hitnosti potrebe stvaranja jakog i efikasnog informativno-propagandnog centra u Jugoslaviji. Odgovarajući na primedbe o nedovoljnem angažovanju državnih organa, Nebojša Jervović iz Republičkog ministarstva za informisanje izneo je niz podataka o njegovom informativno-propagandnom delovanju. Ono, nažalost, često nailazi na nepremostive teškoće jer se srpski argumenti jednostavno ne uzimaju u obzir.

Analizu zasnovanosti jedne od najvećih medijskih manipulacija i optužbi protiv Srba, navodnog masovnog silovanja muslimanki, izneo je Miroljub Jevtić u saopštenju »Silovanje i njegova osnova u islamskoj ideologiji«. Upravo Kur'an nalaže da dobar musliman mora da uzme ženu pobedenog neprijatelja o čemu postoji niz svedočanstava u svim zemljama koje su se našle na udaru ili pod okupacijom muslimana, pa i u srpskim zemljama. Analiza jednog od osnovnih propagandnih modela u medijskom ratu protiv Srba bila je tema saopštenja Milana Koljanina »Upotreba istorije — propaganda u ratu u Bosni i Hercegovini 1992—1993. godine«. U osnovi ovog

propagandnog modela je upotreba, odnosno zloupotreba, simbola vezanih za Drugi svetski rat. Do sada utvrđeni podaci o stradanju Srba u Foči i okolini izneti su u saopštenju Miloša Hamovića »Prilog utvrđivanju broja srpskih žrtava u Foči i Goraždu u ratu 1992. godine i prvim mesecima 1993. godine«. Genocid nad Srbima u dolini Neretve u letu 1992. i manipulacija trebinjskim muslimanima u januaru 1993. godine bili su tema saopštenja Tihomira Burzanovića »Ubijanje Srba i istine u Hercegovini«.

Na osnovu saopštenja i diskusija, Milan Bulajić u završnoj reči predložio je da se skup okonča usvajanjem zakjučaka, koji će, zajedno sa materijalima skupa, biti prilog razbijanju nesumnjivo utvrđenog sistema neistina o zločinima genocida nad Srbima 1991—1993. godine. Posle diskusije i manjih dopuna ova predlog zaključka je usvojen, čime je i skup bio okončan. U okviru skupa prikazana su i dva potresna dokumentarna filma o zločinima nad Srbima u ratnom sukobu 1991—1993. godine.

Milan Koljanin

IN MEMORIAM

ĐURAD (ĐURO) STANISAVLJEVIĆ (1925—1992)

Đurađ (Đuro) Stanisavljević je pripadao plejadi istoričara koja je posle završetka Drugog svetskog rata, u uslovima ponovnog konstituisanja jugoslovenskog društvenog, privrednog i političkog sistema, izgradnje socijalizma i »blokovske« Evrope, ustanovila istoriografiju savremene istorije. Naučnim entuzijazmom, zaneseni mišju o mogućnosti da nauka svestrano interpretira najbliža događanja, tj. istoriju Drugog svetskog rata, narodnooslobodilačke borbe, socijalističke revolucije i građanskog rata, ovi naučnici će se sukobiti sa tradicionalnom istoriografijom. Ova je kao osnovni princip bila uzdigla »istorijsku distancu«, pa je naučnoistraživačkim projektima iz istorije 20. veka osporila u startu naučnost. Iz toga je verovatno proistekao i jedan od metoda Stanisavljevićevog istraživanja genocida nad srpskim narodom u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941—1945). Bio je to ne samo rad u arhivima, nego i uporno obilaženje grobalja po Lici i Krajini, da bi se utvrdile žrtve genocida kao istorijske činjenice, jer je tada njihov broj u masovnim stratištima, kakvo je bio Jasenovac, postao sporan zbog političkih spekulacija u Hrvatskoj, ali i globalne politike izmirenja koju je vodio vrh jugoslovenske vlasti, odnosno KPJ.

Rođen 1925. godine u Gračacu u Lici, kao mladi partizan učesnik i svedok dogadaja, ovaj veliki humanista nosio je pored čvrstine ratnika i duboku patnju humaniste i muku mislioca nadnetog nad fenomenom ratnih strahota, razlučivanja i opredeljivanja »srpskih masa« i »hrvatskih masa«. »srpske buržoazije« i »hrvatske buržoazije« na strani revolucije ili kontrarevolucije, na strani okupatora ili protiv njega.

U posleratni Beograd Đ. Stanisavljević je stigao posle kraćeg boravka u Sarajevu i službe u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, da bi završio Filozofski fakultet i započeo naučni rad u Odeljenju za istorijske nauke Instituta društvenih nauka u Beogradu (IDN) 1958. godine. To je bilo upravo godinu dana posle osnivanja odeljenja i dve godine posle osnivanja Instituta (1956). Od tada on će deliti sudbinu jugoslovenske savremene istoriografije, tj. beogradske istoriografske škole, prvo, radeći u IDN, zatim u Institutu za radnički pokret (IRP), a od osnivanja 1969. u Institutu za savremenu istoriju, koji je nastao spajanjem oba instituta. Naučnoistraživački projekti ovih institucija obeležiće celu jugoslovensku istoriografiju savremene istorije. Jedan od osnovnih zadatak Odeljenja za istorijske nauke IDN bio je projekat »Istorijske Jugoslavije« (IV i V knjiga) za period 1918—1958. godine, a akciju je vodilo Društvo istoričara Jugoslavije. IRP je paralelno radio na izradi *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije*

i višetomnoj istoriji radničkog pokreta. U prethodnoj fazi, u oba projekta bila je predviđena izrada monografija i studija o ključnim pojavama i procesima istorije Jugoslavije 20. veka.

Godine 1965. Stanisavljević brani na Filozofskom fakultetu u Beogradu doktorsku disertaciju »Ustanak u Hrvatskoj 1941—1942. godine«. Od objavljenih članaka posebno mesto pripada sledećim: *Ustanak naroda Like 1941*, »Istorijski glasnik«, Beograd, 1961, 1—4, 79—150, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine*, »Istorijski glasnik«, Zbornik radova, Beograd, 1962, IV, 5—140, kao i metodološkom tekstu *Istoriografija i revolucija »Gledišta«*, Beograd, 1972, 1, 41—50.

Doktorsku disertaciju Đura Stanisavljević nije objavio nikada. Jedni su smatrali da je razlog tome njegov preveliki perfekcionizam i nezavršena istraživanja po srpskim grobljima Like i Korduna. Njegove najbliže kolege i prijatelji su, pak, znali za njegovu tvrdnju da to ne može uraditi dok je živ Vladimir Bakarić, sa kojim je došao u sukob zbog tumačenja ustanka u Hrvatskoj. Pored toga, u vreme izbijanja prvih novih mržnji, nagoveštaja novih verskih i nacionalnih sukoba i nacionalističke plime 70-tih kao Srbin iz Like Đuro Stanisavljević, kao odgovoran naučnik, nije htio da njegovo delo koristi bilo ko u daljem pogoršavanju srpsko-hrvatskih odnosa. Njegova odgovornost prema životu čoveka bila je velika. Za razliku od mnogih istoričara epohe socijalističke revolucije i NOB, koji su hvalisavo »otkrivali« procese na površini, on je s posebnim smislim van dnevnog publiciteta identifikovao nevidljiva, a jedino autentična strujanja, koja su pokretala događaje i uticala na istoriju ljudi. Radovi Đ. Stanisavljevića ostaju u riznici tradicije ustanka i narodnooslobodilačkih borbi srpskog naroda i svedočanstvo su visokih kvaliteta i zahteva istoriografske škole kojoj je pripadao.

PETAR (PERO) MORAČA 1920—1993)

Rođen 1920. godine u Štekerovcima kod Glamoča u Bosanskoj Krajini, Morača je, zajedno sa porodicom, kolonizovan 1926. godine u Žednik u Vojvodinu u blizini Subotice, u kojoj 1936. godine završava gimnaziju, kada postaje i član SKOJ-a, od kada svoj životni put vezuje za sudbinu jugoslovenskog komunističkog pokreta. Član KPJ postaje 1941. godine. Godine 1939. započinje studije na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu u Zagrebu, koje prekida izbijanjem Drugog svetskog rata, kada se priključuje Narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije (1941—1945), u kome obavlja odgovorne dužnosti političkog komesara čete, bataljona, odreda i brigade. Od završetka rata 1945. godine, nalazio se na raznim dužnostima u JNA. Bio je šef katedre za istoriju KPJ na Višoj vojnoj akademiji u Beogradu, upravnik Vojnog muzeja, šef arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu i dr. Završio je Višu vojnu akademiju... Imao je čin pukovnika. Od 1958. godine bio je sekretar Komisije CK SKJ za istoriju Partije, u kojoj, zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem, predsednikom Komisije, organizuje početak rada na izučavanju istorije KPJ—SKJ. Od 1960. do 1961. godine bio je direktor Instituta za istoriju radničkog pokreta naroda Jugo-

slavije, a od 1961. do 1968. upravnik Odeljenja za istoriju jugoslovenskog radničkog pokreta u Institutu za izučavanje radničkog pokreta (IRP) u Beogradu. Godine 1969. postaje direktor Instituta za savremenu istoriju, koji je postao ujedinjenjem istorijskog odeljenja IRP i Odeljenja za istoriju Instituta društvenih nauka u Beogradu, kojim je do tada rukovodio prof. Dragoslav Janković. Stvaranje novog Instituta, usledilo je posle metodoloških savetovanja vođenih tokom 1968. godine, među beogradskim istoričarima savremene istorije, čiji je zaključak bio da je zbog daljeg razvoja nauke i istraživanja sve kompleksnosti istorije Jugoslavije u 20. veku, nužno objediniti istraživanja tzv. »građanske komponente« Kraljevine Jugoslavije i istorije radničkog pokreta i KPJ, NOR- i revolucije. Osnivanje Instituta za savremenu istoriju je tako već 60-tih godina označilo jasno antidogmatsko stajalište Pere Morače. Partizanski ratnik i revolucionar postaje veliki borac za izučavanje i širenje naučne istine o najnovijim zbijanjima jugoslovenske istorije, ponekad idealistički zanet zanosima svoje generacije o menjanju života ljudi u humanijem i boljem, bogatijem društvu — socijalističkom, ali, uvek oštrog redaktorskog pera, kada su u pitanju mladi istraživači upozoravajući ih na naučnu kritiku.

Morača, kao i mnogi iz njegove generacije, pripada fenomenima onoga vremena, kada su ljudi bili podjednako dobri ratnici i naučnici, ili, pak, političari — veliki zahtevi vremena kome su pripadali, izoštravali su ljudske sposobnosti. Iako nije bio profesionalni istoričar, njemu, verovatno, pripadaju najbolje napisane stranice istorije Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Rukovodio je formiranjem mlađih profesionalnih istoričara. Najveće zvanje u nauci, dobio je od SANU, a da nikada nije htio da doktorira, smatrajući da je za njega prošlo vreme za tako nešto. Životni put njegove generacije bio je daleko ozbiljniji od doktorskog ispita. Godine 1975. otiašao je u penziju kao višegodišnji direktor, tada već poznatog u Jugoslaviji i u inostranstvu Instituta za savremenu istoriju. Nekoliko godina je bio predavač na postdiplomskim studijama na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta.

Morača je napisao preko sto radova, bio saradnik mnogih časopisa u Jugoslaviji i Evropi, član mnogih redakcija i uređivačkih odbora i odgovorni urednik zbornika radova *Istorijski radnički pokret*. Među radovima, ima 29 knjiga, u kojima je veliki broj popularne istorijske literature, ali i nekoliko do sada neprevaziđenih radova iz istorije NOR-a i revolucije i istorije KPJ. Najznačajnije knjige Pere Morače iz oblasti tumačenja istorije NOR-a i revolucije u Jugoslaviji su: *1942. prelomna godina narodno-oslobodilačkog rata*, Vojno delo, Beograd, 1957, str. XI + 286; *Jugoslavija 1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971, str. VII + 784; i *Tito strateg revolucije*, Narodna knjiga, Beograd; Dnevnik, Novi Sad; Naša knjiga, Skoplje, 1977, str. 299.

Kompleksnost zahvatanja problema, posebno ilustruju sledeći radovi: *Ratne tradicije i ratna iskustva naših naroda i njihov savremeni značaj*, Vojnopolitički glasnik, Beograd 1951, 6, str. 96—130; *O nekim karakteristikama razvitka ustanka u Bosanskoj krajini u toku 1941. i 1942. godine*, Vojno delo, Beograd 1961, 12, str. 899—908; *O nekim rezultatima i problemima obrade istorije socijalističke revolucije u Jugoslaviji*, Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1965, 3, str. 15—27; *Stvaranje i razvitak narodne vlasti u oslobođilačkom ratu i revoluciji*, u: *Nova Jugoslavija 1941—1965*, prerađeno i dopunjeno izdanje, Mladost Beograd 1966, str. 11—97; *Jugo-*

slavija, u: Pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Mladost, Beograd 1968, str. 279—301; *Narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini uoči Prvog zasedanja ZAVNOBiH-a*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 4, 1968, str. 241—252; *Nacionalno pitanje i kapitulacija Kraljevine Jugoslavije*, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1969, 4, str. 170—174; *O osnovnim pretpostavkama državotvornih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a*, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd 1969, 6, str. 3—36; *Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941—1945*, Jugoslovenski pregled, Beograd 1975, 7, str. 249—258; *Prilog temi: Revolucija i kontrarevolucija u narodnooslobodilačkom ratu*, Treći program Radio Beograda, 1976, 28, str. 54—66 i dr.

Kada je reč o istoriji KPJ, Morača je, takođe, jedan od pionira njenog izučavanja i jedan od najznačajnijih autora poznatog *Pregleda istorije SKJ* (ostali su: Sergije Dimitrijević, Rodoljub Čolaković, Julijana Vrčinac, Pero Damjanović, Najdan Pašić, Kiro Hadži Vasilev i Mito Hadži Vasilev), koji je objavljen u Beogradu 1963. godine u izdanju IRP-a u redakciji Pere Morače, Rodoljuba Čolakovića i Dragoslava Jankovića. Ova knjiga je postala temeljna sinteza istorije SKJ, odnosno najnovije istorije Jugoslavije za mnoge generacije istoričara savremene istorije u celoj Jugoslaviji. U nekim svojim delovima nije prevaziđena ni najnovijom sintezom *Istorijske SKJ*, koja je objavljena 1985. godine, na kojoj su radili timovi naučnika, imajući kao preduslov ne samo Pregled, nego i nekoliko hiljada bilbiografskih jedinica. Morača je bio i jedan od autora i redaktora i ove knjige. Ponavljamajući Tukiditove manire, pisao je o ratovima i dogadajima, čiji je sam bio učesnik i svedok.

Morača je dovoljno dugo živeo da doživi dva velika razočarenja kao čovek: prvo, da bude srušeno kratkotrajno socijalističko društvo sa svim svojim rezultatima, promašajima, mitovima i zablude, da se obesmisli utopija zvana socijalizam, utopija o novom, boljem svetu, o društvu pravde, jednakosti, slobode i razuma i, drugo, da se razbije SFRJ kao istorijska državna tvorevina. U obadvoje je Morača bio uložio ceo svoj život, srce i razum. Upravo to je učinilo da apokaliptična stvarnost trenutka istorije, koji je živeo pred smrt, nije mogao da gleda onako hladno i na istorijskoj distanci kao što je kao istoričar gledao apokalipse prošlih vekova u istoriji čovečanstva. Ostao je nepomiren sa Prirodom Istorije.

卷之三

2000-01-01

1974-1975 - Due to the severe drought conditions, production fell to 1.3 million metric tons.

ANSWER: $\frac{1}{2} \pi r^2 h$ or $\pi r^2 h$

[View more products](#)

[View all posts by **John**](#) [View all posts in **Uncategorized**](#)

2016-07-12 10:00:00 2016-07-12 10:00:00

Izdavač

Institut za savremenu istoriju, Beograd, Trg Nikole Pašića 11
ISTORIJA 20. VEKA, 1993 1—2

Za Izdavača

Petar Kačavenda

Tiraž: 500

Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovali su:
Ministarstvo za nauku Srbije

i

NEW S — export-import, Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Na osnovu mišljenja Republičkog komiteta za kulturu broj 413-874/8306 od 28. 09. 1983.
godine ne plaća se porez na promet

Štampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

U S K O R O !

U izdanju Instituta za savremenu istoriju
IZLAZE NOVE KNJIGE:

Dr Milan B. Matić
PARTIZANSKA ŠTAMPA U SRBIJI
1941-1944.

Dr Ubavka Ostojić-Fejić
SAD I SRBIJA 1881-1918.

Mr Kosta Nikolić
BOLJEVIZACIJA KPJ 1919-1929.
Istorijske posledice

Mr Mira Radojević
UDRUŽENA OPONICIJA 1935-1939.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
BEOGRAD, TRG NIKOLE PAŠIĆA 11 ILI TELEFONOM 334-517.